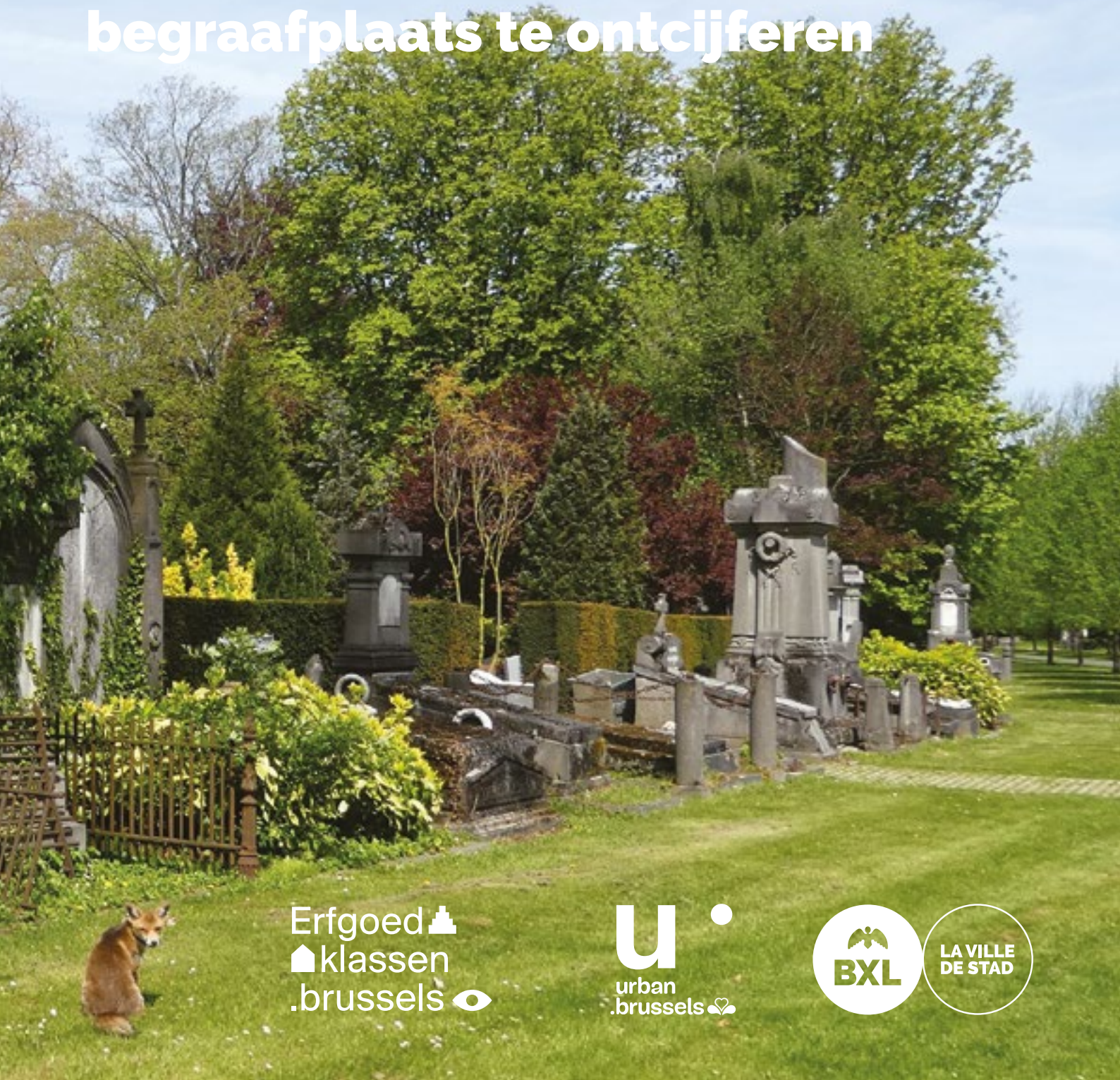

WELKOM OP DE BEGRAAFPLAATS!

Alles wat je nodig hebt om een
begraafplaats te ontcijferen

Erfgoed
klassen
.brussels

u
urban
.brussels

**WELKOM OP
DE BEGRAAFPLAATS!**
PEDAGOGISCH DOSSIER / 03

DANKWOORD

Voor de realisatie van dit pedagogisch naslagwerk trokken we naar de dertig begraafplaatsen in de Brusselse regio, waar we steeds bijzonder hartelijk werden ontvangen door de beheerders en het personeel. Het brede thema riep bij ons heel wat extra vragen op, op vlak van technieken, religies, begraafpraktijken en de algemene historiek. We willen dan ook onze oprechte dank betuigen aan alle mensen die ons met hun expertise begeleid hebben in het onderzoek.

Ludo Beckers, voormalig directeur van de multireligieuze begraafplaats

Marie-Christine De Belder, getalenteerd steenhouwer die met ons haar kennis van materialen en talrijke documenten over het onderwerp deelde

Bruno Berghmans-Garcia, medewerker Publiekswerking Departement Cultuur, Jeugd, Sport - Stad Brussel

Xavier Deflorenne, coördinator van de Cel Beheer Funerair Patrimonium van het Waalse Gewest

Ann Degraeve, hoofd van de afdeling Archeologisch Erfgoed bij Urban.brussels

Tamara Ingels, consulente funerair erfgoed en voorzitter van vzw Grafzerkje

Tim Jansens, medewerker van vzw Epitaaf

Pierre Konopnicki, secretaris bij La Mutuelle Juive d'Inhumation

Philippe Pierret, docent-onderzoeker en historicus van religies en denksystemen

Tsipora Shajman, secretaris bij La Mutuelle Juive d'Inhumation

Jeffrey Tyssens, hoogleraar hedendaagse geschiedenis (Vrije Universiteit Brussel)

Cecilia Vandervelde, voor de twee naslagwerken die hebben gediend als onze constante referentiepunten

Martine Vandervenet, voor haar nieuwsgierige blik op grafschriften

Linda Van Santvoort, doctor in de kunstwetenschappen, ereprofessor van de Universiteit Gent en voorzitter van de vzw Epitaaf

Jeroen Venderickx, technicus verbonden aan het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen

Tom Verhofstadt, secretaris van de vzw Epitaaf

Bénédicte Verschaeren, gids en begraafplaatsspecialist, lid van de vzw Epitaaf

We bedanken de gemeentelijke diensten, archieven, burgerlijke stand en begraafdiensten die ons meerdere malen hebben geholpen. In het bijzonder: Eric Groenen, diensthoofd burgerlijke stand en begrafenissen gemeente Jette - Johan De Greve, conservator van de begraafplaats van Schaarbeek - Luc Dehaes, conservator van de begraafplaats van Etterbeek - Mélanie Graindorge, conservator van de begraafplaats van Molenbeek - Debbie Hastat, hoofd van de dienst burgerlijke stand in Elsene - Jean-Michel Mureau, voormalige verantwoordelijke voor de begraafplaatsen van Ukkel.

Tot slot willen we de Stad Brussel bedanken voor de opmaak en het drukken van dit naslagwerk, en in het bijzonder Barbara Ermans, communicatiemedewerkster van de cel externe communicatie.

WELKOM OP DE BEGRAAFPLAATS!

ALLES WAT JE NODIG HEBT OM EEN BEGRAAFPLAATS TE ONTCIJFEREN

Waarom de begraafplaatsen?

Al meer dan vijftien jaar nemen *Erfgoedklassen & Burgerschap* Brusselse leerlingen mee op ontdekking van het cultureel erfgoed in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Meestal vindt de activiteit plaats in de schoolbuurt. We verlaten dan samen het klaslokaal op zoek naar aanwijzingen die het verhaal van de buurt vertellen, soms is er een begraafplaats in die buurt te vinden. Beetje bij beetje hebben we lesmateriaal ontwikkeld om deze bijzondere plek te ontdekken met leerlingen. Een begraafplaats is een plaats van verdriet en van herinnering, maar ook van verhalen van verschillende visies op de wereld en van symboliek. Bij de leerlingen komen er snel concrete vragen. Vragen waarop leraren over kunnen uitwiden in de klas. *Waar worden mensen begraven? Liggen ze op die plek voor altijd? Waarom is dat grafteken in slechte staat? Waarom worden er bloemen op de graven gelegd? Zijn er graven van alle religies te vinden op een begraafplaats? Waarom zijn sommige graven sober en andere heel erg versierd? Waarvoor dient dat gebouw?* Bij het schrijven van dit boek, zijn we van nul begonnen en hebben we onszelf dezelfde vragen als de leerlingen gesteld. Om antwoorden te vinden, moesten we soms behoorlijk diep graven. We zijn dit boek begonnen voor leraren, we wilden hen graag de sleutels bieden die ze nodig hebben om hun klas door de poorten van een begraafplaats te leiden. Maar we hopen dat de onderwerpen die aan bod komen, veel meer mensen kunnen interesseren. Het is bestemd voor elke verwonderde bezoeker van een begraafplaats.

In het Nederlands bestaan er twee woorden om te spreken over een plaats waar begraven wordt: kerkhof of begraafplaats. Deze twee termen geven alvast wat prijs over de geschiedenis, namelijk de verhuis van de begraafplaatsen van binnen de stadsmuren naar locaties daarbuiten. Een KERKHOF (letterlijk een hof of tuin van een kerk) verwijst naar oude begraafplaatsen rond een kerkgebouw. Een BEGRAAFPLAATS is een meer algemene term en verwijst naar een plaats voor graven, aangelegd vanaf het einde van de 18de eeuw, die vaak verder weg ligt van de dorps- of stadskern. Erfgoedklassen & Burgerschap zet zich in voor zowel Nederlandstalige als Franstalige leerlingen. Terwijl er in het Nederlands twee termen bestaan, vertalen beide termen in het Frans naar CIMETIÈRE. Dit woord komt van het Grieks *koimētērion*, wat zoveel betekent als *plaats om te slapen*.

Het Brussels Gewest is uniek omdat het bestaat uit een stad en een aantal oude dorpen, deze dorpen zijn vanaf 1895 gemeenten. Elk van deze gemeenten had meerdere begraafplaatsen, soms zelfs buiten hun eigen grondgebied, waardoor het Gewest er nu nog dertig telt. Het is niet onze bedoeling om ze één voor één te bekijken zoals een gids of om graven van bekende personen te bespreken. Er bestaan al verschillende boeken en brochures die de begraafplaatsen vanuit die invalshoeken behandelen. We hebben gekozen voor een andere, bredere aanpak, die hopelijk zal helpen om eender welke begraafplaats in het Brussels Gewest (en waarschijnlijk zelfs erbuiten) te ontdekken.

Na een overzicht van de geschiedenis van de begraafplaats (👉 Deel 1), helpt dit boek je om de begraafplaatsen te begrijpen zoals we ze vandaag zien. Eerst komt de begraafplaats in zijn geheel aan bod: de manier waarop hij in de omgeving is opgenomen, de manier waarop hij georganiseerd is en de keuze van begroeiing die van deze plaatsen een belangrijke groene ruimte in de stad hebben gemaakt (👉 Delen 2-3-4). Daarna zoomen we in op het graf (👉 Deel 5) om te ontdekken hoe begraven werkt en wat er onder de grond gebeurt, maar in dit deel kijken we ook naar het grafteken: we geven handvaten om verschillende vormen te beschrijven, symbolen te ontcijferen, materialen te herkennen, stijlen en invloeden te begrijpen, beeldhouwwerk te observeren en grafschriften te verklaren. Daarnaast zijn er zones op de begraafplaatsen die gewijd zijn aan andere vormen van begraven of aan gegroepeerde overledenen (👉 Deel 6). Hier kijken we naar graf galerijen, erevelden en herdenkingsmonumenten, overgebrachte graven, perken voor asbestemming en perken gewijd aan kinderen.

Hoewel de begraafplaatsen in het Brussels Gewest een cultuur reflecteren die voor het grootste deel geworteld is in het katholicisme, weerspiegelen ze ook een verscheidenheid aan gedachten en zijn ze een spiegel van de maatschappij vandaag. We hebben daarom de reikwijdte van onze studie verbreed en gekeken naar de begraafpraktijken van andere Brusselse religies, overtuigingen en culturen (👉 Deel 7).

Aan het einde van het boek vindt u een kaart van de regio die u helpt de dertig begraafplaatsen te vinden die vandaag nog toegankelijk zijn. Naast de kaart vindt u ook identiteitskaarten en informatiefiches die de geschiedenis en bezienswaardigheden van elke begraafplaats kort beschrijven.

Om terug te komen op onze doelgroep: op onze website hebben we een reeks opdrachten en lesideeën opgenomen om leerkrachten te ondersteunen in de aanpak van de verschillende thema's.

Tegenwoordig wordt minder en minder begraven. De meeste Brusselse begraafplaatsen worden weinig bezocht, ook al zijn ze ontworpen als plekken om te wandelen en behoort dit Brussels erfgoed iedereen toe. Met dit boek willen we de lezer inspireren om een kijkje te gaan nemen op een begraafplaats. Door ze in een ander licht te tonen, hopen we interesse op te wekken, wat dan kan leiden tot meer respect voor dit erfgoed. Tijdens het schooljaar 2023-2024 hebben we een deel van onze activiteiten gewijd aan de begraafplaatsen. Hiervoor nodigden we klassen uit om de organisatie van de begraafplaatsen en hun graftekens te ontcijferen, om het verhaal van de overledenen te ontdekken en zelfs om enkele graven te onderhouden (met respect voor de gebruikte materialen). We hopen dat de informatie in dit boek je zal inspireren om je eigen project op te zetten.

Welkom op de begraafplaats!*

Praten over begraafplaatsen houdt in dat je een woordenschat gebruikt die je niet dagelijks in de mond neemt. We hebben deze woorden in detail gedefinieerd doorheen de tekst, maar om verwarring te voorkomen, hebben we hier een korte woordenlijst voorzien. Tussen haakjes staat ook telkens in welk deel van het boek de term in de context uitgelegd wordt.

HET KERKHOF - een gewijde ruimte rond of bij een kerk die gebruikt wordt om te begraven (👉 Deel 1)

DE BEGRAAFPLAATS - de meest algemene benaming zonder religieuze connotatie, gebruikt voor een plaats waar begraven wordt (👉 Delen 1, 2 en 3)

DE CONCESSIE - de gemeente is eigenaar van het terrein van een begraafplaats, zij geeft een individueel perceel in concessie aan de naasten van een overledene waarop een graf met grafteken wordt geplaatst. Oorspronkelijk kon deze concessie altijddurend zijn, vandaag is de maximum looptijd 50 jaar. (👉 Delen 1.2.1 en 5.1.1)

HET GRAF - deze term is vaak verwarrend. Hij wordt namelijk gebruikt om te verwijzen naar het ondergrondse graf, naar het bovengrondse grafteken of naar het geheel van het bovengrondse grafteken en het ondergrondse graf. (👉 Deel 5.1)

HET GRAFTEKEN - een teken boven de grond dat een graf markeert, het neemt verschillende vormen aan. (👉 Deel 5)

HET PERK - een ruimte op een begraafplaats, vaak omheind, waar verschillende graven worden gegroepeerd. (👉 Deel 3.3)

HET PERCEEL - de plaats van één graf.

INHOUDSTAFEL

DEEL 1	Van parochiale begraafplaatsen naar gemeentelijke begraafplaatsen - Een verhaal in vogelvucht	7
	1. Van de middeleeuwen tot het einde van de 18de eeuw	8
	2. Bij het begin van de 19de eeuw	16
	3. Van het midden van de 19de eeuw tot wereldoorlog II	17
	4. Vanaf wereldoorlog II	26
DEEL 2	De begraafplaats en zijn omgeving	31
	1. De ligging van een begraafplaats - Op zoek naar het ideale terrein	32
	2. De ruimte voor de ingang van de begraafplaats	36
	3. Ingang van de begraafplaats	39
	4. De omheining van de begraafplaats	45
DEEL 3	Het grondplan van een begraafplaats	49
	1. Allerlei maten en vormen	50
	2. De assen vormen een structuur	52
	3. Een hiërarchie van wegen om ruimtes af te bakenen en de circulatie te organiseren	53
	4. Verschillende soorten assen om graftekens te accentueren	56
	5. Wegen om monumenten te accentueren	58
	6. Naar een nieuwe organisatie	62
	7. Van plan tot landschap	63
DEEL 4	De groene ruimte op de begraafplaatsen	69
	1. Waarom zijn er planten op de begraafplaatsen?	70
	2. Groenaanleg in functie van het grondplan, de graftekens en de bezoekers	71
	3. Welke bomen, struiken en planten komen we vaak tegen op begraafplaatsen en waarom?	77
	4. Vegetatie, erfgoed om te beschermen	85
	5. Naar een ecologisch en gedifferentieerd beheer van de begraafplaatsen	87
DEEL 5	Het graf en het grafteken	91
	1. Het graf - ondergronds	93
	2. Overzicht van vormen van graftekens - Typologie	99
	3. De symbolen op een begraafplaats	111
	4. Materialen en technieken	137
	5. De stilistische evolutie van graftekens - Vormen en invloeden	158
	6. Een blik op beeldhouwwerk	179
	7. De opschriften op graftekens	185
DEEL 6	Opvallende zones op een begraafplaats	197
	1. De graf galerijen	198
	2. De erevelden en herdenkingsmonumenten	208
	3. De overgebrachte graven	221
	4. Een plaats voor de assen: columbaria en strooiweiden	225
	5. Zones gewijd aan kinderen	230
DEEL 7	Religie en levensbeschouwing op de Brusselse begraafplaatsen	233
	1. Historisch overzicht	234
	2. Katholieke graven	236
	3. Vrijzinnige graven	237
	4. Joodse graven	241
	5. Protestantse graven	245
	6. Islamitische graven	247
	7. Orthodoxe graven	251
IDENTITEITSFICHES VAN DE BRUSSELSE BEGRAAFPLAATSEN		255
Localisatie van de begraafplaatsen van het Brussels Gewest		284
REFERENTIES VAN DE VOETNOTA'S		286

Woluwe-St-Pierre.

L'Eglise.

Sint-Pieterskerk in Sint-Pieters-Woluwe
Verzameling Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB - Urban.brussels

DEEL 1

VAN PAROCHIALE BEGRAAFPLAATSEN NAAR GEMEENTELIJKE BEGRAAFPLAATSEN - EEN VERHAAL IN VOGELVLUCHT

Werden overledenen altijd begraven?

Waarom werden mensen in en rondom kerken begraven? Hoe zagen deze vroege begraafplaatsen eruit? Waarom zijn ze bijna allemaal verdwenen? Zijn er nog overblijfselen onder de grond?

Wie beheert de begraafplaatsen? Kunnen ze altijd door iedereen bezocht worden?

Waarom hebben sommige gemeentes meerdere begraafplaatsen (gehad)? Waarom bevinden ze zich vandaag niet altijd meer op het grondgebied van die gemeente?

Waarom zijn sommige graftekens zo indrukwekkend en zo verschillend van degene ernaast? Waarom zijn sommige oudere graftekens meer gedecoreerd en groter dan recentere graftekens? Waarom lijken graven tegenwoordig meer op elkaar?

Was crematie altijd mogelijk?

INHOUDSTAFEL

1. VAN DE MIDDELEEUWEN TOT HET EINDE VAN DE 18DE EEUW

Begraven wordt de regel • Hoe zagen deze kerkhoven eruit?

KADER 1 - FUNERAIR ERFGOED IN KERKEN

KADER 2 - SPOREN VAN VERDWENEN KERKHOVEN

KADER 3 - EEN UITZONDERING - HET KERKHOF VAN LAKEN

2. BIJ HET BEGIN VAN DE 19DE EEUW

Twee keizers, twee mijlpalen richting de secularisatie van begraafplaatsen

3. VAN HET MIDDEN VAN DE 19DE EEUW TOT WERELDOORLOG II

Gemeentes versus kerkfabrieken - De strijd om de begraafplaats • De impact van urbanisatie • De ontwikkeling van grafkunst

KAART - DE BEGRAAFPLAATSEN VERHUIZEN

KADER 4 - SPOREN VAN DE EERSTE GEMEENTELIJKE BEGRAAFPLAATSEN

4. VANAF WERELDOORLOG II

Een nieuwe kijk op de dood • Het einde van de altyddurende concessie • 'En tot stof zult gij wederkeren' • Het succes van crematie • Nieuwe uitdagingen

CHRONOLOGIE VAN BEGRAAFPLAATSEN VAN HET BRUSSELS GEWEST VANAF DE 19DE EEUW

1. VAN DE MIDDELEEUWEN TOT HET EINDE VAN DE 18DE EEUW

1.1. Begraven wordt de regel

In vroegchristelijke tijden werd zowel gecremeerd als begraven. Dit veranderde nadat keizer Karel de Grote het christendom in heel zijn rijk oplegde. In 785 werd crematie van een overledene verboden in het Edict van Paderborn (*Capitulatio de partibus Saxoniae*). Het werd van belang dat de stoffelijke resten van een overledene bewaard werden tot de Dag des Oordeels en de wederopstanding. Vanaf dan werd het begraven van overledenen in en rond de kerk de norm.¹

Aanvankelijk werden de overledenen, ongeacht hun status, begraven in anonieme massagraven in de tuin rond de kerk oftewel het kerkhof. In het aangezicht van de dood was iedereen immers gelijk. Het belangrijkste was dat de doden onder de bescherming van de kerk in gewijde grond rustten.² Beetje bij beetje (o.a. door de invoering van het idee van het Vagevuur door de Kerk in 1254)³ begonnen statusverschillen in de samenleving ook door te dringen in de wereld van de doden. Volgens de hiërarchie die toen ontstond, werd de plaats waar je begraven werd bepalend: de voorkeurslocatie was in de kerk, vlakbij het koor en zo dicht mogelijk bij de relieken van de heiligen.⁴⁻⁵ Daarnaast was die plek ook interessant omdat je in de buurt was van de gebeden van gelovigen die naar de mis kwamen. Met een graf in de kerk ontsnapte de overledene aan de anonimiteit van het kerkhof. Graftekens in de kerk kregen namelijk grafschriften met de naam, het jaartal van overlijden en de titel of functie van de overledene. Een graf in de kerk was duur en grotendeels voorbehouden aan de clerus en de adel. Met de opkomst van de steden begon ook de stedelijke, rijke burgerij vanaf de 13de eeuw van dit privilege te genieten.⁶

Het grootste deel van de bevolking moest zich tevredenstellen met een plaats in de gewijde grond van het kerkhof. Maar hoe dichter je bij de kerkmuur lag - en nog beter: ter hoogte van het koor - hoe beter voor het zielenheil van de overledene. Voor niet-gelovigen, zelfmoordenaars, niet-gedoopte kinderen en misdadigers was er een stuk ongewijde grond aan de rand van het kerkhof of soms zelfs erbuiten voorzien.

Begraven worden in en rond de kerk gold daarbij enkel voor christenen. Joden bijvoorbeeld, werden op de joodse begraafplaats in de buurt van de Naamsepoort begraven.⁷ Met de reformatie zetten de protestanten zich af van de Katholieke Kerk. Omdat deze minderheid door de Katholieke Kerk als ketters beschouwd werd, kregen de protestanten aanvankelijk geen plaats in of rond de kerk. Zij werden soms in hun eigen tuin begraven.⁸⁻⁹

► Aan het einde van de 18de eeuw vinden we minstens zeven kerkhoven terug binnen de muren van de stad Brussel.¹⁰ In de omliggende dorpen en gehuchten op het grondgebied van het huidige Gewest, tellen we een kleine twintigtal kerkhoven rond kerken of kapellen.¹¹ We weten ook dat er mensen werden begraven in en rond religieuze instellingen (zoals kloosters, abdijen, priorijen) en ziekenhuizen.¹²

Buiten dat van Laken, zijn al deze kerkhoven vandaag verdwenen. Hier en daar kunnen we echter nog sporen terugvinden.

¹ MERTENS, 2020, p. 21.

² SCHOONJANS, p. 105.

³ MERTENS, 2020, p. 22.

⁴ VANDERVELDE, 1997, p. 13.

⁵ Oorspronkelijk werden kerken gebouwd op de locaties van de marteling van de eerste christenen. Daarvan komt de traditie om in elke kerk ter hoogte van het koor een reliek te bewaren.

⁶ DECTOT, p. 52.

⁷ GUILLAUME et MEGANCK, p. 53.

⁸ CELIS, 2004, p. 2.

⁹ ► Deel 7.5, Protestantse graven

¹⁰ Rond de collegiale Sint-Goedele (kathedraal), de kerken Sint-Jacob-op-Koudenberg, Sint-Niklaas, Onze-Lieve-Vrouw van Finisterraekerk, Onze-Lieve-Vrouw Ter Kapelle, Sint-Katelijne, Sint-Gorik - VANDERVELDE, 1997, p. 14. - We beschikken over geen informatie over de Onze-Lieve-Vrouw Zavelkerk, Sint-Jan en Sint-Stevenskerk der Miniemen, Onze-Lieve-Vrouw-ter-Rijke-Klarenkerk, Sint-Jan Baptist ten Begijnhofkerk en Onze-Lieve-Vrouw Van Goede Bijstandkerk.

¹¹ In Jette, Laken, Neder-Heembeek, Over-Heembeek, Haren, Evere, Schaarbeek, Sint-Joost (kapel), Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Pieters-Woluwe, Etterbeek, Anderlecht, Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Agatha-Berchem, Watermaal-Bosvoorde, Ukkel, Oudergem (Sint-Annakapel), Elsene (Heilige Kruiskapel).

¹² Enkele voorbeelden: Sint-Janshospitaal, klooster van de Franciscanenorde (Brussel), abdij van Vorst, abdij Ter Kameren.

1.2. Hoe zagen deze kerkhoven eruit?

In de middeleeuwen was een kerkhof een ontmoetingsplaats bij uitstek. In en rond de kerk kruisten gelovigen elkaar. Er werden zelfs marktjes georganiseerd. Dit weten we omdat er een verbodsbepaling was voor marktkramers om hun koopwaar op graven uit te stallen.¹³ Daarnaast is ook bekend dat de schepenen van Brussel elkaar in de 13de eeuw op het kerkhof van de Sint-Niklaaskerk ontmoetten.¹⁴

Het is niet bekend hoe een middeleeuws kerkhof er exact uitzag. Op oude kaarten en tekeningen zien we dat kerkhoven met een muur of hek van de rest van de stad werden afgescheiden. Op die manier kon een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen gewijde en ongewijde grond, en werd de toegang voor dieren verhinderd.¹⁵

Twee voorstellingen van het kerkhof rond de collegiale kerk van Sint-Michiel en Sint-Goedele

Buitenzicht op de collegiale kerk van Sint-Michiel en Sint-Goedele in 1648.
© CC-BY-KIK-IRPA, Brussel, cliché M1175582

Op deze gravure uit de 17de eeuw lijkt de ruimte binnen de muur rond de collegiale leeg.

Op de Ferrariskaart (18de eeuw) wijzen de kruisjes op de aanwezigheid van het kerkhof.

Ferrariskaart - 1777 (détail)
© NGI-IGN

Door opgravingen in Brussel en de studie van kerkhoven in aangrenzende gebieden, kunnen we ons een idee vormen van hoe de ruimte binnen de muur of het hek werd ingevuld.

Voor 1800 vind je op de kerkhoven weinig permanente graftekens. Grote delen werden ingenomen door één of meerdere massagraven, waarschijnlijk gemarkeerd door een grafheuvel in aarde, een eenvoudige steen of kruis.¹⁶ De meerderheid van de bevolking werd dus rechtstreeks in volle grond begraven. De leden van de elite daarentegen werden over het algemeen begraven in een kist of sarcofaag gemaakt uit hout of lood.¹⁷ De zeldzame individuele graven hadden een kruis of stèle in steen die tegen de muur van de kerk of het kerkhof was geplaatst of gemetseld.¹⁸ De plaats van de graftekens kwam meestal niet overeen met de plaats waar het lichaam lag.¹⁹

Rondom de Brusselse kerken hebben archeologen rijen graven ontdekt. Dit zou bovengronds kunnen wijzen op de aanwezigheid van paden om de circulatie op het kerkhof mogelijk te maken. Hieruit zou kunnen blijken dat deze kerkhoven al een zekere organisatie hadden.²⁰

Elk kerkhof had een knekelhuis. Doordat de plaats op een kerkhof beperkt was, moest men na een bepaalde tijd plaats maken voor nieuwe overledenen. Oude overblijfselen werden dan opgegraven en de teruggevonden beenderen, vooral schedels en lange beenderen, werden verzameld in een put of in het knekelhuis. Voor een middeleeuwse gelovige was het belangrijkste dat de stoffelijke overblijfselen in of op gewijde grond bewaard bleven.²¹

¹³ ALEXANDRE-BIDON en TREFFORT, pp. 270-272.

¹⁴ HENNAUT, p. 5.

¹⁵ ALEXANDRE-BIDON en TREFFORT, p. 261.

¹⁶ GROESSENS, 2004, pp. 35-36.

¹⁷ Er zijn echter enkele zeldzame individuele graven met overledenen die niet tot de elite behoorden. Rond de Kapellekerk hebben archeologen bijvoorbeeld skeletten met botafwijkingen in individuele graven gevonden. Die afwijkingen kunnen worden toegeschreven aan intensieve handenarbeid. Het voorrecht om individueel begraven te worden, moet dus in bepaalde gevallen ook zijn verleend aan bepaalde geschoolde arbeiders. In: DEGRAEVE, 2004, p. 30.

¹⁸ TARDIEU, 1993, p. 237.

¹⁹ SCHOONJANS, p. 107.

²⁰ Interview met Ann Degraeve, archeoloog, departement archeologisch erfgoed, Urban.

²¹ LORCIN, 1993, p. 245.

Vanaf de 13de eeuw hadden sommige kerkhoven een calvariekruis, een monument dat de gekruisigde Christus op de berg Golgotha voorstelt.²² Deze stond zo dicht mogelijk bij de kerk op een sokkel of werd opgehangen aan de apsis (de nisvormige sluiting van het koor). Begraven worden in de buurt van het calvariekruis was zeer gegeerd.²³

KADER 1 – FUNERAIR ERFGOED IN KERKEN

In de kerk begraven worden was tot aan het edict van Jozef II in 1784 een privilege voorbehouden aan de clerus, de adel en de rijke burgerij. Vooral een plaatsje in het koor was bijzonder begeerd. Belangrijke families lieten daar zelfs hun grafkapel bouwen. Onder dat monument bevond zich de familiegrafkelder.

Liggen er in kerken nog beenderen onder onze voeten?

In een kerk die na 1784 gebouwd is, zijn in principe geen graven aanwezig. Dat was op dat moment namelijk al verboden. Voor oudere kerken is het moeilijk om dat voor elk graf zeker te weten. Eeuwenlang werd er begraven, maar net zoals op de kerkhoven, werden ook hier graftekens vervangen. De beenderen werden dan in het knekelhuis bewaard, waar na verloop van tijd hun sporen vervaagden en verdwenen. Veel kerken werden doorheen de jaren bovendien verbouwd: uitbreidingen, reconstructies, nieuwe vloeren, of recenter: de installatie van een verwarmingssysteem. Op deze manier verdwenen heel wat graftekens. Hoewel het zeker is dat er nog beenderen onder kerkvloeren te vinden zijn, zijn ze grotendeels in vergetelheid geraakt.

Het funerair erfgoed in een kerk kan verschillende vormen aannemen. Het kan gaan om een graf met een bijhorend grafteken, maar evengoed om een herdenkingsteken. Daarnaast zijn er ook grafplaten of objecten ter herinnering van de overledene aanwezig.

De grafplaat

De grafplaat is de meest bescheiden vorm van een grafteken, maar komt het meeste voor. Het is een stenen plaat die, tenminste oorspronkelijk, een graf bedekte. Om zo weinig mogelijk plaats in te nemen, werd ze in de vloer ingewerkt. Je kon er dus over wandelen. Dat werd niet als respectloos ervaren, vooral omdat deze grafplaten soms bijna de volledige oppervlakte van de kerkvloer konden innemen. Bij de vernieuwing van de vloer of opgraving van oude graven, worden deze interessante grafstenen vaak verplaatst of tegen een muur geplaatst. Het is echter ook mogelijk dat sommige al bij hun plaatsing rechtop stonden.²⁴

De meeste grafstenen zijn gemaakt uit blauwe hardsteen. Soms werden ze ingelegd met wit marmer en vaak dragen ze een epitaaf (i.e. grafschrift).²⁵ Sommigen zijn verder bewerkt, ze hebben dan vaak gegraveerde of beeldhouwde onderdelen: symbolen of gisanten (i.e. de voorstelling van een overledene in een slapende positie).

Grafplaat uit de 18de eeuw - collegiale kerk van Sint-Pieter-en-Sint-Guido in Anderlecht

²² MERTENS, 2018, p. 9.

²³ Deel 3. Kader 3 - Het calvariekruis

²⁴ GRILLON, pp. 97-98.

²⁵ Deel 5.7. De opschriften op graftekens

Hoe kan je een epitaaf ontcijferen?

De graftekens hebben een epitaaf of grafschrift. Afhankelijk van de eeuw staat het in het Latijn, in het Oudnederlands, in het Oudfrans of in het Frans geschreven. Wat staat er te lezen? De naam van de overledene natuurlijk, daarnaast haar of zijn sterftejaar, en soms ook haar of zijn geboortjaar. Grafstenen waar de tekst begint met *hic iacet*, *hier rust*, *ci-gît* of *ici repose*, maken duidelijk dat het lichaam van de overledene ergens in de kerk aanwezig was. Op een herdenkingsteken begint het epitaaf vaak *met in memoriam*, *memoria*, *ter herinnering van* of *à la mémoire de*.

De tekst wordt meestal niet alleen verrijkt met titels of rangen van de overledene, maar ook met lovende woorden zoals weldoener (*bienfaiteur*), edel (*noble*) of genereus (*généreux*). Het schetst een verdienstelijk portret van de persoon, dit is belangrijk om zijn zielenheil te verzekeren.²⁶ Een zinnetje spreekt soms God, de maagd Maria of een heilige aan. Op die manier wordt de functie van het monument duidelijk gemaakt: het nodigt de kijker uit om de overledene te herdenken en te bidden voor haar of zijn zielenheil.²⁷ Deze teksten zijn soms moeilijk leesbaar, vooral op grafstenen. De constante stroom aan gelovigen die erover is gewandeld, heeft vele epitafen afgesleten.

Acroniemen of afkortingen zijn meestal dieper gegraveerd en dus nog wel leesbaar:

- **D O M**: *Deo Optimo Maxima* - (gewijd) aan God, de Beste, de Grootste.
- **R I P**: *Requiesca(n)t In Pace* - Hij/zij rust(en) in vrede.
- **OBIIT**: Hij is gestorven.
- **H S E**: *Hic situs est* - Hier bevindt zich, anders gezegd, *ci-gît*.

In de brusselse kerken zijn er ook andere soorten funeraire graftekens...

... en andere symbolen

²⁶ MAZEL, pp. 150-152.

²⁷ VAN DAELE, p. 14.

KADER 2 – SPOREN VAN VERDWENEN KERKHOVEN

In heel wat dorpen in Wallonië en Vlaanderen is het oude kerkhof (i.e. de begraafplaats rond de kerk) bewaard gebleven. In Brussel daarentegen zijn ze bijna allemaal verdwenen.²⁸ Toch kan je nog op zoek gaan naar sporen die hun vroegere aanwezigheid aantonen.

1. Materiële sporen in situ

Enkele oude kerken hebben nog materiële sporen van hun kerkhof.²⁹ De meest concrete sporen zijn delen van graftekens, meestal zijn dit grafplaten. Deze kunnen op de grond liggen, tegen de kerkhofmuur geplaatst of in de kerkmuur gemetseld zijn. Het is moeilijk te weten of deze grafplaten ook oorspronkelijk op het kerkhof stonden, of dat ze uit de kerk komen. Sommige opschriften lijken te zijn afgesleten door voetstappen van de vele gelovigen, waardoor we kunnen vermoeden dat ze uit de kerk komen. Het was daarnaast ook gebruikelijk om een stèle³⁰ of grafteken aan de kerkhofmuur of kerkmuur te bevestigen.

Grafstenen op het grasveld rondom de kerk - Oude Sint-Niklaaskerk in Neder-Over-Heembeek

Grafstenen zijn tijdens werken in 1871 geïntegreerd in de buitenmuur van de kerk - Sint-Clemenskerk in Watermaal-Bosvoorde

Deel van een oud grafteken dat tegen de kerkhofmuur leunt - Oude Sint-Agathakerk in Sint-Agatha-Berchem

Rondom sommige kerken zien we een open ruimte die aan het oppervlak van een oud kerkhof of (een deel van) de kerkhofmuur herinnert.

In Sint-Lambertuskerk in Sint-Lambrechts-Woluwe en Sint-Pieterskerk in Neder-Over-Heembeek

Sint-Lambertuskerk in Sint-Lambrechts-Woluwe

Liggen er nog lichamen begraven rond deze kerken?

Er is altijd een groot verloop geweest van graven op de kerkhoven. Om plaats te maken voor nieuwe overledenen werden de botten van oude graven verzameld in knekelhuisjes of ossuaria (vaak eenvoudige kuilen) op het gewijde terrein van de kerk.³¹ Wanneer deze kerkhoven ontruimd werden, zijn sommige concessies naar de nieuwe begraafplaats overgebracht en kregen de meeste stoffelijke resten een plaats in het ossuarium van die nieuwe begraafplaats.³² In theorie liggen er dus geen beenderen rond de kerken. In de realiteit daarentegen valt het niet uit te sluiten dat sommige graven of knekelhuisjes ter plaatse zijn achtergebleven. Misschien was dat opzettelijk, maar meer waarschijnlijk is dat men geen weet meer had van hun bestaan bij de sluiting van het kerkhof. Er is dus nog zeker genoeg werk voor archeologen. Zo is er bijvoorbeeld in augustus 2021 een graf ontdekt tijdens werken rond de Sint-Joostkerk (in Sint-Joost-ten-Node).³³ Hoe is dat mogelijk? Deze kerk dateert uit de 19de eeuw, een tijd waarin begraven rond een kerk nochtans al verboden was. De kerk verving een kapel uit de 14de eeuw waarrond een kerkhof lag. Dit verleden was gekend, maar niemand wist dat er nog graven ondergronds bewaard waren gebleven.

2. Materiële sporen op gemeentelijke begraafplaatsen

Stèles en grafstenen werden bij de sluiting van het oude kerkhof soms naar de gemeentelijke begraafplaats overgebracht.³⁴ Ze werden daar dan in de omheiningsmuur gemetseld.³⁵

In Neder-Over-Heembeek, Haren, Sint-Jans-Molenbeek en Watermaal-Bosvoorde

Deze stèles en grafplaten uit de 19de eeuw zijn oorspronkelijk afkomstig van de kerkhoven van de Sint-Pieterskerk en de Sint-Nicolaaskerk - begraafplaats van Neder-Over-Heembeek

3. Iconografische sporen

Soms zijn er geen sporen van een kerkhof meer aanwezig: ofwel omdat ze gelijktijdig met de kerk of kapel verdwenen zijn, ofwel omdat de kerk vergroot of vervangen is door een grotere versie die bovenop het oude kerkhof werd gebouwd. Hoe vinden we dan sporen terug? Door te kijken naar oude kaarten en foto's³⁶⁻³⁷ kan de geschiedenis van verdwenen kerkhoven gereconstrueerd worden.

Een voorbeeld: de Sint-Pieterskerk in Sint-Pieters-Woluwe

- 1 Buiten een open ruimte rondom het gebouw is er geen aanwijzing van een kerkhof. De kerk vandaag getuigt van verschillende aanpassingen, ze is in 1936 namelijk grotendeels verbouwd.
- 2 Een postkaart toont de situatie aan het begin van de 20ste eeuw: rondom de kerk is er nog een kerkhof.
- 3 Op de Ferrariskaart (1777) is het duidelijk te zien dat de oude kerk en haar kerkhof al bestonden in de 18de eeuw.

1

3

© NGI-IGN

2

De paarse kleur benadrukt het koor van de oorspronkelijke kerk dat bewaard is gebleven bij de verbouwingen in 1936.

Verzameling Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB - Urban.brussels

²⁸ Behalve het kerkhof van Laken. Deel 1. Kader 3 - Een uitzondering: het kerkhof van Laken
²⁹ Deel 1. Tabel: waar vinden we kerkelijke erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest?
³⁰ Stèle Deel 5.2. Overzicht van vormen van graftekens - Typologie
³¹ SCHOONJANS, p. 105.
³² Deel 6.3. Overgebrachte graven
³³ BX1, Une ancienne tombe découverte à Saint-Josse.

³⁴ Deel 6.3. Overgebrachte graven
³⁵ Pas op: er zijn ook andere overgebrachte grafmonumenten, maar deze komen van gemeentelijke begraafplaatsen en dus niet van kerkhoven. Deel 1. Kader 4 - Sporen van de eerste gemeentelijke begraafplaatsen
³⁶ De Ferrariskaart (1777) is online beschikbaar - om meer te weten hoe je dit in de klas kan gebruiken, kan je terecht op onze website erfgoedklassen.brussels bij Lesmateriaal: Erfgoedkoffer - oude kaarten.
³⁷ Je kan oude postkaarten vinden op de volgende websites: Bruciel, Monument.heritage.brussels, Reflexcity.

KADER 3 – EEN UITZONDERING – HET KERKHOF VAN LAKEN

Het kerkhof van Laken is een uitzonderlijke casus. Het gaat om het oudste kerkhof van het Brussels Gewest, het enige dat niet werd afgeschaft of een andere locatie kreeg. Zo heeft het zijn ligging rondom de oude kerk kunnen behouden.

Hoe valt dit te verklaren?

Op het moment dat onze eerste koning er zich in 1831 vestigde, was Laken nog een klein dorp op het platteland. Toen Louise-Marie d'Orléans, echtgenote van Leopold I, stierf, werd ze volgens haar wens in de kleine parochiekerk begraven. Dat lijkt uitzonderlijk voor een koningin. Waarom was zij zo bijzonder gehecht aan deze kerk? Misschien omdat het lange tijd een belangrijk pelgrimsoord was? Na de begrafenis van zijn vrouw besloot Leopold I echter een prestigieuzer heiligdom te bouwen: de nieuwe kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Laken werd in 1872 ingewijd. Ze werd gebouwd naast de oude kerk (waarvan het koor bewaard is gebleven³⁸) en was voorzien van een grafkelder waarin vier jaar later de stoffelijke resten van de koning en de koningin werden bijgezet. Vanaf dat moment werden alle koningen, hun echtgenotes en bepaalde leden van de koninklijke familie hier begraven.

Het kerkhof van Laken kreeg zo een koninklijke uitstraling en een uitzonderlijke status. Tervijl de begraafplaatsen rond de kerken van de omliggende dorpen geleidelijk werden verlaten, bleef deze in gebruik. Notabelen, edelen, kunstenaars, politici en architecten wilden allemaal in de buurt van de koninklijke familie en dus in de schaduw van deze kerk begraven worden.

De parochie (i.e. de kerkgemeenschap) moet daarnaast ook zeer invloedrijk geweest zijn, wat wellicht ook heeft bijgedragen aan het onderhoud van het kerkhof. Dat is ook de reden waarom er pas in 1891 een ongewijd deel werd toegevoegd. Nog een bewijs van zijn invloed: in het interbellum werden de inkomsten van de altijddurende concessies nog steeds door de kerkfabriek geïnd en niet door de gemeente.³⁹

Aankomst van de begrafenisstoet van koningin Louise-Marie aan de oude Onze-Lieve-Vrouwerk van Laken op 14 oktober 1850⁴⁰

Kerkhof voor de nieuwe Onze-Lieve-Vrouwerk in Laken

³⁸ Het koor van de oude kerk is bewaard als kapel.
³⁹ DE SPIEGELEER, 2018, pp. 213 en 372.
⁴⁰ Arrivée du cortège funèbre à l'église de Laeken, 14 octobre 1850, in : Funérailles de S.A.R. Louise-Marie, 1850, pl. 4/9.

WAAR VINDEN WE KERKELIJK ERFGOED IN HET BRUSSELS GEWEST?⁴¹

RONDE KERK - ①a = grafplaten ①b = ruimte rondom die aan het kerkhof herinnert
IN DE KERK* ② = grafplaten ③ = Monument ④ = wandepitaaf ⑤ = Obiit

Anderlecht: collegiale kerk van Sint-Pieter-en-Sint-Guido ①a ①b ② ③ ④ ⑤

Oudergem: Sint-Annakapel ①a ①b

Sint-Agatha-Berchem: oude Sint-Agathakerk ①a ①b

Brussel-Stad:

Kathedraal Sint-Michiël en Sint-Goedele ② ③ ⑤

Onze-Lieve-Vrouw-ter-Kappellekerk ② ③ ④

Onze-Lieve-Vrouw-ter-Zavelkerk ② ③ ④ ⑤

Sint-Jacob-op-de-Coudenbergkerk ③ ⑤

Sint-Jans- en Sint-Stevenskerk der Miniemen ② ③

Evere: Sint-Vincentiuskerk ①a ①b ② ④

Vorst: Sint-Denijskerk ①a ② ③ ④ ⑤

Haren: Sint-Elisabethkerk ①b ② ④

Jette: Sint-Pieterskerk ①a

Laken: koor van de oude Onze-Lieve-Vrouwerk ① (een heel kerkhof) ②

Sint-Jans-Molenbeek: Sint-Jan-de-Doperkerk (overgebracht van het vorige gelijknamige kerkgebouw) ③

Neder-Over-Heembeek:

Oude Sint-Niklaaskerk ①a ①b ②

Oude Sint-Pieterskerk ①b

Ukkel: Sint-Pieterskerk ①b ② (een deel van de grafstenen in het portaal) ③

Watermaal-Bosvoorde: Sint-Clemenskerk ①a ①b

Sint-Lambrechts-Woluwe: Sint-Lambertuskerk ①a ①b ②

Sint-Pieters-Woluwe: Sint-Pieterskerk ①b

Enkele kerken van de 19de of de 20ste eeuw hebben soms ook een glas-in-loodraam als herdenking of een obiit, i.e. een belangrijk monument dat overgebracht is van een oude kerk. Je vindt er geen graven, want die zijn al verboden in 1784.

* De meerderheid van deze kerken zijn vandaag meestal gesloten voor bezoek, aarzel niet om contact op te nemen met het secretariaat van de parochie of de priester om een bezoek te plannen.

⁴¹ Deze lijst is niet exhaustief.

2. AAN HET BEGIN VAN DE 19DE EEUW

2.1. Twee keizers, twee mijlpalen richting de secularisatie van begraafplaatsen

Op het einde van de 18de eeuw kwam het idee van kerkhoven in de stedelijke centra ter discussie. Veel steden waren op dat ogenblik overbevolkt, net als de kerkhoven. Doodskisten en zelfs lichamen zouden terug boven de grond gekomen zijn. De 18de eeuw was daarnaast ook de eeuw van de Verlichting waarbij rede en wetenschap hoogtij vierden. Nieuwe inzichten rond hygiëne werden toegepast op de kerkhoven. Het idee dat kerkhoven de volksgezondheid konden schaden, won terrein.⁴² Elke keer dat men een (massa)graf opende, konden stank en ziektes zich verspreiden.⁴³ Zelfs de aarde leek te 'vet', te verzadigd geworden, wat de ontbinding van de lichamen vertraagde. Ook vreesde men voor watervervuiling.

2.1.1. Jozef II - De doden moeten de stad verlaten

Tijdens de Oostenrijkse periode hoopte keizer Jozef II dit probleem van de kerkhoven op te lossen. Hij vaardigde op 26 juni 1784 een *edict* uit dat het begraven van doden in kerken en steden verbood en de aanleg van nieuwe begraafplaatsen buiten de stad oplegde. De afstand die zo gecreëerd werd tussen de teraardebestelling en de kerk was een eerste stap in de secularisatie van begrafenispraktijken.

► Hetzelfde jaar vervulden de kerkfabrieken van de parochies van de stad Brussel een pioniersrol: ze kochten gronden in Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Gillis en Sint-Joost-ten-Node voor de aanleg van drie nieuwe begraafplaatsen.⁴⁴ Dit waren de eerste begraafplaatsen die onafhankelijk waren van een kerk, maar ze behoorden nog steeds tot de parochies. Deze Brusselse gemeenten waren op dat moment kleine dorpjes, gelegen buiten de stadsmuur. Het reglement was op deze kerkhoven dus niet van toepassing.

2.1.2. Napoleon - het beheer van de gemeenten en de altijddurende concessies

In 1804, tijdens het Franse beleid, tekende Napoleon het decreet van 23 prairial jaar XII.⁴⁵ Dit decreet bevestigde het verbod van Jozef II om overledenen in de stad te begraven. Daarnaast vertrouwde het ook het beheer van begraafplaatsen toe aan de gemeenten: een volgende stap in de secularisatie van het begrafeniswezen.

Om de hygiëne te verbeteren werden individuele graven en doodskisten verplicht en verdwenen de massagraven.⁴⁶ Het decreet verbood bovendien om een graf binnen de vijf jaar na een overlijden te openen, zodat lichamen de tijd kregen om te ontbinden.

Voor de meerderheid van de bevolking verdween het graf na 5 jaar. Het decreet legde voor de rijke bevolking echter het begrip 'grondconcessie' vast: de familie van de overledene kan voor een bepaalde periode een stuk grond huren en er een grafteken op bouwen. Deze concessies zijn betalend en voor de eeuwigheid. Dit wil zeggen dat de graven met hun grafteken voor altijd op dat stuk grond mochten blijven. Dit opende de deur voor de evolutie van de grafkunst op begraafplaatsen.

Ten slotte regelde het decreet de aanleg van begraafplaatsen voor elke religie. Was er maar één begraafplaats, dan werden katholieken, joden en protestanten van elkaar gescheiden door een muur of haag en kregen ze een eigen ingang.⁴⁷ Voor niet-gelovigen was er nog steeds geen plaats voorzien, wat in de tweede helft van de 19de eeuw politiek werd aangekaart.

► In de stad Brussel waren de kerkhoven rond kerken op dat moment al verwijderd en vervangen door de drie begraafplaatsen buiten de stad. Kort na het ontstaan van België openden de gemeenten Sint-Joost-ten-Node (1833) en Elsene (1834) hun eigen begraafplaatsen. In de andere gemeenten rond Brussel veranderde er niets, waarschijnlijk omdat zij op hun kerkhoven nog geen plaatsgebrek hadden. Pas in de tweede helft van de 19de eeuw zullen zij de druk beginnen te voelen.

⁴² SCHOONJANS, p. 109.

⁴³ CELIS, p. 3.

⁴⁴ De begraafplaats in Sint-Joost-ten-Node werd gedeeld door de parochies van de Sint-Goedelekerk, Sint-Jacob-op-Coudenbergkerk, Sint-Niklaaskerk en de Onze-Lieve-Vrouw van Finisterraerk - De begraafplaats in Sint-Gillis werd gedeeld door de parochies van de Onze-Lieve-Vrouw Ter Kapellekerk, de Sint-Jans en Sint-Stevenskerk der Miniemen en het Sint-Janshospitaal - De begraafplaats in Sint-Jans-Molenbeek werd gedeeld door de parochies van de Sint-Katelijnekerk, Onze-Lieve-Vrouw-ter-Rijke-Klarenkerk, Sint-Jan Baptist ten Begijnhofkerk en Onze-Lieve-Vrouw Van Goede Bijstandskerk, in: CELIS, 2004, id.

⁴⁵ Het volledige decreet kan je in het Frans lezen in: DUHAU en GROUD, p. 356-357.

⁴⁶ Dat betekent niet dat ze onmiddellijk verdwenen. We weten bijvoorbeeld dat deze praktijk in Parijs in 1850 nog steeds standhield, in: BERTRAND, p. 30.

⁴⁷ ► Deel 7.1. Religies en levensbeschouwingen - Historisch overzicht

3. VAN HET MIDDEN VAN DE 19DE EEUW TOT WERELDOORLOG II

3.1. Gemeentes versus kerkfabrieken - de strijd om de begraafplaats

Het decreet van Napoleon bevat twee bepalingen die in de 19de eeuw zouden leiden tot een 'strijd' tussen de kerkfabrieken en de gemeenten. Dit conflict ging over het beheer van begraafplaatsen en het begraven van niet-gelovigen.

De gemeenten waren al verantwoordelijk voor het openen van hun eigen begraafplaats, maar de regelgeving rond de verkoop van concessies bleef vaag. Terwijl de gemeente investeerde in de aankoop van een terrein en het onderhoud ervan, werden deze uitgaven niet gecompenseerd want de kerkfabriek inde nog steeds de opbrengsten van de concessies.⁴⁸

De tweede bron van conflict ging over de plaats van niet-gelovigen op de begraafplaats. Het decreet van Napoleon regelde dan wel begraafplaatsen voor verschillende religies, maar voor niet-gelovigen was nergens plaats voorzien. Als ze niet bij de criminelen, de zelfmoordenaars en de ongedoopte kinderen gelegd wilden worden, op de plaats die minachtend het *trou aux chiens*⁴⁹ of *heidenenkerkhof* werd genoemd, moesten ze begraven worden volgens de katholieke ritus. Vrijzinnige burgers verzamelden zich in verschillende verenigingen en eisten neutrale, gemengde begraafplaatsen, waar gelovigen en niet-gelovigen samen konden rusten op voet van gelijkheid, zonder enig onderscheid.⁵⁰ Ze eisten ook neutrale uitvaartplechtigheden, wat tot dan toe nog niet mogelijk was aangezien alles wat met de uitvaart te maken had - transport, kist, lijkwade - uitsluitend de verantwoordelijkheid was van de kerkfabriek.⁵¹ De vrijdenkersorganisatie 'L'Affranchissement', opgericht in 1854, was de eerste die onafhankelijke uitvaartdiensten in België organiseerde.⁵²

1864 – Arrest van het Hof van Cassatie – Begraafplaatsen voor iedereen

Vanaf het moment dat de liberale partij zich bij de eis van onafhankelijke uitvaartplechtigheden aansloot, nam het conflict met de katholieken een politieke wending. Twee centrale vragen kwamen naar voren. Eén: onder welk gezag vallen begraafplaatsen? En twee: wie heeft het recht om de concessies te verhuren en het geld te ontvangen?

Na de twee mijlpalen van keizers Jozef II en Napoleon, bevestigde het arrest van het Hof van Cassatie van 1864 de secularisatie van de begraafplaatsen. Een begraafplaats moest vanaf dan iedereen ontvangen, ongeacht de overtuiging van de overledene. De inkomsten uit begravingen kwamen bovendien de gemeenten toe.⁵³⁻⁵⁴ In de praktijk weigerden sommige priesters echter de begraving van niet-katholieken op de overgebleven kerkhoven. Daarenboven kregen sommige parochies nog een deel van de inkomsten via de kas van de 'Burelen van Weldadigheid en Burgerlijke Godshuizen'.⁵⁵ Deze kas werd namelijk soms door de kerkfabriek beheerd.⁵⁶ Die van Laken bijvoorbeeld had in 1950 nog steeds opbrengsten van de concessies.⁵⁷

► In 1877 werden de begraafplaatsen van de stad Brussel in Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Gillis en Sint-Joost-ten-Node gesloten. Ze waren toen al geëvolueerd van parochiale naar gemeentelijke begraafplaatsen. Een groot aantal concessies werd twee jaar later overgebracht naar de nieuwe gemeentelijke en seculiere begraafplaats op het grondgebied van Evere. In verschillende gemeenten van het Brussels Gewest zoals Evere, Koekelberg, Haren en Sint-Pieters-Woluwe bleven de kerkhoven rond de kerk tot laat in de 19de eeuw bestaan. Het laatste kerkhof dat verdwijnt, was dat van Oudergem in 1920.⁵⁸ Laken⁵⁹ blijft de enige begraafplaats gelinkt aan een kerk in het Brussels Gewest. We noemen het daarom als enige een kerkhof.

⁴⁸ DE SPIEGELEER, 2015, p. 8.

⁴⁹ NOTERMAN, p. 50.

⁵⁰ DE SPIEGELEER, 2015, p. 9.

⁵¹ TYSENS, p. 198.

⁵² TYSENS en WITTE, p. 22 ; DE SPIEGELEER, 2017, p. 889.

⁵³ DE SPIEGELEER, 2015, p. 8.

⁵⁴ ► Deel 7.3. Vrijzinnige graven

⁵⁵ Dit is de voorloper van het OCMW.

⁵⁶ Toelichting gekregen van Tom Verhofstadt, secretaris van de vzw Epitaaf, een vereniging van enthousiastelingen met een persoonlijke en/of beroepsgebonden belangstelling voor begraafplaatsen, kerkhoven en graftekens die onderzoek doen en het publiek bewust maken van de noodzaak om het funeraire erfgoed te respecteren.

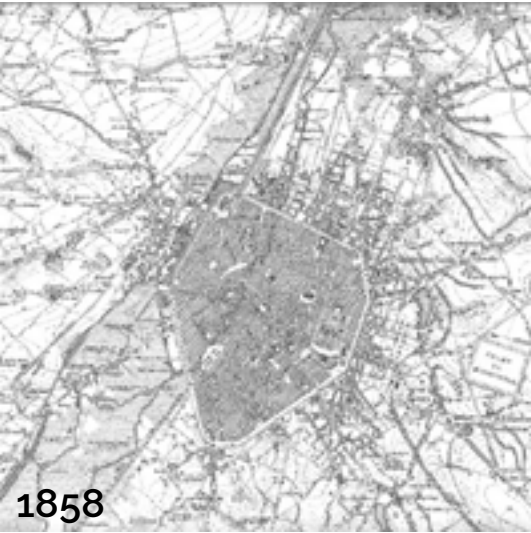
⁵⁷ BULLETIN COMMUNAL DE LA VILLE DE BRUXELLES, 20/11/1950, p. 1198.

⁵⁸ Oudergem is een apart geval omdat deze kerk dateert uit de 19de eeuw.

⁵⁹ ► Deel 1. Kader 3 - Een uitzondering - Het kerkhof van Laken

3.2. De impact van urbanisatie

Pas in 1860, meer dan een halve eeuw na het decreet van Napoleon, kwam de ontwikkeling van gemeentelijke begraafplaatsen in Brussel in een stroomversnelling. Dit gebeurde niet alleen onder invloed van het Cassatiearrest van 1864, maar werd ook gestimuleerd door een sterke demografische groei. In amper twintig jaar tijd waren de gemeenten die grensden aan het stadscentrum bijna volledig verstedelijkt.

Brussel - zwart: bebouwde zones.
Vandermaelen - Topografische en hypsometrische kaart
Geografisch Instituut - 1858 © NGI-IGN

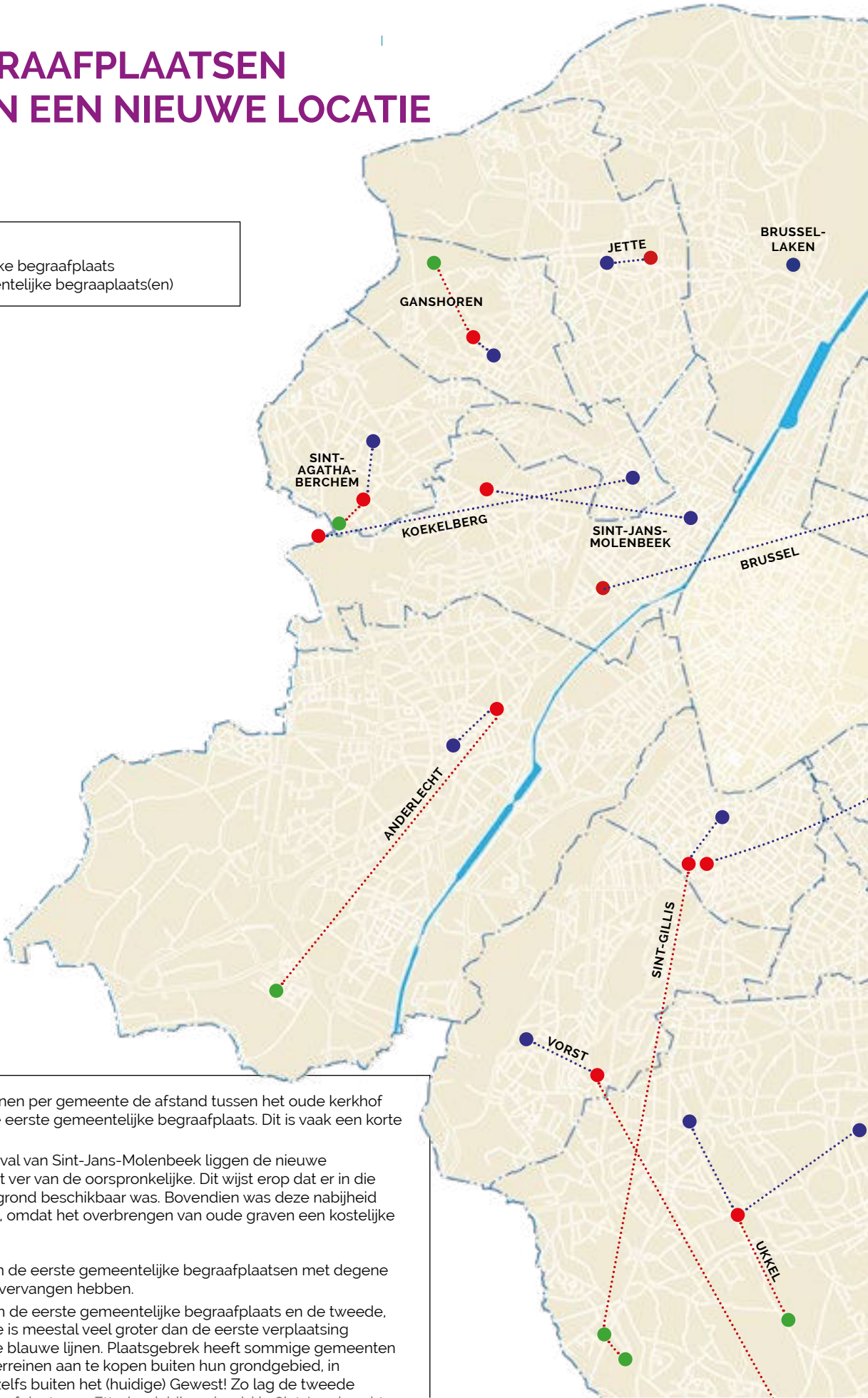

Brussel - rood: bebouwde zones.
Militair Cartografisch Instituut - rond 1880 © NGI-IGN

De locatiekeuze voor de aanleg van de eerste gemeentelijke begraafplaatsen was slecht ingeschat. Al snel lag het in bebouwd gebied waardoor uitbreiding niet meer mogelijk was: ofwel was er geen plaats in de omringende terreinen, ofwel waren deze gronden te duur geworden. Zo moest de gemeentelijke begraafplaats van Etterbeek al twintig jaar na haar opening verhuizen.

DE BEGRAAFPLAATSEN KRIJGEN EEN NIEUWE LOCATIE

- kerkhof
- 1ste gemeentelijke begraafplaats
- volgende gemeentelijke begraafplaats(en)

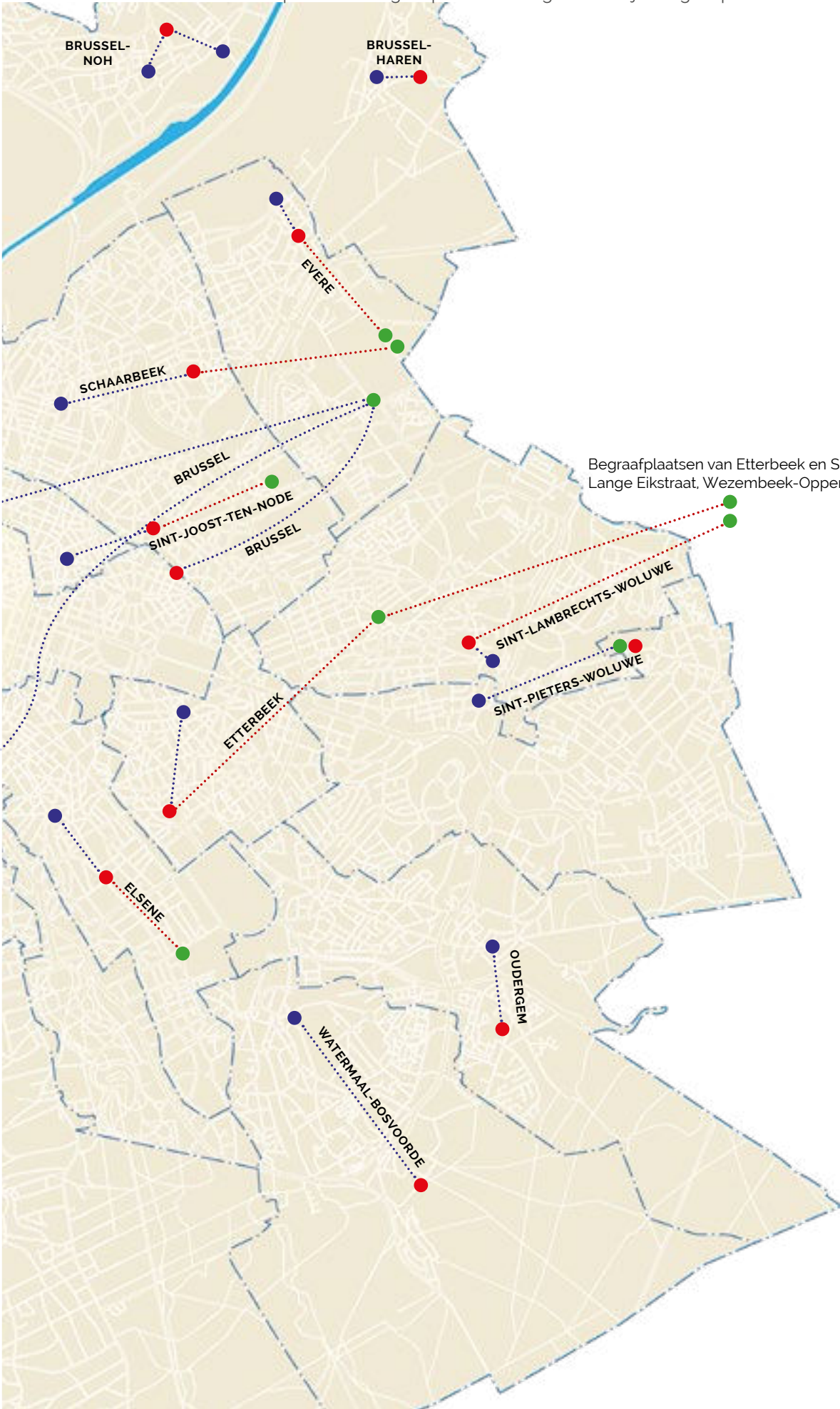
De blauwe lijnen tonen per gemeente de afstand tussen het oude kerkhof (rond de kerk) en de eerste gemeentelijke begraafplaats. Dit is vaak een korte afstand.

► Behalve in het geval van Sint-Jans-Molenbeek liggen de nieuwe begraafplaatsen niet ver van de oorspronkelijke. Dit wijst erop dat er in die tijd nog voldoende grond beschikbaar was. Bovendien was deze nabijheid logistiek interessant, omdat het overbrengen van oude graven een kostelijke onderneming was.

De rode lijnen tonen de eerste gemeentelijke begraafplaatsen met degene die hen (eventueel) vervangen hebben.

► De afstand tussen de eerste gemeentelijke begraafplaats en de tweede, derde of zelfs vierde is meestal veel groter dan de eerste verplaatsing voorgesteld door de blauwe lijnen. Plaatsgebrek heeft sommige gemeenten zelfs verplicht om terreinen aan te kopen buiten hun grondgebied, in sommige gevallen zelfs buiten het (huidige) Gewest! Zo lag de tweede gemeentelijke begraafplaats van Etterbeek bijvoorbeeld in Sint-Lambrechts-Woluwe. De derde, die dateert van na WO II, ligt in Wezembeek-Oppeem. De begraafplaatsen van Vorst en Koekelberg liggen vandaag respectievelijk in Alsemberg en Dilbeek.

Begraafplaats van Vorst
Kleertstraat 51, Alsemberg

Begraafplaatsen van Etterbeek en Sint-Lambrechts-Woluwe
Lange Eikstraat, Wezembeek-Oppeem

3.3. De ontwikkeling van grafkunst

De nieuwe gemeentelijke begraafplaatsen openden hun deuren op een moment dat de economie van het land floreerde. Dankzij de industrialisatie ontstond er een nieuwe, rijke elite van industriëlen, handelaars, bankiers of politici. Meestal maakten zij deel uit van de bourgeoisie of rijke burgerij. Zij wilden hun status graag maatschappelijk bestendigen. De grafkunst bleek een middel bij uitstek om zich als nieuwe klasse in de maatschappij te doen gelden.⁶¹ Voor hen werd het verkrijgen van een altijddurende concessie de norm. Op dat perceel konden zij dan een uniek grafteken laten bouwen dat hen van anderen onderscheidde of waarmee zij hun overtuigingen voor zich konden laten spreken.

In deze periode werden dan ook de meest indrukwekkende en gevarieerde graftekens gebouwd: kapelletjes, tempels, architecturale mengvormen, enzovoort. Voor architecten, beeldhouwers en funeraire bedrijven boden deze graftekens dan ook een uitgelezen kans om hun vakmanschap te tonen. Het werden als het ware visitekaartjes voor toekomstige klanten.

Het is ook tijdens deze periode dat concessies met een beperkte tijdsduur ingevoerd werden. Deze concessies hadden een looptijd tussen de minimale periode van 5 jaar en de altijddurende concessies (bijvoorbeeld 15 jaar). De oude grafmonumenten die we vandaag nog op de begraafplaats vinden, zijn dus van de rijken. Omdat er geen sporen zijn overgebleven van de kortere concessies van de mindergegoeden, geeft het vandaag een beperkt beeld van de begraafplaatsen van de periode voor Wereldoorlog II.

De eerste gemeentelijke begraafplaatsen werden heel strikt gepland. Rondpunten, lanen, wegen en paadjes structureerden de circulatie van de bezoekers. In de aanleg was een hiërarchie terug te vinden: de breedste lanen werden het meest bezocht, waardoor deze plaatsen de voorkeur genoten van de belangrijke families.⁶² Deze begraafplaatsen waren ook uitgerust met gebouwen om personeel te huisvesten dat verantwoordelijk was voor de organisatie en het uitvoeren van het ten grave leggen van overledenen: bureaus, een mortuarium, een wachtruimte, accommodatie voor een conciërge, enzovoort.⁶³

Hoewel graftekens na Wereldoorlog I belangrijk bleven, werden ze minder opzichtig gebouwd. Materialen, maar vooral handwerk waren duurder geworden, waardoor grootse, unieke bouwwerken zeldzamer werden.

Anderzijds kon een groter deel van de bevolking zich een grafteken veroorloven, dankzij de mechanisering van de bewerking van natuursteen en de opgang van massaproductie van verschillende onderdelen. Dit luidt een tijdperk van een zekere uniformisering aan, dat we ook in de lanen van de begraafplaats zien. Bovendien evolueert de smaak van mensen naar een meer eenvoudige vormgeving.⁶⁴

Om de duizenden gesneuvelde soldaten van Wereldoorlog I te herdenken legt men uniform aangelegde terreinen aan. Op die manier kan men de overledenen collectief herdenken. Ze liggen op zogeheten erevelden. Om plaats te maken voor hun aanleg hebben de begraafplaatsen hun indeling moeten wijzigen.⁶⁵

Grafkapel van J. Coghen, bankier en politicus, gebouwd door Jean-Pierre Cluysenaar, architect van de Sint-Hubertusgalerijen - kerkhof van Laken

Graftekens uit de jaren 1930 - begraafplaats van Jette

KADER 4 – SPOREN VAN DE EERSTE GEMEENTELIJKE BEGRAAFPLAATSEN

In de Brusselse regio zijn er acht gemeenten die nog gebruik maken van hun eerste gemeentelijke begraafplaats: Oudergem, Sint-Jans-Molenbeek, Haren⁶⁶, Jette, Koekelberg, Neder-over-Heembeek, Watermaal-Bosvoorde en Sint-Pieters-Woluwe. De andere gemeenten hebben twee, drie of zelfs vier opeenvolgende plaatsen gekend, omdat de groeiende verstedelijking hun uitbreiding in de weg stond. Wat is er met de eerste gemeentelijke begraafplaatsen gebeurd?

1. Ze zijn verdwenen

In totaal zijn tien begraafplaatsen verdwenen.⁶⁷ In Etterbeek, Vorst, Elsene, Schaarbeek, Sint-Gillis en Sint-Joost-ten-Node heeft de stad zelfs alle sporen van hun bestaan opgeslokt. Dat wil niet zeggen dat er geen graftekens meer bestaan. Sommige werden namelijk overgebracht naar de nieuwe begraafplaatsen.⁶⁸

Van de eerste gemeentelijke begraafplaats van Vorst is er geen enkel spoor meer te vinden. Vandaag vinden we op die locatie de Globelaan, verschillende gebouwen en een deel van de concertzaal Vorst-Nationaal.

Verzameling Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB - Urban.brussels

© Bruciel - 1953 / 2012

2. Ze bestaan nog allebei

Zes gemeenten hebben hun oude begraafplaats parallel aan hun nieuwe begraafplaats behouden. We kunnen in deze gemeenten de eerste gemeentelijke begraafplaats nog bezoeken: Sint-Agatha-Berchem, Evere, Ganshoren, Ukkel (oud: Diweg), Sint-Lambrechts-Woluwe en Sint-Pieters-Woluwe.

Het is niet geweten waarom deze gemeenten daarvoor hebben gekozen. Misschien hadden ze simpelweg de ruimte om de begraafplaats te bewaren? Een andere mogelijke reden is financieel: een begraafplaats sluiten betekent een verhuiskost van verschillende concessies.⁶⁹ Er wordt niet meer begraven op deze begraafplaatsen, tenzij er uitzonderlijk anders beslist wordt of er nog plaats is in de grafkelders. Het zijn plekken geworden om te wandelen, te herinneren en erfgoed te ontdekken.

⁶¹ VAN SANTVOORT, 2017, p. 105.

⁶² Deel 3.4. Verschillende soorten wegen om graftekens te accentueren

⁶³ Deel 3. Kader 4 - De gebouwen op een begraafplaats

⁶⁴ Deel 5.4. De stilistische evolutie van graftekens - De jaren 1920-1930 - Geometrisering

⁶⁵ Deel 6.2. De erevelden en herdenkingsmonumenten

⁶⁶ De gemeenten Haren en Neder-Over-Heembeek (en dus ook hun begraafplaatsen) werden deel van Brussel Stad in 1921.

⁶⁷ Deel 1. Chronologie van begraafplaatsen van het Brussels Gewest vanaf de 19de eeuw

⁶⁸ Deel 6.3. De overgebrachte graftekens

⁶⁹ VANDERVELDE, 1997, p. 30.

3. Ze maakten er een park van

In Anderlecht, Schaarbeek en Sint-Lambrechts-Woluwe (i.e. de voormalige begraafplaats van Etterbeek) hebben de gemeenten ervoor gekozen om de groene ruimte van de voormalige begraafplaats om te vormen tot een park. Er zijn echter nog sporen te ontdekken van de vroegere invulling van de ruimte.

- In **Anderlecht** is de oude begraafplaats dichtbij de Aumalestraat omgevormd tot het Bospark in 1968. De ingang en het begin van de omheiningsmuur van de begraafplaats zijn bewaard gebleven, alsook de hoofdwegen en alle bomen. Sommige plantsoorten worden vaak met begraafplaatsen geassocieerd: de maretak, de hulst en de den.⁷⁰ Het adres van het park verkapt ook al veel: de hoofdingang bevindt zich op het Rustplein en het park loopt langs de Gedachtenisstraat.

Zoek je de sporen van de oude functie van het Bospark? Observeer de ingang!

bloem van de papaver

urne met een
eeuwigdurende vlam

krans met immortellen

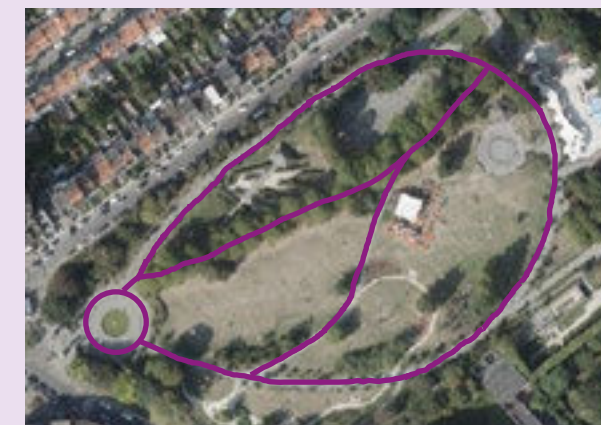
- In **Etterbeek** sloot de gemeente de eerste gemeentelijke begraafplaats in 1895 en opende een tweede op het grondgebied van Sint-Lambrechts-Woluwe. In 1974 werd die laatste door plaatsgebrek eveneens gesloten. Deze begraafplaats werd omgevormd tot het George Henripark in 1989. Net zoals in Anderlecht zijn de ingang en de hoofdwegen bewaard gebleven. De architecten hebben ervoor gekozen om oude grafstenen te gebruiken om een aantal wegen te plaveien. Onder deze grafstenen vinden we nu geen stoffelijke overschotten meer. Daarnaast zijn er ook nog enkele grafmonumenten aanwezig.

Zoek je de sporen van de oude functie van het George Henripark? Observeer de grond van de paden en dit bijzondere gebouwtje!

Bewaard grafmonument
van de familie Lebon

Oude grafstenen
plaveien de wegen

De hoofdwegen van de oude begraafplaats omzoomd met kastanjebomen en lindes zijn er nog steeds. - oude begraafplaats van Etterbeek (George Henripark in Sint-Lambrechts-Woluwe) in 1953 en vandaag © Bruciel

Zie je de overeenkomsten tussen de ingang van de begraafplaats en die van het park?

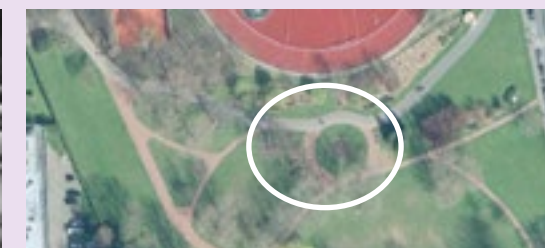
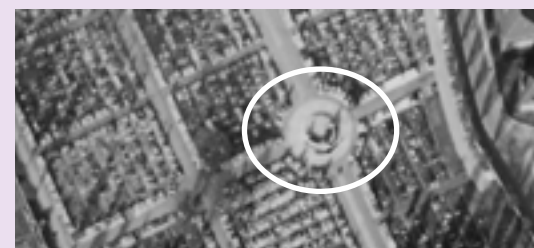
Het hek staat nog steeds op dezelfde plaats, maar van de monumentale ingang blijven enkel twee natuurstenen pilaren over. Het standbeeld van de pleurante ❶ staat nog steeds op het Joséphine-Charlotteplein.

Verzameling Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB - Urban.brussels

- In **Schaerbeek** lag de eerste gemeentelijke begraafplaats op het plateau van Terdelt. Hoewel deze begraafplaats pas gesloten werd in 1965, werd hier vanaf 1955 al niet meer begraven. In dat jaar opende namelijk de nieuwe begraafplaats op het grondgebied van Evere. Een groot deel van de site werd daarna omgevormd tot sport- en recreatieterrein. Het zuidelijke deel werd in 1981 getransformeerd tot een park (het Albertpark). De enige herinnering aan de oude functie van de site is een rondpunt. In het centrum daarvan stond het *Monument ter herinnering van de oud-strijders van Schaarbeek gestorven voor het vaderland*. Dit monument is overgebracht naar de nieuwe begraafplaats en staat nu aan de ingang van het ereperk.

Terdelt Wijk - Luchtfoto uit 1953 en vandaag - Schaarbeek © Bruciel

Monument ter herinnering aan de oud-strijders van Schaarbeek gestorven voor het vaderland op de oude gemeentelijke begraafplaats

Verzameling Belfius Bank-Académie royale de Belgique
© ARB - Urban.brussels

4. VANAF WERELDOORLOG II

4.1. Een nieuwe kijk op de dood

Tussen het einde van de jaren 1940 en het midden van de jaren 1970 openden negen Brusselse gemeenten nieuwe begraafplaatsen met een imposante oppervlakte. De meesten liggen ver verwijderd van het grondgebied van de gemeente in kwestie. Hoe komt dit? De sterke bevolkingsgroei zorgde ervoor dat de begraafplaatsen opnieuw verzadigd waren, daarnaast was er door urbanisatie niet veel plaats meer in de gemeente zelf. Vorst, Schaarbeek, Anderlecht en Etterbeek besloten om hun eerste gemeentelijke begraafplaats te sluiten. Evere, Sint-Agatha-Berchem, Sint-Lambrechts-Woluwe en Ukkel behielden hun eerste gemeentelijke begraafplaats. Er werd echter niet meer begraven tenzij in de bestaande grafkelders. Sint-Pieters-Woluwe besloot om beide begraafplaatsen in parallel te behouden.⁷¹

Maatschappelijk gezien veranderde tevens langzaam de houding ten opzichte van de dood. Terwijl de dood eerst deel uitmaakte van het leven, begon ze zich verder van het gemeenschapsleven te onttrekken: mensen stierven vaker in het ziekenhuis en het opbaren van de overledene gebeurde vaker in een funerarium dan thuis.⁷² De behandeling van het lichaam en de uitvaart werd overgenomen door een begrafenisondernemer. Deze andere kijk op de dood weerspiegelde zich ook op de begraafplaatsen. Mensen investeerden minder in een luxe-grafteken of hadden er de middelen niet meer voor. Het grafteken was er daarenboven niet meer om anderen te imponeren, maar was bestemd voor de dierbaren. Symbolen en standbeelden werden vervangen door persoonlijke voorwerpen op het graf. De graftekens werden bescheidener, leken meer op elkaar en werden eigenlijk minder belangrijk.

De meeste gemeenten beperkten, behalve als er een uitzondering werd verleend, de hoogte van de stèles.⁷³ Men wilde eerder uniforme begraafplaatsen, met overzichtelijke percelen, gemakkelijk te onderhouden en te beheren.

Graftekens van de jaren 1950 -

Hedendaagse graftekens Kerkhof van Laken

4.2. Het einde van de altijddurende concessie

Aan het einde van de jaren 1960 lagen de begraafplaatsen vol. Hoewel cremeren reeds in 1932 was toegestaan, gaven mensen nog de voorkeur aan de teraardebestelling. Op dat moment was het vergroten of verhuizen van begraafplaatsen te duur, en zelfs fysiek niet meer mogelijk omdat de plaats ontbrak. Om dit plaatsgebrek op te lossen maakte de wet van 20 juli 1971 op de begraafplaatsen en de lijkbezorging een einde aan de altijddurende concessie. Een concessie heeft vanaf dat moment een limiet van vijftig jaar, die weliswaar tegen hernieuwde betaling verlengd kan worden.⁷⁴ De concessies die reeds voor deze wet bestonden, kunnen gratis worden verlengd.⁷⁵

2021 was dan ook een scharnierjaar: vijftig jaar na 1971 liepen de oude altijddurende concessies af. De gemeenten moeten de rechthebbenden van de concessie contacteren door het uithangen van een bericht op het grafteken en het verzenden van een bericht naar het laatst gekende adres.⁷⁶ Als er geen enkele nabestaande of organisatie de concessie wil verlengen, wordt het perceel met het grafteken eigendom van de gemeente.

⁷¹ Deel 1. Chronologie van begraafplaatsen van het Brussels Gewest vanaf de 19de eeuw

⁷² SCHEPENS, pp. 27-28.

⁷³ Deel 5.1. Het graf - Ondergronds

⁷⁴ WETGEVING - 20/07/1971, artikel 7.

⁷⁵ WETGEVING - 20/07/1971, artikel 7, artikel 9.

⁷⁶ WETGEVING - 20/07/1971, artikel 3.

4.3. 'En tot stof zult gij wederkeren' ... het succes van crematie

Na 1971 keerde een onvoorzien fenomeen geleidelijk het getij: het groeiende succes van crematie.

Reeds in de 19de eeuw waren de vrijzinnigen, en meer bepaald de vrijmetselaars, pleitbezorgers voor het idee van crematie. Het duurde echter tot 1932 voor ze deze strijd wonnen. De eerste crematie in België vond plaats in het crematorium van Ukkel in 1933.⁷⁷⁻⁷⁸ De wet voorzag dat de asurn ondergronds werd bijgezet op een begraafplaats.⁷⁹ De wet werd echter niet courant toegepast, aangezien de Kerk resoluut tegen het principe was. In 1963 gaf ze aan katholieken tenslotte toch groen licht, dankzij een decreet dat door paus Paulus VI werd goedgekeurd.⁸⁰ De wet van 20 juli 1971 op de begraafplaatsen en de lijkbezorging staat op grond van artikel 24 ook het uitstrooien van de assen toe. Zes jaar later zijn columbaria en strooiweides wettelijk verplicht op elke begraafplaats.

In 2015 werden in België 57% van de overledenen gecremeerd. In 2021 is dit percentage opgelopen tot 65%.⁸¹ We kunnen stellen dat er minder en minder wordt begraven.

4.4. Nieuwe uitdagingen

Wat zal er gebeuren met de graven die al lang niet meer zijn onderhouden en waarvan een aantal heel oud zijn? In principe kan de gemeente indien nodig beslissen om het lichaam te laten opgraven en het grafteken te verwijderen. Er is echter niet noodzakelijk extra plaats nodig. Bovenal zijn deze graftekens in de loop der jaren erfgoed geworden, dat moet worden bewaard voor esthetische, historische, sociale of technische redenen. De gemeenten hebben dan weer niet de nodige middelen om deze monumenten te onderhouden of te restaureren. Toch zijn verschillende onder hen begonnen met het opstellen van een inventaris van uitzonderlijke graftekens die ze absoluut willen bewaren. In Wallonië is deze inventaris zelfs een wettelijke verplichting geworden. Bovendien zijn sommige graven, soms zelfs volledige delen van begraafplaatsen al geklasseerd. Maar is dit genoeg om verloedering te voorkomen?

In 1971, wanneer altijddurende concessies werden beperkt tot vijftig jaar om het plaatsgebrek op begraafplaatsen op te vangen, had niemand de impact van het succes van crematie voorzien. Vandaag vindt men op de meeste begraafplaatsen lege perken die onderhouden moeten worden. Waar begraafplaatsen vroeger een inkomstenbron waren, zijn ze nu dus eerder een financiële last geworden. De gemeenten staan duidelijk voor nieuwe uitdagingen die men in de jaren 1970 absoluut niet kon voorzien.

► Hoe kunnen de gemeenten het rijke funeraire erfgoed waarvan zij eigenaar zijn, beschermen en bewaren voor toekomstige generaties?

► Wat kan gedaan worden met de grote groene ruimtes van de begraafplaatsen? Ze openstellen voor specifieke levensbeschouwingen?⁸² Ze opwaarderen tot parken? De natuur meer loslaten, zodat de biodiversiteit kan terugkeren?⁸³

⁷⁷ NOTERMAN, pp. 33 en 39 ; SCHEPENS, p. 31.

⁷⁸ In Frankrijk werd het eerste crematorium gebouwd in 1889, in: FAURE, 2007, p. 185.

⁷⁹ VANDERVELDE, p. 36.

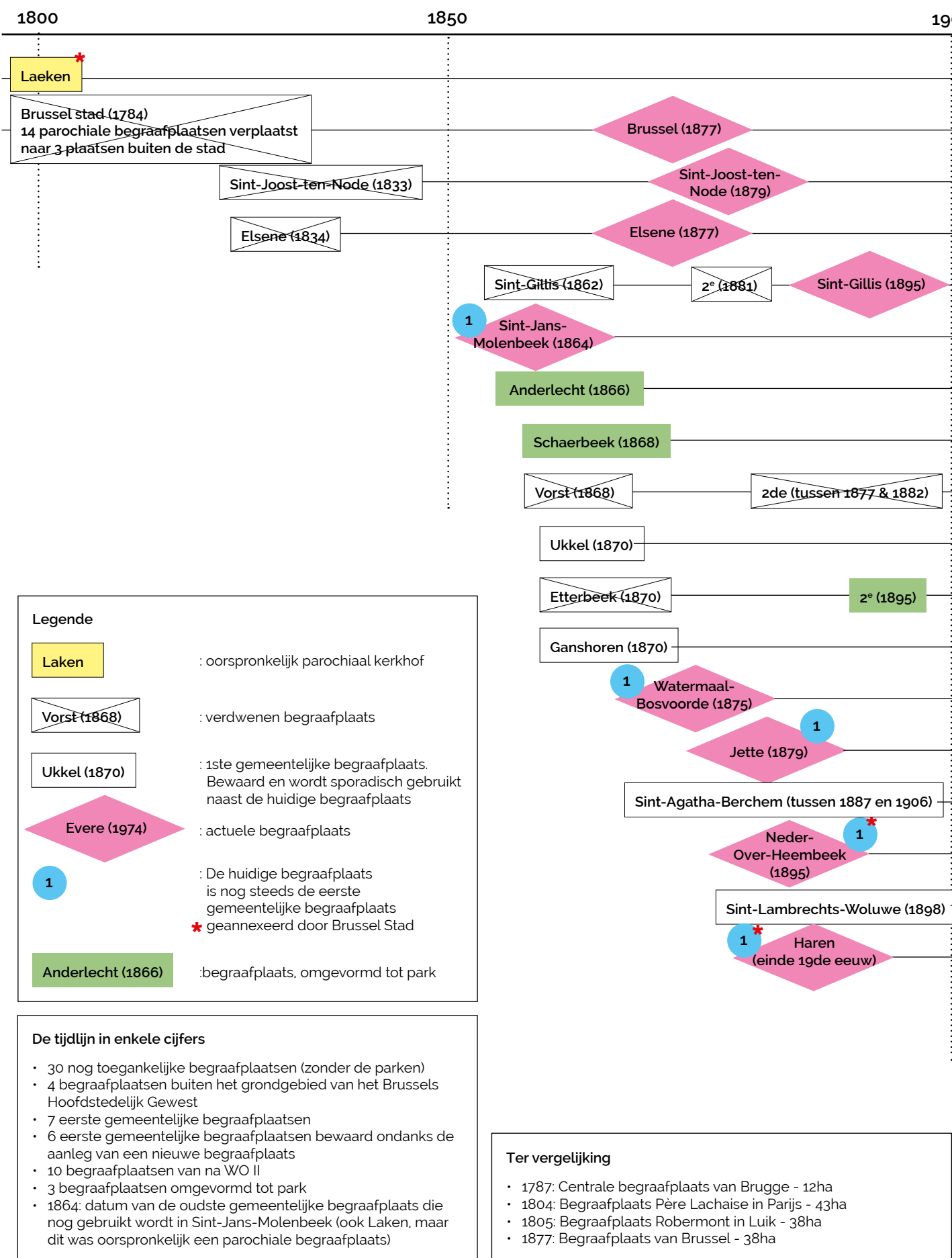
⁸⁰ Décret du Saint Office van 5 juli 1963, in: VANDERVELDE, p. 35.

⁸¹ Voor de cijfers van de evolutie van crematie in België, zie: NEOMANSIO.

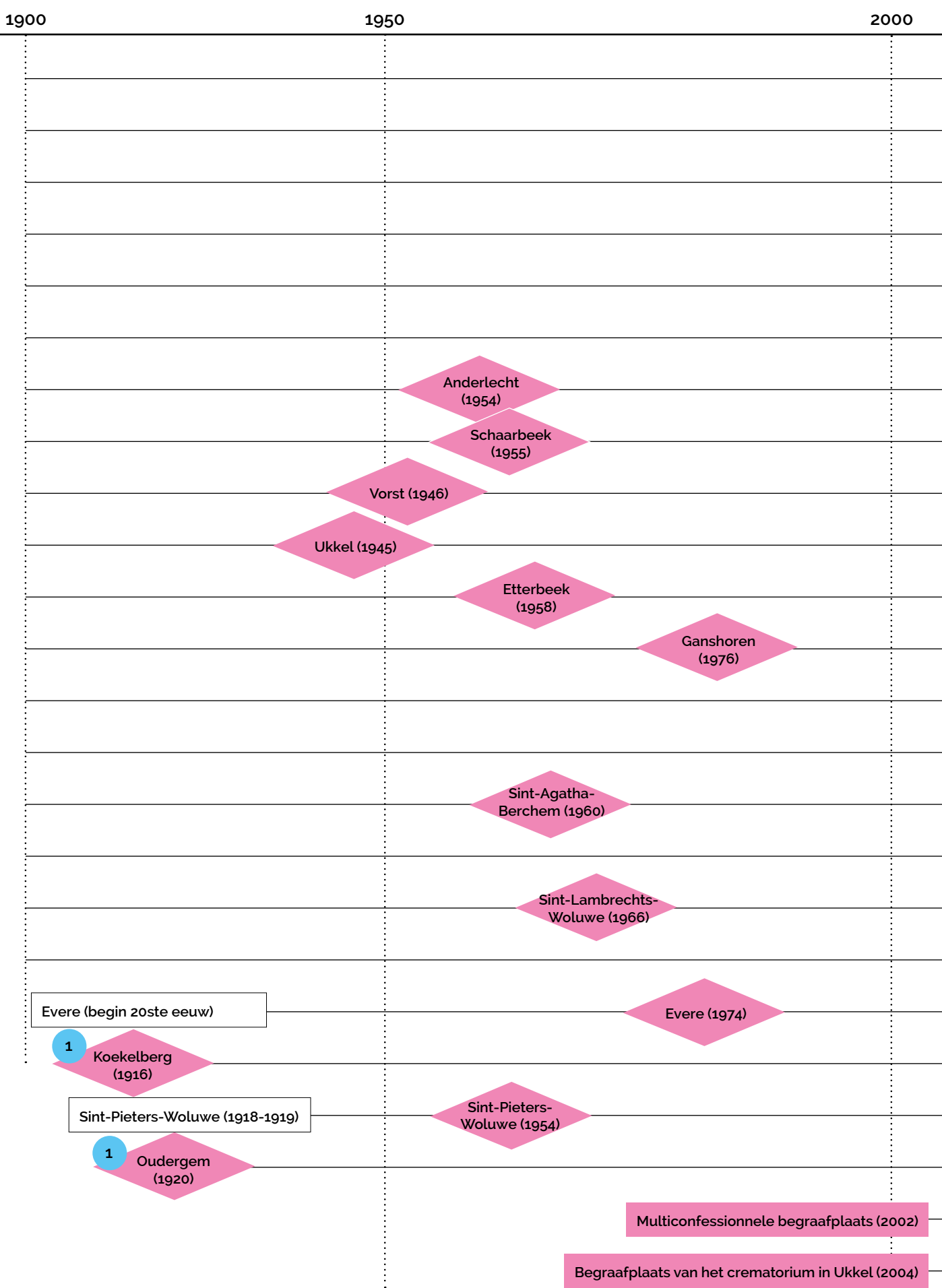
⁸² Deel 7. Religie en levensbeschouwing op de Brusselse begraafplaatsen

⁸³ Deel 4. De groene ruimte van een begraafplaats

CHRONOLOGIE VAN BEGRAAFPLAATSEN VAN HET

BRUSSELS GEWEST VANAF DE 19DE EEUW

Ingang van de begraafplaats van Vorst

DEEL 2

DE BEGRAAFPLAATS EN ZIJN OMGEVING

Op welke plaats ligt de begraafplaats in de stad? Welke criteria bepaalden die plaats?

Hoe heeft men er ruimte voor gevonden? Hoe is de omgeving beetje bij beetje geëvolueerd?

Is de locatie zichtbaar of verborgen? Valt de ingang van de begraafplaats op? Zo ja, hoe wordt die geaccentueerd? Waarom was dat niet altijd het geval?

Het Brussels Gewest telt vandaag 30 begraafplaatsen¹, maar vroeger waren er op dit grondgebied nog veel meer. Als we alle middeleeuwse kerkhoven tellen - de in onbruik geraakte begraafplaatsen van de 19de eeuw en de begraafplaatsen die in de 20ste eeuw aangelegd werden aan de rand - telde het Brussels Gewest door de eeuwen heen ruim zeventig begraafplaatsen!

Vanaf de 19de eeuw waren er bij de aanleg van nieuwe begraafplaatsen niet alleen hygiënische, maar ook logistieke afwegingen. Er moest namelijk ruimte gevonden worden in een gebied dat continu onderhevig was aan verstedelijking. Hierdoor stelde zich telkens weer hetzelfde probleem: op welke plaats?

Bij de aanleg van begraafplaatsen moest natuurlijk voorzien worden hoe ze in de omgeving ingepast konden worden. Maar in vele gevallen is het net de omgeving die zich aangepast heeft. Aangezien de begraafplaats een wereld apart is, moest er nagedacht worden over zijn grenzen. Moet de omheining de begraafplaats afscheiden of net integreren in de omgeving? Het was ook belangrijk om na te denken over de hoofdingang. Moet die de toegang tot deze andere wereld benadrukken, op een symbolische manier aankondigen, of net opgaan in de omgeving?

INHOUDSTAFEL

1. DE LIGGING VAN EEN BEGRAAFPLAATS - OP ZOEK NAAR HET IDEALE TERREIN

De topografie en de bodemgesteldheid • De beschikbaarheid en de prijs van de terreinen

KADER 1 - BEGRAAFPLAATSEN OP HET PLATTELAND

2. DE RUIMTE VOOR DE INGANG VAN DE BEGRAAFPLAATS

Wanneer alles aangelegd moet worden • Wanneer de begraafplaats langs een bestaande weg ligt • Handelszaken gelinkt aan een begraafplaats

3. DE INGANG VAN DE BEGRAAFPLAATS

Voor Wereldoorlog II • Na Wereldoorlog II

KADER 2 - DE INGANG VAN DE BEGRAAFPLAATS VAN SINT-GILLIS

4. DE OMHEINING VAN DE BEGRAAFPLAATS

Voor Wereldoorlog II • Na Wereldoorlog II

¹ • Deel 1. Chronologie van begraafplaatsen van het Brussels Gewest vanaf de 19de eeuw

1. DE LIGGING VAN EEN BEGRAAFPLAATS - OP ZOEK NAAR HET IDEALE TERREIN

De aanleg van een begraafplaats begint met het vinden van een stuk grond. Archiefonderzoek van een specifieke locatie kan gedetailleerde informatie naar boven brengen. Hier zijn alvast verschillende algemene parameters die een rol hebben gespeeld: de topografie, de bodemgesteldheid, de beschikbaarheid en de prijs van de grond.

1.1. De topografie en de bodemgesteldheid

Het kost soms wat fysieke inspanning om een begraafplaats te bezoeken. Het is best mogelijk dat je een helling moet oplopen om de ingang te bereiken. De reden daarvoor vinden we in het artikel 3 van het Napoleontisch *decreet van 23 prairial jaar XII* (1804) dat de aanleg van begraafplaatsen reglementeerde tot 1971. Er staat namelijk in dat *de hoogste, op het noorden gelegen plaatsen moesten worden gekozen*.² Dit had hygiënische redenen. Men vreesde namelijk voor verontreiniging van de lucht door wat toen "miasma's" werd genoemd. Om de verspreiding van ziektes te voorkomen, werd er gezocht naar locaties waar goede luchtdoorstroom was. De voorkeur werd daarbij gegeven aan hoger gelegen gebieden waar de terreinen maximum werden blootgesteld aan de wind.

Deze helling, hoewel soms heel zwak, is dan ook aanwezig op het terrein van een begraafplaats. Als je er rondloopt, zul je merken dat het terrein niet vlak is. Het terrein kan hellend, steil, glooiend of heuvelachtig zijn, of soms zelfs terrasvormig en dus op verschillende niveaus. Al snel bleek dat het essentieel was om de begraafplaatsen op een lichte helling aan te leggen. Zo werd de afvoer van regenwater en een snelle ontbinding van de lichamen gegarandeerd. Zoals blijkt uit de notulen van een vergadering van de Brusselse gemeenteraad in 1874, werd bij het bepalen van de locatie van de nieuwe begraafplaats dan ook bijzondere aandacht besteed aan de kwaliteit van de bodem: *in compacte klei blijven lijken meer dan vijftig jaar bewaard, terwijl ze in klei gemengd met zand snel ontbinden*.³

Hoewel er enkele kleilagen zijn, bestaat de ondergrond van het Brussels Gewest grotendeels uit zand, waardoor hij waterdoorlatend is.⁴ Het heuvelachtige terrein biedt ook aanzienlijke mogelijkheden om begraafplaatsen aan te leggen op hoger gelegen terrein. Deze kenmerken lijken ideaal, maar in werkelijkheid hadden de gemeentelijke autoriteiten soms moeite om een terrein te vinden dat aan al deze criteria voldeed. Dit kwam vooral omdat de meningen over de geschikte grondsoort uiteenliepen. In deze context prees de burgemeester van de stad Brussel Adolphe Max in 1874 het terrein dat bestemd was voor de nieuwe stadsbegrafplaats. Het verslag van de zitting leest als volgt: *Dan weet ik niet waar we de doden kunnen begraven, als we niet kunnen kiezen tussen klei of zand. (hilariteit) Ik herhaal, u zult geen betere plaats vinden dan deze, gelegen op een hoog terrein, ver van waterwegen, van huizen, en in de richting van de winden die 300 van de 365 dagen waaien. Wat de samenstelling van de grond betreft, als die niet zodanig is dat de lijken snel vergaan, dan moet de begraafplaats worden vergroot*.⁵

² WETGEVING - 12/06/1804 - 23 prairial jaar XII.
³ Oorspronkelijke tekst: *les cadavres se conservent plus de cinquante ans dans l'argile compacte, tandis qu'ils se décomposent rapidement dans l'argile mêlée de sable*. In: BULLETIN COMMUNAL DE LA VILLE DE BRUXELLES - 04/05/1874 - p. 348.
⁴ GUILLAUME en MEGANCK, 2009, p. 98.
⁵ Oorspronkelijke tekst: *Alors je ne sais plus où nous pourrions enterrer les morts, si l'on ne peut choisir ni l'argile ni le sable. (Hilarité). Je le répète, vous ne trouverez nulle part un terrain meilleur que celui-là, placé sur une hauteur, loin des cours d'eau, des habitations, et dans la direction des vents qui soufflent 300 jours sur 365. Quant à la composition du sol, si elle n'est pas telle qu'elle décompose rapidement les cadavres, il suffira d'agrandir le cimetière*. In: BULLETIN COMMUNAL DE LA VILLE DE BRUXELLES - 04/05/1874 - p. 349.

Sint-Gillis bijvoorbeeld werd geconfronteerd met een bodemprobleem op zijn tweede gemeentelijke begraafplaats. Slechts veertien jaar na de opening moest die alweer worden verplaatst.⁶ De begraafplaats was namelijk aangelegd op een grondwaterlaag en kleigrond. Hierdoor was het niet alleen moeilijk om kuilen te graven, maar de lichamen ontbonden daarnaast niet snel genoeg.⁷ Dit probleem bestaat nog steeds in Ganshoren, waar geen grafkelders kunnen worden aangelegd omdat de grond te nat is.⁸

1.2. De beschikbaarheid en de prijs van de terreinen

De geschiedenis van onze begraafplaatsen hangt vaak samen met de groeiende behoefte aan plaats. Hoe meer de gemeenten verstedelijkten, hoe groter de begraafplaats moest worden. De meeste van de eerste gemeentelijke begraafplaatsen werden geopend in gebieden die toen nog niet verstedelijkt waren. Er was op dat moment dus voldoende ruimte voor een grote begraafplaats en de mogelijkheid om uit te breiden. De prijs van de grond was natuurlijk ook een belangrijk argument: hoe meer open ruimte er is, hoe goedkoper de grond.

Een groot aantal begraafplaatsen werd op het platteland aangelegd. In dat geval moest er aan alles gedacht worden, zowel de aanleg van de begraafplaats alsook de toegangswegen. Het meest emblematische voorbeeld daarvan is de begraafplaats van Brussel (op het grondgebied van Evere). Deze werd met de Leuvensesteenweg verbonden door de nieuwe *Kerkhof van Brussellaan*. Het vinden van een voldoende groot stuk grond was echter niet gemakkelijk. Doordat het gebied steeds meer verstedelijkte en er minder ruimte beschikbaar was, werd het probleem in de loop van de 20ste eeuw nijpender. Toen de gemeentelijke begraafplaats van Schaarbeek in de jaren 1920 moest worden verplaatst, moest het gemeentebestuur dan ook grond van meer dan 200 verschillende eigenaars aankopen om de nodige 35 hectaren te creëren. Dit duurde bijna dertig jaar, aangezien de verworven grond op zijn beurt door het Ministerie van Defensie werd onteigend voor de uitbreiding van het vliegveld Brussel-Haren.⁹ De nieuwe begraafplaats werd uiteindelijk pas in 1954 ingehuldigd.

⁶ VERHOFSTADT, 2013, p. 63. - De eerste begraafplaats dateert van 1881, de tweede van 1895.
⁷ DEJEMEPPE, p. 4.
⁸ BRUSSEL-LEEFMILIEU, 2007, p. 1.
⁹ VERSCHAEREN, p. 25-29.

KADER 1 – BEGRAAFPLAATSEN OP HET PLATTELAND

Nu de stad het platteland grotendeels heeft ingenomen, zijn we vandaag geneigd te vergeten dat wanneer de begraafplaats voor het eerst werd geopend, men soms landbouwgebieden moest doorkruisen om de begraafplaats te bereiken. De kaart en luchtfoto in dit kader tonen telkens hetzelfde gebied met een interval van vijftig jaar. Ze tonen de verplaatsing van verschillende begraafplaatsen in opeenvolgende fasen. Wat vertellen ze ons?

a. Kaart van 1880

Er staan vijf begraafplaatsen op deze kaart. Twee ervan zijn van de gemeente Sint-Joost-ten-Node, twee van Schaarbeek en slechts één van Brussel (op het grondgebied van Evere).

De begraafplaatsen van Sint-Joost-ten-Node

De begraafplaatsen op de kaart (in het groen) zijn de eerste en tweede gemeentelijke begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node. Het is niet verwonderlijk dat ze hier allebei te zien zijn: de kaart werd opgesteld in 1880, nauwelijks een jaar na de opening van de tweede begraafplaats. Doordat een begraafplaats niet in een paar maanden tijd verdwijnt, zien we ook nog de eerste. Uit deze dubbele aanwezigheid kunnen we enkele conclusies trekken:

- De tweede gemeentelijke begraafplaats is verder verwijderd van het dorpscentrum. Het terrein ligt zelfs in een andere gemeente, op het grondgebied van Schaarbeek. De ingang bevindt zich langs de Leuvensesteenweg.¹⁰
- De oppervlakte van de tweede begraafplaats is meer dan verdubbeld ten opzichte van de eerste.

De begraafplaatsen van Schaarbeek

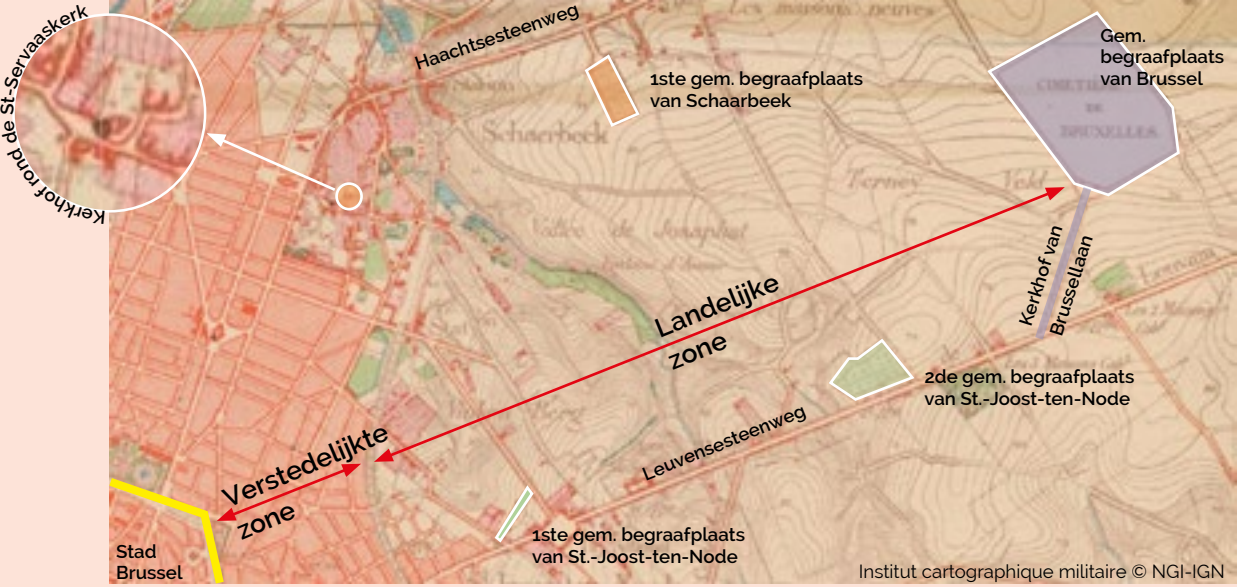
In Schaarbeek is het kerkhof rond de Sint-Servaaskerk nog zichtbaar, hoewel het niet meer in gebruik is. De eerste gemeentelijke begraafplaats werd namelijk geopend in 1868.

- De gemeentelijke begraafplaats is groter¹¹ dan die rond de kerk en ze ligt op hoger gelegen terrein. De begraafplaats is namelijk verhuisd van de vallei van Josaphat naar het plateau van Terdelt.
- De begraafplaats ligt in de buurt van de Haachtsesteenweg. Een straat verbindt de steenweg en de begraafplaats.

De begraafplaats van Brussel in Evere

In 1877 opende de begraafplaats van Brussel op het grondgebied van Evere. Op dat moment lag de begraafplaats op het platteland, tussen landbouwgronden. Er werd een nieuwe weg aangelegd om de begraafplaats vanaf de oude Leuvensesteenweg te bereiken: de Kerkhof van Brussellaan. Deze straat is 550 m lang, is recht en kruiste toen enkele bestaande wegen.

- De hoogtelijnen tonen dat de begraafplaats op hoger gelegen terrein ligt (op 70 m hoogte).
- Om vanuit de stad Brussel (waar de meeste betrokken families vandaan kwamen) naar de begraafplaats te gaan, moest je meer landelijke dan verstedelijkte zones doorkruisen (zie rode pijlen). Er reed een stoomtram tussen de stad en de begraafplaats.¹² Voor het jaar 1907 weten we zeker dat deze tram zelfs aan de ingang van de begraafplaats stopte.¹³

¹⁰ De ingang bevindt zich vandaag aan de Henri Choméstraat.
¹¹ De begraafplaats was op dat moment al uitgebreid. De oppervlakte was namelijk verdubbeld. In: VERSCHAEREN, p. 7.
¹² VANDERVELDE, 1991, p. 32.
¹³ LE PETIT BLEU DU MATIN, 02/11/1907.

b. Luchtfoto van 1930

De begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

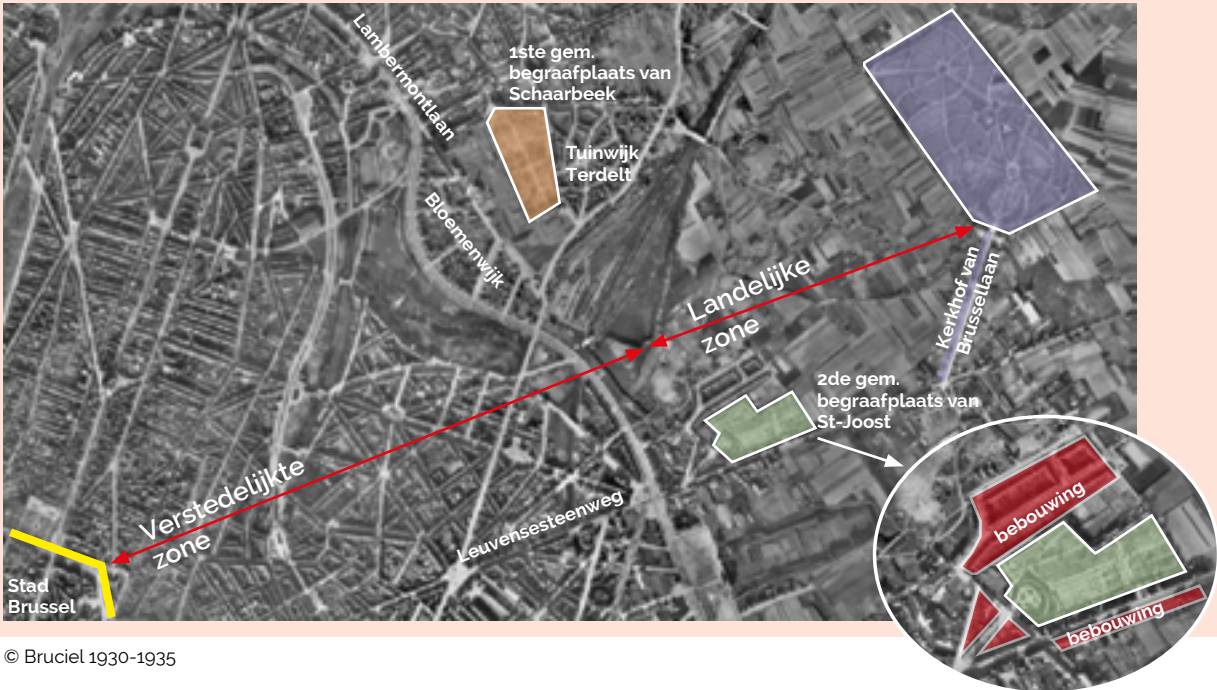
- Rond de begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node is de verstedelijking volop bezig. De begraafplaats is ondertussen al aan drie kanten door bebouwing omgeven.
- De eerste gemeentelijke begraafplaats is volledig verdwenen. Op de luchtfoto zien we dat het terrein volledig bebouwd is.

De begraafplaats van Schaarbeek

- Het kerkhof van de Sint-Servaaskerk bestaat niet meer, het werd definitief verwijderd na de aanleg van de Louis Bertrandlaan en de afbraak van de kerk in 1905.
- De gemeentelijke begraafplaats heeft zich naar het oosten en zuiden uitgebreid. Ze wordt nu in het noorden begrensd door de tuinwijk Terdelt. In het zuiden, tussen de begraafplaats en de Bloemenwijk, is er slechts een dunne strook grond die kort na het nemen van deze luchtfoto verstedelijkt werd. Hierdoor werd elke uitbreiding onmogelijk gemaakt. Deze situatie zou vele jaren later leiden tot de oprichting van een nieuwe begraafplaats op het grondgebied van Evere.

De begraafplaats van Brussel in Evere

- Hoewel het grondgebied van het Gewest zestig jaar na de opening van de begraafplaats sterk verstedelijkt is, ligt de Brusselse begraafplaats nog steeds op het platteland, tussen landbouwgronden (zie rode pijlen).
- De begraafplaats werd vergroot: van 30 hectaren naar 41 hectaren in 1889.
- Als enige belangrijke verkeersader in de wijk is de Kerkhof van Brussellaan ondertussen verstedelijkt. De begraafplaats trok namelijk heel wat bedrijven aan waarvan de functie gelinkt kan worden aan de begraafplaats, bijvoorbeeld een bloemenwinkel, een begrafenisondernemer, een bloementeler, een café, ...

© Bruciel 1930-1935

2. DE RUIMTE VOOR DE INGANG VAN DE BEGRAAFPLAATS

Bij de aanleg van een begraafplaats zijn er twee situaties mogelijk: ofwel ligt het terrein langs een bestaande weg, ofwel midden in de velden. In dat laatste geval moeten er ook toegangswegen aangelegd worden.

2.1. Wanneer alles aangelegd moet worden

Wanneer een begraafplaats tussen de velden ligt, wordt er een straat in het verlengde van de ingang aangelegd. De bezoeker kan zich dan niet vergissen. Hij weet waar hij naartoe gaat en heeft tijd om zich mentaal voor te bereiden. Tijdens de begrafenisstoet is de ingang van de begraafplaats constant zichtbaar. Daarenboven kan de lijkwagen gemakkelijk de begraafplaats op. Het is dus zowel symbolisch als praktisch.

📍 In Sint-Joost-ten-Node¹⁵, Anderlecht (oud en nieuw), Brussel, Sint-Gillis, Ganshoren (oud) en Sint-Lambrechts-Woluwe (oud).

Voormalige begraafplaats van Anderlecht (Bospark) - Verzameling Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB - Urban.brussels

- De aanleg van deze nieuwe laan benadrukt de ingang van de begraafplaats.

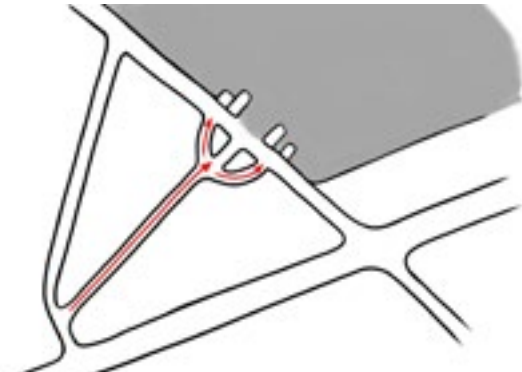
Deze as kan met bomenrijen benadrukt worden. Het oog wordt zo geleid.

Viervoudige rij kastanjabomen in Anderlecht – Britse-Soldaatlaan

📍 In Brussel, Anderlecht, Sint-Gillis

Soms verbreedt de straat zich tot een pleintje, zodat de ingang in één oogopslag te zien is.

Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

📍 In Sint-Gillis, Ganshoren (oud), Sint-Lambrechts-Woluwe (oud)

- Om de begraafplaats nog meer met de omgeving te verbinden, loopt de straat die naar de begraafplaats leidt soms na de ingang gewoon verder tussen de graven door.

Buiten de begraafplaats: Kerkhof van Brussellaan.
Op de begraafplaats: de grote laan. -
Begraafplaats van Brussel 1930 - 1935 © Bruciel

Buiten de begraafplaats: Britse-Soldaatlaan.
Op de begraafplaats: de grote laan. -
Begraafplaats van Anderlecht 1961 © Bruciel

● Ingang

📍 In Anderlecht, Brussel, maar ook in Ganshoren (oud), Evere (oud)

¹⁵ De oorspronkelijke ingang bevond zich langs de Leuvensesteenweg, maar is aan het einde van de 19de of het begin van de 20ste eeuw (de paviljoenen dateren in ieder geval van 1902) verplaatst in het verlengde van de Fortinlaan.

- Wanneer straten worden aangelegd, moeten zij uiteraard een naam krijgen. Deze namen zijn vaak veelzeggend. Sommige roepen de sfeer van de plaats op (Stillelaan, vroeger Elyseese Veldenlaan), andere spreken over de wereld na de dood (Eeuwigheidslaan, Rustplein of Ruststraat, Plaats of Straat van Rust, Laatste-Rustlaan) of gaat over hen die achterblijven (Gedachtenisstraat). Andere verwijzen simpelweg naar de plaats zelf (Kerkhofstraat of Kerkhoflaan, Kerkhof van Brussellaan, Rustplaatslaan).

2.2. Wanneer de begraafplaats langs een bestaande weg ligt

Vaak ligt de begraafplaats echter langs een reeds bestaande weg en is ze pas zichtbaar als je bij de ingang aankomt.

📍 In Watermaal-Bosvoorde, Sint-Agatha-Berchem (oud), Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Joost-ten-Node, maar ook Ukkel (oud: Dieweg)

Begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde © Google streetview

Oude begraafplaats van Sint-Agatha-Berchem © Google streetview

Om de zichtbaarheid te verbeteren werd de ingang soms wat verder van de weg gebouwd. Op deze open ruimte kon dan een plein worden aangelegd met een centrale laan die de bezoeker naar de begraafplaats leidt. Er zijn bloemperken en in sommige gevallen ook een parkeerplaats. Dit kan uiteraard alleen wanneer een voldoende groot terrein beschikbaar is, aangezien dit plein de oppervlakte van de begraafplaats verkleint.

📍 In Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Agatha-Berchem (nieuw), Koekelberg.

Er is een plein aangelegd tussen de begraafplaats, omgeven door een muur en de Kasterlindenstraat. - Begraafplaats van Koekelberg © Bruciel - laatste (geraadpleegd in 2022)

2.3. Handelszaken gelinkt aan een begraafplaats

Ook de handelszaken in de buurt van de ingang wijzen op de aanwezigheid van een begraafplaats. Logischerwijs vind je hier bedrijven gespecialiseerd in funeraire monumenten: marmerbewerkers, bedrijven voor graftekens en andere beeldhouwers. Vroeger was dit een ondernemer met zijn atelier, zijn machines, onbewerkte steen en de ambachtslieden. Vaak bezetten deze activiteiten meerdere gebouwen. Vandaag beperkt het zich in de meeste gevallen tot een toonzaal.

De Entreprises Latour zijn nog steeds gevestigd langs de Kerkhof van Brussellaan. Kerkhof van Brussellaan, Evere

De werkplaatsen van de firma Cordemans lagen vroeger aan weerszijden van de ingang van de begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node. Oude ingang langs de Leuvensesteenweg – begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node. Verzameling Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB – Urban.brussels

Tavernes en cafés boden nabestaanden de gelegenheid om samen te komen na een begrafenis of bij Allerzielen. Vanaf de 19de eeuw diversifieerden de cafés hun activiteiten in functie van de begraafplaatsen. In de straat van de begraafplaats in Schaarbeek vonden we zo in 1890 verschillende uithangborden: "café en begrafenisartikelen", "hovenier en cafébaas", "café-restaurant, begrafenisartikelen en graftekens".¹⁶ In dezelfde buurt kon je een bloemetje kopen om op een graf te zetten. Vanaf de 19de eeuw vestigden zich hoveniers en bloemenkwekers in de buurt van begraafplaatsen. Tijdens Allerzielen boden – en bieden – gelegenhedenverkopers bloemen in boeketten, kransen of potten aan. De eerste bloemisten zoals wij die vandaag kennen, zien we vanaf de jaren 1930 onder andere in de "Kerkhof van Brussellaan" en de "Eeuwigheidslaan" verschijnen.

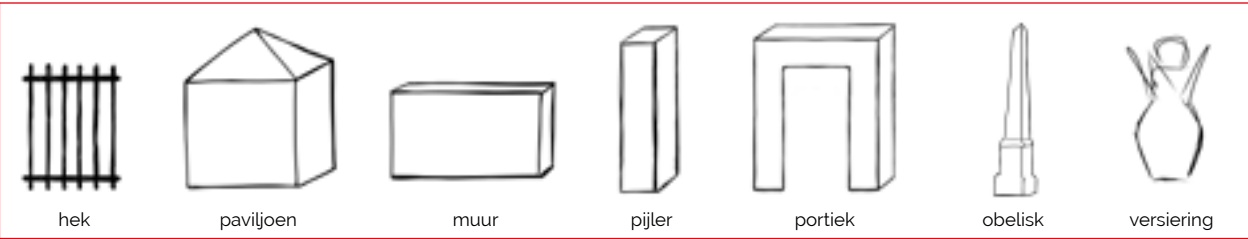
Taverne 'Aux flambeaux', en café 'Le Silence' aan beide van de Stillestraat - Begraafplaats van Sint-Gillis

Winkel voor graftekens en cafés langs de Britse-Soldaatlaan in Anderlecht (de bloemist bevindt zich aan de andere kant van de straat)

3. DE INGANG VAN DE BEGRAAFPLAATS

De ingang is veel meer dan enkel een opening waardoor voetgangers en voertuigen de begraafplaats betreden. Hij bestaat uit een reeks elementen (hekken, zuilen, paviljoenen, ...) die men op bijna alle begraafplaatsen aantreft. Spelend met afmetingen, ordening en materialen geeft de architect er een specifieke vorm aan die de aandacht trekt en het uitzicht geeft dat past bij een begraafplaats: plechtig, monumentaal, prestigieus of zelfs eenvoudig. Laten we eens kijken hoe.

3.1. Voor Wereldoorlog II

Op de oude begraafplaatsen is het ontwerp van de ingang, ongeacht het uiterlijk of de complexiteit, bedoeld om het oog van de bezoeker naar het midden te leiden.

3.1.1. De compositie

De opening bevindt zich telkens in het midden van het symmetrisch geplaatste portaal. De bezoeker kan dus niet twijfelen over de richting die hij moet volgen. Deze compositie is duidelijk en rustgevend.¹⁷ De symmetrie kan op verschillende manieren worden benadrukt.

Begraafplaats van Jette

- Het midden kan geaccentueerd worden door een hoge centrale pijler, zoals hier in Sint-Gillis (dit is het enige voorbeeld).

Begraafplaats van Sint-Gillis

- Omgekeerd creëren pilaren van toenemende hoogte een piramidale compositie.

Oude begraafplaats van Evere

Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

- De herhaling van steeds grotere elementen accentueert de piramidale compositie. In het onderstaande voorbeeld geven ze ritme aan de ingang en hebben ze een dynamisch effect.

Oude begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe

¹⁶ Oorspronkelijk tekst: "cabaret et articles funéraires", "jardinier et cabaretier", "café-restaurant, articles et monuments funéraires". In: ALMANACH DE LA VILLE DE BRUXELLES.

¹⁷ De enige uitzondering voor zover we weten is de oude ingang van de begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node, deze wordt begrensd met twee paviljoenen in een verschillende stijl.

3.1.2. Een combinatie van structuren en open ruimtes

De afwisseling van gebouwen of muren (structuren) en poorten of deuren (open ruimtes) geeft een zeker ritme aan de toegangspoort. Ze geven zo meer of minder prijs van wat er zich achter de ingang afspeelt.

Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

3.1.3. Het grondplan

Het plan van de ingang volgt niet altijd een rechte lijn. In sommige gevallen is het verzonken om de blik van de bezoeker te leiden en hem uit te nodigen binnen te gaan. Wanneer de begraafplaats langs de weg ligt, is dit ook een manier om afstand te creëren voor een beter totaalbeeld.

een gebogen plan

Voormalige begraafplaats van Anderlecht (Bospark)
Maar ook in Haren, Koekelberg, Oudergem

een getrapt plan

Oude begraafplaats van Sint-Pieters-Woluwe

3.1.4. De stijl

Afhankelijk van de periode, de smaak, de grootte en de middelen van de gemeente ontwierp de architect de ingang in een specifieke, vertrouwde stijl. De plaats nodigt uit tot traditie, een zekere soberheid en het gebruik van een vertrouwde vormtaal. Dit zorgt voor een rustgevende architectuur.

Een stijl geïnspireerd op de oudheid, de universele referentie

Begraafplaats van Elsene (1877) - Verzameling Belfius
Bank-Académie royale de Belgique © ARB - Urban.brussels

Vormtaal van de klassieke oudheid:

Invloed

Een Romeinse tempel

Begraafplaats van Brussel (1877) - Verzameling Belfius
Bank-Académie royale de Belgique © ARB - Urban.brussels

Invloed

• acroteria

Mausoleum van Halicarnassus
4de E v.Chr.

In Elsene, Brussel, Sint-Gillis (1895), maar ook Watermaal-Bosvoorde (1875) in een extreem sobere versie die past bij deze kleine begraafplaats op het platteland

Een stijl geïnspireerd op de middeleeuwen

Oude begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe (1898)

In Sint-Lambrechts-Woluwe, maar ook Jette (1879) en Haren (einde 19de eeuw)

Vormtaal van de gotiek

- pinakel met een drielobbige vorm
- driehoekige vormen
- steunbeer

• traditionele materialen : speklagen van natuursteen tussen bakstenen

Collegiale kerk van Sint-Pieter-en-Sint-Guido (11de-16de eeuw)

Een stijl geïnspireerd op Franse stijlen van de 17de eeuw

Oude begraafplaats van Sint-Pieters-Woluwe (1918-1919)

Klassieke Franse woordenschat

- mansardedak
- oculus

Jachtpaviljoen van Lodewijk XIII
(rond 1630)

Geometrische art nouveau

Er is slechts één voorbeeld van een art nouveau-ingang voor een begraafplaats, namelijk die in Sint-Joost-ten-Node. Hij werd ontworpen door de architect Léon Govaerts en dateert van 1902.

Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node (1902)

- geometrische vormen in elkaar ingekapseld
- overlapping van lijnen

- bloemen gestileerd tot enkele lijnen
- lijnen met verschillende diktes
- hoeken verzacht door lichte rondingen

3.1.5. De versiering

Naast de stijlgebonden decoratie dragen sommige ingangen ornamenten waarvan de funeraire symboliek de functie van de plaats aankondigt.

Gedrapeerde urne: assen en lijkwade verwijzen naar de dood

Sint-Jans-Molenbeek

Eeuwige vlam: eeuwige herinnering

Sint-Pieters-Woluwe (oud)

Palm en en krans: overwinning op de dood

Brussel

Sint-Gillis

Papaver: eeuwige slaap

Anderlecht (Bosspark)

3.2. Na Wereldoorlog II

In Brussel werden na Wereldoorlog II tien begraafplaatsen aangelegd.¹⁸ Voor vijf ervan blijft de architectuur van de ingang belangrijk. De architectuur past zich aan de omgeving aan en getuigt van een esthetisch onderzoek dat eigen is aan zijn tijd.

📍 In Ukkel (nieuw: Verrewinkel) (1945), Vorst (1946), Anderlecht (1954), Etterbeek (1958) en Sint-Agatha-Berchem (nieuw) (1960)

3.2.1. De stijl van de ingang

De architectuur van de ingang is nog steeds beïnvloed door de traditie, maar deze keer geïnspireerd door andere periodes uit het verleden. Ook het gebruik van landelijke architectonische codes doet zijn intrede. Deze verwijzing houdt ongetwijfeld verband met de ligging van deze nieuwe begraafplaatsen: zeer vaak buiten hun gemeentelijk grondgebied, in minder verstedelijkte gebieden.

Begraafplaats van Vorst (1946)

Vormtaal van landelijke huizen

- lage gebouwen
- dak
 - uit riet
 - bestaat uit verschillende delen
 - neemt een groot deel van het gebouw in

Invloed ↓

Bruegel de Oude, De Volkstelling In Betlehem, 1566 (detail)
© Google Art&Culture

Begraafplaats van Sint-Agatha-Berchem (1960)

Vormtaal van een vierkantshoeve uit de 17de eeuw

- gebogen dak
- torentje
- zichtbare baksteen en natuursteen

Invloed ↓

Portiek van de Awansboerderij

📍 In Sint-Agatha-Berchem (nieuw), maar ook de ingang van de uitbreiding in Watermaal-Bosvoorde

3.2.2. De versiering van de ingang

Slechts drie begraafplaatsen van na Wereldoorlog II hebben nog een symbolische versiering. Een eeuwige vlam met gestileerde lijnen siert de poort van Ukkel (nieuw: Verrewinkel). In Etterbeek draagt een vrouwenfiguur een zandloper, een allegorie van het verstrijken van de tijd en de eindigheid van het leven.

Nieuwe begraafplaats van Ukkel (Verrewinkel) (1945)

Toegangspaviljoen - begraafplaats van Etterbeek (1958)

In Anderlecht krijgt het beeldhouwprogramma zelfs een nieuwe dimensie. Hier verlaat het onderwerp de strikt funeraire context. Het verheerlijkt waarden als het gezin, werk en solidariteit. We bevinden ons in de wereld van de levenden. Een vrouwenfiguur sluit de stoet af: met haar zandloper en haar blinddoek herinnert de dood ons eraan dat de tijd kort is en dat zij geen onderscheid zal maken tussen burgers.

Vrouw met haar blinddoek en zandloper ► de dood

Bas-reliëf onder de kroonlijst van het rechterpaviljoen (beeldhouwer Firmin Vandewoude) - Begraafplaats van Anderlecht

Op de andere naoorlogse begraafplaatsen ziet de architectuur van de ingang er neutraler uit. In een tijd waarin de maatschappij het thema van de dood op een afstand begint te houden, heeft de ingang van een begraafplaats niet langer het symbolische doel om de functie van de plaats te markeren. De bezoeker gaat de begraafplaats binnen langs een hek dat zich niet langer onderscheidt van de collectieve infrastructuur. Het is vooral functioneel, bedoeld om de toegang voor auto's te vergemakkelijken. De focus ligt nu elders: bij de aanleg van lanen, perken en functionele gebouwen.¹⁹

📍 In Schaarbeek (1955), Evere (1974) en Sint-Lambrechts-Woluwe (1974)

Bovendien maakt de auto nu deel uit van het dagelijks leven en is hij geïntegreerd in de organisatie en het ontwerp van de begraafplaats. In sommige gevallen is er zelfs parkeergelegenheid op het terrein van de begraafplaats.

KADER 2 - DE INGANG VAN DE BEGRAAFPLAATS VAN SINT-GILLIS

Verzameling Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB - Urban.brussels

In het verlengde van de straat
Op het uiteinde van de lange Stillelaan ligt de ingang van de begraafplaats. Deze laan werd aangelegd om het verkeer van de Alsebergsesteenweg met de begraafplaats te verbinden.

Duidelijk afgebakend
Twee paviljoenen omkaderen de ingang en bakenen hem af.

Symmetrisch
De symmetrieas wordt geaccentueerd door een obelisk met daar bovenop een pleurante.

Piramidale compositie
Het standbeeld, het centrale element, bevindt zich op het hoogste punt van de compositie. Het vormt op die manier dus een oriëntatiepunt.

Nobele materialen
De keuze van blauwe hardsteen en witte kalksteen, duurder dan baksteen, geeft deze ingang een prestigieus uitzicht. Om kosten te besparen, vervangt een pleisterlaag op de rest van de muur de natuursteen.

Een combinatie van structuren en open ruimtes
De ingang valt des te meer op omdat de obelisk wordt geflankeerd door poorten waardoor de begraafplaats zichtbaar is. Bovenop de obelisk steekt het standbeeld uit.

Een symbolisch decor
Het beeld, een geknielde pleurante, heeft een naam: de stilte van het graf. De lantaarns worden bekroond door een eeuwige vlam.

4. DE OMHEINING VAN DE BEGRAAFPLAATS

Zoals dat al het geval was in de middeleeuwen, blijft het ook in de 19de eeuw belangrijk om de grens te markeren tussen de begraafplaats en de rest van de stad. In artikel 3 van het decreet van 1804 (nog steeds datzelfde Napoleontisch decreet) staat dat *het terrein [...] moet omsloten worden door muren van ten minste twee meter hoog*.²⁰ Een voldoende hoge muur verbergt het zicht op de begraafplaats en zorgt voor de nodige privacy om te bezinnen. Meer prozaïsch kan daaraan worden toegevoegd dat het de activiteiten van de grafdelvers verbergt. De omheining is symbolisch: ze vormt een scheidingslijn tussen de wereld van de levenden en die van de doden. Ze weerspiegelt ook het feit dat binnen de begraafplaats specifieke regels gelden: wanneer de begraafplaats buiten het grondgebied van de gemeente wordt aangelegd, markeert de omheining de grens tussen beide gemeenten.

4.1. Voor Wereldoorlog II

Een muur omringt elke begraafplaats. De materialen (blauwe hardsteen, witte kalksteen, baksteen) zijn meestal dezelfde als die voor de ingang, maar ze worden spaarzamer gebruikt. Het beschikbare budget wordt vooral gebruikt voor een herkenbare ingang en er wordt bespaard op de materiaalkosten van de andere muren. Op de begraafplaats van Brussel bijvoorbeeld wordt de complexe stenen muur met visgraatpatroon in de buurt van de ingang even verderop omgevormd tot een veel minder dure bakstenen muur. In Laken bestaat dan weer een deel van de omheining uit een smeedijzeren hek met een bakstenen en/of natuurstenen basis en een ander deel uit een bakstenen muur. Deze verandering getuigt van de uitbreiding en transformatie van de begraafplaats in de loop van haar geschiedenis.

Aan de begraafplaats van Brussel aan de rand van de ingang ...

... en verder

Aan het kerkhof van Laken

In de buurt van de nieuwe kerk en de koninklijke crypte en aan de Leopold I-straat

²⁰ Oorspronkelijke tekst: *les terrains [...] seront clos de murs de deux mètres au moins d'élévation* uit Décret prairial an XII, in: WETGEVING - 12/06/1804 - 23 prairialjaar XII.

4.2. Na Wereldoorlog II

In tegenstelling tot de oudere voorbeelden, zijn de begraafplaatsen uit de tweede helft van de 20ste eeuw meestal niet ommuurd. Die van Vorst wordt bijvoorbeeld omzoomd door bomen van verschillende kleuren en hoogtes. Die zorgen ervoor dat de begraafplaats van het publieke oog onttrokken wordt: het lijkt op een bos of een woud. De meeste andere begraafplaatsen hebben een hek en een haag waarvan de kleuren met de seizoenen kunnen veranderen: deze omheining zorgt eerder voor een nauwere band met de omgeving. De lagere kosten ervan zijn waarschijnlijk nog een reden waarom ze tegenwoordig de voorkeur genieten.

De lage haag staat hier in Ukkel toe dat er een uitgebreid zicht is op de vallei van de Geleytsbeek - Nieuwe begraafplaats van Ukkel (Verrewinkel)

DEEL 3

HET GRONDPLAN VAN EEN BEGRAAFPLAATS

Waarom zijn sommige begraafplaatsen zo klein en andere zo groot? Waarom hebben sommige een veel complexere vorm dan andere?

Is het plan open? Of gesloten? Uit welke onderdelen bestaat het grondplan van een begraafplaats? Waarom hebben de wegen verschillende namen? Hoe zijn ze aangelegd? Waarom zijn sommige recht en andere gebogen? Waarom vinden we vaak rotondes terug op begraafplaatsen?

Beïnvloedt de manier waarop de wegen zijn aangelegd de plaats van de graftekens?

Het ontwerp van een begraafplaats begint op de tekentafel van een architect. Hij/zij zet zijn/haar ideeën op papier en schetst het algemene plan. Bij dit werk wordt weliswaar rekening gehouden met de topografie van het terrein¹, maar het moet vooral beantwoorden aan de zeer specifieke functie en de vele noden daarvan. Deze noden zijn in de loop der tijd veranderd als gevolg van verschillende historische gebeurtenissen en maatschappelijke veranderingen. De meeste begraafplaatsen die vóór Wereldoorlog II zijn aangelegd, werden uitgebreid en de indeling ervan is gewijzigd, soms zelfs meer dan één keer. De begraafplaatsen die na Wereldoorlog II zijn aangelegd, zijn van meet af aan anders opgezet.

Het grondplan van een begraafplaats organiseert de ruimtes en hun functies. Het kan de graftekens in de kijker zetten of ze verbergen, ze meer ruimte geven of net minder om het terrein efficiënter te gebruiken. Maar het plan houdt niet alleen rekening met de plaats van de graven, het toont ook wegen en paden die de circulatie moeten organiseren. Sommige begraafplaatsen zijn ontworpen om de stappen van wandelaars te leiden, andere om de circulatie van voertuigen te vergemakkelijken. De paden kunnen leiden naar herdenkingsmonumenten of gebouwen die zo vanuit verschillende standpunten kunnen worden ontdekt.

INHOUDSTAFEL

1. ALLERLEI MATEN EN VORMEN

KADER 1 - HET GRONDPLAN VAN EEN BEGRAAFPLAATS, EEN KIJK OP UITBREIDINGEN - EEN FOCUS OP LAKEN

2. DE WEGEN VORMEN EEN STRUCTUUR

Een geometrische structuur • Een vrije structuur • Een gemengde structuur

3. EEN HIËRARCHIE VAN WEGEN OM RUIMTES AF TE BAKEN EN DE CIRCULATIE TE ORGANISEREN

KADER 2 - DE CIRCULATIE OP DE BEGRAAFPLAATS IN DE LOOP DER TIJD

4. VERSCHILLENDE SOORTEN WEGEN OM GRAFTEKENS TE ACCENTUEREN

Wegen naar een vluchtpunt • Langs een gebogen as • Rond of in het centrum van een rondpunt • Op een hoek van een kruispunt

5. WEGEN OM MONUMENTEN TE ACCENTUEREN

KADER 3 - HET CALVARIEKRUIS

6. NAAR EEN NIEUWE ORGANISATIE

7. VAN PLAN TOT LANDSCHAP

KADER 4 - DE GEBOUWEN OP EEN BEGRAAFPLAATS

1. ALLERLEI MATEN EN VORMEN

Als we de plannen van de Brusselse begraafplaatsen vergelijken, zien we dat hun afmetingen en vormen sterk verschillen. Tussen de Brusselse begraafplaats en de oude begraafplaats van Evere is er bijvoorbeeld een verschil van ongeveer 36 ha! Waarom is er zo'n verschil in grootte?

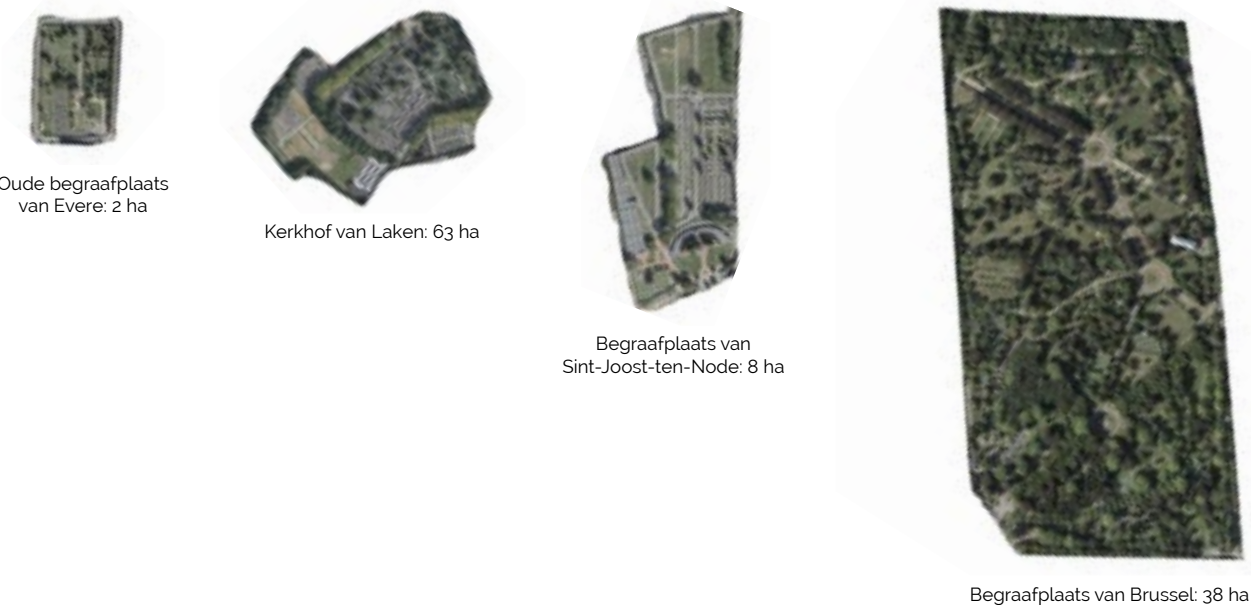
Hoe groter de bevolking van een gebied, hoe groter de begraafplaats natuurlijk. Bij de opening van de begraafplaats in 1874, telde de stad Brussel meer dan 150.000 inwoners, terwijl Evere nog een kleine, dunbevolkte plattelandsgemeente was.² Maar de omvang van een begraafplaats hangt ook samen met het statuut van de gemeente: Brussel is het centrum van een agglomeratie, maar ook de hoofdstad van een land. De begraafplaats van Brussel is daarom de grootste van het hele gewest.

De grootte van sommige begraafplaatsen is meegegroeid met de bevolkingstoename van de gemeente. Sommige zijn echter om een aantal redenen klein gebleven. In Haren en Neder-Over-Heembeek hoefden ze bijvoorbeeld niet te worden uitgebreid aangezien deze twee gemeenten in 1921 bij de stad Brussel werden geannexeerd. Hierdoor kunnen deze inwoners ook op de grote begraafplaats van de stad worden begraven. Andere konden wegens plaatsgebrek niet worden uitgebreid. In dat geval werd er een tweede, grotere begraafplaats geopend.

Ten slotte hebben de begraafplaatsen die na Wereldoorlog II zijn aangelegd, imposante afmetingen (gemiddeld 18 ha). Ze zijn namelijk aangelegd in gebieden in de rand waar nog ruimte was, op een moment dat men dacht dat er nog veel extra plaats voor de toekomst nodig zou zijn. De wet van 1971 die de altijddurende concessies afschafte, maakte een einde aan de uitbreiding van de Brusselse begraafplaatsen.

De vorm van de begraafplaats is het resultaat van haar geschiedenis en evolutie. De meeste begraafplaatsen van vóór 1945 hebben minstens één uitbreiding ondergaan. Het toevoegen van perken ligt aan de oorsprong van bepaalde, soms onregelmatige vormen, omdat ze niet oorspronkelijk gepland waren. Dit is het geval op het kerkhof van Laken.

Vergelijking op schaal van 4 begraafplaatsen © Bruciel - 2020

² Evere telde 1377 inwoners in 1846 en 6031 in 1910. (Evere in Wikipedia, geraadpleegd in juni 2023)

KADER 1 - HET GRONDPLAN VAN EEN BEGRAAFPLAATS: EEN KIJK OP UITBREIDINGEN - EEN FOCUS OP HET KERKHOF VAN LAKEN

Op het eerste zicht lijkt het grondplan van Laken ingewikkeld. Het weerspiegelt in feite een opeenvolging van veranderingen. De belangrijkste fasen kunnen we terugvinden door historische kaarten te vergelijken.³

In 1777, had het parochiale kerkhof van Laken een oppervlakte van ongeveer een halve hectare. Een deel van de afgeronde omtrek van de **voormalige omheining** is vandaag de dag nog te zien in de lijn van enkele graven ten zuiden van het koor van de voormalige kerk.

Het enige wat overblijft van de oude 18de eeuwse ingang (→), is een pilaar die samen met zijn ontbrekende tweeling de poort omlijste.

Ferrariskaart (1777) © NGI-IGN

In 1832 werd het kerkhof uitgebreid naar het zuiden langs een **oude weg omzoomd met bomen**. De oppervlakte werd hierdoor iets meer dan 1 ha.

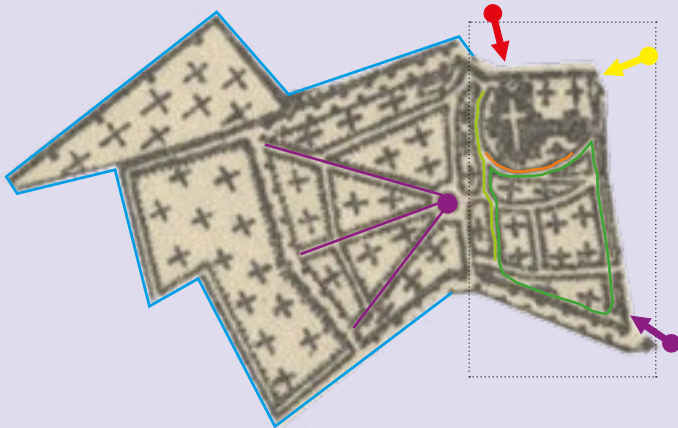
In 1855 en in 1886 werd het kerkhof nog twee keer uitgebreid, dit keer naar het westen. De oppervlakte werd zo tot 4 ha vergroot. Het was namelijk de wens van de eerste koningin der Belgen om in de parochiekerk te worden begraven. Hierdoor verhoogde de populariteit van het kerkhof en was er al snel te weinig plaats. Voor de bouw van de nieuwe Onze-Lieve-Vrouwekerk werd er een nieuwe ingang aangelegd aan de Sint-Annadreef (→).

Ondertussen werd in 1875 in het midden van een rondpunt een calvariekruis opgericht (●). Dankzij de aanleg van de wegen in de vorm van een **ganzenpoot** werd het oude kerkhof verbonden met de uitbreiding.

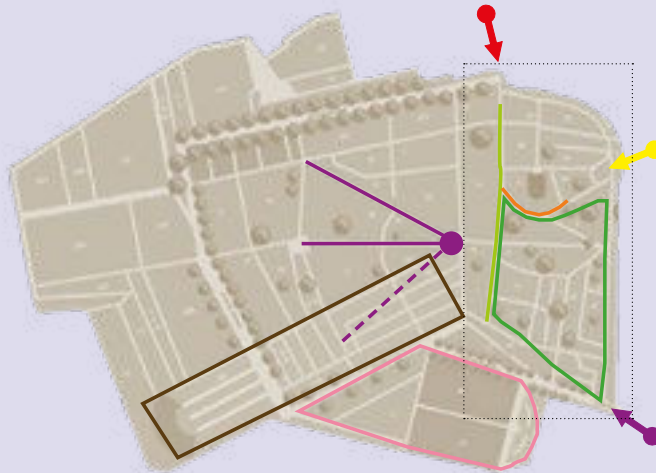
Een derde ingang (→) aan de vroegere Leopoldstraat werd gecreëerd aan het einde van de 19de eeuw. Dat is vandaag nog steeds de hoofdingang van het kerkhof.

Tussen 1878 en 1935 werden meerdere ondergrondse galerijen gebouwd om te voldoen aan het groeiende plaatsgebrek. De eerste zes galerijen komen in de plaats van één aftakking van de ganzenpoot.

In de jaren 1930 werd een laatste stuk grond aan de kant van de vroegere Leopoldstraat aan het kerkhof toegevoegd. In 1950 werd het westelijke uiteinde daarvan aangelegd als eerbetoon aan de soldaten van Wereldoorlog II.

TRAD - Carte de service des environs de Bruxelles, 1900-1910. Plan de Bruxelles n° 129 Bis © AVB

Plan uit 2020 © Brussel Stad

³ CELIS ; URBAN.BRUSSELS, *Kerkhof van Laken*.

2. DE WEGEN VORMEN EEN STRUCTUUR

Wie de kaart van de begraafplaatsen bekijkt, heeft het gevoel naar een stratenplan te kijken. De manier waarop de belangrijkste wegen op elkaar aansluiten, vormt een structuur dat de begraafplaatsen afhankelijk van hun vorm op heel verschillende manieren organiseert.

2.1. Een geometrische structuur

Veel Brusselse begraafplaatsen hebben een structuur met loodrechte lijnen. Dat maakt het plan bijzonder goed leesbaar waardoor je er gemakkelijk je weg kunt vinden. Het creëert ook doorzichten naar herkenningspunten die de weg wijzen. Afhankelijk van de grootte van de begraafplaats en de context waarin ze is aangelegd, kan deze structuur veel of weinig gevoel van ruimte geven.

Aan de Dieweg in Ukkel bijvoorbeeld zijn de paden smal en liggen de graven dicht bij elkaar. Dit dambordpatroon weerspiegelt de wens om de ruimte zo efficiënt mogelijk te benutten. Men wilde namelijk zoveel mogelijk graven in dit kleine gebied van amper 3 hectaren onderbrengen.

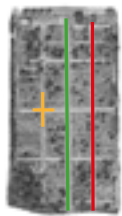
De begraafplaats werd geopend in 1867, op een moment dat er ruimte nodig was: de bevolking groeide snel, het aantal doden nam toe door cholera-epidemieën en op de begraafplaats werden ook de doden van de joodse gemeenschap begraven, ook al woonden zij niet noodzakelijkerwijs in Ukkel.⁴

De begraafplaatsen die na Wereldoorlog II zijn aangelegd, hebben daarentegen een meer open structuur. Ze zijn namelijk buiten het stedelijk gebied aangelegd en bieden daardoor meer ruimte.

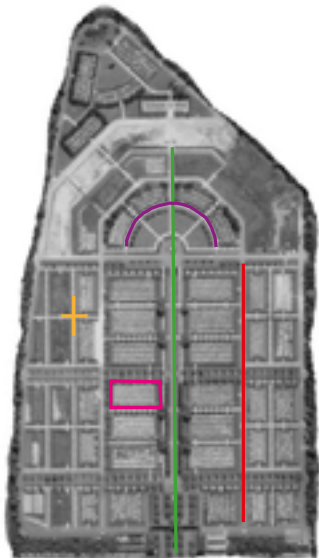
De kenmerken van een geometrische structuur

- **een symmetrieas** verdeelt het grondplan in gelijke delen (vaak maar niet altijd)
- **rechte lijnen**
- **kruispunten met rechte hoeken**
- perken in **geometrische vormen**
- symmetrische, **gebogen vormen**

In Anderlecht, Neder-Over-Heembeek, Etterbeek, Koekelberg, Oudergem, Vorst, Schaarbeek, Ukkel (nieuw: Verrewinkel), Ukkel (oud: Dieweg), Evere (oud en nieuw), Sint-Agatha-Berchem (oud en nieuw), Ganshoren (oud)

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg): 3 ha © Bruciel, 1971

Begraafplaats van Anderlecht: 18 ha © Bruciel, 1971

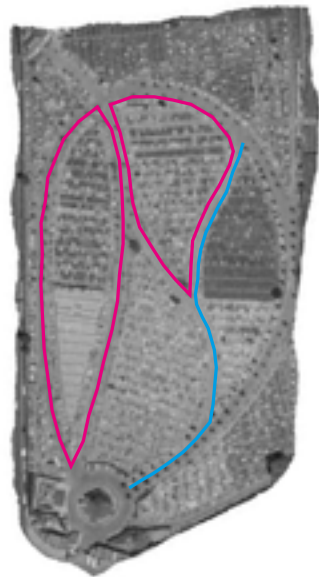
2.2. Een vrije structuur

Andere begraafplaatsen hebben een vrijere organisatie van de circulatie. Het nodigt mensen uit om hun tijd te nemen en te flaneren. De begraafplaats is bedoeld als een park, een plek om te wandelen dus. De invloed van de Parijse begraafplaats Père Lachaise is hier zichtbaar. Het plan werd daar opgevat als een landschapstuin: gebogen paden creëren perken met onregelmatige en gevarieerde vormen. Daartussen liggen de graven echter dicht op elkaar: het blijft eerst en vooral een begraafplaats en pas op de tweede plaats een wandelpark.

De kenmerken van een vrije structuur

- geen symmetrie van het geheel
- **golvende lijnen**
- perken met **onregelmatige vormen**

In Ganshoren (nieuw), Sint-Pieters-Woluwe (oud), Etterbeek (voormalig, nu Georges Henripark)

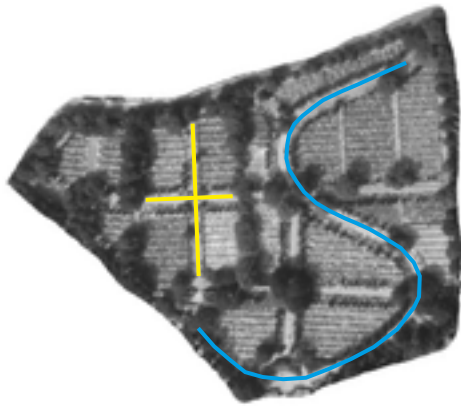

Voormalige begraafplaats van Etterbeek (Georges Henripark) © Bruciel, 1953

2.3. Een gemengde structuur

Verre van de homogene Dieweg of de oude begraafplaats van Etterbeek, combineren sommige begraafplaatsen de twee soorten aanleg tot ruimtes met een aparte sfeer.

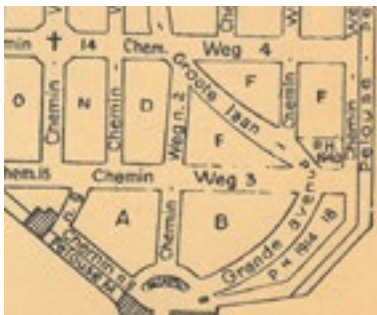
In Sint-Gillis, Brussel, Anderlecht (voormalig, nu Bospark)

Voormalige begraafplaats van Anderlecht (Bospark) © Bruciel, 1953

3. EEN HIËRARCHIE VAN WEGEN OM RUIMTES AF TE BAKENEN EN DE CIRCULATIE TE ORGANISEREN

Een begraafplaats wordt georganiseerd door middel van verschillende wegen. Deze bakenen ruimtes af die voorbehouden zijn voor de graven. Dit noemt men 'perken'. De namen van deze wegen variëren: lanen, wegen, dreven, paden, ... De verschillende namen volgen een logica, ze geven een hiërarchie aan. Deze circulatiewegen kunnen worden ingedeeld in categorieën volgens hun breedte en dus hun belang. Ze komen overeen met verschillende niveaus van circulatie.

Zowel de perken als de wegen die ze afbakenen zijn meestal duidelijk aangeduid met een letter of een cijfer.

GROOTE LAAN, WEG of PERK voormalige begraafplaats van Anderlecht (Bospark) - Fonds C. Vandervelde / © Urban.brussels

'P' voor PERK in het Nederlands, of voor PELOUSE of PARCELLE in het Frans
Begraafplaats van Anderlecht

DREEF of ALLÉE
Oude begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe

DE VERSCHILLENDE NIVEAUS VAN CIRCULATIE

- **Het belangrijkste niveau**
Meestal loopt er **een hoofdas** (➤) door de begraafplaats. Deze neemt een centrale plaats in op het grondplan. Zijn loop is rechtlijnig en de benaming ('groot', 'centraal' ...) onderscheidt hem meestal van andere wegen. Hij wordt verbonden door verschillende **dwersassen**, vaak van dezelfde breedte. Deze bredere wegen bieden zowel voetgangers als voertuigen gemakkelijk toegang tot de verschillende delen van de begraafplaats.
- **De nevenpaden**
Deze circulatie scheidt groepen of rijen graven binnen perken. De breedte van deze **paden** (➤) varieert van begraafplaats tot begraafplaats naargelang de grootte. Het is dan ook een kwestie van verhouding. Dit niveau, dat hoofdzakelijk bestemd is voor voetgangers, is zelden aangegeven op de plannen van de begraafplaatsen. Het is soms moeilijk om ze te vinden wanneer de paden begroeid zijn.
- **Soms tussenwegen**
Op grote begraafplaatsen kan er ook een netwerk van **tussenwegen** (➤) aanwezig zijn om de circulatie rond de perken te organiseren. De indeling ervan is vaak minder streng dan het belangrijkste niveau. Hoewel deze wegen niet zo breed zijn als de hoofdwegen, kunnen er toch kleine voertuigen (karren, kruiwagens) over rijden.

Begraafplaats van Haren (oppervlakte van 1 ha): een circulatieplan georganiseerd op twee niveaus

Fonds C. Vandervelde / © Urban.brussels

Belangrijkste niveau

Nevenpad

Begraafplaats van Anderlecht (oppervlakte van 18 ha): een circulatieplan georganiseerd op drie niveaus

Fonds C. Vandervelde / © Urban.brussels

Belangrijkste niveau

Tussenweg (Weg 17)

Nevenpad (dit staat niet op het plan genoteerd)

KADER 2 - DE CIRCULATIE OP DE BEGRAAFPLAATS IN DE LOOP DER TIJD

De oudste nog bestaande gemeentelijke begraafplaatsen in het Brussels Gewest werden geopend in de laatste dertig jaar van de 19de eeuw. In die tijd waren de begrafenisgewoonten en de transportmiddelen heel anders dan nu.

Aan het begin van de 19de eeuw ontwikkelde men een ceremonie waarbij de overledene door een begrafenisstoet begeleid werd naar zijn laatste rustplaats op een gemeentelijke begraafplaats die verder verwijderd was van de kerk dan het kerkhof.⁵ Oorspronkelijk werd dit georganiseerd door de parochie. Toen de begraafplaatsen in 1864 overgingen in handen van de gemeenten, namen sommige van hen deze diensten over.⁶ Soms gingen ze zelfs zo ver om de gemeentelijke diensten te verplichten om elke wedijver te voorkomen en een vorm van gelijkheid ten aanzien van de dood te bieden.⁷ Dit belette de gemeentebesturen echter niet om meerdere categorieën lijkwagens aan te bieden, afhankelijk van de middelen van de familie. In Sint-Gillis en Anderlecht⁸ bijvoorbeeld was de meer sierlijke lijkwagen van *klasse 1* herkenbaar aan de vier pluimen op de hoeken van het dak van het voertuig. Voor bepaalde bevolkingsgroepen, behoeftigen en ook veteranen, werd er gratis een voertuig ter beschikking gesteld.

Begravenisstoet op de begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek rond 1950 © archieven van Sint-Jans-Molenbeek

Paardenlijkwagen van klasse 3 van de Stad Brussel - [1890-1900] - ASB-CI-M 2327 © ASB

De lijkwagens werden destijds door paarden getrokken. Op begraafplaatsen die vóór Wereldoorlog II werden aangelegd, werden de kruispunten van de hoofdwegen meestal aangelegd als rotondes om te voorkomen dat de lijkwagens achteruit moesten rijden.⁹ Sommige kruispunten hebben afgesneden hoeken om het manoeuvreren te vergemakkelijken en te voorkomen dat de rijtuigen in de begrafenisstoet de graven zouden beschadigen.

Paardenkoetsen werden vanaf de jaren 1930 geleidelijk vervangen door auto's.¹⁰ Na Wereldoorlog II werd, net als in de stad, de inrichting van de nieuwe begraafplaatsen aangepast aan de aanwezigheid van personenwagens. Er werden parkeerplaatsen aangelegd op de begraafplaats zelf. De belangrijkste wegen waren breed genoeg zodat voertuigen elkaar konden kruisen en werden geasfalteerd. Er zijn zelfs verkeersborden die de verkeersstroom regelen. Deze opvatting is typisch voor die tijd: men moet zo dicht mogelijk bij het graf kunnen uitstappen.¹¹

Lijkwagen van de Stad Brussel versierd met pluimen - [1930-1940] - ASB CI J-277 © ASB

Wegmarkeringen en parkeerplaatsen Begraafplaats van Schaarbeek

Verkeersbord Nieuwe begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe

⁵ BERTRAND, p. 60.

⁶ Dat is vandaag nog steeds het geval.

⁷ HOUDÉ, p. 11.

⁸ DEJEMEPPE, p. 24 - HOUDÉ, p. 11.

⁹ VANDERVELDE, 1997, p. 164-165.

¹⁰ In 1937 besliste de gemeenteraad van de stad Brussel om de paardenlijkwagen te vervangen met een auto, in: BCBV, 25/10/1937.

¹¹ VERSCHAEREN, p. 30.

4. VERSCHILLENDE SOORTEN WEGEN OM GRAFTEKENS TE ACCENTUEREN

Binnen de begraafplaatsen die aan het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw werden aangelegd, hadden de verschillende plaatsen om begraven te worden niet allemaal dezelfde waarde. De organisatie van de wegen zorgde hiervoor. In die tijd reikte de status van het individu verder dan de dood. De elite begeerde vooral de plaatsen die de meeste voorbijgangers en dus de meeste aandacht trokken.¹² Tot de jaren 1930 stonden grote graftekens meestal langs de hoofdwegen en op de kruispunten daarvan.¹³ Wat dan met de graven van de meer bescheiden sociale klassen? Vaak hadden die een concessie van een bepaalde duur, waren ze goedkoper en kregen ze een plaats aan de binnenkant van een perk waar ze minder zichtbaar en toegankelijk waren.

De belangrijke graven ① kregen een plaats langs de centrale as. Degene van meer bescheiden dimensies ② zien we erachter, aan de binnenkant van de perken. - Begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde

In die tijd hadden de gemeentebesturen de gewoonte om een perceel 'visueel' toe te kennen naargelang het belang van de overledene of de schoonheid van het grafteken.¹⁴ Op de begraafplaatsen beheerd door de stad Brussel, bepaalt een ordonnantie van 1879 dat de gemeentearchitect moet toezien op de waarde en de kwaliteit van het grafteken. Om een plaats aan een hoofdweg te verdienen, moet het grafteken minstens 1000 frank kosten¹⁵ en minstens vier meter hoog zijn!¹⁶

Niet alle graven langs de weg profiteren van dezelfde accentuering. Afhankelijk van hun ligging ten opzichte van het tracé van de weg kan hun zichtbaarheid volledig veranderen.

4.1. Wegen naar een vluchtpunt

Op veel plekken kan je opmerkelijke bouwwerken ontdekken vanaf het moment dat je de begraafplaats betreedt. Geplaatst aan het einde van een brede, rechte en lange laan, vormt een monument het vluchtpunt van het perspectief: we kunnen alleen maar dat monument zien, onze stappen leiden ons ernaartoe. Slechts enkele grafmonumenten genieten dit voorrecht.

Op de begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node wordt het oog van de bezoeker geleid vanaf de (oude) ingang naar het grafmonument gewijd aan Charles Rogier.

① 1905, Verzameling Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB - Urban.brussels ② © Bruciel 1935

Mausoleum van de familie Bisschoffheim aan het einde van de Grote Laan - Begraafplaats van Brussel

4.2. Langs een gebogen weg

De percelen langs gebogen wegen waren bijzonder populair, omdat de graftekens daar bijzonder goed gezien konden worden. Tijdens een wandeling heeft de bezoeker in dit geval lange tijd verschillende graven in zijn gezichtsveld. Hij ziet alleen de graftekens en de bomen die ze omlijsten. De aandacht wordt dus niet afgeleid door een element dat zich in het vluchtpunt bevindt.

Begraafplaats van Brussel

Oude begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe

4.3. Rond of in het centrum van een rondpunt

Het rondpunt is een plaats waar de begrafenisstoeten vaak passeren. Hierdoor is het een bevoorrechte plaats voor graftekens geworden. De paden die erheen leiden, bieden veel uitzicht op de graven. Daarnaast kan je door zijn gebogen vorm genoeg afstand nemen. Het gezichtsveld wordt dan ook verruimd naar andere graftekens.

Het rondpunt vormt een begrensde vorm die het mogelijk maakt graftekens bijeen te brengen: zo is deze plaats vaak gekozen om bepaalde gemeentelijke persoonlijkheden te eren, met name burgemeesters.

Rond Plein der Burgemeesters - Begraafplaats van Brussel

Begraafplaats van Brussel

Begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde

Kerkhof van Laken

Op het Rond Plein der Burgemeesters vinden we onder andere het grafmonument van Jules Anspach.

Rondom het centrale rondpunt tegenover de ingang vinden we de grafkelder van de familie Wiener, waarvan twee leden burgemeester waren van de gemeente.

Op het rondpunt waarop het calvariekruis staat, vinden we eveneens de familie grafkelder van Tilman-François Suys, hofarchitect van Leopold I.

¹² SCHOONJANS, p. 113.

¹³ VANDERVELDE, 1997, p. 30.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ter vergelijking: een herenhuis in Schaarbeek kostte 65.000 frank, de huur was 2.500 frank per jaar (Journal de Bruxelles 01/09/1880).

¹⁶ VANDERVELDE, 1991, p. 162.

4.4. Op een kruising van assen

Vaak staan er twee graftekens tegenover elkaar op de hoeken van een kruispunt. Samen omlijsten ze de ingang van een pad. Meestal staan ze schuin in de hoek geplaatst, waardoor ze de weg lijken te openen om een wandelaar te verwelkomen. De wandelaar kan hierdoor het grafteken ook gemakkelijk langs drie kanten ontdekken ❶.

Wanneer een grafteken zich op de kruising van twee wegen bevindt, kan het frontaal aanschouwd worden. De wandelaar houdt daar even halt om een nieuwe weg in te slaan en neemt zo het grafteken op de kruising in zich op ❷. De architectuur van het grafteken benut vaak alle mogelijkheden die deze positie biedt. De beschikbare ruimte wordt optimaal gebruikt door de afsnijding of afronding van de hoek te volgen ❸ ❹ ❺ ❻.

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

Begraafplaats van Brussel

Begraafplaats van Brussel

5. WEGEN OM MONUMENTEN TE ACCENTUEREN

Deze principes om graftekens te accentueren gelden ook voor herdenkingsmonumenten en gebouwen. Zij krijgen daarenboven meestal een strategische plaats op de begraafplaats. Veel herdenkingstekens, maar zeker ook oorlogsmonumenten¹⁷⁻¹⁸ of calvariekruisen¹⁹, bevinden zich aan het einde van rechte wegen. Ze vormen zo het vluchtpunt. De manier waarop we ze zien, verschilt naargelang de lengte van deze wegen. Op korte paden dringen ze zich aan de toeschouwer op en verhullen ze wat zich daarachter bevindt. Op langere paden wordt het monument een herkenningspunt, waar men zich ook bevindt op de begraafplaats.

❶ In Anderlecht, Oudergem, Brussel, Ganshoren (oud)

In Anderlecht vormt het oorlogsmonument het vluchtpunt van de lange hoofdweg. Het is op die manier een herkenningspunt op de begraafplaats.

© Bruciel (laatste, geraadpleegd in 2023)

Het herdenkingsmonument is een structurerend element van het grondplan. Het wordt meestal geplaatst in het midden van een rotonde, waar het vanuit alle hoeken te zien is. Doordat er verschillende paden samenkomen, wordt het monument zo het middelpunt van de aandacht. In andere gevallen wordt het geplaatst op het punt waar de hoofdas zich opsplijt in twee wegen. Op die manier ziet de bezoeker eerst de voorzijde en daarna een zijkant.

❷ In Brussel - Ukkel (oud: Dieweg), Laken (calvariekruis) - Jette, Anderlecht (oorlogsmonument), ...

Monument voor de Franse soldaten gesneuveld tijdens de Frans-Pruisische oorlog van 1870-1871 - Begraafplaats van Brussel

De structurerende wegen leiden soms ook tot architecturale ensembles. In Sint-Jans-Molenbeek bijvoorbeeld kan de bezoeker niet om de grafgalerij heen. Deze ligt namelijk in het verlengde van de ingang. Het is tegelijk het doel van de wandeling. Het is als een decor, maar ook een scherm dat verbergt wat erachter ligt.

❸ In Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Joost-ten-Node en Watermaal-Bosvoorde

Grafgalerijen als decor - begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

¹⁷ Deel 6.2. Erevelden en herdenkingsmonumenten
¹⁸ Wil je een oorlogsmonument in zijn omgeving kunnen decoderen? Kijk naar ERFGOEDKLASSEN & BURGERSCHAP, 2017, p. 7-24.
¹⁹ Deel 3. Kader 3 - Het calvariekruis

KADER 3 - HET CALVARIEKRUIS

Hoewel de meeste monumenten op een begraafplaats oorlogen herdenken, is er één dat getuigt van het katholieke verleden van onze streken: het calvariekrus.

Een oudchristelijk symbool

Het calvariekrus is een monument dat Christus aan het kruis voorstelt en staat op een sokkel. De sokkel stelt de berg Golgotha (of Calvarie in het Latijn) voor. Dit is de heuvel bij Jeruzalem waarop Jezus Christus werd terechtgesteld. Het monument herdenkt het lijden, de dood en de verrijzenis van Christus. Calvariekruisen verschenen al in de 12de eeuw in onze streken om belangrijke plaatsen te markeren. Ze wezen reizigers de weg en beschermden hen tegelijkertijd. Het was ook een manier om plaatsen te kerstenen die betekenisvol waren in de context van vroegere natuurgodsdiensten.

Calvariekruisen werden waarschijnlijk rond de 13de eeuw geplaatst op kerkhoven. Het geheel bestaat soms uit drie kruisen (Jezus geflankeerd door de twee dieven). Soms verschijnt het calvariekrus ook zonder sokkel. In dat geval hangt het hoog aan de apsis van het koor van de kerk. Het begraven in de kerk was voorbehouden aan de elite. De gewone bevolking werd binnen de kerkhofmuren meestal anoniem in een gemeenschappelijk graf begraven. Het calvariekrus staat vaak dichtbij het koor (het meest heilige deel van de kerk) en beschermt de stoffelijke resten. Aangezien deze graven niet werden gemarkeerd, is het ook een tastbaar monument waartoe nabestaanden hun gebeden voor het zielenheil van de overledene konden richten.²⁰

Een calvarie is te zien binnen de omheining van het kerkhof van O-L-V. Kerk van Laken, 1726 © Schleiper Art Gallery

Aanwezig op verschillende gemeentelijke begraafplaatsen

Toen lokale overheden in de 19de eeuw nieuwe begraafplaatsen openden, namen sommige deze christelijke traditie over. Dit was echter niet vanzelfsprekend. Men mag niet vergeten dat de relatie tussen gemeenten en parochies gespannen was. Die laatste wilden hun invloed op het beheer van de begraafplaatsen namelijk niet opgeven. Daarnaast moesten de gemeentelijke begraafplaatsen voor iedereen zijn, zonder levensbeschouwelijk onderscheid. We kunnen ons dus voorstellen dat de calvariekruisen werden geplaatst op de begraafplaatsen van de gemeenten waar de politieke meerderheid katholiek was of waar de parochie nog veel invloed had. Op de oude begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe is de datum van de opening van de begraafplaats (17 september 1898) zelfs in de sokkel gebeiteld. Hieruit blijkt het zeggenschap van de grote katholieke gemeenschap in de gemeente aan het einde van de 19de eeuw.

Het calvariekrus neemt meestal een prominente plaats in op de begraafplaats, grotendeels gezien vanaf de ingang: het staat meestal op een hoofdas, in het midden van een rondpunt en/of op een verhoogde plaats.²¹ Hoewel niet de hele begraafplaats meer werd gewijd (wat voortaan verboden was), werd er toch een katholiek monument opgericht. Het werd een plaats van samenkomst en herdenking waar de begrafenisstoet moest passeren. In de buurt van het calvariekrus bevonden zich logischerwijs de graven van priesters (oude begraafplaats van Evere) of leden van religieuze congregaties (oude begraafplaats van Sint-Pieters-Woluwe), maar ook de graven van de plaatselijke katholieke elite (kerkhof van Laken).

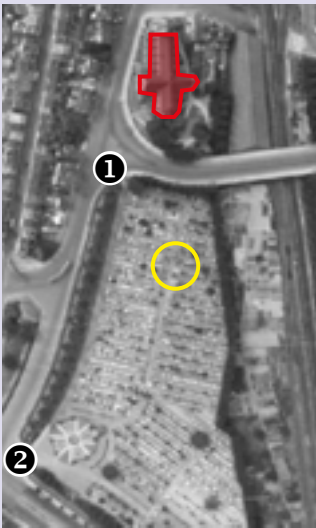

Oude begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe © Bruciel, 1953

Begraafplaats van Neder-Over-Heembeek

Soms lijkt het calvariekrus naar een hoek te zijn verbannen. Dit is vaak het gevolg van een verandering in de organisatie van de begraafplaats. In Jette, bijvoorbeeld, is het calvariekrus niet zichtbaar vanaf de hoofdingang. Het staat op de rotonde die zich het dichtst bij de oude ingang bevond, aan de kant van de Heilig Hartlaan en vooral van de kerk. Door het kruis bovenop de poort zou men bijna gaan geloven dat het oorspronkelijk een parochiale begraafplaats was.

Het calvariekrus is niet heel zichtbaar vanaf de huidige ingang die nu uitzicht biedt op het oorlogsmonument. Het bevindt zich echter dichtbij de oude ingang (achter de kerk) - begraafplaats van Jette - Verzameling Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB - Urban.brussels - © Bruciel - 1953.

De traditie van het calvariekrus werd voortgezet op de naoorlogse begraafplaatsen. Op de nieuwe begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe bijvoorbeeld, staat een groot, eenvoudig en modern metalen kruis aan de ingang. Maar in andere gevallen neemt het een meer discrete plaats in.

In Evere (oud), Ganshoren (oud), Haren, Jette, Laken, Sint-Jans-Molenbeek, Neder-Over-Heembeek, Ukkel (oud: Dieweg), Sint-Lambrechts-Woluwe (oud en nieuw), Sint-Pieters-Woluwe (oud en nieuw)

Laken

Ukkel (Dieweg)

Sint-Pieters-Woluwe

Sint-Lambrechts-Woluwe

²⁰ MERTENS, 2018, p. 9-10.
²¹ Ibid.

6. NAAR EEN NIEUWE ORGANISATIE

Vanaf het interbellum was er nog steeds plaatsgebrek en werden er nieuwe, grote begraafplaatsen buiten het stedelijke weefsel aangelegd. De meeste namen een andere, minder hiërarchische organisatie aan, gebaseerd op een systeem met zones. Vaak is er een brede laan groot genoeg voor auto's die doorheen de begraafplaats loopt. Deze wordt niet omgeven door graven. Graftekens worden op deze begraafplaatsen namelijk gegroepeerd in de perken die omgeven worden door bomen en struiken. De indeling van de graven per perk is functioneel en komt tegemoet aan praktische overwegingen. Graven die hetzelfde type beheer vereisen, worden gegroepeerd: de duurtijd van de concessie en het type graf (volle grond, grafkelder of urne). Op de begraafplaats van Etterbeek bijvoorbeeld, zijn de perken die het dichtst bij de ingang liggen (en dus toegankelijker en zichtbaarder zijn) toegewezen aan graven met concessies van 50 jaar.

Deze verandering in de organisatie moet worden gezien in de context van de ontwikkeling van een middenklasse. Die besteedde geleidelijk aan meer aandacht en middelen aan haar onmiddellijke welzijn dan aan haar toekomstige grafteken. ²² De sociale status die de overledene tijdens het leven had verworven, werd niet meer noodzakelijkwijs weerspiegeld in het grafteken. De graftekens werden steeds meer gestandaardiseerd en vereenvoudigd, met name door het einde van de altijd durende concessie. Deze werd in 1971 tot 50 jaar teruggebracht.

Op de moderne begraafplaatsen zijn ook ereperken ²³, multiconfessionele zones ²⁴, columbaria of zelfs strooiweides ²⁵ aanwezig in deze door groen afgebakende ruimten.

 In Vorst, Schaarbeek, Etterbeek, Sint-Agatha-Berchem

Grondplan van de begraafplaats van Etterbeek (1958): een geheel van duidelijk afgebakende "zones"

Er staat geen enkel grafteken langs de hoofdlaan die doorheen de begraafplaats loopt.

²² VANDERVELDE, 1997, p. 58.
²³ Deel 6.2. Erevelden en herdenkingsmonumenten
²⁴ Deel 7. Religie en levensbeschouwing op de Brusselse begraafplaatsen
²⁵ Deel 6.4. Een plaats voor de assen - Columbaria en strooiweides

7. VAN PLAN TOT LANDSCHAP

Eenmaal ter plaatse ontplooit de begraafplaats zich voor ons als een landschap. Het is echter niet eenvoudig om het getekende plan te snappen zonder de werkelijke afmetingen van de aanleg, het reliëf van het terrein, de begroeiing en de indeling te kennen. **1**

Zo lijken bijvoorbeeld de rotondes op de begraafplaats van Brussel gelijkaardig op het plan, maar zijn ze in de realiteit zeer verschillend.

Op het Duits rondpunt **1** staat het Memoriaal voor de Duitse soldaten bezweken aan hun verwondingen tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871. Het wordt grotendeels aan het zicht van de wandelaar onttrokken doordat het door vier eikenbomen met dicht gebladerte is omringd. Je moet dus dichtbij komen om het te ontdekken. De vegetatie schept een sfeer van mysterie rond het oorlogsmonument. Deze sfeer verandert volledig wanneer er geen bladeren aan de bomen hangen.

Het rondpunt van de Geallieerden **2** heeft daarentegen geen monument. Het midden van de rotonde is versierd met lage beplanting, waardoor de bezoeker vrij zicht heeft op de omgeving. De rotonde is daardoor vooral een structurerend element van de begraafplaats.

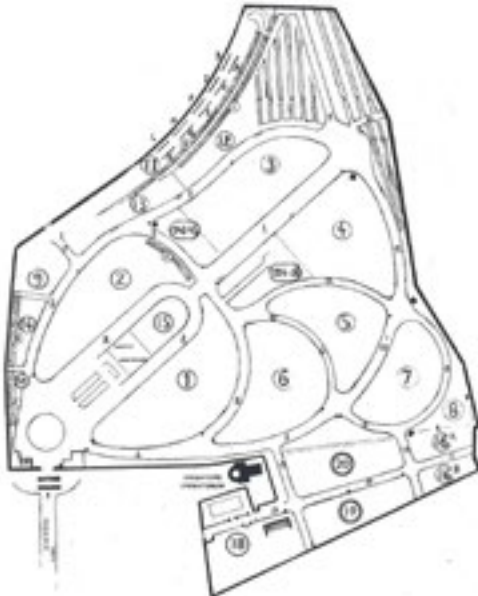
Op het plan lijken de twee rondpunten op elkaar **▲** maar in realiteit zijn ze heel verschillend. **▼** - Begraafplaats van Brussel
Fonds C. Vandervelde / © Urban.brussels

Begraafplaats van Brussel

Op de begraafplaats van Sint-Gillis lijken de wegen op het plan op elkaar, maar in realiteit zijn ze heel anders. Eenmaal voorbij de ingang en zijn regelmatige indeling, leiden de gebogen paden ons snel naar de hoogten, met prachtige uitzichten over de vallei. De hoogteverschillen lijken de architect te hebben geleid bij de organisatie van de circulatie en de aanleg van de paden.

Begraafplaats van Sint-Gillis - Fonds C. Vandervelde / © Urban.brussels

KADER 4 - DE GEBOUWEN OP EEN BEGRAAFPLAATS

Oude begraafplaats van Sint-Pieters-Woluwe

Een begraafplaats lijkt op een stad in het klein. Naast paden en herdenkingsmonumenten heeft ze ook gebouwen die alle functies herbergen die nodig zijn voor een goede werking.

Administratief gebouw

Een administratief gebouw met een onthaal bevindt zich altijd bij de ingang. De grootte ervan is meestal evenredig met die van de begraafplaats.

Hier informeert het personeel de families over de tarieven en de concessieregelingen. De administratie houdt een register bij met informatie over elke overledene: naam, geboorteplaats, datum van overlijden, ... alsook de naam van de concessiehouder (het familielid dat de aanvraag heeft ingediend). Elke fiche vermeldt daarnaast de exacte locatie van het graf en het nummer ervan, dat in principe ook op het grafteken staat. Al deze informatie maakt het mogelijk te reageren op eventuele genealogische verzoeken. Vandaag worden de papieren registers geleidelijk vervangen door digitale bestanden.

Ladekasten met fiches uit het einde van de 19de eeuw - begraafplaats van Brussel

Woning van de conciërge, van de beheerder of van het hoofd van de grafdelvers

Sommige begraafplaatsen in Brussel hebben een woning.²⁶ Aanvankelijk woonde daar een grafdelver of een conciërge, die verschillende functies vervulde: onthaal van de bezoekers, administratieve taken, het openen en sluiten van de begraafplaats, ... Vandaag hebben niet alle begraafplaatsen nog een conciërge. De situatie in Anderlecht is uitzonderlijk, daar beschikken zowel de beheerder als de hoofdgrafdelver over een woning.

Het huis is logischerwijs dicht bij de hoofdingang gelegen, omdat het soms nodig is een begrafenisondernemer buiten de openingstijden van de begraafplaats, of zelfs 's nachts, binnen te laten. Deze permanente aanwezigheid zorgt ook voor de bewaking van het terrein.

Voormalige woning van de grafdelver (vandaag bewoond door een conciërge), in het gebouw is er ook een onthaal - 1870 - oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

Woningen van de beheerder en van de grafdelver - 1954 - begraafplaats van Anderlecht

Technische lokalen

Hoewel het niet altijd zo lijkt, is er toch heel wat beweging op een begraafplaats. Afhankelijk van de grootte, zijn er meer of minder mensen tewerkgesteld. Deze dagelijkse werking heeft dan ook een aantal technische lokalen nodig. Sommige begraafplaatsen hebben een keuken, maar ook kleedkamers of douches voor het onderhoudspersoneel, de grafdelvers of de tuinmannen.

Het gebouw waarin deze ruimten zijn ondergebracht, bevindt zich vaak bij de ingang van de begraafplaats, waar het symmetrisch aansluit bij het administratieve gebouw.²⁷ Soms wordt het aangevuld met een opslagruimte voor het onderhoudsmateriaal, deze ruimtes bevinden zich meestal in het hart van de begraafplaats.

Ingangspaviljoenen van de begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek waar zowel de administratieve diensten als ook de kleedkamers en refter van het personeel zijn ondergebracht

Kleedkamers van de begraafplaats van Anderlecht

Mortuarium of dodenhuis

Een mortuarium is een plaats (gebouw of ruimte) waar het lichaam van een overledene tijdelijk wordt bewaard of opgebaard. De meeste begraafplaatsen hebben een mortuarium, sommige zijn ondertussen echter in onbruik geraakt.²⁸

Vroeger werd de overledene, in afwachting van de begrafenis, meestal thuis opgebaard, in een ruimte die daarvoor was ingericht en waar familieleden werden ontvangen. Tegenwoordig gaat men, als de familie het zich kan veroorloven, meestal naar een uitvaartcentrum. In sommige gevallen blijft het lichaam van de overledene in het ziekenhuis of rusthuis tot de begrafenis of crematie.

Toch is het mortuarium van de begraafplaats soms nog nodig, bijvoorbeeld wanneer een familie of familielid niet kan worden gecontacteerd om alle regelingen te treffen en de begrafenis te betalen, of wanneer een rusthuis geen mortuarium heeft of het mortuarium vol is. De omstandigheden waarin het gebouw wordt gebruikt, verschillen van begraafplaats tot begraafplaats. Sommige gemeenten bieden families bijvoorbeeld het pand van het mortuarium van de begraafplaats aan als goedkoper alternatief voor een uitvaartcentrum. Het mortuarium kan ook worden gebruikt als autopsieruimte²⁹ om de oorzaak van een verdacht overlijden vast te stellen of om een lichaam te identificeren.

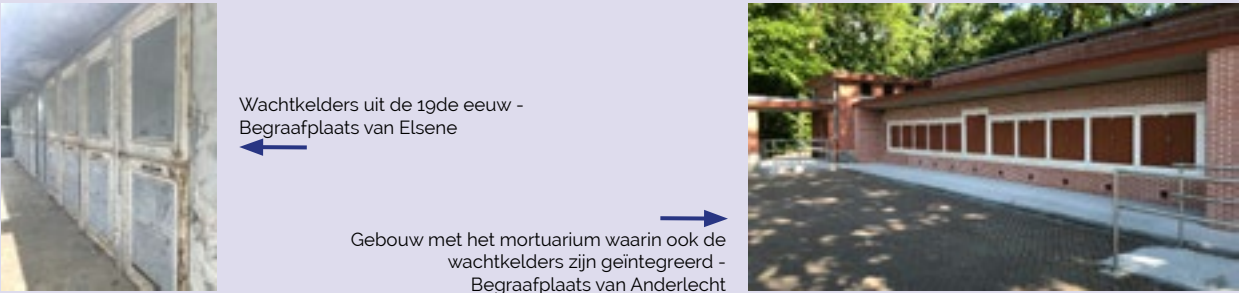
²⁷ Dat is niet altijd het geval. In Watermaal-Bosvoorde bijvoorbeeld ligt het mortuarium symmetrisch aan het administratief gebouw.
²⁸ De begraafplaatsen van Oudergem, Ganshoren (nieuw), Jette, Koekelberg, Sint-Jans-Molenbeek, Ukkel (nieuw: Verrewinkel), Brussel en Sint-Pieters-Woluwe (oud) beschikken over een mortuarium.
²⁹ Dat is bijvoorbeeld het geval in Anderlecht, Jette en Koekelberg.

²⁶ Meer bepaald op de begraafplaatsen van Anderlecht, Koekelberg, Sint-Gillis, Ukkel (oud: Dieweg), Sint-Joost-ten-Node en de oude begraafplaats van Sint-Pieters-Woluwe.

Wachtkelders

De meeste begraafplaatsen in het Brussels Gewest hebben wachtkelders met individuele nissen. Hierin kan tijdelijk een kist worden geplaatst. Het gebouw met deze kelders staat soms apart, maar kan ook geïntegreerd zijn in het gebouw van het mortuarium.

Een wachtkelder is nodig wanneer de begrafenis gepland is op een feestdag en de grafdelver niet beschikbaar is. Daarnaast wordt het ook gebruikt wanneer het lichaam buiten de openingsuren van de begraafplaats wordt overgebracht of om een lichaam in staat van ontbinding op te vangen. Tijdens de coronapandemie in 2020 werden ze tevens gebruikt voor de lichamen die in het buitenland moesten worden begraven maar nog niet konden worden gerepatriëerd.

Herdenkingsruimtes

Sommige begraafplaatsen hebben ook een ruimte waar familieleden kunnen samenkomen om voor of na de begrafenis een laatste eer te bewijzen aan de overledene of gewoon om te schuilen bij slecht weer.³⁰ Deze ruimten weerspiegelen de evolutie van de begrafenispraktijken en de grote verscheidenheid van overtuigingen. Tegenwoordig is een kerkdienst niet meer de norm. Daarom wordt het noodzakelijk om op de dag van de begrafenis een plaats van samenkomst en meditatie te voorzien op de begraafplaats.

Aangezien dergelijke ruimten oorspronkelijk meestal niet gepland waren, hebben sommige begraafplaatsen afdaken om familieleden buiten te verzamelen (in een religieuze context worden deze ruimten rituele altaren genoemd). Tegenwoordig worden oude panden voor dit doel hergebruikt en soms worden nieuwe gebouwen voor ceremonies bijgebouwd.

Begraafplaats van Brussel

DEEL 4

DE GROENE RUIMTE OP DE BEGRAAFPLAATSSEN

Waarom is er groenaanleg op begraafplaatsen? Welke rol speelt deze? Hoe benadrukt de groenaanleg het grondplan?

Welke impact heeft deze plantengroei op de wandelaar? Hoe beïnvloedt hij ons pad? Accentueert hij de graftekens?

Welke bomen vinden we op begraafplaatsen? Waarom?

Is de groene ruimte op de begraafplaatsen veranderd in de loop der tijd? Wat maakt ze 'merkwaardig'? Waarom moet het behouden blijven? Kunnen we begraafplaatsen vergelijken met andere groene ruimtes? Hoe wordt de plantengroei tegenwoordig beheerd?

Begraafplaatsen vertegenwoordigen ongeveer 1% van de totale oppervlakte¹ en 2% van de groene ruimte² van het Brussels Gewest. Afhankelijk van de begraafplaats verschilt uiteraard het belang van die groene ruimte. Er zijn vele vormen mogelijk: bomen in rijen, geïsoleerd of gegroepeerd, graspaden, bloemperken, grasperken, weiden, gesnoeivormde of natuurlijk gesnoeide hagen, kreupelhout, ...

De vegetatie die vandaag op onze begraafplaatsen aanwezig is, werd soms van bij het begin bedacht om de bodem te zuiveren, de paden te structureren of de wandeling te verfraaien. Ook kan ze het resultaat zijn van de onrechtmatige aanplantingen door families rond het graf van een geliefde. In ieder geval maakt groenaanleg van de begraafplaatsen groene longen en een belangrijke plek voor biodiversiteit in de stad. Ze vertegenwoordigen een erfgoed dat moet bewaard worden omwille van de historische en esthetische waarde, maar evengoed omwille van haar landschappelijke en ecologische waarde.

INHOUDSTAFEL

1. WAAROM ZIJN ER PLANTEN OP DE BEGRAAFPLAATSSEN?

Hygiënische redenen • Een plaats om te wandelen • Een symbolische en romantische plaats

2. GROENAANLEG IN FUNCTIE VAN HET GRONDPLAN, DE GRAFTEKENS EN DE BEZOEKERS

Groenaanleg om het grondplan te accentueren • Groenaanleg om de graftekens te accentueren • De groene ruimte in dienst van de bezoekers

3. WELKE BOMEN, STRUIKEN EN PLANTEN KOMEN WE VAAK TEGEN OP BEGRAAFPLAATSSEN EN WAAROM?

Verschillende selectiecriteria • Bomen met een symbolische betekenis

KADER - DE DODEN EREN

4. VEGETATIE, ERFGOED OM TE BESCHERMEN

Inventaris van het natuurlijk erfgoed • Geklasseerde sites • Begraafplaatsen als verbinding tussen Natura 2000-sites

5. NAAR EEN ECOLOGISCH EN GEDIFFERENTIEERD BEHEER VAN DE BEGRAAFPLAATSSEN

Een ecologischer beheer • Een gedifferentieerd beheer

¹ MAERCKX (beeldmateriaal), p. 21.

² 52% van het Brussels Gewest bestaat uit groene ruimte. In: BRUSSEL-LEEFMILIEU, 2022.

1. WAAROM ZIJN ER PLANTEN OP DE BEGRAAFPLAATSEN?

Hygiënische redenen

Al in de 19de eeuw was bekend dat planten een gunstig effect hadden op de sanering van de bodem en de zuivering van de lucht. Zo verklaarde gemeenteraadslid Ernest Allard tijdens een vergadering in 1874 gewijd aan de aanleg van de toekomstige begraafplaats van de stad Brussel dat *het raadzaam zou zijn de nodige grond voor beplanting op de begraafplaats te voorzien. Het planten van bomen is een uitstekende zaak voor de volksgezondheid, en bomen op begraafplaatsen kunnen dan, zeer juist, hun zuiverende rol vervullen. Kijk naar Duitsland [...] er is geen enkele Duitse begraafplaats die niet bedekt is met een rijke begroeiing. Ik geloof daarom dat het bij uitstek nuttig is om op begraafplaatsen beplantingen aan te leggen die zowel de ontbinding van de lichamen bevorderen als de opname van voor de gezondheid schadelijke miasma's.*³

De wortels van de planten drogen de bodem uit door water te absorberen. Dit bevordert inderdaad de ontbinding van de lichamen, terwijl hun gebladerte de verontreinigende stoffen opvangt. Destijds dacht men dat de "miasma's" (gassen, bacteriën en andere virussen) van ontbindende lichamen volledig door de vegetatie werden geabsorbeerd.⁴ Hoe ouder en groter de bomen, hoe meer water zij opnemen (een 80-jarige beuk bijvoorbeeld neemt bij warm weer duizenden liters water op) en hoe meer lucht zij zuiveren.

Een plaats om te wandelen

Met de aanleg van de nieuwe parkbegraafplaatsen buiten het stadscentrum ontstond een nieuw gebruik: men ging wandelen in deze nieuwe groene ruimtes. In Frankrijk werden begraafplaatsen zelfs opgenomen in gidsen met pittoreske wandelingen. Tegen het einde van de 19de eeuw waren ze een belangrijk onderdeel van het toeristische circuit van een stad geworden.⁵

In 1877 werd de Brusselse begraafplaats resoluut ontworpen als een park. De gemeenteraad plande om tussen de graftekens een begroeiingsrand aan te leggen zodat het rust zou uitstralen: *het zou de monotonie van de ononderbroken opeenvolging van stenen monumenten voor het oog doorbreken.*⁶ De beplanting is bedoeld om uitzichtpunten te creëren, het pad te onderbreken, de graftekens te accentueren en zo de wandeling aangenaam te maken. Op Allerheiligen aan het begin van de 20ste eeuw beschreven de Brusselse kranten begraafplaatsen waar de groene ruimte een overheersende rol speelde. In Laken *lijken de doden te slapen in een prachtige tuin vol bloemen en stuivende bomen.*⁷ In Evere, met zijn dichte gebladerte, *lijkt de begraafplaats meer op een prachtig park dat versierd is met een aantal monumenten.*⁸

Een symbolische en romantische plaats

In Frankrijk tonen schilderijen en gravures vanaf het einde van de 18de eeuw begraafplaatsen waar de graftekens verloren lijken te gaan in een dichte, donkere en omhullende begroeiing. De natuur is er om de wandelaars te ontmoeten⁹ met emoties die overeenkomen met hun gemoedstoestand: rouw en melancholie. Of ze nu realistisch¹⁰ of denkbeeldig zijn, de afbeeldingen tonen planten met een symbolische betekenis: ze illustreren een gevoel (de treurwilg voor verdriet bijvoorbeeld), een karaktertrek van de overledene (de eik voor kracht) of de gehechtheid van de levenden aan hun overleden dierbaren (de klimop).

Ook in de kranten van het begin van de 20ste eeuw werd de begroeiing van de Brusselse begraafplaatsen beschreven aan de hand van woorden gelinkt aan verdriet. Zo verscheen de begraafplaats van Elsene in de herfst, de periode van Allerheiligen en Allerzielen, *in de grijze mist [...]. De half gesnoeide bosjes vormen een melancholisch en charmant decor voor de plichtigheid, de op de graven geplaatste bloemen veranderen de dodenstad in een immense tuin.*¹¹

³ Oorspronkelijke tekst: *il conviendrait de ménager, dans le cimetière, le terrain nécessaire aux plantations. Les plantations d'arbres sont chose excellente pour la salubrité publique, et les arbres dans les cimetières rempliraient, selon une expression fort juste, leur rôle d'assainissement. Voyez en Allemagne [...] il n'est pas un cimetière allemand qui ne soit couvert d'une riche végétation. Je crois donc qu'il est éminemment utile d'établir dans les cimetières des plantations qui favorisent à la fois la décomposition des corps et l'absorption des miasmes qui nuiraient à la santé.* In: VANDERVELDE, p. 37.
⁴ De gevolgen van de begravingen op het milieu zijn vandaag nog niet goed gekend. In: MAERCKX (synthese), p. 2.
⁵ BERTRAND, p. 54.
⁶ Oorspronkelijke tekst: *elle rompra la monotonie que présente à l'œil la succession non interrompue des monuments en pierre.* In: VANDERVELDE, 1991, p. 47.
⁷ Oorspronkelijke tekst: *[...] semblent dormir dans un jardin merveilleux semé de fleurs et d'arbres frissonnants.* In: Le Petit bleu du matin, 02/11/1907.
⁸ Oorspronkelijke tekst: *cimetière a plutôt l'aspect d'un parc magnifique que l'on aurait orné d'une quantité de monuments.* In: Le Petit bleu du matin, 02/11/1907.
⁹ SCHOONJANS, pp. 109-111.
¹⁰ VERSCHAEREN, november 2020, p. 11.
¹¹ Oorspronkelijke tekst: *dans la brume grise [...], les bosquets à demi dépouillés, créent un décor mélancolique et charmant à la cérémonie, les fleurs déposées sur les tombes font de la nécropole un immense jardin.* In: Le Petit bleu du matin, 02/11/1902.

2. GROENAAANLEG IN FUNCTIE VAN HET GRONDPLAN, DE GRAFTEKENS EN DE BEZOEKERS

Planten hebben eigenschappen die gelinkt kunnen worden aan gezondheid en symboliek. Daarnaast bieden ze ook heel wat andere mogelijkheden bij de aanleg van een begraafplaats. Bomen, struiken en hagen zijn belangrijke elementen om een begraafplaats te structureren, de graftekens te accentueren en de bezoekers op hun weg te begeleiden.

Zoals in elke groene ruimte gebruiken architecten van begraafplaatsen een specifiek jargon om een landschap te creëren.

De verschillende vormen (*habitus*) van een boomkruin

slank gespreid bolvormig uitgewaaierd piramidaal zuilvormig hangend (treurend) parasol

Gebladerte (of naalden): bladverliezend (bladeren vallen in de winter) - bladhoudend (de dorre bladeren blijven hangen tot er nieuwe verschijnen) – wintergroen

Hagen, bomen en gesnoeide struiken (vormsnoei)

Op verschillende manieren gecombineerd en geplant

alleen in een groep als een bosje op één lijn: ver uit elkaar op één lijn: dicht bij elkaar

¹² Afbeeldingen uit NORMAND AIMÉ en LIBRAIRIE GÉNÉRALE DE L'ARCHITECTURE ET DES TRAVAUX PUBLICS.

2.1. Groenaanleg om het grondplan te accentueren

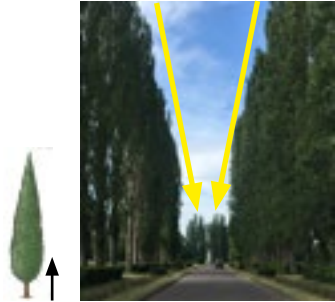
2.1.1. De wegen benadrukken

De structuur van de begraafplaats wordt benadrukt door de beplanting langs de wegen. Afhankelijk van het belang van de as, en dus van de breedte ervan, zal de keuze van de soort (de hoogte, de habitus), de snoeiwijze en de aanplanting (de afstand t.o.v. elkaar) zeer verschillende visuele effecten en sferen opleveren.

- Een centrale as beklemtonen

Langs de hoofdassen van de begraafplaats wordt vaak gekozen voor één plantensoort, die in rijen aan weerszijden ervan worden geplant. De gekozen boomsoort kan totaal verschillende ervaringen creëren.

► In de hoofdas van de begraafplaats van Anderlecht bijvoorbeeld vormen twee dichte rijen populieren een scherm dat de perken visueel afschermt en het perspectief accentueert. Zij leiden het oog van de ingang naar het gedenkteken "Pro Patria" aan het andere uiteinde van de begraafplaats. Het donkere gebladerte en de regelmatige, slanke habitus van deze bomen, die naar de hemel reiken, geven deze laan een monumentaal karakter maar ook een indruk van soberheid.

Begraafplaats van Anderlecht

► Op de begraafplaats van Brussel begeleidt een dubbele rij lindebomen aan weerszijden van de Grote Laan de bezoeker bij het binnenkomen. De kleine afstand tussen de bomen, hun brede kruinen en dichte gebladerte verhullen het zicht op de hemel. Ze creëren een ingetogen sfeer, zelfs bij fel zonlicht. Hier sturen de bomen het oog niet. Ze creëren een soort beschermende koepel.

Begraafplaats van Brussel

- Een nevenpad beklemtonen

Wanneer de beplanting nevenpaden accentueert, worden de afmetingen ervan aangepast. Ook hier zal het effect verschillend zijn afhankelijk van de hoogte, de grootte of de spreiding: het begeleidt, accentueert, onderbreekt of versiert de route.

Terwijl we in de verte kijken, leidt een lage, keurig gesnoeide heg de weg naar het volgende kruispunt. - Nieuwe begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe

Het kan ook de bocht van een pad benadrukken. - Nieuwe begraafplaats van Ganshoren

Deze bomen zijn gespreid aangeplant als markering. Ze benadrukken de vorm van het pad en bieden zicht op de omgeving. - Begraafplaats van Brussel

2.1.2. Zones afbakenen

Door te spelen met hoogte, dichtheid en kleur kunnen de planten worden gebruikt om ruimtes op de begraafplaats af te bakenen. Het gebladerte van de gekozen soorten is meestal wintergroen of bladhoudend. Zo vervullen ze hun rol in alle seizoenen en weerspiegelen ze het idee van de duurzaamheid van een herinnering.

Afbakenen met bomen,

hagen,

bloemen of struiken.

Afhankelijk van de gekozen soorten en de manier waarop ze worden aangeplant, kunnen deze afbakeningen andere functies hebben:

- Afzonderen en intimiteit creëren

Dicht op elkaar staande bomen of een haag kunnen worden gebruikt om een gebied af te scheiden van de rest van de begraafplaats. Ze zorgen voor privacy en scheppen een sfeer van rust en sereniteit. Doordat ze rondom een perk zijn aangelegd, wordt de toegang hiertoe ook beperkt. Hoewel dit principe al in het interbellum werd overwogen, werd het vooral toegepast op begraafplaatsen die na Wereldoorlog II zijn aangelegd.¹³ Het komt overeen met de verandering in de manier van herdenken, aangezien men meer nood had aan discretie.

In Oudergem wordt de strooiweide visueel afgezonderd door een muur van grote cipressen.

In Jette markeert een bladhoudende haag zelfs in de winter de grenzen van het multiconfessionele perk.

¹³ In Schaarbeek bijvoorbeeld koos een commissie, die moest nadenken over de toekomstige gemeentelijke begraafplaats, in de jaren dertig voor een parkbegraving waarin planten een belangrijke structurerende rol spelen. In: VERSCHAEREN, maart 2020, p. 27 en 30.

• Beschermend langs binnen, afschermend langs buiten

In veel gevallen is de haag iets hoger dan de graftekens. In Schaarbeek bijvoorbeeld heeft dat twee redenen. De haag zorgt voor privacy binnen het perk, maar verbergt ook vanaf de buitenpaden het zicht op de graftekens. Hierdoor zien de bezoekers een zee van groen en krijgen ze het gevoel in een park te lopen.¹⁴

De binnenkant van een perk
De perken worden van elkaar gescheiden door hagen van verschillende soorten en hoogtes, die een groen decor creëren en intieme ruimtes beschutten.

De buitenkant van een perk
Vanaf de hoofdweg tot aan de ingang van het perk is alleen groen te zien. Je kan de graftekens dus niet zien.

• Oriëntatiepunt in de ruimte

Vrijstaande beplanting dient vaak als oriëntatiepunt op de begraafplaats. Een enkele boom zal bijvoorbeeld de aandacht vestigen op een structuurvormend element in het plan, zoals het midden van een rondpunt of een hoek gevormd door de kruising van twee assen.

Een magnolia trekt de aandacht naar het centrum van het rondpunt. - Begraafplaats van Elsene

Een berk accentueert de hoek van dit perk. - Begraafplaats van Oudergem

Struiken of hagen kunnen de ingang van een pad of de toegang tot een perk markeren door ze symmetrisch te omlijsten. Ze worden meestal zorgvuldig gesnoeid en kunnen contrasterende kleuren en hoogtes hebben.

Verschillende snoeivormen omlijsten de ingang van de Centrale Laan op de begraafplaats van Koekelberg.

Een spel van hoogtes en groentinten markeert de ingang van een perk op de begraafplaats van Schaarbeek.

2.2. Groenaanleg om de graftekens te accentueren

De overheersende kleur van graftekens is grijs. Hoewel dit soms wordt opgefleurd door gekleurd graniet en enkele bloemen, speelt de groenaanleg rondom een essentiële rol: het visuele contrast met de groene achtergrond versterkt de grijze tint van blauwe hardsteen en benadrukt alle nuances van het grafteken. De vegetatie brengt ook afwisseling, ritme en zelfs vrolijkheid in de enigszins sobere lijnen van de graftekens.

Het monument wordt benadrukt door het kleurcontrast met de groene beplanting errond.

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

Memoriaal voor de slachtoffers van hun plicht - Begraafplaats van Brussel

Een strak gesnoeide groene haag van een militair ereveld accentueert een rij grafstenen zonder de volledige achtergrond te verbergen.

Begraafplaats van Vorst

Een wijnkleurige haag aan de uiteinden van een perk onderscheidt dit perk van de rest van de begraafplaats.

Begraafplaats van Oudergem

Beplanting kan ook de ruimten rond het monument of tussen meerdere graven opvullen en zo verschillende visuele ensembles creëren. Het siert de graven en benadrukt de vorm van de weg (afgesneden of cirkelvormig).

Kerkhof van Laken

Begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde

2.3. De groene ruimte in dienst van de bezoekers

De groene ruimte doet meer dan de stappen van de bezoekers begeleiden en hen in staat stellen om in alle rust dierbaren te herinneren. Ze draagt ook bij tot hun welzijn. Een begraafplaats is een plek waar je goed kan wandelen. De voordelen van de natuur voor ons lichaam staan buiten kijf. Als je op een zonnige dag een begraafplaats bezoekt, besef je ook hoe waardevol de beplanting (vooral loofbomen) is als beschutting tegen de hitte en voor schaduw en koelte, zowel op de paden als op de perken.

Een schaduwrijke laan: het gebladerte van de bomen beschermt tegen de hitte, maar laat licht flarden door. - Begraafplaats van Elsene

Bomen brengen schaduw in het midden van een perk. - Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

De organisatie van de beplanting beïnvloedt onze zintuigen. Een vrij uitzicht op de horizon geeft een gevoel van ruimte en daarom ook ademruimte. Terwijl een geïsoleerde ruimte uitnodigt tot introspectie, intimiteit, een gevoel van rust en zelfs verzachting geeft. Door de bijzondere functie van deze plek is de groenaanleg van de begraafplaats ook emotioneel geladen en zullen bepaalde ruimtes of bomen ons soms meer raken dan in een park.

Een treurende boom vormt een ontroerend decor voor een standbeeld van Eros op het graf van een jonge vrouw. (begraafplaats van Elsene) - De boom creëert een intieme ruimte gewijd aan de overledene. (begraafplaats van Brussel) - Een pleurante omhuld door groen lijkt nog meer verloren in haar gevoelens. (begraafplaats van Brussel)

Op begraafplaatsen van na Wereldoorlog II wordt de begroeiing ook vaak gebruikt om meubilair te omlijsten dat bedoeld is om bezoekers te beschutten of gewoon om ze te laten zitten en rusten. Dit is ook een praktisch middel om hinderlijk of onaantrekkelijk materiaal (vuilnisbakken of containers) te verbergen.

Een afdak of bank omlijsten - Begraafplaatsen van Schaarbeek, Anderlecht en Sint-Pieters-Woluwe (oud)

3. WELKE BOMEN, STRUIKEN EN PLANTEN KOMEN WE VAAK TEGEN OP BEGRAAFPLAATSEN EN WAAROM?

Gesnoeivormd of in vrije vorm gelaten, geplant door de beheerders van de begraafplaats aan de paden of door de familieleden van de overledenen rond de graven, de verscheidenheid aan beplanting op een begraafplaats is tegenwoordig bijna oneindig. De keuze van de soorten is echter zelden toevallig, maar wordt bepaald door talrijke criteria.

3.1. Verschillende selectiecriteria

De begroeiing van de begraafplaatsen van vóór Wereldoorlog II is in de loop der tijd sterk veranderd, zodat het moeilijk is precies te weten welke bomen oorspronkelijk werden gekozen. Wel is bekend dat bij de planning van de Brusselse begraafplaats in 1874 de gemeenteraad harsachtige bomen aanbeval als "de heilzaamste".¹⁵ Alleen over de begraafplaats van Brussel en de voormalige begraafplaats van Schaarbeek (in de Terdeltwijk, nu omgevormd tot groene ruimte en recreatieve zone) is informatie beschikbaar.

► In Brussel vertellen de archieven ons dat hoewel de begraafplaats het uitzicht van een park heeft behouden, er niet veel meer van zijn oorspronkelijke beplanting overgebleven is. Louis Fuchs, de eerste echte landschapsarchitect van het land, geeft details over de bomen die hij selecteerde. Daarvan zijn er slechts drie soorten die traditioneel als 'funerair' worden beschouwd (*cipres*, *treurwilg* en *acacia*). Het merendeel van de aanplantingen is gekozen op basis van het effect dat zij hebben bij het structureren van de lanen, het accentueren van de graftekens of van de wandelroute (habitus, bladerdichtheid, kleuren, geuren, ...). Voor de gegroepeerde planten koos Fuchs soorten, soms exotisch, die niet uitnodigen tot droefheid, maar eerder kenmerkend zijn voor de toenmalige Engelse parken (*Gelderse roos* (*viburnum*), *weigelia*, *vlier*, *wilde kers*, *fluweelboom* (*sumak*), *moerbeï*, *haagbeuk*, ...). In dit geval heeft de functie als park voorrang op dat als begraafplaats. Een essentieel criterium was de keuze van snelgroeiende soorten voor de hoofdassen, aangezien de aankoop van reeds grote bomen te duur zou zijn (*linde*, *esdoorn*, *plataan*, *iep*, *vogelkers*, *es*, *paardenkastanje*, ...).¹⁶

► In Schaarbeek werden er in 1883 bij de uitbreiding van de begraafplaats groenblijvende bomen geplant (reuzenlebensboom, den, taxus, ...). Daarnaast vond men een verscheidenheid van boomsoorten belangrijk, want er zijn wel 21 verschillende soorten (*gewone esdoorn met paarse bladeren*, *honingboom*, *lijsterbes*, *gewone es*, *els*, *treurwilg*, *Hollandse linde*, ...).¹⁷

Veel soorten exotische sierplanten die nu een prominente plaats innemen op verschillende begraafplaatsen werden niet gekozen door hun beheerders, maar werden rond de graven geplant door de familieleden van de overledenen.

► In Ukkel aan de Dieweg staan nu bijvoorbeeld een zestigtal soorten die destijds bij familieleden populair waren vanwege hun groenblijvend blad (*taxus*, *buxus*, *reuzenlebensboom*, *schijncipres*) of hun bloei (*hortensia*, *Chinees klokje*, *sering*, ...). Er zijn ook oude soorten *klimrozen* aanwezig. Het was aan het eind van de 19de eeuw namelijk gebruikelijk om deze langs ijzeren bogen rond de graven aan te brengen. Op de begraafplaats hebben zich ook spontaan inheemse soorten ontwikkeld, waarvan sommige uiterst zeldzaam zijn.¹⁸

Op de grote naoorlogse begraafplaatsen bepaalden ook landschappelijke criteria de keuze van de groenaanleg, steeds volgens het idee van een parkbegraafplaats. We ontdekken er hoge bomen met een slanke habitus, maar ook met een gespreide habitus die de begraafplaats omringen of de paden structureren (*populier*, *es*, *esdoorn*, *linde*, ...), alsook bomen met wintergroene bladeren of naalden.

¹⁵ Oorspronkelijke tekst: les plus salubres, in: VANDERVELDE, p. 37.

¹⁶ DUQUENNE, p. 46.

¹⁷ VERSCHAEREN, maart 2020, p. 8.

¹⁸ VERMAELEN en WAUTERS, p. 21.

► In Schaarbeek is de beplanting des te belangrijker omdat ze de graftekens verbergt. Landschapsarchitect René Pechère koos voor exotische bomen en struiken vanwege hun weelderige bloei en gevarieerde kleuren (*tamarisken, dwergmispel, Japanse broodboom, prunus, vlinderstruiken, ... maar ook rododendron, hibiscus, weigelia, ...*).¹⁹

Als het gaat om het vervangen van bomen die aan het einde van hun levensduur zijn gekomen of om het omringen van nieuwe gebieden, is de trend tegenwoordig om lokale soorten te kiezen die zijn aangepast aan hun omgeving en die de biodiversiteit bevorderen.

3.2. Bomen met een symbolische betekenis

Sommige bomen en struiken staan op heel wat begraafplaatsen omdat ze een sterke symbolische waarde hebben. We bevinden ons natuurlijk in het domein van kennis en geloof, dus het zou simplistisch zijn om de aanwezigheid van een boom uitsluitend te verklaren door zijn symbolische betekenis. We kunnen echter wel enkele tamelijk wijdverbreide principes aanreiken. Zo worden sommige bomen traditioneel erkend als 'funerair': de cipres, de populier, de treurwilg of de acacia. Omdat andere soorten gelijkaardige kenmerken hebben, kunnen die bij uitbreiding ook gekozen worden vanwege hun betekenis.

3.2.1. Altijd groen, ook in de winter: bomen en planten die symbool staan voor 'eeuwigheid'

Coniferen komen veel voor op begraafplaatsen omdat zij door hun wintergroene bladeren (of naalden) worden geassocieerd met een lange levensduur en dus met onsterfelijkheid. Sommige staan bekend als rotbestendig, (cipres, taxus, ceder), wat deze symbolische betekenis nog versterkt. Ze zorgen ook voor een constante groene achtergrond op de paden van de begraafplaats.

De cipres

onsterfelijkheid
verbinding
tussen leven en
dood

Kerkhof van Laken

In de Grieks-Romeinse oudheid werd de cipres geassocieerd met Hades/Pluto, god van de onderwereld en bewaker van de overgang van de wereld van de levenden naar die van de doden. De wegen buiten de Romeinse steden waarlangs grafmonumenten stonden, waren omzoomd met cipressen. Ook in de christelijke funeraire cultuur is de cipres door zijn snelle (hoge en dunne) groei een symbool voor de verbinding tussen de aarde (de levenden) en de hemel (de doden).²⁰

De taxus baccata (venijnboom)

onsterfelijkheid

Begraafplaats van Elsene

De taxus baccata of venijnboom wordt geassocieerd met de dood omdat zijn sap en vruchten giftig zijn (zijn sap wordt nu gebruikt bij de samenstelling van behandelingen tegen kanker). Door deze ambivalentie tussen het idee van een lang leven door zijn wintergroen gebladerte en de mogelijke dood door zijn giftigheid, illustreert de venijnboom de alliantie tussen leven en dood.²¹

De reuzenlebensboom

onsterfelijkheid

Kerkhof van Laken

De reuzenlebensboom komt oorspronkelijk uit Noord-Amerika en wordt sinds het einde van de 19de eeuw frequent op onze begraafplaatsen aangeplant. Naast zijn groenblijvende uiterlijk is hij populair omdat hij in alle grondsoorten gedijt, zeer resistent is en snel groeit.

De ceder

onsterfelijkheid

Oude begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe

Als sterke en resistente boom van imposante afmetingen is de ceder in het oosten enigszins gelijkwaardig aan de westerse eik: hij is het symbool van onveranderlijkheid en dus van onsterfelijkheid.

¹⁹ VERSCHAEREN, maart 2020, p. 30.
²⁰ GARDIN en OLORENSHAW, p. 203.
²¹ Id., p. 347.
²² Id., p. 120.

Sommige groenblijvende struiken worden ook geassocieerd met eeuwigheid en onsterfelijkheid.

De klimop

onsterfelijkheid
en gehechtheid

Nieuwe begraafplaats van Ganshoren

Deze klimplant die zich vastklampt aan zijn steun, symboliseert gehechtheid en trouw aan/van de overledene. In de middeleeuwen werd klimop door de christenen geassocieerd met de onsterfelijkheid van de ziel, in tegenstelling tot het lichaam, dat zij voorstelden met een dode boom.²³

De laurier

onsterfelijkheid
en heldendom

Begraafplaats van Brussel

In de Romeinse oudheid werden lauwerkransen geplaatst op de hoofden van overwinnaars. Op een grafteken herdenkt de laurier de heldhaftigheid van de overleden.²⁴

De hulst

onsterfelijkheid
en bescherming

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

Bij de Kelten was hulst een heilige plant. Door de getande bladeren werd de plant in de winter in huizen geplaatst om boze geesten af te weren en zo het huis te beschermen.²⁵ De hulststruik werd ook vermeld in de Bijbel als bescherming van de Heilige Familie. Ze schuilden hierachter voor de soldaten die Herodes had gestuurd om het pasgeboren kind te executeren. Naast onsterfelijkheid symboliseert hij dus ook bescherming.

De buxus

onsterfelijkheid

Begraafplaats van Brussel

In het oude Griekenland was de buxus de boom van Hades, god van de onderwereld. In de Keltische beschaving werd hij geassocieerd met onsterfelijkheid. Onder christenen herdenkt een tak van de buxus op Palmzondag de triomfantelijke intocht van Jezus in Jeruzalem. Het markeert het begin van zijn lijdensweg die zal leiden tot zijn dood aan het kruis en vervolgens tot zijn verrijzenis.²⁶ Buxus is daarom ook de belofte van onsterfelijkheid.

3.2.2. Een slanke habitus die de aarde met de hemel verbindt

Bepaalde hoge of slanke bomen symboliseren de band tussen de doden (hemel) en de levenden (aarde). Dit is het geval voor de cipres en de reuzenlebensboom die hierboven al beschreven staan. Deze bomen werden reeds genoemd omdat zij ook een wintergroen gebladerte hebben dat hen met het begrip eeuwigheid verbindt.

De populier

link met dood en rouw

Begraafplaats van Anderlecht

In de Griekse mythologie wordt de populier geassocieerd met dood en verdriet (Leucé, een sterfelijke nimf, werd door haar minnaar Hades, god van de doden, in een populier veranderd). Deze langgerekte boom symboliseert de verbinding tussen de wereld van de levenden en de wereld van de doden. Zijn bladeren zijn aan de bovenkant donker en aan de onderkant licht. Ze staan daarmee eveneens symbool voor de dualiteit van alle dingen (de aanwezigheid van goed en kwaad), maar ook voor het verstrijken van de tijd (dag en nacht). De populier roept dus ook de herinnering op aan voorbijgane tijden.²⁷⁻²⁸

²³ GARDIN en OLORENSHAW, p. 381.
²⁴ Id., p. 375.
²⁵ Le houx. In: Luminessens.org die citeert CUNNINGHAM S., *L'Encyclopédie des herbes magiques*, Sand ed., 1987.
²⁶ GARDIN en OLORENSHAW, p. 110.
²⁷ Le peuplier. In: Luminessens.org die citeert CHEVALIER J. en GHEERBRANT A., *Dictionnaire des symboles : mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres*, Bouquins ed., Parijs, 1997.
²⁸ GARDIN en OLORENSHAW, p. 487.

3.2.3. Een hangende habitus die verwijst naar verdriet en rouw

Met hun naar beneden hangende takken lijken deze bomen te rouwen om de doden en geven ze hun omgeving een melancholieke sfeer. De bekendste is de wilg, maar ook andere soorten nemen soms een hangende houding aan.

rouw			
De treurwilg		De treures	De treurbeuk
	Begraafplaats van Jette		
Naast rouw symboliseert de treurwilg ook wedergeboorte omdat zijn takken gemakkelijk terug groeien bij herbeplanting.		Begraafplaats van Elsene © Urban.brussels	Kerkhof van Laken (omgehakt) © Urban.brussels

3.2.4. Andere symboliek

kracht en verrijzenis			
De valse acacia		De eik	
	Voormalige begraafplaats van Anderlecht (Bospark)		Kerkhof van Laken
De acacia komt oorspronkelijk van het Middellandse Zeegebied en wordt beschouwd als een begrafenisboom. Zijn harde, bijna rotbestendige hout staat bekend om zijn kracht, wat hem verbindt met het principe van onsterfelijkheid. In het Nieuwe Testament worden zijn doornige takken tijdens de Passie gebruikt als kroon op het hoofd van Christus wanneer hij al spottend de titel 'Koning der Joden' krijgt. ²⁹ De acacia is dus ook symbolisch verbonden met dood en marteling, maar vooral met verrijzenis. Op de begraafplaatsen van Noord-Europa vinden we eerder robinia of 'valse acacia'. Hij heeft dezelfde karakteristieken: een oneven geveerd blad, stekelige takken en witte bloemen in trossen.		De kwaliteiten van de eik, kracht en levensduur, worden al sinds de oudheid geprezen. Naast fysieke kracht wordt hij ook geassocieerd met morele kracht, moed en soms zelfs overwinning: kransen van eikenbladeren werden aangeboden aan krijgers en helden. In het christendom is de eik een symbool geworden van de kracht van het geloof ten tijde van tegenslag. ³⁰	
nieuw begin			
De Japanse kerselaar		De els	
	Oude begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe		Begraafplaats van Elsene
De Japanse kerselaar is hoofdzakelijk gekozen vanwege zijn decoratieve uiterlijk en is vooral indrukwekkend in het voorjaar wanneer hij bloeit. Op een begraafplaats kan hij symbool staan voor een nieuw begin, een wedergeboorte. Maar de korte bloeiperiode associeert men ook met de kortstondige schoonheid en vergankelijkheid van het leven.		De els is een heilige boom in de Keltische traditie, die (net als de es of de wilg) vaak in moerassen groeit. Deze plekken worden beschouwd als doorgangplaatsen tussen de wereld van de levenden en de wereld van de doden. ³¹ Deze boom werd ook geassocieerd met Bran, meester van de onsterfelijkheid.	

²⁹ Mattheüs 27:29. In: de Bijbel (Nieuw Testament).

³⁰ GARDIN en OLORENSHAW, p. 147-148.

³¹ L'aune. In: Luminessens.org die citeert MARKALE J., *Nouveau Dictionnaire de Mythologie celtique*, Pygmalion ed., Parijs, 1999.

KADER - DE DODEN EREN

De invoering van de altijddurende concessie en de aanleg van begraafplaatsen los van kerken in de tweede helft van de 19de eeuw veranderden de begrafenispraktijken. Het bezoeken van het graf om de overledene te herdenken werd nu onderdeel van het rouwproces.³³ Terwijl men vroeger daarvoor naar een kerk zou gaan, begonnen mensen nu naar de begraafplaats te gaan. De begraafplaatsen worden nu begin november het meest bezocht. Op dat moment wordt collectief eerbetoon gebracht aan de overledenen.

FEESTDAGEN IN NOVEMBER

Allerheiligen - 1 november

Op *Allerheiligen* herdachten de christenen oorspronkelijk de martelaren (slachtoffers gestorven voor het geloof en later heiligverklaard). Aanvankelijk werd het gevierd na Pinksteren, maar in 835, toen onze streken christelijk werden, werd de datum verschoven naar 1 november. Allerheiligen viert 'alle heiligen', bekend of onbekend, en herinnert de gelovigen eraan om net zoals de heiligen het voorbeeld van Christus te volgen.

Allerzielen - 2 november

Voor de Katholieke Kerk is 2 november de officiële dag om de doden te herdenken. Het werd kort voor het jaar 1000 vastgelegd door Odilon, abt van Cluny. Bij deze gelegenheid werden de namen van de overleden leden van de gemeenschap voorgelezen en werd gebeden voor de rust van hun zielen. In de 13de eeuw breidde de Kerk dit gebruik uit tot alle gelovigen en werd deze dag een herdenkingsdag voor alle doden.

In tegenstelling tot 1 november is 2 november geen feestdag, zodat veel mensen Allerheiligen gebruiken om naar de begraafplaats te gaan om hun doden te herdenken. De twee data worden daarom vaak door elkaar gehaald.

Wapenstilstand - 11 november

Begin jaren twintig kregen begraafplaatsen erevelden en herdenkingsmonumenten ter nagedachtenis van de doden van Wereldoorlog I. Wapenstilstand is daarom ook op begraafplaatsen een moment van collectieve herdenking.

En Halloween?

Halloween is een oud Anglo-Iers feest dat wordt gevierd op 31 oktober, de dag voor Allerheiligen. De naam is een samentrekking van het Engelse *The Eve of All Hallows' Day* (de vooravond voor Allerheiligen). Het zou zijn ontstaan uit het oude Keltische feest *Samhain*, dat het einde van de oogst markeerde, maar ook de scheiding tussen de periode van licht en de periode van duisternis. De levenden konden dan communiceren met de doden. Zij offerden voedsel om dwalende geesten af te weren. Voor sommigen zou de verschuiving van de datum van Allerheiligen in de 9de eeuw naar deze periode een manier zijn geweest om deze oude heidense traditie te vervangen. Halloween werd in de 19de eeuw in de Verenigde Staten geïntroduceerd door de massale komst van Ierse migranten. Het werd er populairder dan in Europa en nam de vorm aan die we nu kennen. Dankzij de globalisering is de traditie bij ons terug aangekomen in de 21ste eeuw.

Tegenwoordig zijn alle data om de doden te eren verzameld rond 1 november.

NAAR DE BEGRAAFPLAATS

Aan het begin van de 20ste eeuw werden de begraafplaatsen verplaatst, weg van het centrum van de gemeenschappen. Op 1 en 2 november werd daarom de tocht om een geliefde te eren al een bedevaart op zich. Volgens de kranten van die tijd begon de opwinding in het stadscentrum, waar de mensen met de ochtendtrein aankwamen die van buiten Brussel moesten komen. Wie zich geen rijtuig kon veroorloven, moest de tram nemen. Die reden op die dag een dubbele dienst naar de belangrijkste begraafplaatsen in de stad. Met armen vol bloemen verdrongen mensen zich op de perrons. De kranten vermeldde ook duizenden wandelaars, een kudde voetgangers op weg naar de begraafplaatsen: een uittocht die niet altijd even waardig is, want naast degenen die hun doden gaan bezoeken, zijn er ook degenen die naar de begraafplaats gaan omdat iedereen dat doet, en die onderweg in talloze cafés stoppen.³³

Allerheiligen 1907 - Willemsstraat. De trams naar de begraafplaats van Brussel zitten stampvol.
© Le Petit bleu du matin - 02/11/1907

³² BERTRAND, p. 60-62.

³³ Le Petit bleu du matin, 02/11/1902 en 02/11/1907.

Op de begraafplaats staan dames met sluiers van crêpe en heren met hoge hoeden naast de armste mensen. Opvallend zijn 's morgens de arbeiders, de bedienden, zij die ondanks de feestdag moeten werken, maar eerst de overledene gaan bezoeken.³⁴

Deze bezoeken waren zowel familiaal als burgerlijk: terwijl men bloemen kwam leggen op de graven van familieleden, vonden officiële vieringen plaats bij de oorlogsmonumenten (van de strijders van 1830 of de Frans-Pruisische oorlog van 1870³⁵). Vanaf de jaren 1920 werden op de begraafplaats ook de doden van Wereldoorlog I en vervolgens Wereldoorlog II herdacht op Allerheiligen en op Wapenstilstand.

Allerheiligen 1902 op de begraafplaats van Brussel
© Le Petit bleu du matin - 02/11/1902

Graven met bloemen op Allerheiligen in 1935 op de begraafplaats van Brussel © CC-BY-KIK-IRPA, Bruxelles, cliché E019744

Adolphe Max op de begraafplaats van Brussel voor Allerheiligen in 1935 © CC-BY-KIK-IRPA, Bruxelles, cliché E019753

BLOEMEN TER HERINNERING

Hoewel al in de oudheid bloemen op graven werden gelegd, werd deze praktijk bij ons pas in de 19de eeuw algemeen wijdverspreid. Rond 1 november werden graven met allerlei kleuren versierd. Aan het begin van de 20ste eeuw waren de meest populaire bloemen rozenstruiken, kamperfoelie, jasmijn en immortellen.³⁶ Deze kregen de voorkeur op boeketten van verse bloemen omdat ze niet verwelkten. Als gevlochten kransen vervingen ze de kaars die vroeger tijdens de rouwstoet werd gedragen. Op de begraafplaats werden deze kransen vervolgens aan de graven gehangen.³⁷ Later kwamen dergelijke bloemenkransen ook in ijzer of aardewerk voor. Het grafteken kan zelf ook versierd zijn met lauwerkransen of met kransen van immortellen die in de steen zijn uitgehouwen.

Aan het begin van de 20ste eeuw verkochten gelegenhedenverkopers potplanten, bloemen in boeketten of kransen bij de ingang van de begraafplaatsen. Zij kochten hun planten en bloemen bij kwekers in de buurt. De graven werden gesierd met geraniums, viooltjes en immortellen, niet veel later ook met chrysanten.³⁸

Allerheiligen 1907 - bloemenverkopers aan de ingang van de begraafplaats van Brussel
© Le Petit bleu du matin - 02/11/1907

EEN PLEK VOOR EEN BLOEM

In de 19de eeuw bood het verschijnen van het individuele graf een mogelijkheid om de herinnering aan de overledene in materiële vorm levend te houden. Wie niet kon investeren in een duur grafteken zette het perceel af en legde een tuintje aan (de meeste van deze percelen waren concessies van korte termijn en zijn nu dus verdwenen). Ook graftekens uit duurzame materialen werden omheind. De afgebakende ruimte werd vaak beplant. Rond de begraafplaatsen werden de ambachten meer gespecialiseerd: zowel de bedrijven met graftekens als de cafés boden een dienst voor de aanleg of onderhoud van de tuintjes aan.³⁹

Sinds het midden van de 19de eeuw zijn in de graftekens speciale vormen voorzien: vazen en plantenbakken met bloemen en struiken. Deze hebben zich in de loop der decennia soms op anarchistische wijze ontwikkeld en hebben de paden van de begraafplaats overgenomen.

Besloten hofjes - 1894 - Kerkhof van Laken
© privécollectie

Hofjes versierd met bloemenkransen - 1889 - Kerkhof van Laken © privécollectie

Obelisk omringd door een hek - 1838 - Kerkhof van Laken

Begraafplaats van Koekelberg

Vazen en plantenbakken als deel van graftekens sinds het midden van de 19de eeuw

³⁴ Le Petit bleu du matin, 02/11/1902.

³⁵ Id., 02/11/1902.

³⁶ VERSCHAEREN, november 2020, p. 11: Tenminste toch in Parijs - De auteur citeert een overzicht voor de begraafplaats van Père Lachaise, gepubliceerd in 1823 door Th. de Jolimont.

³⁷ Id., p. 11.

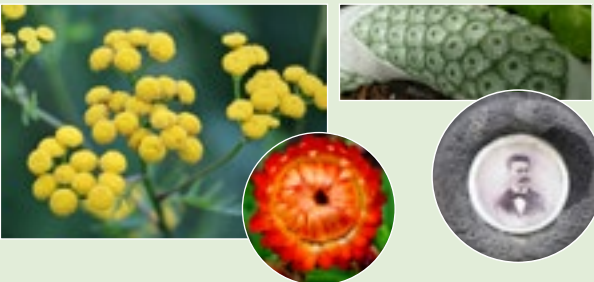
³⁸ Journal de Bruxelles, 03/11/1894; Le Petit bleu du matin, 02/11/1902 en 02/11/1907.

³⁹ ALMANACH DE LA VILLE DE BRUXELLES, 1890 en 1900 (bron in het Frans).

BLOEMENSYMBOLIEK OP DE BEGRAAFPLAATS

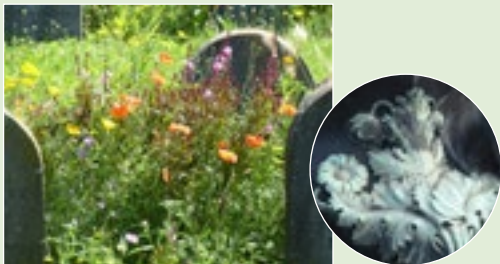
De bloemen die de rouwstoet sieren, die op de graven worden gelegd of in de plantenbakken worden geplant, hebben meestal een symbolische betekenis. Sommige zijn in steen of in brons vervaardigd. Op die manier vergezelt hun betekenis de overledene naar zijn of haar laatste rustplaats.

Immortelle - eeuwige herinnering

Eenmaal afgeknipt verwelken immortellen nooit, vandaar hun naam. Zij symboliseren daarom de eeuwige herinnering aan onze overleden dierbaren. Vanaf het begin van de 19de eeuw waren immortellen zeer populair op begraafplaatsen. Ze werden gevlochten tot kransen waarvan de vorm (zonder begin of einde) hun symboliek versterkte. Ze verschenen in het midden van dezelfde eeuw ook in permanente versies, namelijk in marmer, steen en later in aardewerk.⁴⁰

Papaver - eeuwige rust

Door zijn kwetsbaarheid benadrukt de papaver de vergankelijkheid van het leven. Vanwege zijn slaapverwekkende eigenschappen is hij sinds de Griekse oudheid verbonden met de god van de slaap Hypnos, broer van Thanatos (god van de dood). De plant symboliseert dus de eeuwige slaap.⁴¹ Zijn capsules, die honderden zaden bevatten, zijn ook de belofte van een nieuw begin. De papaver wordt daarom geassocieerd met vruchtbaarheid, eeuwige vernieuwing en ook verrijzenis.

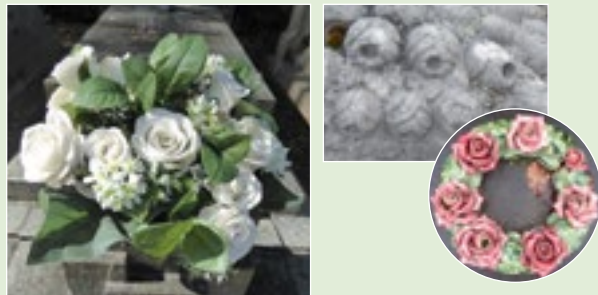
Rond 1900 waren de immortelle en papaver de twee meest voorkomende bloemen bij de decoratie van graftekens. Natuurlijk werden er ook andere bloemen gekozen in deze periode: chrysant, roos en viooltje.

Chrysant - onsterfelijkheid

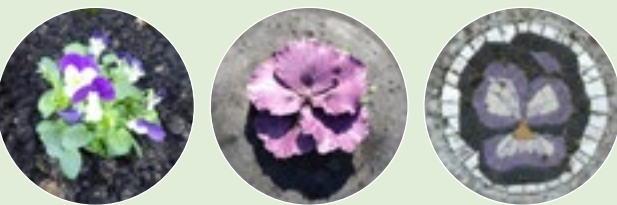
Chrysanten werden in de 18de eeuw vanuit Azië in Europa geïntroduceerd en vervingen de immortellen op onze begraafplaatsen vanaf het begin van de 20ste eeuw. Door hun aanvankelijk gele kleur en hun regelmatige, langwerpige, stralende bloemblaadjes worden zij geassocieerd met zonnestralen en onsterfelijkheid.⁴² Hun bloeiperiode (eind oktober) en de glinsterende kleuren die zij tijdens de herfst geven, verklaren ongetwijfeld hun succes tijdens Allerheiligen en Allerzielen.

Roos - liefde en wedergeboorte

In de Griekse mythologie kleurt Aphrodite een witte roos rood, waardoor zij geassocieerd wordt met het idee van wedergeboorte. Toen al werden rozen op graven geplaatst. In het christendom verwijst de roos naar Maria en de rode roos naar het bloed van Christus. De roos symboliseert daarnaast de liefde en de genegenheid die men voor iemand heeft. In het interbellum was deze bloem bijzonder populair in de decoratieve kunsten. Het was de hoofdversiering voor de meeste graven in de jaren 1930 en 1940.

Viooltje - herinnering

De naam van het viooltje in het Frans is pensée (denken aan iemand). Het verwijst daarmee rechtstreeks naar de herinnering aan de overledene. Dit maakt het een geliefde bloem op begraafplaatsen. Haar vroege en lange bloeitijd verklaart waarschijnlijk ook haar succes.⁴⁴

4. VEGETATIE, ERFGOED OM TE BESCHERMEN

De vegetatie op onze huidige begraafplaatsen is zelden dezelfde als degene die bij de aanleg werd gekozen en geplant. Bomen en hagen hebben andere vervangen, zijn verdwenen of nieuw aangeplant. Op sommige plaatsen is al het groen verdwenen, andere zijn dan weer groen gemaakt. Planten zijn nu eenmaal levend materiaal dat verandert en evolueert volgens de seizoenen, maar ook volgens de behoeften, de mode van het moment en de middelen die ervoor worden ingezet.

Groenaanleg op begraafplaatsen is erfgoed dat net als andere groene ruimtes beschermd moet worden, of het nu gaat om het landschap als geheel of om een toevluchtsoord voor de biodiversiteit. In het Brussels Gewest bestaan er verschillende beschermingsmaatregelen.

4.1. Inventaris van het natuurlijk erfgoed

Sinds 2002 stelt de *Directie Cultureel Erfgoed van Brussel, Stedenbouw en Erfgoed* een inventaris van het natuurlijk erfgoed samen van merkwaardige bomen in het Gewest. Een boom wordt als merkwaardig beschouwd als hij aan één of meer van de volgende criteria voldoet: een lange levensduur, een goede gezondheid, zeldzaam, een grote omvang, wanneer de boom van een bepaalde geschiedenis getuigt of als de inplanting in de ruimte hem onderscheidt.⁴⁵ Wanneer de boom op deze beschermingslijst is ingeschreven, wordt hij regelmatig gecontroleerd. Beheerders worden verzocht bijzondere aandacht te besteden aan het onderhoud en de omgeving van de boom. Om een beschermde boom te kappen, is een vergunning vereist. Momenteel staan er bomen van meer dan tien begraafplaatsen in de inventaris.⁴⁶

Deze elms met gekartelde bladeren wordt als merkwaardig beschouwd omdat het de grootste van zijn soort is in het Brussels Gewest - Ganshoren (oud) © Urban.brussels

4.2. Geklasseerde sites

De *Directie Cultureel Erfgoed* klasseert ook groepen gebouwen, wegen en groene ruimte als 'monumenten' en 'sites'. Vier begraafplaatsen in Brussel zijn geklasseerd: de begraafplaats aan de **Dieweg** in Ukkel, de begraafplaats van **Brussel** in Evere, het kerkhof van **Laken** en oude delen op de begraafplaats van **Elsene**.⁴⁷ De classificatie als 'monument' betreft gebouwen, gedenktekens en graftekens (apart of in groep). De indeling als 'site' beschermt de gehele oppervlakte van deze begraafplaatsen, bepaalde omheiningen en toegangspoorten, alsook de paden, gazons, bomen en beplantingen. Dit zijn dus groepen bomen en aanplantingen die als merkwaardig worden beschouwd. De toegepaste beschermingsmaatregelen op begraafplaatsen omvatten de verplichting tot onderhoud en het verbod op het gebruik van schadelijke stoffen. Naast de criteria voor individuele bomen, zijn deze locaties om verschillende redenen de moeite waard om beschermd te worden.⁴⁸

- Wanneer de bomen hun oorspronkelijke indeling hebben behouden. De relatie tussen het groen enerzijds en de paden en de graftekens anderzijds, is bewaard gebleven zoals het bij de aanleg van de begraafplaats was besloten. Deze vegetatie geeft een structuur aan het landschap. Er moet natuurlijk wel rekening mee gehouden worden dat deze in de loop der tijd zijn gegroeid en dat de oorspronkelijke sfeer noodzakelijkerwijs is veranderd. In Elsene bijvoorbeeld gaven de architecten een monumentale allure aan de ingang door kastanjabomen aan weerszijden van de hoofdas te planten.
- Wanneer de beplanting een homogeen landschappelijk geheel vormt. De begraafplaats wordt dan beschouwd als een echt park. De beplantingen vormen een onlosmakelijk geheel, gunstig om te wandelen en te ontdekken. Deze moeten dus als geheel bewaard worden.

Begraafplaats van Elsene

⁴⁰ VERSCHAEREN, november 2020, p. 7 en 9.
⁴¹ GARDIN en OLORENSHAW, p. 479 en 181.
⁴² GARDIN en OLORENSHAW, p. 159.
⁴³ Id., p. 538; CELIS, p.6.
⁴⁴ CELIS, 1994 p. 6.

⁴⁵ URBAN.BRUSSELS.
⁴⁶ De oude begraafplaatsen van Evere, Ganshoren, als ook de nieuwe begraafplaatsen van Elsene, Brussel, Jette, Laken, Sint-Jans-Molenbeek, Neder-over-Heembeek, Sint-Gillis, Sint-Joost-ten-Node, Watermaal-Bosvoorde, Sint-Pieters-Woluwe en aan de Dieweg. In: Inventaris van het natuurlijk erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.
⁴⁷ Dat aan de Dieweg werd in 1997 geklasseerd als site, Brussel in 1997, Laken in 1999 en de oude delen op de begraafplaats van Elsene in 2016.
⁴⁸ WETGEVING – 16/01/1996 – 06/02/1997 – 14/01/1999 – 15/09/2016.

- Wanneer de beplanting zeer divers is, omdat ze het resultaat is van een lange evolutie. Bomen zijn in de loop der tijd aangeplant om aan nieuwe behoeften te voldoen. Struiken, ooit geïntroduceerd om een graf te versieren, hebben nu soms de paden van de begraafplaats overgenomen. Plantensoorten hebben zich spontaan ontwikkeld. Allen maken deel uit van de geschiedenis van een begraafplaats, het belang van deze aanplantingen is niet beperkt tot één moment in de tijd.

Het voormalige parochiekerkhof in Laken bijvoorbeeld, heeft nu een grote diversiteit aan planten, zowel wintergroene als bladverliezende soorten. Ze zijn in de loop van de lange geschiedenis aangeplant: buxus, reuzenlebensboom, venijnboom, cipres, den, Japanse broodboom, laurierkers, hulst, klimop, rododendron, maar ook Hongaarse eik, valse christusdoorn, beuk en treures, ... - Kerkhof van Laken

4.3. Begraafplaatsen als verbinding tussen natura 2000-sites

Natura 2000 is een Europees netwerk van natuurlijke of semi-natuurlijke gebieden die zowel voor de aanwezige fauna als flora belangrijk zijn. De Habitatrichtlijn van het netwerk wijst speciale beschermingszones (SBZ) aan. Ze moeten op zo'n manier beheerd worden dat de diversiteit van de natuurlijke omgeving behouden en verbeterd wordt om de ontwikkeling en migratie van wilde soorten te ondersteunen.⁴⁹ Brussel heeft drie van dergelijke zones.⁵⁰

De begraafplaatsen Dieweg en Verrewinkel in Ukkel worden wegens hun geografische ligging of hun bodemtype door de gemeente beschouwd als 'zone met verbindingfunctie' tussen deze speciale beschermingszones.⁵¹ Dit betekent dat er voor deze plaatsen beheersplannen moeten opgemaakt worden die onderworpen zijn aan een beoordeling door de eenheid *Natura 2000* van Leefmilieu Brussel.

► De begraafplaats aan de Dieweg heeft een bijzonder brede diversiteit van beplanting. Aan het eind van de 20ste eeuw waren er meer dan 200 plantensoorten, waarvan sommige zeer zeldzaam. Als gevolg van het verminderde onderhoud van de begraafplaats nadat deze in onbruik geraakte, zijn sommige inheemse soorten spontaan gegroeid. Andere, vaak exotische, soorten zijn rond de graven aangeplant door familieleden.⁵² Deze grote diversiteit trekt insecten, vogels en knaagdieren aan. In 2006 werden echter slechts 91 planten aangetroffen.⁵³ Reden waarom er nu bijzondere aandacht wordt besteed aan het beheer van deze begraafplaats.

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

Concreet moeten de onderhoudsteams de paden vrijmaken, bepaalde graven onderhouden⁵⁴ en het woekeren enigszins beperken om de biologische diversiteit in stand te houden. Sommige soorten zijn teveel aanwezig op het terrein. Zij worden dan ook jong gerooid om hun aandeel geleidelijk te verminderen en zo ruimte te laten voor andere. Men wil op die manier de diversificatie van de flora van de begraafplaats bevorderen. Andere planten worden dan weer gesnoeid om specifieke diersoorten aan te moedigen. Zo telt de begraafplaats meer dan tien verschillende soorten klimop, die zodanig worden beheerd dat solitaire bijen er kunnen blijven gedijen: de klimop wordt niet in vorm gesnoeid (anders wordt hun bloei vertraagd) en het snoeien wordt in de tijd gespreid (soms over meerdere jaren), zodat aan het eind van elke zomer (van september tot november) ten minste een deel van de pollen bloeit.⁵⁵ Dit dient namelijk als een voedselbron voor de bijen op een moment dat de bloei van andere planten voorbij is.

De twee begraafplaatsen van Ukkel, als ook die van Anderlecht, kregen het label *Réseau nature* (natuurnetwerk) van de vzw Natagora, wat betekent dat ze erkenning krijgen voor hun inspanningen ten dienste van de biodiversiteit.

⁴⁹ BRUSSEL-LEEFMILIEU, 2020.

⁵⁰ Een zone van 2071 ha die bestaat uit het Zoniënwood en zijn omgeving, een zone van 134 ha die bestaat uit 15 Natura 2000 zones tussen de Molenbeek-Geleitsbeek in het noorden en de Linkebeek-Verrewinkelbeek in het zuiden, en een zone van 116 ha die bestaat uit beboste en natte gebieden in de vallei van de Molenbeek in het noordwesten van het Brussels Gewest. In: Leefmilieu.brussels, *Welke zijn de Brusselse Natura 2000-gebieden en habitats van communautair belang in Brussel?*

⁵¹ GEMEENTE UKKEL, zd, p. 7 en 2012, p. 7.

⁵² VERMAELEN en WAUTERS, p. 21.

⁵³ GEMEENTE UKKEL, 2012, p. 12.

⁵⁴ Id., p. 17 - De graftekens opgenomen in het besluit ter bescherming, maar ook andere graftekens die door de beheerders van de begraafplaats uitgelicht worden.

⁵⁵ Id., p. 18.

5. NAAR EEN ECOLOGISCH EN GEDIFFERENTIEERD BEHEER VAN DE BEGRAAFPLAATSEN

En vandaag? Naast zijn merkwaardig statuut speelt de groene ruimte op begraafplaatsen natuurlijk ook een ecologische rol die uiterst belangrijk is in een stad. Het helpt om koolstof op te slaan, bepaalde vervuilende stoffen op te vangen, rivierwater te laten infiltreren en de bewoners thermisch comfort te bieden. Begraafplaatsen zijn daarnaast ook plaatsen waar de ontwikkeling van fauna en flora kunnen gestimuleerd worden. Dankzij de Brusselse wetgeving inzake het verbod op pesticiden⁵⁶ hebben veel gemeenten zich ertoe verbonden om een biodiversiteitsvriendelijk beleid te voeren. De onderhoudsteams voeren dus een beheer uit dat het milieu minder belast.

5.1. Een ecologische beheer

• De wegen

In de tweede helft van de 20ste eeuw werden verschillende wegen bedekt met grind of gebruikte men fyto-sanitaire producten om onkruid te bestrijden. Vandaag wordt er gekozen om het onkruid manueel, mechanisch of thermisch te bestrijden. Maar eerder dan al het onkruid te verwijderen, kiezen de meeste begraafplaatsen ervoor om het groen op de wegen te laten staan. Hierdoor wordt onder andere de waterafvoer en bodemerosie beperkt. Ook spoelt er zo geen grind meer naar de riolen.

Begraafplaats van Sint-Gillis

• De perken

In de perken planten de beheerders grasachtigen en wilde bloemen die de biodiversiteit ondersteunen, zoals klaprozen, margrietten en korenbloemen. De teams maaien laat, zodat deze soorten kunnen bloeien en zaden kunnen produceren. Dit geeft de natuur de tijd om zich te ontwikkelen en wordt op die manier een toevluchtsoord en doorgangszone voor bestuivende insecten en kleine dieren.

Op de voormalige begraafplaats van Evere zijn de paden en gazons gekoloniseerd door grasachtigen en wilde bloemen.

Op de begraafplaats van Sint-Gillis lijken de stèles van de erevelden op te gaan in het hoge gras..

• De aanplantingen

Bij de aanplanting wordt in het algemeen gekozen voor plaatselijke soorten die beter aan hun omgeving zijn aangepast, minder water vragen en beter bestand zijn tegen ziekten. Waar mogelijk moeten bodembedekkers worden gebruikt om de waterverdamping te verminderen.

• Groenafval

Groenafval wordt optimaal benut. Dood hout wordt bijvoorbeeld gebruikt om fascines te maken. Dit zijn structuren van gevlochten takken die ruimtes afbakenen en onderdak bieden aan insecten die op hun beurt andere diersoorten voeden.

Takkenhagen om dood hout te benutten - Begraafplaats van Ukkel (Verrewinkel)

⁵⁶ Gedeeltelijk verbod in 2004, steeds beperkter vanaf 2014 en een volledig verbod in 2019 (met enkele uitzonderingen), in: WETGEVING - BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST - 01/04/2004 en 20/06/2013.

- **Graftekens**

De voorschriften gelden echter niet voor de families die hun graftekens onderhouden. Niets belet particulieren om een grafsteen schoon te maken met een product tegen mos of met bleekwater⁵⁷ (hoewel dat wel schadelijk is voor het grafteken). Er is dus nog nood aan bewustmaking voor ecologische alternatieven, zodat ook familieleden worden aangemoedigd om bijvoorbeeld honingdragende bloemen op graven te planten.

► Het uitzicht van de begraafplaatsen verandert geleidelijk. Sommige waren sterk gedomineerd door de grijze kleur van steen en grind. Vandaag zijn ze vaak groen gekleurd, onderbroken door felle kleuren tijdens het bloeiseizoen.

5.2. Een gedifferentieerd beheer

Maar niet alle groene ruimten moeten en kunnen op dezelfde manier worden beheerd. Beheerders van begraafplaatsen proberen een gedifferentieerd beheer te voeren dat het milieu respecteert en tegelijk rekening houdt met de functie van de begraafplaats, het personeel, de gebruikers en de graftekens. Dit is een complexe combinatie, aangezien begraafplaatsen verre van een 'gewone groene ruimte' zijn.

Welke moeilijkheden ondervindt dit beheer?

- **Tegengestelde belangen van plant en steen**

Het respecteren van de merkwaardige bomen en de vegetatie van een begraafplaats is niet zonder problemen. De beplanting brengt bepaalde graftekens in gevaar: de wortels van oude bomen tillen de grafplaten op die uiteindelijk breken; afzettingen van bladeren, doornen en boomvruchten tasten de steen geleidelijk aan; exotische soorten die in het verleden door de familieleden van de overledenen zijn geplant, hebben bepaalde wegen overwoekerd. Het evenwicht lijkt moeilijk te vinden. Degenen die verantwoordelijk zijn voor het behoud van het groen erfoed en het funerair erfoed hebben het soms moeilijk om een gemeenschappelijk plan samen te stellen.

In ieder geval zou het voortaan mogelijk moeten zijn om te anticiperen op de ontwikkeling van de wortels van elke aanplanting en deze in die zin te onderhouden, of het nu gaat om het werk van een particulier of van de beheerders van de begraafplaats.

De wortels van bomen beschadigen de graftekens. - Kerkhof van Laken

- **De begraafplaats functioneel en toegankelijk houden**

Hoewel het aantal begravingen duidelijk afneemt, blijft dat wel de primaire functie van een begraafplaats. Het grasachtige karakter van de paden kan echter het werk van de grafdelvers bemoeilijken. Wanneer zij bijvoorbeeld de toegang tot een grafkelder vóór een grafteken opnieuw hebben afgesloten, duurt het even voordat het pad het 'schoon en net' aanzicht terugkrijgt dat sommige families verwachten. Men moet namelijk wachten tot het gras weer aangroeit. In tegenstelling tot vroeger waarbij men alleen het grind moest vervangen.

Ook voor de toegankelijkheid tot de graven zijn er voor- en nadelen. Hoewel gras een minder oneffen terrein biedt dan grind om te wandelen, betekent het dat je je schoenen vuil maakt en vaak in de modder loopt.

- **De leesbaarheid van de indeling en het oorspronkelijk uitzicht bewaren**

Sommige begraafplaatsen zien er groener uit dan 100 jaar geleden. De begroeiing van de paden heeft geleid tot een verlies aan leesbaarheid van hun indeling. De paden verdwijnen onder een uniform groen tapijt en gaan op in de perken. Dit leidt soms tot een afwijking van een bepaalde historische realiteit.

- **Mentaliteit doen evolueren**

Het ecologische beheer wordt door particulieren soms als slecht ervaren. Terwijl sommigen een noodzakelijk respect zien voor natuur, kleur en poëzie, zien anderen onkruid en de aanwezigheid van dieren als een teken van gebrek aan onderhoud en dus aan respect voor de overledene.

Op verschillende begraafplaatsen verschijnen borden ter bewustmaking. Zij geven aan welke maatregelen door de onderhoudsteams worden getest, zoals laat maaien, en welke voordelen zij daarvan verwachten: bescherming en diversificatie van de fauna en de flora, maar ook respect voor de gezondheid van de werknemers en de bezoekers.

Informatiebord om de voordelen van het gedifferentieerd beheer uit te leggen - Oude begraafplaats van Evere

Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

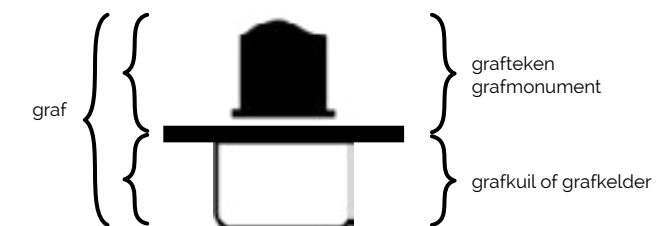
DEEL 5

HET GRAF EN HET GRAFTEKEN

Nu we de begraafplaats in zijn geheel hebben bekeken, richten we onze aandacht op **het graf**. Maar welke term gebruiken we hiervoor? De termen **graf**, **grafteken** en **grafmonument** kunnen voor heel wat verwarring zorgen.

HET GRAF is de plaats bedoeld om stoffelijke overschotten onder te brengen (*inclusief de assen*).¹ Deze term refereert zowel naar wat er zich onder de grond bevindt (de **grafkuil** of de **grafkelder**) als naar het teken boven de grond dat de aanwezigheid van menselijke resten aanduidt, of de combinatie van beide.

HET GRAFTEKEN verwijst naar de delen van het graf dat boven de grond staat. Het is een algemene term. Wanneer een grafteken een uitzonderlijke vorm, geschiedenis, stijl of materiaal heeft, noemen we het een **GRAFMONUMENT**.

Onze begraafplaatsen bestaan uit oude en moderne graven, waarvan sommige uit het begin van de 19de eeuw dateren.² Niet iedereen die hier ooit begraven is, beschikt vandaag nog over een graf: de oudste die overblijven zijn degene die een altijddurende concessie hadden.³

Dit concept van een altijddurende concessie vond zijn oorsprong in artikel 12 van het decreet van Napoleon (1804). Dit decreet veranderde aanzienlijk de manier waarop mensen naar begraven keken. Voorheen kwam het grafteken op kerkhoven niet noodzakelijk overeen met de locatie van het lichaam. Lichamelijke resten belandden na een tijd namelijk in een ossuarium om plaats te maken voor een andere overledene: de afwezigheid van een graf leek geen obstakel te zijn voor wederopstanding en het hemelse leven.⁴ Het decreet van 1804 introduceerde vooreerst een nieuw concept: de grafconcessie. Een perceel op een kerkhof of begraafplaats dat voor onbepaalde tijd werd toegekend, werd een 'altijddurende concessie' genoemd. Bovendien verbood het decreet massagraven⁵, zodat begraven een individuele of familiale aangelegenheid werd. Het decreet was verder ook ingrijpend doordat het ook het recht aan elke particulier toekende om een grafsteen of een ander teken van begraafing op het graf van zijn of haar familielid of vriend te laten plaatsen.⁶ Voor het eerst sinds de middeleeuwen werden buiten de kerk sommige graftekens voor de eeuwigheid en dus in duurzame materialen ontworpen: er moesten daarom vormen gekozen worden.

¹ WETGEVING - 29/11/2018 art. 2.

² Het zijn dan graftekens die overgebracht zijn van begraafplaatsen die vandaag verdwenen zijn.

³ [Deel 1.2. Bij het begin van de 19de eeuw](#)

⁴ BERTRAND, p. 30.

⁵ In feite wijst niets erop dat mensen vanaf 1804 effectief niet meer in massagraven werden begraven. We weten bijvoorbeeld dat dit rond 1850 nog steeds het geval was in Parijs, in: BERTRAND p. 30.

⁶ Het volledige decreet kan je lezen in: DUHAU en GROUD, p. 356-357.

Hoewel de realisatie van het decreet op de Brusselse begraafplaatsen nog concreet vorm moest krijgen, is het idee van begraven voor de eeuwigheid niet ontstaan in de 19de eeuw. In het oude Egypte bijvoorbeeld, vertegenwoordigde de dood een doorgang: om een deel van de overledene door te laten gaan op weg naar het hiernamaals, moest het lichaam blijven bestaan in het graf. Het graf was zo een woonplaats voor de eeuwigheid. Bij het graf hoorde ook een grafkapel zodat de levenden de begraven persoon konden herdenken.⁷ De Etrusken geloofden ook dat de overledene een toekomstig leven had. Om ervoor te zorgen dat dit tweede leven zo voorspoedig mogelijk verliep, werd het graf ontworpen zodat het de vertrouwde omgeving van zijn of haar aardse leven nabootste en op een huis leek. Dit 'huis' was bedoeld om eeuwig te blijven bestaan (*domus aeterna*) en werd daarom gebouwd in steen, het meest duurzame materiaal. Dit was niet het geval bij de echte huizen, deze werden in aarde gebouwd.

In België is dit huis van de overledene een grafkuil of grafkelder. Net als de Egyptische grafkapellen is het grafteken bedoeld voor de levenden, om het graf te markeren en voorbijgangers uit te nodigen hun eer te bewijzen. Vanaf het edict van 1804 werden daarom veel graven op onze begraafplaatsen ontworpen voor de eeuwigheid. De wet van 1971 brengt een einde aan deze praktijk door de duur van concessies tot 50 jaar te beperken. Vanaf het begin van de 19de eeuw kreeg het grafteken bijzondere aandacht: het kreeg een vorm en decoratie, meestal symbolisch, en werd gebouwd in duurzaam materiaal, meestal steen.

INHOUDSTAFEL

1. HET GRAF - ONDERGRONDS
Begraven in volle grond • Begraven in een grafkelder

2. OVERZICHT VAN VORMEN VAN GRAFTEKENS - TYPOLOGIE
Basisvormen van graftekens • Alle combinaties zijn mogelijk

3. DE SYMBOLEN OP EEN BEGRAAFPLAATS
De evolutie van het gebruik van symbolen • Repertorium van symbolen

4. MATERIALEN EN TECHNIEKEN
Steenachtige materialen • Metalen • Keramiek • Glas • Materialen en technieken na verloop van tijd

5. DE STILISTISCHE EVOLUTIE VAN GRAFTEKENS – VORMEN EN INVLOEDEN
De 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw - Invloeden van het verleden • Rond de 20ste eeuw - De art nouveau • Rond de jaren 1910 - De draad van het eclecticisme wordt weer opgepakt • De jaren 1920-1930 - Geometrisering • De jaren 1940 tot de jaren 1970 - Vereenvoudiging en standaardisering • Sinds de jaren 1970 - Uniformisering (met enkele uitzonderingen)

6. EEN BLIK OP BEELDHOUWWERK
Portretten • Allegorieën
KADER - EEN STANBEELD STAAT NIET ALLEEN

7. DE OPSCHRIFTEN OP GRAFTEKENS
Epitafen • Epigrafen
KADER - EEN EERSTE BLIK OP EEN FAMILIEGESCHIEDENIS

1. HET GRAF - ONDERGRONDS

Waar is het lichaam van de overledene? In of onder het grafmonument?
Zijn er meerdere manieren om iemand te begraven?
Kunnen koppels samen begraven worden? Ook als ze niet op hetzelfde moment sterven?
Wat gebeurt er met het lichaam onder de grond?
Hoe blijft men nog zo lang na de opening van een begraafplaats ruimte vinden voor nieuwe graven?

Sinds de Napoleontische wet van 1804 bestaat het systeem van concessies. Hierbij wordt een perceel op de begraafplaats voor een bepaalde periode verworven. Op deze plaats wordt een grafteken opgericht, eventueel met een epitaaf. Volgens de tekst van het decreet waren concessies steeds tijddurend. De mogelijkheid van tijdelijke concessies verscheen in de tweede helft van de 19de eeuw.⁸ In Brussel-Stad bijvoorbeeld werden vanaf de opening van de nieuwe begraafplaats in 1877 concessies voor 15 jaar verleend.⁹ Als de familie de concessie niet wenst te vernieuwen, wordt het grafteken aan het einde van de contractuele periode verwijderd en worden de overblijfselen van de overledene opgegraven en in een ossuarium geplaatst. Ze verlaten de begraafplaats dus niet.

Natuurlijk moet je betalen voor een concessie: hoe langer de concessie, hoe hoger de prijs. Maar iedereen, ongeacht zijn/haar middelen, heeft wettelijk recht op een graf. De zogenaamde 'armen' worden begraven in een graf in de 'gewone lijn'. Dit geldt voor een periode van vijf jaar. Dat graf is gratis voor alle burgers, waardoor minderbedeelde personen hiermee een plekje krijgen. De kist, het vervoer en ook de administratieve documenten worden in dit geval door de gemeente betaald.¹⁰

Daarom is het belangrijk te beseffen dat de oude graftekens die vandaag de dag nog op een begraafplaats te zien zijn, uitsluitend tijddurende concessies zijn. Ze maken slechts een klein deel uit van wat ooit bestond. Van het verleden zijn dus alleen de sporen van de rijken overgebleven, die van het grootste deel van de bevolking zijn al lang verdwenen.

Waar is het lichaam?

Het lichaam van de overledene ligt nooit bovengronds. Het bevindt zich bijna altijd onder de grond. De enige uitzondering in het Brussels Gewest¹¹ zijn de grafgalerijen waar de kist in een bovengrondse nis is geplaatst.¹²

⁷ Dit was voorbehouden aan de rijken. Het grootste deel van de bevolking werd begraven in een graf met daarop een stèle of een stapel stenen, in: VERMEULEN.

⁸ Sinds de wet van 20 juli 1971 is de maximale periode vastgelegd op 50 jaar, maar concessies kunnen verlengd worden.
⁹ BULLETIN COMMUNAL DE LA VILLE DE BRUXELLES - 21/05/1877 - p. 374.
¹⁰ LÉGISLATION - 29/11/2018 - ch. IV, article 17.
¹¹ In andere landen en regio's is het niet uitzonderlijk om grafkelders boven de grond te vinden. Dat kan door een geologische reden, zoals een ondergrond van hard gesteente wat het graven van kuilen onmogelijk maakt.
¹² ➡ Deel 6.1. Grafgalerijen

ER ZIJN TWEE MANIEREN WAAROP MEN BEGRAVEN KAN WORDEN: OFWEL IN VOLLE GROND OFWEL IN EEN GRAFKELDER.

1.1. Begraven in volle grond

Zoals de term al aangeeft, wordt bij begraven in volle grond de kist direct in een kuil geplaatst. Sinds 2018 staat de wet begraven in een lijkwade toe¹³ en dus zonder kist, maar nog niet alle begraafplaatsen passen dit toe.

Omdat er geen fundamenteën zijn, mag het bovengrondse grafteken niet te zwaar zijn. Het blijft daarom meestal beperkt tot een grafsteen, soms aangevuld met een stèle. In feite kun je de concessies in volle grond vaak herkennen omdat ze wat scheef staan: na een tijdje verzakt de grond waardoor het grafteken een beetje wegzakt. Voor die reden zit er meestal zes maanden tussen de begrafenis en de plaatsing van het grafteken. Tegenwoordig kan een betonnen frame de opening van het graf verstevigen.

Hoe gaat men te werk?

Het beheer van het einde van een concessies is een complexe aangelegenheid. Daarom worden concessies van dezelfde duur op hetzelfde perk gegroepeerd. Omdat de oppervlakte van een begraafplaats beperkt is, worden opeenvolgende concessies boven elkaar gelegd om ruimte te besparen.

Dit wil zeggen dat de overledene in een leeg perceel diep wordt begraven. Na elke begraafing wordt de kuil natuurlijk gevuld en wordt er een grafteken op geplaatst. Wanneer het perk vol ligt en alle concessies verlopen zijn, worden de graftekens verwijderd en laat men het perk rusten (minimaal vijf jaar) zodat de lichamen kunnen ontbinden.¹⁴ Tijdens deze periode wordt in een ander perk begraven: dit principe wordt plotrotatie genoemd. Wanneer alle perken voor dezelfde concessieduur een eerste laag lichamen hebben gekregen, keren ze terug naar het beginperk en begint een tweede cyclus. Dit keer worden de lichamen echter in elk graf iets ondieper begraven. Hetzelfde wordt een derde keer gedaan.

Wanneer het perk verzadigd is, d.w.z. wanneer alle lagen gevuld zijn, alle concessies verlopen zijn en de wachttijd tussen elke laag in acht is genomen, kunnen alle overblijfselen worden opgegraven. Afhankelijk van de grootte van de begraafplaats kan dit proces tientallen jaren duren. Zeker doordat er door het succes van crematie minder mensen worden begraven.

Wanneer de overblijfselen worden opgegraven, moeten ze worden gesorteerd op materiaal (textiel, metalen,...), terwijl de botten naar een ossuarium worden gebracht. Tegenwoordig neemt dit ossuarium de vorm aan van een grote hermetische betonnen tank die in de grond wordt begraven. Nog niet alle begraafplaatsen hebben er één. Afhankelijk van hun jaar van aanleg en hun omvang is het namelijk mogelijk dat een begraafplaats niet geconfronteerd is met de noodzaak om gehele perken op te graven. In het geval van de begraafplaats van Etterbeek bijvoorbeeld, die in 1958 werd geopend, wordt geschat dat zij nog minstens veertig jaar kan blijven functioneren voordat het weghalen van bepaalde graven nodig zal worden.

Opeenvolging van gestutte kuilen in de gewone lijn voor grondbegravingen - Begraafplaats van Anderlecht

Op de begraafplaats van Anderlecht is er in dit perk met een concessie van 15 jaar een eerste laag graven geplaatst en zijn de graftekens weggehaald. Tijdens deze rustperiode heeft men ervoor gekozen om grassen te laten groeien om zo de biodiversiteit te bevorderen.

- Grasperk voor kinderen - Stille kinderweide (Perk V)
- Ereperk - Ereelder
- Herdenkingsheuvel 1914-1918
- Gewone graven: 5 jaar (Perken C-D-E-F-G-H-I)
- Concessies voor duur van 15 jaar (Perken A-B-Q)
- Concessies voor duur van 30 jaar (Perken S-T-U)
- Concessies voor duur van 50 jaar (Perken 3-4-J)
- Concessies voor duur van 50 jaar met grafkelder (Perken 1-2-J)
- Perk voor asurnen - Asuïtstrooiingsperk (Perk 5)
- Columbarium (Perk R)
- Islamitisch perceel (Perk P)
- Israëlitische percelen (Perken K-L-M-N-g)
- Ereperk voor de oud-burgemeesters

De kleuren van deze kaart van de begraafplaats van Etterbeek tonen duidelijk de verdeling van de perken per concessieduur en per type begraafing, in volle grond of in een grafkelder.
© Gemeente Etterbeek

¹³ WETGEVING - 20/12/2018.

¹⁴ Op sommige begraafplaatsen, bijvoorbeeld in Laken, gebeurt het proces meer geleidelijk. De graven worden daar rij per rij verwijderd.

1.2. Begraven in een grafkelder

Wat is een grafkelder?

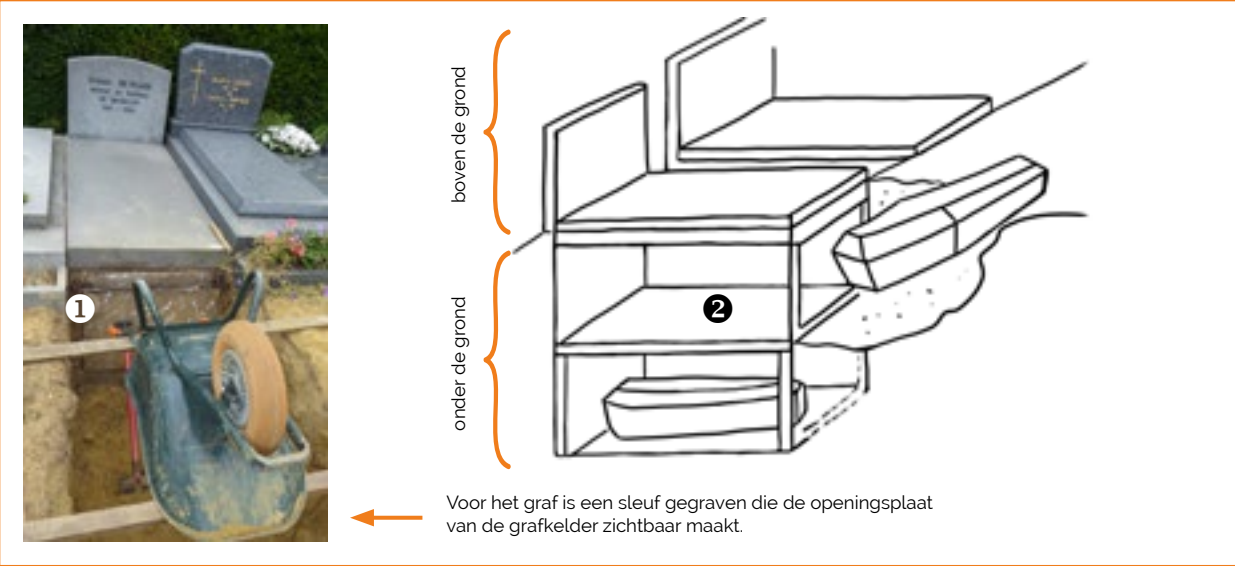
Een grafkelder is een gemetselde kuil waarin één of meer doodskisten kunnen worden geplaatst. Deze kisten komen niet direct in contact met de grond. Het is logischerwijs een duurdere optie dan begraven in volle grond. Dankzij de stevige funderingen is het mogelijk om een grafteken van imposante omvang boven de grond op te richten, wat met begraven in volle grond onmogelijk is.

Een grafkelder kan individueel zijn, maar in vele gevallen heeft het meerdere plaatsen. In de 19de eeuw konden ze tot zes verdiepingen hebben, soms verdeeld over meerdere traveeën. Tegenwoordig is een nieuw perceel met een grafkelder gebonden aan een termijn van vijftig jaar en wordt over het algemeen de capaciteit beperkt door gemeentelijke regelgeving.

Wanneer de grafkist vooraan ingeschoven moet worden

De meeste grafkelders in het Brussels Gewest openen vooraan en niet, zoals men zou verwachten, van bovenaf. Dit was minstens tot Wereldoorlog II de gewoonte.

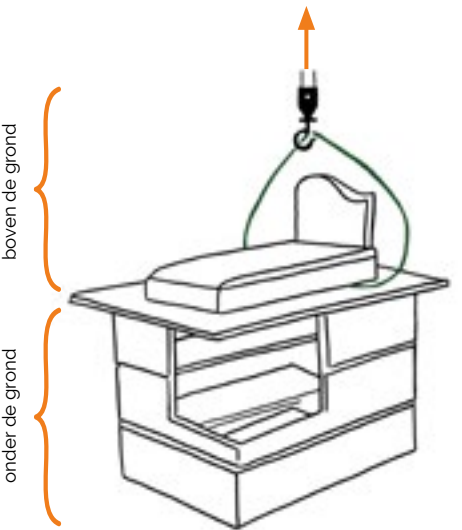
Om er een grafkist in te plaatsen, moet er een sleuf worden gegraven voor het graf en moet de openingsplaat van de kelder worden weggenomen ❶. Als het bestaat uit verschillende compartimenten boven elkaar, wordt de eerste kist onderaan geplaatst. Er wordt een steen of tussendeksel op gelegd ❷; op een latere datum wordt er dan een volgende kist bovenop geplaatst.

Op de begraafplaatsen die vóór Wereldoorlog II werden aangelegd, werd voorrang gegeven aan de aanleg van grafkelders langs de bredere hoofdwegen. Daar was namelijk genoeg plaats om een sleuf voor de grafkelder te graven. Naast dit praktische aspect was er nog een andere, meer prestigieuze reden: dit duurder graftype lag vooral binnen het budget van rijke families die dankzij de ligging profiteerden van een uiterst zichtbare locatie op de begraafplaats.

Wanneer de grafkist van bovenaf wordt geplaatst

Sinds de beschikbaarheid van beter hanteerbare hefmachines zijn er grafkelders die van bovenaf kunnen worden geopend. Ook de voorschriften ter beperking van de hoogte van de graftekens hebben een rol gespeeld bij deze verandering van werkwijze: omdat de graftekens lager zijn, zijn ze minder zwaar en dus gemakkelijker te tillen.

De twee principes van een grafkelder vandaag:

Van voren

De betonplaat, die op verschillende plaatsen voorkomt, kan niet verwijderd worden. Dit geeft aan dat de grafkelder aan de voorkant geopend moet worden. Een getal geeft de capaciteit aan. Op de foto zijn drie grafkelders te zien. De linker, met daarop een grafteken, is al bezet. De andere twee zijn nog leeg. Begraafplaats van Etterbeek

Langs boven

Dit is een recente grafkelder met een deksel van kleine verwijderbare platen. Hierdoor kan hij gemakkelijk geopend worden. Bij dit systeem wordt het grafteken bij elke opening verwijderd. De kist wordt dan bovenop de vorige geplaatst (in het geval van een grafkelder met meerdere plaatsen). Begraafplaats van Anderlecht

Nog prestigieuzer in de 19de eeuw: een grafteken met een ondergrondse kamer

Sommige grootschalige graftekens die tussen het einde van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw werden gebouwd, stonden op grafkelders met een gewelf. Daar waren zelfs enkele tientallen plaatsen! Het bestond uit een kamer (vestibule) waarvan de muren waren uitgehold met nissen voor de kisten. De toegang was via een trap aan de achterkant of zijkant van het perceel, of zelfs in een gebouwtje bovenop de grafkelder. Op de begraafplaats aan de Dieweg telt de grafkelder van de familie Allard, die gebouwd werd aan het einde van de 19de eeuw, wel 78 nissen. Ze zijn nog niet allemaal bezet... Dit type opstelling wordt tegenwoordig niet meer gebouwd.

Achter het monument leidt een trap naar de familiale grafkelder. Daar ontwaart men een ruimte met verschillende nissen voor de overledenen. Graf van de familie May - Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

2. OVERZICHT VAN VORMEN VAN GRAFTEKENS - TYPOLOGIE

Welke vormen zijn doorheen de eeuwen voor graftekens gekozen?

Waar komen de verschillende grafvormen vandaan?

Staan ze apart? Of worden ze systematisch gegroepeerd?

Heeft de vorm een functie of een symbolische betekenis? Of is hij net puur decoratief?

Is de keuze van een vorm tijdsgebonden en modegevoelig? Toont ze een sociale status of een levensbeschouwing?

Het woord 'grafteken' is de algemene, correcte term voor wat we in de volksmond gewoonlijk een 'graf' noemen. Gaat het om eentje met uitzonderlijke waarde door vorm, geschiedenis, stijl of materiaal? Dan spreken we van een grafmonument. Graftekens kunnen uiterst divers van vorm zijn, van obelisk tot grafkapellen of, in het geval van de graven na WO II, net eerder uniform met stèles en vlakke grafzerken.

Hoewel het ons vandaag misschien logisch lijkt om een graf te markeren met een grafsteen om de herinnering aan de overledene te vereeuwigen, is het moeilijk te zeggen of dit altijd zo geweest is. Het is niet zeker van wanneer de eerste tekenen van begraving in onze streken dateren en waaruit ze bestonden. Over het algemeen is de inhoud van het ondergrondse graf bewaard gebleven, maar zelden wat er aan de oppervlakte lag.

In Vlaanderen, Wallonië en Noord-Frankrijk begroef de elite in het neolithicum haar doden onder een grafheuvel (tumulus) die werd ondersteund door stenen megalieten. Van de Gallo-Romeinse graven is de inhoud grotendeels bekend, maar we kunnen ons enkel voorstellen dat ze, net als elders in Gallië en Germanië, werden gemarkeerd door **stèles**, **cippes** of **gebouwtjes** (de vetgedrukte termen worden op de volgende pagina's uitgelegd). Sommige archeologische vondsten tonen een epitaaf of een portret van de overledene. Het is waarschijnlijk dat de Romeinse troepen, die zich in de eerste eeuw voor Christus in onze streken vestigden, het model van het grafteken meenamen dat zij van de Griekse en Etruskische beschavingen hadden geërfd.

Met de komst van het christendom werden begravingen vanaf de middeleeuwen in kerken aangeduid met een **grafsteen** of monument. Op begraafplaatsen werd enerzijds de aanwezigheid van lichamen in massagraven of individuele graven gemarkeerd met een hoopje aarde of stenen, een stenen omkasting, een rechtopstaande steen, of een houten kruis. Anderzijds werden **kruisen** en stenen stèles tegen de kerkhofmuur of de kerkmuur geplaatst: zij herdachten een bepaalde overledene zonder de plaats van zijn of haar graf aan te geven. Deze graftekens kwamen in de jaren 1830 los van de muren om de locatie van de graven aan te duiden. Vaak waren deze omgeven door een houten of ijzeren hek dat een hofje afbakende. Het kon zelfs zijn dat dit hofje het enige teken was dat een graf markeerde.

Stèles en cippes
Reconstructie op ware schaal van grafmonumenten van een Gallo-Romeinse necropool, naar vondsten in het noorden van Gallië op
© L'Archéosite et Musée d'Aubechies-Beloeil asbl

Stèle tegen de muur van de Sint-Vincentiuskerk in Evere

Omheinde graven en hofjes (vandaag verdwenen) - Kerkhof van Laken

¹⁵ Enkele voorbeelden: Zoniënwood, Chastre, Landen...

¹⁶ VANDERVELDE, 1997, p. 12.

¹⁷ Deel 1.1. Van de middeleeuwen tot het einde van de 18de eeuw

¹⁸ TREFFORT, p. 119.

¹⁹ VANDERVELDE, 1991, p. 71.

²⁰ DUHAU en GROUD, p. 194.

Een grafkist uit hout of metaal? Wat gebeurt er met het lichaam?

Afhankelijk van het soort begraving, in volle grond of in een grafkelder, zal een andere kist gekozen worden. Wat is de reden hiervoor?

Wanneer het lichaam ontbindt, geeft het gassen en vloeistoffen vrij. Deze afbraak wordt versneld wanneer het lichaam in contact komt met de aarde, omdat de aarde deze stoffen absorbeert. Bij een begraving in volle grond is het daarom beter dat de kist snel vergaat: de kist moet dus van hout zijn en geen bekleding hebben.

In een grafkelder bestaat het risico dat vloeistoffen opstapelen in de waterdichte ruimte. Door het lichaam in een met zink beklede kist te leggen, wordt die opeenhoping beperkt. Zodra het zink in contact komt met de lichaamsvloeistoffen, oxideert het. Zouten vormen zich en veroorzaken een chemische reactie die het lichaam uitdroogt. Na enige tijd wordt de zinken bekleding doorboord door de zuren, waardoor lucht binnenkomt. In contact met de lucht blijft het lichaam ontbinden. Maar doordat het lichaam al gedeeltelijk gemummificeerd was, zijn de dampen beperkt en verloopt dit proces langzamer.

In de tweede helft van de 19de eeuw werden de monumenten groter en begonnen hun vormen te diversifiëren (**sarcofagen, obelisksen, gebouwtjes, ...**).²¹ De invoering van de altijddurende concessie en de opening van grote gemeentelijke begraafplaatsen buiten de stad boden de gelegenheid om een nieuwe vormentaal en nieuwe combinaties van graftekens uit te vinden. Rijke families gaven architecten, beeldhouwers en aannemers de opdracht om grafmonumenten te creëren. Deze onderscheidden zich van elkaar door steeds complexere afmetingen of combinaties van vormen. Het was tussen de laatste dertig jaar van de 19de eeuw en de eerste dertig jaar van de 20ste eeuw dat de typologie van grafmonumenten het meest gediversifieerd was.

Daarna volgt een ommekeer. De kosten van handenarbeid en materialen stegen en een groter gedeelte van de bevolking koos voor een altijddurende concessie. Ook de smaak evolueerde naar eenvoudigere vormen. Het grafteken kwam in het tijdperk van standaardisatie.

2.1. Basisvormen van graftekens

DE VLAKKE GRAFSTEEN OF GRAFZERK

De vlakke grafzerk is een liggende steen die de rechthoekige vorm herneemt van het onderliggende graf. Het roept daarbij de grootte van het menselijke lichaam op. Deze steen verwijst naar de grafplaat die vanaf de middeleeuwen in de vloeren van kerken werd ingewerkt. Anders dan die grafplaten wordt de vlakke grafzerk bovenop de grond geplaatst. Er kan een epitaaf opstaan en, afhankelijk van de periode, funeraire symbolen.

Vanaf het einde van de 19de eeuw tot in de jaren 1970 komt de grafsteen zelden alleen voor **1**. Hij wordt meestal geplaatst op een voetstuk **2** of op meerdere sokkels. Daarnaast kan er een stèle of een ander verticaal element worden toegevoegd. Tegenwoordig is de vlakke grafsteen meestal monolithisch (uit één blok). Soms heeft hij een opening die dienstdoet als plantenbak **3**.

Hoewel de afmetingen van de grafsteen vergelijkbaar zijn met die van een menselijk lichaam, zijn ze soms kleiner. Dat kan afhankelijk zijn van de beschikbare ruimte, maar als de steen slechts enkele tientallen centimeters lang is, bedekt hij meestal een grafurne **4**.

Begraafplaats van Brussel

Begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe

Begraafplaats van Etterbeek

Begraafplaats van Brussel

DE STÈLE

De stèle is een verticale steen. Het is de eenvoudigste en oudste manier om een persoon of gebeurtenis te herdenken, maar ook om een plaats of een graf te markeren. Hij verscheen al als grafteken in de oudheid bij de Egyptenaren, Grieken en later bij de Perzen en Romeinen.

Anders dan in Angelsaksische landen komen stèles op onze begraafplaatsen zelden alleen voor (met uitzondering van de ereperken²²). Meestal worden ze gecombineerd met een grafsteen of een ander verticaal element. Net als de grafsteen kan de stèle een epitaaf en funeraire symboliek dragen.

Afhankelijk van de periode en de stijl zijn de vormen van stèles zeer gevarieerd: van een eenvoudige rechthoek met een **rechte 1**, **gebogen 2** of **spitse** bovenkant **3** of met een **fronton 4** tot meer complexe ontwerpen. Tegenwoordig neemt de stèle soms zelfs symbolische vormen aan, zoals een boom of een hart.

Begraafplaats van Brussel - 1914

Begraafplaats van Elsene - jaren 1940

Begraafplaats van Etterbeek - 1962

Begraafplaats van Vorst - zd

²¹ VANDERVELDE, 1997, p. 69; MERTENS, 2021, p. 16.

²² Deel 6.2. Ereperken en herdenkingsmonumenten

Kerkhof van Laken - 1927

Kerkhof van Laken - jaren 1940

Begraafplaats van Brussel - 1944

Begraafplaats van Etterbeek - 2014

Een stèle en een grafsteen vormen de standaardvorm voor de meeste graftekens.

Het horizontaal element symboliseert de plaats waar het lichaam ligt, terwijl het verticale deel het graf markeert.

Vanaf de jaren 1960 zijn graftekens vaak beperkt tot deze combinatie.

Kerkhof van Laken

DE OMHEINING (EN HET HOFJE)

Het hek begrenst de ruimte als een grafteken. Aan het begin van de 19de eeuw verscheen het vaak alleen, vooral voor concessies met een beperkte termijn. De omheining kan gemaakt zijn van hout, gietijzer, smeedijzer of aangeduid met een ketting die aan vier palen werd gehangen. Het was de minst dure manier om het graf te markeren. Het omringde meestal een hofje waarin zich planten en bloemen met funeraire symboliek bevonden (immortellen, papavers, ...).²³

Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

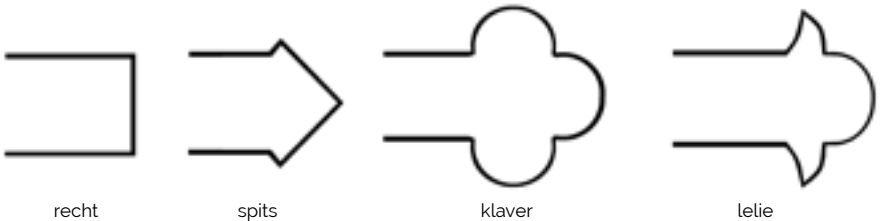
Omheiningen (ondertussen verdwenen) - Kerkhof van Laken

HET GRAFKRUIS

Gezien de katholieke wortels van de Brusselse streken is het grafkruis zeer aanwezig op deze begraafplaatsen. Dit symbool van het christendom toont de geloofsovertuiging van de overledene. Als grafteken verschijnt het kruis soms alleen, maar het wordt vaker gecombineerd met een grafsteen. Kleinere kruisen kunnen met alle vormen van graftekens gecombineerd worden. Ze worden bijvoorbeeld bovenop een gebouwtje of een obelisk geplaatst.

Er zijn vele soorten kruisen. Afhankelijk van de kerk die ze vertegenwoordigen (orthodox, katholiek...) verschillen ze in lengte en in aantal armen. Vanuit ornamentaal oogpunt onderscheiden ze zich door hun versiering en de vorm van de uiteinden van hun armen.

²³ Deel 5.3. Symbolen op graftekens

Het Latijnse kruis

In onze contreien gaat het meestal om een Latijns kruis, waarbij de onderste arm langer is dan de 3 anderen. Dit verwijst naar het kruis waaraan Christus gestorven is en vormt het voornaamste symbool van de christenen: katholieken, protestanten en orthodoxen. Op katholieke graven hangt de gekruisigde Christus af en toe aan het kruis.²⁴ We spreken dan van een lijdenskruis of crucifix.²⁵

Begraafplaatsen van Koekelberg en van Sint-Gillis

Het orthodoxe kruis (of Russisch-orthodox)

Het orthodoxe kruis is een variant op het Latijnse kruis. Het heeft 2 onderdelen meer. Het bovenste kruisstuk is klein en stelt het plaatje voor waarop Pontius Pilatus het opschrift INRI (*Iesus Nazarenum, rex iudaeorum* = Jezus van Nazareth, koning der Joden) liet plaatsen. Het onderste schuine kruisstuk verwijst naar de balk die de voeten van Christus tijdens de kruisiging ondersteunde.²⁶

Begraafplaats van Ukkel (Verrewinkel)

Het Latijnse kruis met nimbus

Een Latijns kruis met nimbus is een kruis met een ring errond. De nimbus of aureool is de cirkel van licht die in christelijke voorstellingen het hoofd van heilige figuren omgeeft. Het staat dus voor heiligheid, maar zijn ronde vorm, zonder begin of einde, verwijst ook naar oneindigheid en dus naar het eeuwige leven. Aan deze eerste cirkel wordt soms een rouwkrans toegevoegd.

Begraafplaatsen van Etterbeek en van Jette

Begraafplaats van Brussel - 1914

Begraafplaats van Ukkel (Dieweg) - zd

Het Keltisch geïnspireerd kruis

Vanaf de 7de eeuw markeerden kruisen op hoge voet het landschap in Ierland en Bretagne. In de buurt van deze symbolen vierden de eerste Ierse christenen religieuze ceremonies.²⁷ Deze Keltisch geïnspireerde vormtotaal vinden we ook terug op Brusselse begraafplaatsen.

Rond de kruising van de armen ligt een cirkel. Deze verwijst naar het universum of de zon.²⁸ De voet van deze kruisen is versierd met vlechtpatronen die doen denken aan het vlechten van manden. Dit laatste onderscheidt het Keltische kruis van een Latijns kruis met nimbus.

De calvarieberg of de berg Golgotha

Dit type monument bestaat uit een Latijns kruis dat op een rotsachtige sokkel rust. Deze combinatie doet denken aan *Golgotha*, de heuvel bij Jeruzalem waarop Jezus werd gekruisigd. De armen van het kruis zijn vaak bedekt met schors, als verwijzing naar de levensboom.²⁹

De term Calvarie is de Latijnse vertaling van Golgotha, wat in het Grieks 'schedelplaats' betekent. Soms wordt aan de voet een schedel afgebeeld. Volgens sommige interpretaties is dit de schedel van Adam, de eerste mens in de Bijbel. Volgens de christenen stierf Christus aan het kruis om hen te verlossen van de erfzonde.

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

Begraafplaats van Brussel

De term 'calvarie' verwijst ook naar grotere monumenten aan de apsis van een kerk of op het kruispunt van grote wegen op sommige begraafplaatsen.³⁰

Kerkhof van Laken

DE SARCOFAAG EN DE GRAFKIST

Heel wat graftekens nemen de vorm aan van een sarcofaag uit de oudheid of van een grafkist. Hoewel de naam verwarrend kan zijn, liggen daarin geen lichamen van de overledene. Die liggen namelijk onder het grafteken begraven. De sarcofaag en grafkist zijn in dit geval dus symbolen van de dood.

Het woord sarcofaag is afgeleid van het oude Griekse *sarkophágos* (vleeseter). Het is een stenen kuip waarin de overblijfselen van belangrijke mensen werden bewaard. Dit gebeurde al in het tweede millennium voor Christus, zowel op Kreta als in Egypte. Men geloofde dat de steen de ontbinding van het lichaam versnelde. In onze streken werden in de middeleeuwen en de renaissance sarcofagen gevonden in kerken. Vaak waren ze dan al decoratieve monumenten geworden voor de overledenen, van wie het stoffelijk overschot eronder of ernaast (en dus niet erin) werd begraven.³¹

De sarcofaag en de kist worden bijna systematisch geassocieerd met andere vormen van graftekens zoals de cippe of de soufflet die als sokkel dienen.

Sarcofaag met inspiratie uit de oudheid - Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek - 1922

Sarcofaag bovenop een gebouwtje op het graf van Jules Anspach - Begraafplaats van Brussel - 1879

Begraafplaats van Koekelberg - jaren 1930

Vanaf het interbellum werden de vormen van de graftekens eenvoudiger. Ook die krijgen vaak de benaming sarcofaag.

Begraafplaats van Sint-Gillis - 1944

²⁴ Dat is niet het geval bij de protestanten.

²⁵ GIBSON, p. 121.

²⁶ Deel 7.7. Orthodoxe graven

²⁷ Deel 5.5. Stijlistische evolutie van graftekens

²⁸ VAN LAARHOVEN, p. 89.

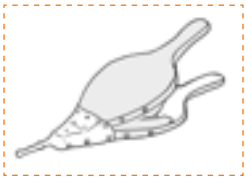
²⁹ Deel 5.3. Symbolen op graftekens

³⁰ Deel 3. Kader 3 - Het calvariekruis

³¹ Deel 1. Kader 1 - Het funerair erfgoed in kerken

Variant op een sarcofaag: de soufflet

De soufflet is een versie van de sarcofaag waarvan het achterste deel hoger is dan het voorste. De aldus ontstane helling biedt verschillende voordelen: hij maakt de opschriften beter leesbaar en voorkomt dat regenwater stagneert en in de constructie sijpelt. Dit grafteken krijgt de naam soufflet, wat blaasbalg betekent in het Frans. De naam is rechtstreeks verbonden met de vorm: het driehoekige profiel doet denken aan een blaasbalg, een werktuig waarmee vuur wordt aangewakkerd. Dit type monument werd op grote schaal in Brussel verspreid door het steenhoudersbedrijf Beernaert.³²

De vorm van de blaasbalg past zich aan de tijd en de mode aan. Men vindt hem versierd met antieke voluten ❶, soepele plantmotieven uit de art nouveau ❷, ... Hij kan worden gecombineerd met een stèle of een grafkruis. Vanaf de jaren 1920 verschijnt het vaak op zichzelf in een verfijnde en geometrische versie ❸.

Begraafplaats van Brussel - 1900

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek - 1910

Begraafplaats van Sint-Gillis - 1926

DE CIPPE OF CIPPUS

In de Etruskische beschaving, en later in de Romeinse, is de cippe of cippus een rechtopstaand balkvormig monument dat werd gebruikt als markering van een grens, een heilige plaats of een graf.³³

In onze grafcultuur van de 19de en 20ste eeuw neemt het de vorm aan van een verticale balk met een vierkante of rechthoekige basis waarop het epitaaf en de versiering zijn aangebracht. Vaak wordt de afwerking geïnspireerd door de oudheid. Daarom wordt het meestal bekroond door een fronton omlijst door acroteria of krullen.³⁴

Vanwege zijn vorm kan de cippus gebruikt worden als basis voor andere soorten graftekens (een obelisk, een grafkruis, ...) of voor kleinere symbolen (in het voorbeeld zien we een gedrapeerde urne).

acroteria

Begraafplaats van Brussel - 1847

Variant op de cippe: de pinakel

Dit type verticaal monument heeft soms een decoratie van spitsbogen of polylobbige vormen, geïnspireerd op de gotiek.³⁵ Het wordt in dit geval bekroond door een pinakel (sommigen noemen deze cippe in gotische stijl een 'pinakel').

Oude begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe - 1886

pinakel

DE ZUIL

De zuil verscheen al in de Griekse oudheid als gedenk- en grafmonument. Door zijn hoogte vormt hij op de begraafplaatsen een symbolische verbinding tussen aarde en hemel en dus tussen het tijdelijke en het eeuwige, tussen leven en dood.³⁶ Omdat het een heel gebouw kan dragen, symboliseert het ook kracht.³⁷

De antieke zuil is de perfecte steun voor funeraire symbolen (een lier of een gedrapeerde urne in de voorbeelden hiernaast).

Begraafplaats van Brussel - 1903

Kerkhof van Laken

Variant op de zuil: de gebroken zuil

De zuil komt vaker voor in zijn gebroken versie (alleen of samen met een monument). Hij symboliseert een vroegtijdige dood³⁸ en staat op de graven van kinderen, mensen die een ongeluk hebben gehad of onder dramatische omstandigheden zijn verdwenen.³⁹

Begraafplaats van Brussel - 1899

Begraafplaats van Etterbeek - 1918

Begraafplaats van Oudergem (Joods perk) - jaren 1940

DE OBELISK

De obelisk is een oud Egyptisch monument dat bestaat uit een schacht met een vierkante basis die naar boven smaller wordt en eindigt in een kleine driehoekige vorm die piramidion wordt genoemd ❶. Bij de oude Egyptenaren werd hij vervaardigd als monoliet. Ze kozen graniet (hun sterkste steensoort) voor hun obeliskens zodat het kon voorbestaan tot in de eeuwigheid. Hoewel over de functie en de symbolische betekenis ervan nog steeds wordt gediscussieerd, is de meest gangbare hypothese dat de obelisk een versteende straal van de zonnegod was⁴⁰, een eeuwigdurende schakel tussen aarde en hemel. Aangezien de meeste obeliskens de cartouche droegen van de farao die ze heeft opgericht, wordt dit monument ook geassocieerd met macht.

Aan het begin van de 19de eeuw, toen hij zijn intrede deed op onze begraafplaatsen, was de obelisk bij iedereen bekend: tekeningen die terugkwamen van de Egyptische veldtochten van Napoleon dienden als inspiratie voor de decoratieve kunsten, obeliskens uit Luxor werden opgericht in openbare ruimten in Parijs en Londen. Hoewel hij niet rechtstreeks verbonden is met het funeraire domein in het oude Egypte, wordt hij door zijn hoogte, net als de zuil, natuurlijk verbonden met de hemel. In de christelijke traditie wordt de hemel geassocieerd met God, met het Paradijs, en dus met de dood: het is dan ook niet onlogisch dat de obelisk in ons land een grafteken werd.

Op onze begraafplaatsen wordt de obelisk vaak geassocieerd met macht en staat hij op de graven van invloedrijke mensen.⁴¹ Het symbool werd ook gewaardeerd door de Vrijmetselaars die een grote interesse hadden in de Egyptische cultuur.

³² DE NEEF, p. 59.

³³ Limestone cippus base.

³⁴ Cippus.

³⁵ Deel 5.5.1. De 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw - Invloeden van het verleden

³⁶ GROESSENS, p. 45.

³⁷ BREMS, p. 60.

³⁸ MAEKELBERG en SCHEIRLINCKX, p. 40.

³⁹ Deel 5.3. De symbolen op een begraafplaats en Deel 7.4. Joodse graven

⁴⁰ L'HÔTE, p. 4-5.

⁴¹ Erfgoedcel TERF, p. 9.

Variant op de obelisk: de gebroken obelisk

In enkele zeldzame gevallen zien we op de begraafplaatsen een gebroken obelisk ❷. Net als de zuil symboliseert deze een vroegtijdige dood.

Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

Begraafplaats van Elsene

Begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde

Begraafplaats van Sint-Pieters-Woluwe

DE RUÏNE

Aan het eind van de 18de eeuw verschenen ruïnes van oude tempels op schilderijen, maar ook als kleine constructies in parken en tuinen. Deze interesse in gebouwen die door de tijd zijn aangetast, komt voort uit het romantische idee dat de tijd en de natuur de overhand hebben op het menselijk leven en diens verworvenheden. De herontdekking van de restanten van Pompeii en Herculaneum, de Romeinse steden die onder de assen van de Vesuvius werden bedolven, ligt aan de oorsprong van de hernieuwde belangstelling voor de oudheid, en dus voor ruïnes. Ze verwijzen naar een nostalgie voor voorbije tijden. Op begraafplaatsen bestaan graftekens in de vorm van oude ruïnes meestal uit een paar zuilen die een deel van een hoofdgestel ondersteunen. In sommige gevallen zijn ze gebouwd alsof ze vervallen zijn, op de manier van echte ruïnes, maar soms zijn ze ook gewoon onvolledig, zonder echte functie. Ze missen iets. De boodschap is duidelijk: ook al zijn ze gebouwd in het sterkste materiaal dat er is, namelijk steen, ze hebben de tand des tijds niet doorstaan. Alles gaat voorbij, alles breekt. De ruïnes verwijzen symbolisch naar de vergankelijkheid van het leven.⁴² Let wel dat je een monument dat met opzet als ruïne is gebouwd, niet verwart met een monument dat daadwerkelijk door de tijd is beschadigd.

Variant op de ruïne

Hoewel de ruïne meestal voorkomt in de vorm van een tempel uit de oudheid, kan het ook andere perioden van architectuur als referentiekader nemen ❶.

Schijnbaar vervallen architectuur - Begraafplaats van Anderlecht

Een zuilengalerij zonder enige functie, ze lijkt onvolledig - Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

Een stuk van een hoofdgestel - Begraafplaats van Brussel

Maar ook gotische ruïnes: het lijkt op een verwoest deel van een kerk en symboliseert de vroegtijdige dood van een soldaat. - Begraafplaats van Brussel

DE PORTIEK

Sommige architectonische elementen lijken op een portiek. We zouden deze kunnen zien als een doorgang naar het hiernamaals, een verbinding tussen de wereld van de levenden en de wereld van de doden.

Begraafplaats van Vorst

Begraafplaats van Brussel

HET BALDAKIJN

Een baldakijn is een constructie bestaande uit vier pilaren die een klein dak ondersteunen. Het heeft dezelfde functie als het middeleeuwse baldakijn in hout en textiel dat boven de troon werd geplaatst om een vorst een ereplaats te geven. Op onze begraafplaatsen verschijnt het meestal achter een sarcofaag of soufflet ❶ waar het een beeld of grafsymbool beschermt en accentueert (zoals de urne met vlam in voorbeeld ❷). Soms komt het baldakijn voor in een monumentale vorm, in dat geval overkoepelt het volledig een sarcofaag of een gisant ❸.

Oude begraafplaats van Evere

Begraafplaats van Brussel

Monument van Charles Rogier - Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node - 1895

Variant 1 op het baldakijn: dolmen

Soms wordt het baldakijn gevormd door ruwe stenen die doen denken aan dolmens ❹. Deze verwijzing naar de prehistorie verrijkt het met een extra symbolische betekenis: het roept een vervlogen tijd op.

Kerkhof van Laken

Variant 2 op het baldakijn: tholos

In het oude Griekenland was een tholos een klein cirkelvormig gebouwtje omgeven door zuilen. Op onze begraafplaatsen beschermt het net als een baldakijn een funerair symbool (een gesluisde urne in het voorbeeld ❺).

Begraafplaats van Sint-Gillis

DE AEDICULA

Aedicula is het Latijnse woord voor klein tempeltje. In de Romeinse bouwkunst was het een omlijsting van een nis. Het bestaat uit twee zuilen of pilasters die een overkapping met een fronton ondersteunen. Een aedicula is dus minstens achteraan gesloten, soms ook aan de zijkanten. De nis bood plaats voor een beeldhouwwerk van een god wiens beeld op deze manier meer visuele aandacht kreeg. Op onze begraafplaatsen biedt het plaats voor een beeld of een tekst en is het meestal geplaatst achter een sarcofaag of soufflet.

Begraafplaats van Koekelberg

Wat is het verschil tussen een aedicula en een baldakijn?

De aedicula heeft minstens één zijde afgesloten.

Begraafplaats van Brussel

Het baldakijn is open aan alle zijden.

Begraafplaats van Brussel

GRAFKAPEL - GRAFTEMPEL - MAUSOLEUM

Op de begraafplaatsen zien we hier en daar kleine gebouwtjes. Alleen rijke families konden het zich veroorloven dergelijke monumenten te bouwen. Net als huizen hebben ze hun eigen structuur, deuren, ramen, vloer en decoratie. Er bestaat geen overkoepelende term voor deze gebouwtjes, maar we kunnen ze onderscheiden door hun inspiratiebron (kerk of tempel) en hun grootte.

De grafkapel

Wanneer het de vorm heeft van een kleine middeleeuwse kerk, wordt het gewoonlijk een kapel genoemd. Ze bevat vaak een altaar⁴³, een bidstoel en, als de grootte het toelaat, soms zelfs stoelen. Hoewel deze ruimte overeenkomt met een kapel, is het er geen. Ze is namelijk niet gewijd.⁴⁴ De vorm is logischerwijs verbonden met het christendom: katholieken en protestanten lieten grafmonumenten bouwen in de vorm van kleine kerkjes.

Oude begraafplaats van Sint-Pieters-Woluwe

Binnen in een grafkapel

Altaar en bidstoel - Begraafplaats van Brussel

Glasraam met een Christusfiguur in een grafkapel - Kerkhof van Laken

De graftempel

Nog talrijker zijn de gebouwtjes in de vorm van oude tempels. Ze zijn te herkennen aan hun architectonische elementen geïnspireerd op de Griekse en Romeinse oudheid: frontons, acroteria, pilasters of zuilen, ...⁴⁵ In tegenstelling tot de grafkapel is deze niet aan een bepaald geloof gekoppeld. Zowel katholieken, joden als niet-gelovigen lieten dit type monument bouwen. Soms staat er binnen een altaar, maar vaak zien we een borstbeeld van de overledene of, eenvoudiger, epitafen.

acroteria
fronton

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

Soms ook een vestibule

Deze kleine gebouwtjes zijn meestal herdenkingsruimtes, maar kunnen ook toegang geven tot een trap die uitkomt in de familiegrafkelder.

Het mausoleum

Het mausoleum is geen afgebakende typologie, het beantwoordt niet aan een bepaalde vorm. Men spreekt van een mausoleum wanneer de graftempel bijzonder monumentaal is, hetzij door zijn decoratie, hetzij door zijn afmetingen. Het is dus een subjectief begrip. Deze term verwijst naar één van de zeven wereldwonderen, het grafmonument van Halicarnassus, gebouwd in de 4de eeuw voor Mausoleus, gouverneur van een provincie in Klein-Azië (nu Turkije). Dit monument werd zo bewonderd om zijn indrukwekkende architectuur en ongewone afmetingen dat zijn naam tot vandaag met imposante graftempels wordt geassocieerd.⁴⁶

Deze graftempel van de familie Bischoffsheim, gebouwd in 1884 op de begraafplaats van Brussel, wordt vaak 'mausoleum' genoemd.

2.2. Alle combinaties zijn mogelijk

De types die in dit hoofdstuk worden genoemd, komen slechts bij uitzondering apart voor. Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw ligt de behoefte om zich te onderscheiden door een eigen grafteken aan de basis van een oneindige verscheidenheid aan combinaties van verschillende monumentale vormen. De formule verticale grafsteen + stèle is de meest sobere combinatie, maar er zijn vele variaties die één of meer horizontale elementen (grafsteen, sarcofaag of soufflet) combineren met één of meer verticale elementen (stèle, kruis, obelisk, cippe, ...). Klanten konden een compleet grafteken uit de catalogus kiezen, maar ze waren ook vrij om afzonderlijke elementen te combineren tot een gepersonaliseerd grafmonument.

Catalogus van graftekens Gauthier-Rembaux - 1925

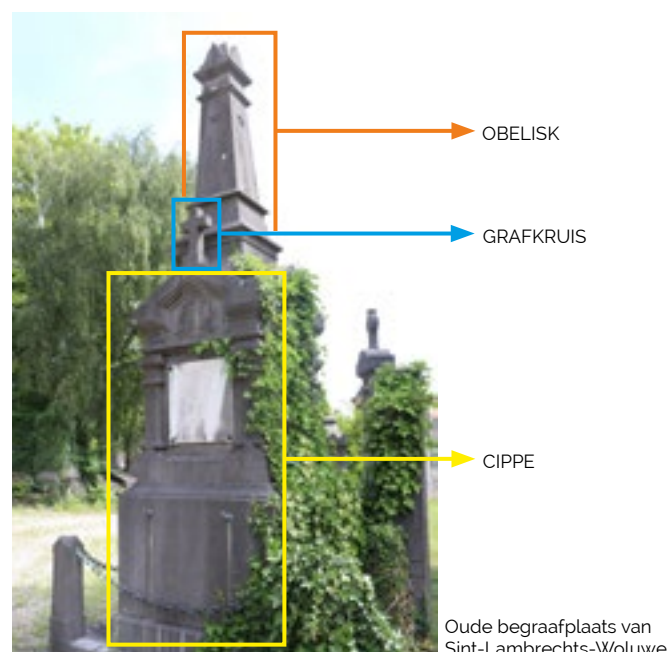
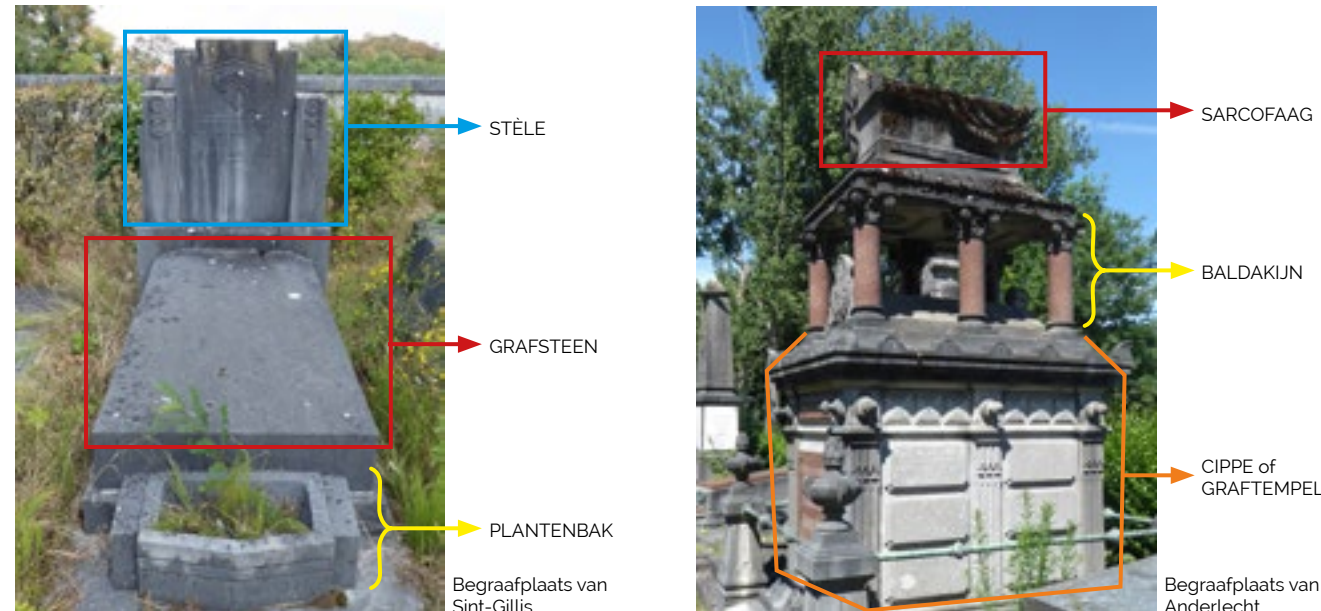
Alle variaties op de types bestaan ook...

Het opstellen van een typologie helpt ons om de grote verscheidenheid aan vormen van graftekens te herkennen en te beschrijven. Maar niet elk element dat door een architect, beeldhouwer of bouwer is bedacht, past in een specifiek hokje. Hoe maak je bijvoorbeeld onderscheid tussen een dikke grafsteen en een lage sarcofaag? Een cippe van een sokkel? Het heeft eigenlijk geen zin om dat te bevragen, een grafteken blijft een creatie.

⁴³ Een kleine tafel of meubel voor een misdienst.
⁴⁴ Gewijd door een vertegenwoordiger van de Kerk volgens een specifiek ritueel waardoor een locatie gewijd wordt.

⁴⁵ Deel 5.5.1. De 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw - Invloeden van het verleden
⁴⁶ VANDERVELDE, 1991, p. 42.

Enkele voorbeelden van mengvormen

3. DE SYMBOLEN OP EEN BEGRAAFPLAATS

Welke objecten, bloemen of dieren kunnen we op graftekens vinden en wat betekenen ze?

Kan je het beroep van de overledene herkennen op een grafteken?

Is de keuze van symbolen veranderd doorheen de tijd? Zijn er vandaag nog symbolen op graven?

Een symbool kan verschillende vormen aannemen (een plant, een dier, een voorwerp, ...). Deze vormen en hun betekenis zijn door jarenlange traditie of conventies herkenbaar voor een groot deel van de bevolking. De meeste funeraire symbolen op graftekens vinden hun oorsprong in iconografie en symboliek van de oudheid en de middeleeuwen. Ze worden, mits aanpassingen aan de tijdsgeest, in de 19de en 20ste eeuw nog steeds gebruikt. Symbolen kunnen ons iets meer vertellen over de overledene: ze kunnen verwijzen naar status ❶, levensbeschouwing ❷ of beroep ❸. Ze kunnen daarnaast een visie geven op de dood die grotendeels is geïnspireerd door de christelijke traditie. Het kan een boodschap zijn van angst, berusting, liefde en vooral van hoop ❹. Een a priori negatieve betekenis heeft vaak een positieve tegenhanger, zoals de zandloper, die getuige is van het onvermijdelijke einde van het leven, eenmaal omgedraaid betekent hij een nieuw begin.

3.1. De evolutie van het gebruik van symbolen

3.1.1. Tot aan Wereldoorlog I

Het begon al in de middeleeuwen in de kerken met enkele christelijke symbolen zoals de schedel, zandloper, vlam en de fakkel. Tegen de tweede helft van de 19de eeuw echter, bereikte de keuzemogelijkheden van symbolen een hoogtepunt. Dit ging hand in hand met de wens van de groeiende nieuwe klasse, de bourgeoisie, om zich te onderscheiden. Net zoals de adel dit deed met wapenschilden, wilden zij op verschillende manieren hun stempel op de maatschappij, maar ook op de begraafplaats drukken: de graftekens werden gesierd met verschillende voorwerpen, dieren en planten met uiteenlopende betekenissen. Uiteindelijk zullen deze algemeen aangenomen worden.

De nieuwe begraafplaatsen die in de tweede helft van de 19de eeuw werden geopend, waren voortaan neutraal opgevat: dat wil zeggen open voor iedereen, gelovigen en niet-gelovigen. De keuze aan symbolen was nu ruim genoeg voor iedereen om zijn of haar graf te versieren. Een katholiek kon herdacht worden met het **kruis**, de **drie goddelijke deugden** of een medaillon met de beeltenis van **Christus**. Bij een vrijdenker staan bijvoorbeeld een **papaver**, een **violetje** of een **urne**, symbolen die minder direct verband houden met een godsdienst (de vetgedrukte termen worden op de volgende pagina's uitgelegd).

In de 19de en begin 20ste eeuw was de begraafplaats een plek waar mensen niet alleen naartoe gingen om een geliefde te herdenken, maar ook om rust te vinden, weg van de drukke stad.⁴⁷ De symbolen werden dan ook 'gelezen' door bezoekers die de overledene niet kenden. Toch werden ze door iedereen begrepen. De symbolen zijn dan ook bedoeld om een boodschap achter te laten voor de volgende generaties. Sommige symbolen zijn eenduidig, zoals de **ineengestengelde handen** en de **laurierkrans**. De keuze van de symbolen wordt echter vaak gemaakt door degenen die achterblijven, bijvoorbeeld familieleden, die niet altijd dezelfde overtuigingen hadden als de overledene. Hierdoor is het soms moeilijk om een duidelijk verband te leggen tussen het symbool en de overledene zelf. Dit is bijvoorbeeld het geval bij vrijmetselaars die begraven zijn in een familiegraf waar de andere leden katholiek zijn, en op wiens graf zelden typische symbolen staan zoals de **passer**, de **winkelhaak** of de **acacia**.

⁴⁷ MERTENS, p. 47.

Dezelfde symbolen werden zo vaak gevraagd dat ze uit modelboeken konden worden gekozen. Dit leidt er soms toe dat geheel identieke symbolen (hetzelfde materiaal, dezelfde stijl, dezelfde vormen) op graven die in elkaars buurt liggen kunnen worden gevonden!

Twee graftekens op de begraafplaats van Sint-Gillis waarvan de beeldhouwde elementen bijna identiek zijn.

3.1.2. Vanaf het interbellum

Na Wereldoorlog I werd het gebruik van symbolen beperkter: enkele vormen, zoals de **ineengestrengelde handen**, de **zandloper** of de **omgekeerde fakkel** verdwenen gedeeltelijk of volledig.⁴⁸ De keuze werd vaak gemaakt op basis van voornamelijk esthetische overwegingen: sommige symbolen, zoals de roos, werden daardoor erg populair. Ook in de decoratieve kunsten kwam de **roos** vanaf deze periode veel voor. Vooral op katholieke graven verschenen nog symbolen van hun geloofsovertuiging: een Christus aan het kruis of in een medaillon, een **engel**, ... Bovendien vereenvoudigden de vormen naargelang de smaak van de tijd. Ook dit verklaart de vermindering van de symbolische decoratie. Deze symbolen werden machinaal geproduceerd, wat ervoor zorgde dat ze democratischer werden van prijs. Een groter deel van de bevolking kon op die manier haar graven ook personaliseren.

Rozen en een boek - begraafplaats van Schaarbeek - 1926

Een palmtak en een Latijns kruis - Oude begraafplaats van Ganshoren - 1948

In een volgende fase werd het grafteken vanaf de jaren zestig nog soberder door het verdwijnen van de standbeelden. Dit is deels te verklaren door de hoge kosten van deze ambacht en door de beperkingen die de gemeentelijke reglementen oplegden.⁴⁹

Pas recentelijk is er een opleving van symbolische voorstellingen op graven. Hier en daar zien we daarom hartjes, eeuwige vlammen en sculptuurtjes van engelen en vogels verschijnen. Sommige daarvan zijn geïntegreerd in het grafteken, maar meestal zijn het losse elementen die in serie geproduceerd zijn. Deze worden apart op het graf geplaatst. Sinds de jaren negentig worden ook meer persoonlijke voorwerpen (ballonnen, auto's, katten, ...) op de graven geplaatst, die rechtstreeks verwijzen naar het leven en de hobby's van de overledene.⁵⁰ Vaak kunnen deze persoonlijk betekenisvolle voorwerpen alleen door de nabestaanden worden begrepen. Doordat zij de smaak of gewoonten van een bepaalde persoon illustreren, kan men zich afvragen of men zich in dit geval nog op het terrein van de symbolen bevindt.

Een vogeltje dat in serie werd geproduceerd, werd bovenop een grafplaat geplaatst.

Een laatste reis of een liefhebber van zeilen?

Een liefhebber van auto's?

⁴⁸ VANDERVELDE, 1991, p. 403.

⁴⁹ VANDERVELDE, 1991, p. 403.

⁵⁰ LEGGE, p. 10 ; MERTENS, p. 60.

3.2. Repertorium van symbolen

Veel symbolen op de begraafplaatsen dragen meerdere betekenissen. Ze onderbrengen in categorieën is daarom delicaat. Wij maakten een voor ons zo neutraal mogelijke indeling: ze zijn onderverdeeld in zeven thema's en binnen elk thema staan ze alfabetisch gerangschikt. Deze lijst is uiteraard niet volledig, maar bevat de symbolen die het meest voorkomen op de begraafplaatsen van het Brussels Gewest.

- 1. PLANTEN**
acacia - boom - eik - immortelle - klimop - korenaar - laurier - lelie - palmtak - papaver - roos - viooltje
- 2. DIEREN**
duif - lam - slang (ouroboros) - uil
- 3. VOORWERPEN**
anker - bijenkorf - boek - esculaapteken - funerair laken/lijkwade/rouwsluier - gladius/zwaard - ketting - kruis - lier - miskelk en hostie - passer, winkelhaak (schietlood, truweel) - ringen - schilderspalet en penselen - tafelen der wet - urne - vlag - vlam (fakkel, olielamp, vuurpot) - wapen, helm, uniform en vlag - waterschenkende kan en schaal - zandloper - zeis
- 4. BIJBELSE PERSONAGES**
Christus - engel - Maagd Maria
- 5. LETTERSYMBOLEN**
Alfa en Omega - AVV VVK - D.O.M. - IHS/JHS - INRI - Pax - R.I.P. - XP
- 6. ANDERE**
Cohen handen - devies - drie goddelijke deugden (anker, hart, kruis) - ineengestrengelde handen - schedel - ster - wapen/wapenschild - wassende maan en ster

3.2.1. Planten

ACACIA (ACACIATAK)

Het hout van de acacia staat bekend als hard en van hoge kwaliteit. Het is een boom die in droge gebieden groeit. Een tak ervan kan daarom verwijzen naar de onsterfelijkheid en eeuwigheid van het bestaan. De vrijmetselarij nam het symbool over met dezelfde betekenis. Het wordt in dat geval vaak voorgesteld met andere symbolen van de vrijmetselarij zoals de passer en winkelhaak.⁵¹

Passer en winkelhaak

BOOM (BOOMSTRONK – SCHORS)

De boom verschijnt in verschillende vormen op graftekens. Soms wordt hij in zijn geheel afgebeeld op een stèle, alleen of geïntegreerd in een scène naast een pleurante **1**. In dit geval gaat het om bomen die met rouw of dood worden geassocieerd, zoals de cipres of de treurwilg.⁵²

Het kan ook de levensboom zijn die, dwars door onze wereld heen, aarde en hemel⁵³, het leven en de dood met elkaar verbindt. Hij roept onsterfelijkheid op. Bij de visuele voorstelling van een levensboom ligt een grote nadruk op de schors **2**. De oppervlakte van andere symbolen kan ook met schors afgewerkt worden. De betekenis van de levensboom verrijkt zo het andere symbool. Het symbool van het kruis verwijst naar de dood van Christus en de schors op dit kruis naar het leven (de verrijzenis van Christus) **2**. In de vorm van een geknakte boom roept het symbool een plotselinge en vroegtijdige dood op **3**.⁵⁴ De vorm van een boomstronk met zichtbare wortels verwijst eveneens naar de levensboom, in dit geval refereert het naar een nieuw leven dat komt **4**.

⁵¹ TYSSSENS, 2000, p. 207.

⁵² Deel 4. Kader - De doden eren

⁵³ CHABOT, p. 63.

⁵⁴ Deel 5.2. Overzicht van vormen van graftekens - Typologie

 Kruis

EIK (TAK – BLAD – EIKEL)

Sinds de oudheid symboliseert de eik kracht, sterkte en onsterfelijkheid⁵⁵, omdat zijn hout bekend staat om stevigheid en hardheid. Het eikenblad en de eikentak staan vaak op de graven van soldaten⁵⁶ die moed hebben getoond en wier nagedachtenis voor eeuwig bewaard moet blijven. Als een eikel, de vrucht van een eik, wordt voorgesteld, kan dat worden gezien als een belofte van een nieuw leven na de dood.

Op meerdere graven wordt de eikentak gecombineerd met een lauriertak. Kracht wordt op die manier verbonden met de overwinning **1**.

 Boom, laurier

IMMORTELE

De immortelle wordt voor twee redenen vaak in funeraire symboliek gebruikt. Ten eerste blijven de bloemen hun kleur behouden, ook wanneer ze afgesneden en gedroogd zijn. Ten tweede verwijst de naam in het Engels én in het Frans naar onsterfelijkheid.

Vanaf het begin van de 19de eeuw vind je ze meestal terug in een krans op of rond de graven. Ze zijn gemaakt uit faience of natuursteen.⁵⁷⁻⁵⁸ Deze versteende strobloemetjes zien er in kransen uit als kleine rondjes.

⁵⁵ DIENST ERFGOED PROVINCIE WEST-VLANDEREN, p. 34.
⁵⁶ DUHAU en GROUD, p. 193.
⁵⁷ HAVERMANS, PAUWELS, DECONINCK en MAZEURE, p. 35.
⁵⁸ **Deel 4. Kader - De doden eren**

DE KLIMOP

De bladeren van de klimop zijn wintergroen en symboliseren zo de onsterfelijkheid.⁵⁹ De plant hecht zich aan het graf, het is op die manier ook het symbool van verbondenheid, trouw en vriendschap.⁶⁰

KORENAAR

De korenaar verwijst naar het brood dat tijdens het Laatste Avondmaal werd verdeeld. Het staat dus symbool voor het lichaam van Christus. Deze stengel komt meestal voor in combinatie met een Latijns kruis.

LAURIER

Laurier is een wintergroene plant die op die manier symbool geworden is voor de onsterfelijkheid.⁶¹ Op graven kan je laurier herkennen in de vorm van een tak of krans.

Meestal zien we een lauwerkrans op een graf als verwijzing naar de overwinnaars bij de oude Grieken en Romeinen. Het is op die manier een eerbetoon aan de overledene en een hint naar eeuwige roem. De laurier kan dus afgebeeld worden op het graf van een soldaat die stierf voor het vaderland.⁶²

Op meerdere graven wordt de plant gecombineerd met een eikentak: zo wordt de overwinning verbonden met kracht **1**.

 Eik

⁵⁹ VANDERVELDE, 1991, p. 59.
⁶⁰ CELIS, p. 3-4.
⁶¹ CELIS, p. 4.
⁶² DUHAU, p. 194.

LELIE

Door haar kleur wordt de witte lelie geassocieerd met zuiverheid en onschuld voor zowel vrouwen als mannen. In de christelijke traditie geeft de aartsengel Gabriël bij de Annunciatie een lelie aan Maria als symbool voor haar maagdelijkheid. Op de graven van jonge meisjes wordt de lelie afgebeeld om hun jeugd en zuiverheid op te roepen.⁶³

Wanneer de steel van de lelie is gebroken, wordt het symbool gebruikt voor een kind of jongvolwassene, om een leven aan te duiden dat vroegtijdig werd onderbroken.⁶⁴ Het is een variatie op de gebroken zuil. Een lelie verschijnt soms op een grafteken van een familie wanneer een vrouw als eerste is begraven.⁶⁵

PALMTAK

In de oudheid werd de palmtak geassocieerd met succes en triomf. Met zijn wintergroene bladeren symboliseerde deze tak ook de overwinning op de dood en dus onsterfelijkheid. In de christelijke traditie symboliseert de palmtak het martelaarschap van Jezus, maar ook de overwinning op de dood. Jezus wordt namelijk met palmtakken geëerd bij zijn intrede in Jeruzalem (nu Palmzondag). Later werd de palm het attribuut van de heiligen die net als Jezus als martelaar stierven. Dit symbool staat eveneens op de graven van soldaten die zich opofferden voor hun land.⁶⁶

PAPAVER

De papaver wordt ook wel slaapbol genoemd. De link tussen de dood en de papaver gaat terug tot de oudheid. Het was namelijk het attribuut van Hypnos, personificatie van de slaap, wiens tweelingbroer Thanatos, de personificatie van de dood was. Uit de papaver wordt opium gewonnen, een slaapverwekkende drug. Als grafteken symboliseert het daarom de eeuwige rust van de dood.⁶⁷ De extreem korte bloei van deze bloem symboliseert eveneens de vluchtige kant van het leven.

De bloem wordt vaak weergegeven met bloemknoppen. Deze bevatten vele zaden die zich verspreiden en later nieuwe bloemen vormen. Ze kunnen daarom ook worden geïnterpreteerd als de belofte van een nieuw begin.

⁶³ CHABOT, p. 379.
⁶⁴ VANDERVELDE, 1991, p. 60.
⁶⁵ DIENST ERFGOED PROVINCIE WEST-VLANDEREN, p. 32.
⁶⁶ VANDERVELDE, 1991, p. 61.
⁶⁷ CELIS, p. 5.

ROOS

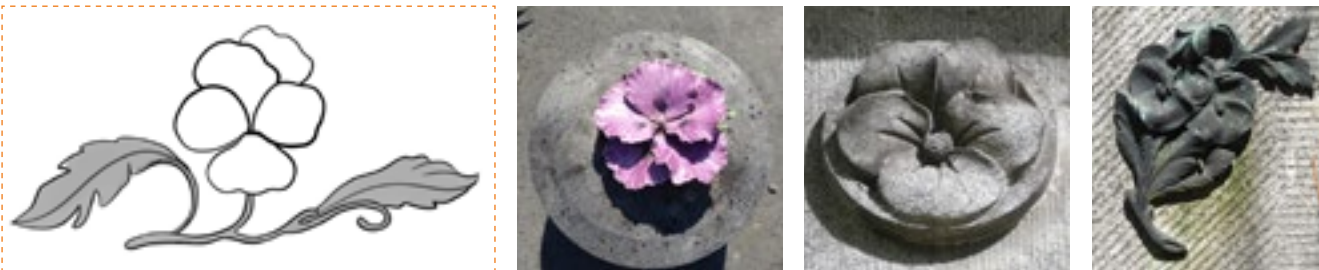
Al in de oudheid werd de roos op graven geplaatst en dus geassocieerd met de dood. In de christelijke traditie worden de rode roos en haar doornen geassocieerd met het bloed en het lijden van Christus, terwijl de witte roos wordt geassocieerd met de zuiverheid van de Maagd.⁶⁸ Dit is waarschijnlijk een van de redenen waarom deze bloem ook wordt gelinkt aan zuivere liefde, trouw en schoonheid.⁶⁹

In het interbellum werd de roos een algemeen motief in de decoratieve kunst, dat ook vaak op graven werd afgebeeld.

VIOOLTJE

De Franse naam voor een viooltje is 'pensée'. Viooltjes worden dan ook gebruikt om te zeggen dat er aan de overledene wordt gedacht.⁷⁰ Het is daarnaast ook een kleurrijk, klein en sterk bloempje en wordt soms gebruikt als symbool van nederigheid en hoop.⁷¹ Het viooltje wordt vaak als enkele bloem of per twee voorgesteld.

IN WELKE FORM?

Een enkele bloem

Een bloem kan als enkeling getoond worden. Het is dus vooral de symbolische betekenis die zo wordt benadrukt. Veel voorkomende voorbeelden zijn de roos, de papaver en het viooltje.

Het boeket

Een boeket kan bestaan uit dezelfde soort bloemen, zoals rozen, of een combinatie van verschillende soorten. Dit kan decoratief zijn, maar de betekenis van de bloemen in het boeket kan ons iets vertellen over de overledene. Een boeket wordt soms in een vaas of met een strik bijeengehouden.

⁶⁸ CHABOT, p. 513; VERMAELEN en WAUTERS, p. 18.
⁶⁹ DIENST ERFGOED PROVINCIE WEST-VLANDEREN, p. 33.
⁷⁰ CELIS, 1994, p. 6.
⁷¹ CHABOT, p. 471.

De guirlande

De voorstelling van een guirlande of festoen is in vele gevallen decoratief, maar net als bij het boeket geven de bloemen en planten mogelijk wel een boodschap mee. Deze slinger van bloemen en bladeren met een duidelijk begin en einde kan een symbool zijn voor de levensloop en de eindigheid van het leven.

De krans

Door haar cirkelvorm zonder begin of einde symboliseert de krans de eeuwigheid of de onsterfelijkheid.⁷² Afhankelijk van de plantsoorten in de krans kan het naar verschillende betekenissen verwijzen: laurier naar overwinning, eik naar kracht, of immortellen naar eeuwigheid, ... In de christelijke traditie kan de krans ook refereren aan een aureool, symbool van de heiligen.

3.2.2. Dieren

DUIF

Als symbool voor de vrede en hoop is de duif een veelvoorkomend universeel symbool. De duif neemt in de christelijke symboliek een belangrijke plaats in. In het Oude Testament, na de zondvloed, was het een duif die Noach een olijftak bracht om aan te geven dat het water zich had teruggetrokken en er terug land aan de oppervlakte kwam. Het werd dan ook een teken van een nieuw begin, omdat de aarde opnieuw bevolkt zou kunnen worden. De vogel werd een symbool van vrede, harmonie en nieuw leven.⁷³ In het Nieuwe Testament verschijnt de Heilige Geest in de vorm van een duif.

LAM

Het lam is een symbool voor onschuld en zuiverheid. Het duidt vaak een graf van een kind aan.⁷⁴ Dit symbool heeft daarnaast ook een christelijke verwijzing. Jezus wordt voorgesteld als een lam omdat hij zichzelf opofferde om de mensheid te redden. In de Bijbel noemt de profeet Johannes de Doper hem 'het Lam Gods, dat wegneemt de zonden der wereld'. Dit diertje wordt soms gecombineerd met een Latijns kruis.

Latijns kruis

SLANG

De slang als symbool vinden we bij vele culturen terug. Het slangengif kan verwijzen naar de dood en het slechte, of naar genezing, en dus het goede, omdat het geneeskrachtig werkt in kleine hoeveelheden. Daarom is de slang opgenomen in het symbool van artsen (het esculaapteken), apothekers (kom van Hygieia), dierenartsen en tandartsen. Door zijn vermogen om te vervellen symboliseert de slang ook regeneratie en daarmee oneindigheid en onsterfelijkheid. Doordat de slang vervelt, kan hij als symbool eveneens verwijzen naar oneindigheid.⁷⁵

Esculaapteken

Het symbool van de slang die in haar staart bijt en zo een cirkel vormt, noemt men een **OUROBOROS**. Dit is Oudgrieks voor 'staart-eter'. Het is een zeer oud symbool dat verwijst naar de oneindige kringloop van het leven en de eeuwige liefde.⁷⁶

UIL

De afbeelding van een uil kan op een graf zowel verwijzen naar de dood als naar de wijsheid van de overledene. De connotatie met de dood is ontstaan doordat de uil een nachtdier is. De nacht wordt wel vaker als symbool voor de dood gezien. Maar voor de oude Grieken en Romeinen maakte de duisternis de uil net wijs. Hij kon immers zien wat voor andere levende wezens verborgen bleef. De uil werd daardoor het symbool van de godin van de wijsheid, Pallas Athena bij de Grieken en Minerva bij de Romeinen.⁷⁷

⁷² HOUDÉ, p. 30.
⁷³ CHABOT, p. 198; VANDERVELDE, 1991, p. 52.

⁷⁴ VANDERVELDE, 1991, p. 47.
⁷⁵ INGELS, 2017, p. 61.
⁷⁶ DUHAU en GROUD, p. 177.
⁷⁷ CHABOT, p. 176.

3.2.3. Voorwerpen

ANKER

In de katholieke godsdienst is het anker het symbool van de hoop.

☛ Drie goddelijke deugden

BIJENKORF

Als habitat waarin elk lid een essentiële rol speelt in de goede werking van de gemeenschap, is de bijenkorf een symbool van solidariteit. Men vindt hem dan ook op de graven van mensen die in solidariteitsorganisaties hebben gewerkt of die blijk hebben gegeven van kwaliteiten van goed bestuur, zoals een burgemeester.

BOEK

Het boek heeft verschillende betekenissen.

Het is het symbool in de drie monotheïstische godsdiensten die gebaseerd zijn op geschreven teksten: de Hebreeuwse Bijbel of Tenach voor het jodendom, de Bijbel voor het christendom en de Koran voor de islam.

Voor de protestantse christenen is de tekst van de Bijbel het fundament van de religie. Een open boek op het graf getuigt van het geloof van de overledene. Het ligt vooral op graftekens van een pastor ❶.

Op graven van katholieke christenen liggen er grotendeels open boeken die dienen als drager van een epitaaf of van een verschillende religieuze symbolen: het kruis, Christus, de Maagd, een engel, specifieke bloemen ❷...

Bij de moslims wordt de koran op het graf geplaatst of in de steen gegraveerd. Soms neemt de stèle de vorm aan van een boek. Daarop staat meestal een vers uit de Koran ❸.

Maar dit boek is niet noodzakelijk religieus. Het stelt soms het levensboek voor dat het verhaal van de overledene vertelt ❹. In de meeste gevallen ligt het open om aan te geven dat er nog vele bladzijden moeten worden omgeslagen en dat het verhaal dus niet af is. De hoek van een van de bladzijden kan omgeplooid zijn om aan te geven dat het lezen daar is gestopt. Dit kan betekenen dat de persoon plotseling of voortijdig is overleden.⁷⁸ Op de bladzijden staat een overlijdensbericht, een gedicht, een afbeelding van een pleurante ❺...

Een boek kan ook een beroep of hobby van de overledene symboliseren. Het kan aangetroffen worden op graven van schrijvers, dichters en bibliofielen ❻.

Ten slotte kan het boek ook gewoon worden gebruikt als drager voor het grafschrift. Variant: deze drager kan ook de vorm aannemen van een perkament ❼.

HET BOEK VAN HET LEVEN IS EEN OPPERMACHTIG BOEK. DAT WE NIET NAAR BELIEVEN KUNNEN SLUITEN OF OPENEN. WE ZOUDEN WILLEN TERUGKEREN NAAR DE BLADZIJDE WAAR WE VAN HOUDEN, EN DE BLADZIJDE WAAR WE STERVEN LIGT AL ONDER ONZE VINGERS.

Graf van de dichter Jef Mennekens - Begraafplaats van Jette

ESCULAAPTEKEN OF AESCULAAP

Het esculaapteken toont een kronkelde slang rond een staf. Dit symboliseert de geneeskunde. De staf is die van Aesculapius, de Romeinse god van de geneeskunde. De slang eromheen herinnert ons eraan dat zijn gif weliswaar giftig is, maar in kleine hoeveelheden ook genezend kan werken. Op een grafsteen kan dit symbool zowel op een arts als op een apotheker duiden.

☛ Slang

FUNERAIR LAKEN – LIJKWADE – ROUWSLUIER

Het funerair laken of de lijkwade is het laken waarin de overledene wordt gewikkeld voor de begrafenis. Het scheidt de wereld van de levenden van die van de doden en symboliseert de dood. Het verwijst ook naar de sluier die als teken van rouw wordt gedragen om het gezicht van de rouwenden te verbergen. Op begraafplaatsen worden urnen, kruisen, doodskisten en sarcophagen hier vaak mee gedrapeerd.

☛ Urne

GLADIUS - ZWAARD

Sinds de oudheid vertegenwoordigt de gladius de kracht, moed en deugd van een strijder. Op graven is de gladius of het zwaard een funerair symbool voor een soldaat. In veel gevallen is het wapen naar beneden gericht en is het uiteinde gebroken om aan te geven dat zijn leven plots is afgebroken. In combinatie met een krans symboliseert het zwaard ook de overwinning.⁷⁹

➡ *Krans*

(GEBROKEN) KETTING

De ketting stelt een verbinding voor: tussen twee mensen, tussen leven en dood. De opeenvolging van zijn schakels, zonder begin of einde, linkt hem met de eeuwigheid. Wanneer de ketting gebroken is, symboliseert hij het einde van deze verbinding, een leven dat ten einde loopt. De ketting wordt vaak weergegeven rond ineengestrengelde handen. Wanneer hij gebroken is, symboliseert hij de scheiding van een koppel door de dood.⁸⁰ Wanneer hij niet gebroken is rond deze handen, vertegenwoordigt de ketting het behoud van deze band, ondanks de dood. Een gebroken ketting rond de armen van een kruis herinnert ons eraan dat Jezus door zijn offer de mensheid heeft bevrijd van de slavernij van het kwade.⁸¹

➡ *Ineengestrengelde handen*

KRUIS

Latijns kruis

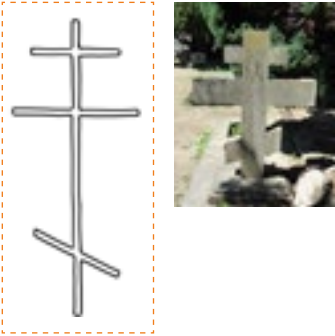
Het Latijnse kruis bestaat uit een lange verticale arm die bovenaan wordt gekruist door een kortere arm. Het is het symbool bij uitstek van het christendom omdat Christus aan het kruis stierf. Het symboliseert zijn lijden en vooral zijn verrijzenis en het Laatste Oordeel waarop alle christenen hopen.⁸² Wanneer Christus aan het kruis wordt afgebeeld, wordt het een crucifix of lijdenskruis genoemd. Protestanten erkennen dit symbool niet, zij stellen Christus in die fase niet meer voor omdat hij uit de dood is opgestaan.

➡ *INRI*

⁷⁹ VANDERVELDE, 1991, p. 53.
⁸⁰ VANDERVELDE, 1991, p. 166.
⁸¹ VANDERVELDE, 1991, p. 166.
⁸² VAN LAARHOVEN, p. 18.

Vanwege de katholieke wortels van deze streken is het Latijnse kruis het meest voorkomende kruis op de Brusselse begraafplaatsen. Kruisen kunnen echter ook andere vormen aannemen.

Orthodox kruis (of Russisch-orthodox)
Het orthodoxe kruis heeft drie dwarsbalken: twee horizontale en één schuine. Het bovenste kruisstuk verwijst naar het plaatje met het opschrift INRI, dat bovenaan het kruis van Christus werd geplaatst. Het onderste, schuine kruisstuk stelt de steun voor zijn voeten voor.⁸³
Varianten:
- Het orthodoxe kruis heeft soms geen bovenste kruisstuk.
- Wanneer het verschijnt zonder de schuine ondersteuning, markeert het meestal het graf van een geestelijke.

Grieks kruis
Het Griekse kruis heeft vier gelijke armen. Hoewel het op onze begraafplaatsen een christelijke betekenis heeft, wordt aangenomen dat dit type kruis veel ouder is dan het christendom. De vier armen kunnen verwijzen naar de vier elementen: aarde, lucht, water en vuur.⁸⁴
Breedarmig kruis
Het breedarmige kruis heeft armen van gelijke lengte die aan de uiteinden breder worden. Deze zijn soms gebogen en vormen een onzichtbare cirkel. Dit teken is een oudchristelijk symbool.⁸⁵

Krukkenkruis
Dit kruis heeft vier armen van gelijke lengte die eindigen in kleine loodrechte staven. In combinatie met de lelie is het krukkenkruis het symbool van de Katholieke Verkenners (nu deel van Scouts en Gidsen Vlaanderen).

⁸³ ➡ Deel 7.7. Orthodoxe graven
⁸⁴ kruis.
⁸⁵ GIBSON, p. 122.

LIER

Dit tokkelinstrument is een verwijzing naar Orpheus, de muzikale held uit de Griekse mythologie. Orpheus speelde zo mooi op zijn lier dat Hades, de god van de onderwereld, toestemming gaf aan Orpheus om zijn geliefde Eurydice terug mee te nemen naar de wereld van de levenden. Hij was zo'n begaafd muzikant dat zijn lier het symbool van de muziek werd.

Op begraafplaatsen wordt de lier daarom aangetroffen op de graven van musici en componisten, maar ook van dichters. In de oudheid werden vele poëtische teksten namelijk gezongen. De aanwezigheid van een lier op een graf betekent dus niet noodzakelijkerwijs dat de overledene dit instrument bespeelde.

MISKELK EN HOSTIE

Tijdens de Eucharistie reikt de priester de gelovigen een miskelk met wijn aan als symbool voor het bloed van Christus, en houdt hij de hostie voor als symbool van het lichaam van Christus. Via deze gebaren wordt men herinnerd aan het offer van Christus. Op begraafplaatsen duiden de kelk en de hostie het graf van een priester aan.

PASSER EN WINKELHAAK (SCHIELOOD EN TRUWEEL)

De passer en de winkelhaak zijn de instrumenten waarmee architecten hun plannen tekenden. Daarom staan ze, soms samen met het schietlood of het truweel, op het grafteken van een architect.

Deze combinatie van voorwerpen kan ook verwijzen naar de vrijmetselarij. In dat geval staat de passer voor de wetenschap en de rede, terwijl de winkelhaak de overwinning van geest op materie symboliseert. Dit zijn de gereedschappen van de Grote Architect van het Universum⁸⁶, het opperwezen dat verantwoordelijk is voor het 'bouwen' van onze wereld⁸⁷ en soms wordt voorgesteld door een oog.

⁸⁶ De eerste vrijmetselaars waren katholiek. De Grote Architect van het Universum verwees oorspronkelijk dus naar God. ⁸⁷ 7.3. Vrijzinnige graven

RINGEN

Twee met elkaar verbonden ringen verschijnen op graven van echtparen om het huwelijk voor te stellen. Op recentere graftekens lijkt het de ineengestrengelde handen te hebben vervangen.

De ronde vorm van de ring, zonder begin of einde, verwijst eveneens naar oneindigheid. De band blijft dus ook na de dood bestaan.

☛ Ineengestrengelde handen

SCHILDERSPALET EN PENSELEN

Het schilderspalet en penselen zijn symbolen die duidelijk maken dat de overledene een kunstschilder was.

TAFELN DER WET

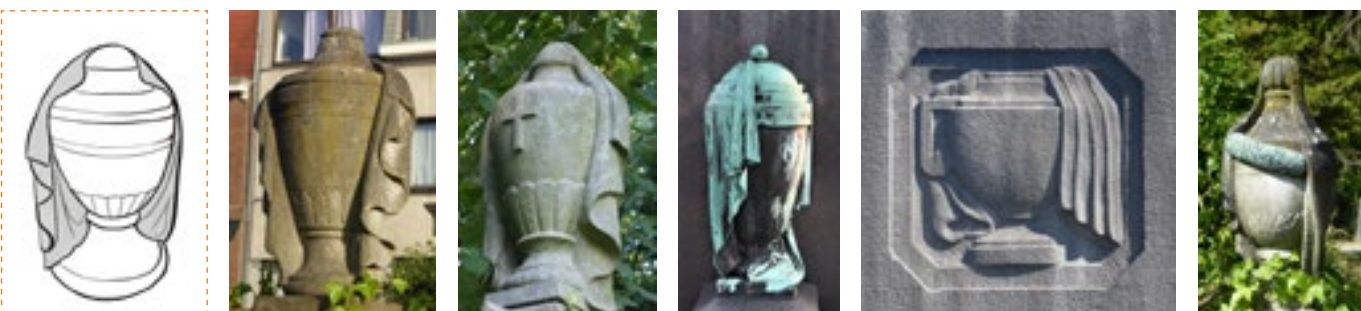
De tafelen der wet verwijzen naar de twee stenen stèles die door Mozes van de berg naar beneden gebracht werden tijdens de uittocht uit Egypte. Hierop onderwees God de tien geboden ('Gij zult niet doden', 'Gij zult niet stelen', ...). Dit symbool is gebruikelijk op joodse graven, maar komt ook voor op enkele katholieke graven. Meestal worden de tafels gebruikt als drager van een epitaaf.

(GESLUIERDE) URNE

Het woord 'urne' komt van het Latijnse werkwoord *urere*, dat verbranden betekent. Sinds de oudheid wordt het gebruikt voor het bewaren van de as van een overledene. Op een graf fungeert dit symbool als een *memento mori*, dat zowel de dood voorstelt als de materiële aanwezigheid van de overledene onder de levenden. De urne is vaak bedekt met een laken (lijkwade of grafsluier) en wordt soms gecombineerd met een krans van immortellen.

☛ Funerair laken/lijkwade/rouwsluier

MEMENTO MORI betekent 'Denk eraan te (moeten) sterven'. Dit is een algemene Latijnse term om symbolen aan te duiden die de vergankelijkheid van het leven benadrukken: zoals de zandloper (het verstrijken van de tijd) of de schedel (wat we allemaal zullen worden).

VLAG

De vlag geeft de nationaliteit of de etnische afkomst van de overledene aan. De tweekoppige adelaar, bijvoorbeeld, duidt op een Albanese etniciteit.

Op soldatengraven staat het voor het land waarvoor zij hun leven lieten.

VLAM

Ontbrandend uit een fakkel, olielamp, urne of vuurpot staat de vlam voor het leven. In steen of brons gaat zij nooit uit en verwijst zij naar onsterfelijkheid: het eeuwige leven na de dood.⁸⁸ Voor dierbaren symboliseert de vlam de eeuwige herinnering.⁸⁹ Op een militair graf nodigt de vlam uit tot herinnering aan de heldendaden van de overleden soldaat.⁹⁰ In de christelijke traditie is de vlam het licht van Christus, het lumen Christi, dat de doden de weg wijst naar het eeuwige leven.

FAKKEL

De **rechttopstaande fakkel** met de vlam omhoog verwijst naar het leven en de eeuwige herinnering. De **omgekeerde fakkel** symboliseert dan weer de dood: omgekeerd zal de vlam uiteindelijk doven door gebrek aan zuurstof. Fakkels worden vaak paarsgewijs afgebeeld, soms diagonaal gekruist of gecombineerd met andere symbolen, zoals de zeis.

De fakkel staat ook op graven van vrijdenkers, omdat de vlam kennis en rede kan voorstellen. Ze verlichten de duisternis (symbool voor onwetendheid) en brengen licht in de geest van de mensen.⁹¹

Om een niet-gelovige overledene aan te duiden op de erevelden staat soms een fakkel in plaats van een Latijns kruis **1**.

Zeis

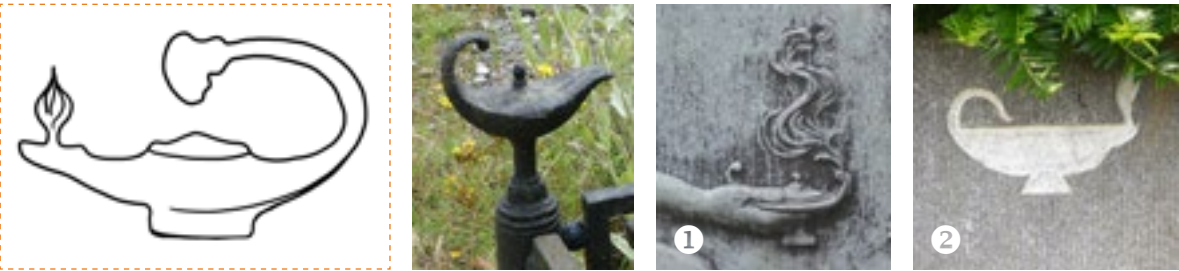

OLIELAMP

De olielamp met vlam is een symbool van hoop doorheen de nacht en dus doorheen de dood. Soms ontsnapt er alleen rook uit, dit is een verwijzing naar het vervagende leven, maar voor katholieken ook een wegwijzer naar de hemel **1**.

De olielamp is te vinden op de erevelden van Sint-Jans-Molenbeek op graven van soldaten waarvan de nabestaanden hen niet wilden associëren met het christelijke geloof **2**.

Fakkel

VUURPOT

De vuurpot is een pot die net als de fakkel en de olielamp een vlam draagt. Er bestaan verschillende varianten van de pot, onder andere in de vorm van een urne **1**.

Vlam

WAPEN, HELM, UNIFORM EN VLAG

Apart of in combinatie verwijzen het wapen, de helm, het uniform en de vlag naar een soldaat. Ze zijn dan ook te vinden op monumenten die oorlogen of veldslagen herdenken. In de context van Wereldoorlog I verschijnen hier en daar standbeelden van soldaten ten voeten uit op individuele graven. Ze zijn tot in het kleinste detail uitgewerkt met uniformen en wapens (beenwindsels, broodzak, geweer en bajonet, ...).⁹² Maar meestal wordt de soldaat gesymboliseerd door een deel van zijn uniform: een helm (meestal een Adrianhelm), een sabel, een vlag, ...

⁸⁸ HOUDÉ, p. 29.
⁸⁹ DUHAU en GROUD, p. 183.
⁹⁰ CHABOT, p. 298.
⁹¹ DUHAU en GROUD, p. 183.

⁹² ERFGOEDKLASSEN & BURGERSCHAP, p. 51-56.

WATERSCHENKENDE KAN EN SCHAAL

De waterschenkende kan en schaal zijn joodse symbolen die zijn afgebeeld op het graf van een Leviet.⁹³ Dit is de assistent van de Cohen (de priester). Deze voorwerpen stellen de Leviet voor omdat hij onder meer verantwoordelijk is voor het uitgieten van water tijdens de rituele handwassing van de Cohen.

☛ Cohen handen

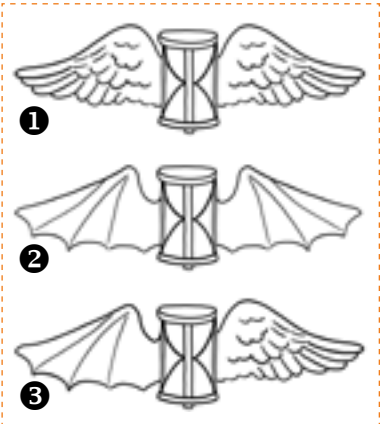
ZANDLOPER

De zandloper is het attribuut van *Chronos*, de Griekse god van de tijd. Hij vertegenwoordigt het verstrijken van de tijd die voorbijvliegt. Het is een typisch voorbeeld van een *memento mori*. Aangezien elke zandkorrel overeenkomt met een moment in het leven en de zandkorrels in aantal beperkt zijn, is het einde onafwendbaar.

Maar het principe van de zandloper kan ook gezien worden als een nieuw begin: eenmaal omgedraaid begint het zand weer te vallen, zodat alles opnieuw kan beginnen. De zandloper symboliseert de hoop op een nieuw leven in het hiernamaals. In het christendom symboliseert hij ook de heropstanding van de mensheid, het verhoopde nieuwe begin aan het einde der tijden.

Op onze begraafplaatsen heeft de zandloper vleugels.

- 1 Het kunnen de vleugels van een duif zijn, die de dag, het licht en het leven symboliseren.⁹⁴ Ze stellen de ziel voor die door de dood haar aardse ballast afwerpt en opstijgt naar de verlossing.⁹⁵ De vleugels verwijzen ook naar de engelen die de overledene naar de hemel brengen.
- 2 Het kunnen ook vleugels van een vleermuis zijn, een symbool van de nacht, de duisternis en de dood.
- 3 Meestal heeft de zandloper aan de ene kant een vleugel van een vleermuis en aan de andere kant een vleugel van een duif of adelaar.⁹⁶ Deze combinatie refereert naar de dood en het leven.

⁹³ Een Leviet is een afstammeling van Levi. De stam van Levi was één van de twaalf stammen van Israël.
⁹⁴ PIRIJS, p. 3; VANDERVELDE, 1991, p. 47 en 52.
⁹⁵ VERMAELEN, WAUTERS, p. 19.
⁹⁶ Vandervelde, 1991, p. 47 en 52.

ZEIS

De zeis verwijst reeds lang naar de dood. In de oudheid was dit naast de zandloper ook een attribuut van Chronos, de god van de tijd. Hij kreeg de zeis als geschenk van zijn moeder Gaia en gebruikte dit om zijn vader Ouranos te doden.

De zeis was een belangrijk werktuig om te maaien. In de middeleeuwen werd de dood gepersonifieerd als de grote maaier of de grote gelijkmaker. Hij werd daarom afgebeeld met een zeis. Hij plaatste alle mensen op gelijke voet op het moment van de dood. De dood oogst het leven van de mensen zoals tarwe wordt geoogst.⁹⁷

Op graven wordt zij vaak gecombineerd met een zandloper, een fakkel of een krans.

☛ Fakkel, zandloper

3.2.4. Bijbelse personages

CHRISTUS

De aanwezigheid van Christus op een grafteken geeft duidelijkheid over de religie van de overledene: hij/zij was katholiek. Met doornenkroon, aan het kruis, het kruis dragend of in combinatie met het heilig hart, herinnert hij ons aan zijn lijden en offer om de mens te verlossen van de erfzonde. In de meeste gevallen is alleen zijn hoofd in een medaillon afgebeeld. Met open armen verwelkomt hij de mensen, met twee vingers tegen elkaar, zegent hij.

☛ Heilig hart (goddelijke deugden)

⁹⁷ VANDERVELDE, 1991, p. 55.

ENGEL

De engel, herkenbaar aan zijn vleugels, is de gezant uit de hemel, de bemiddelaar die de boodschappen van God aan de mensheid doorgeeft. Hij is het die de overledene naar de hemel brengt, wat zijn aanwezigheid op graven verklaart.

De engel kan worden voorgesteld in de vorm van een rechtopstaande volwassene met zijn blik, of zelfs zijn hele lichaam, naar de hemel gericht.⁹⁸

Op de graven van kinderen met wie de engel zuiverheid en onschuld deelt, verschijnt hij ook vaak in de gedaante van een jong kind. De engel (groot of klein) die over het graf waakt, wordt vaak afgebeeld terwijl hij naar de hemel wijst, waar de overledene nu verblijft.

Er staan eveneens gevleugelde pleurantes op de graftekens die lijken op engelen. Ze kunnen hun gezicht verstoppen of bloemen leggen op het graf van de overledene.

MAAGD MARIA

Net als Christus is de Maagd Maria voor veel christenen een sleutelfiguur. Meestal wordt zij ten voeten uit afgebeeld, bidt zij, bemiddelt zij met haar zoon voor de overledene of kijkt zij voorbijgangers lieflijk aan. Ze verschijnt ook als moeder met kind en in de gedaante van de *mater dolorosa*, de moeder van verdriet die rouwt om de dood van haar zoon.

⁹⁸ VANDERVELDE, 1997, p. 44 en 57: Tobit, V, 5: afscheidsrede van Tobit (Bijbel, Oud-Testament).

3.2.5. Lettersymbolen

ALFA en OMEGA

Alfa en omega zijn respectievelijk de eerste en de laatste letter van het Griekse alfabet. In het christendom worden deze letters gelijkgesteld aan God, die zich via Jezus in het boek Openbaringen (22:13) voorstelt met de woorden: *ik ben de alfa en de omega, het begin en het einde, de eerste en de laatste*. Deze letters symboliseren dus het begin en het einde van alles, de geboorte en de dood.

AVV VVK

Deze afkorting staat voor *Alles voor Vlaanderen, Vlaanderen voor Kristus*. Het kan op een graf van Vlaamse katholieken staan. Ze willen op die manier hun gehechtheid aan hun taal en cultuur benadrukken.

CHRISTUSMONOGRAM

Het Christusmonogram is een afkorting van de naam Christus. Het bestaat uit de twee eerste letters van de naam Christus in het Grieks (ΧΡΙΣΤΥΣ) : « X » (*khi*) en « P » (*rhô*). Vaak wordt dit symbool gecombineerd met de Griekse letters alfa en omega.

Alpha en omega

D.O.M.

D.O.M. is de afkorting voor het Latijnse Deo, Optimo, Maximo wat betekent '(gewijd) aan God, de Beste, de Grootste'. Dit opschrift zien we vaak op grafplaten in kerken.⁹⁹

⁹⁹ Deel 1. Kader 1 - Funerair erfgoed in kerken

IHS - JHS

Dit teken heeft meerdere betekenissen.

- *Iesus Hominum Salvator* → *Jezus, redder van de mensen*
- *In hoc Salis* → *Hierin ligt de zaligheid*¹⁰⁰
- *In hoc Signo [vinces]* → *In dit teken [...] zult gij overwinnen*¹⁰¹

Deze uitspraak verwijst naar een droom van de Romeinse keizer Constantijn de Grote, die net voor een grote veldslag een visioen kreeg om het Christusmonogram in de strijd van de volgende dag te dragen.¹⁰²

De afkorting *J.H.S* komt eveneens voor op de Brusselse begraafplaatsen. De letter 'I' werd daarbij verwisseld met 'J' (Jesús in plaats van Iesus).

INRI

Dit is de afkorting voor *Iesus Nazarenum, rex Iudaeorum*, 'Jezus van Nazareth, koning van de Joden'. Dit opschrift staat geschreven op de rol die op ironische wijze door Pontius Pilatus boven het hoofd van een gekruisigde Christus werd gehangen. Het kan zowel apart op een grafteken staan of deel uitmaken van een crucifix

PAX

Pax betekent vrede in het Latijn. Het is daarnaast ook het symbool van Christus die vrede op aarde brengt. Dit symbool kan dus zowel niet-religieus als christelijk geïnterpreteerd worden.

RIP

RIP is de Latijnse afkorting van *Requiesca(n)t in Pace* en betekent 'Hij/zij ruste(n) in vrede'. Dit opschrift komt vaak voor op grafplaten en gedenktekens in kerken¹⁰³, maar ook op graftekens.

¹⁰⁰ DIENST ERFGOED PROVINCIE WEST-VLAANDEREN, p. 36.
¹⁰¹ FORTY, p. 113.
¹⁰² CHABOT, p. 223.
¹⁰³ Deel 1. Kader 1 - Funerair erfgoed in kerken

3.2.6. Andere

COHEN HANDEN

Cohen handen stellen twee opgeheven handen voor met duimen die naar elkaar wijzen. Dit symbool staat op joodse graven. Het is een teken van zegening uitgevoerd door de cohen (de priester). Hoewel deze handen verwijzen naar het graf van een cohen, kunnen ze ook voorkomen op de graven van mensen met de achternaam Cohen (of een variant zoals Cohn).

DEVIES

Het devies is een korte zin, vaak geschreven in het Latijn. Het is een moto van een adellijke familie. Het hoort meestal bij een familiewapen.

Wapen/wapenschild

DRIE GODDELIJKE DEUGDEN

De drie goddelijke deugden staan voor de waarden en houding die katholieken nastreven. Dit symbool bestaat uit een anker, het heilig hart en een Latijns kruis.

- **Het anker** staat voor de hoop. In de Bijbel wordt de hoop voorgesteld als een sterk en betrouwbaar anker voor onze ziel (Hebreeën 6:19).
- **Het heilig hart** is het symbool voor naastenliefde.¹⁰⁴ Het is een mensenhart waaruit een vlam brandt en waarrond soms een doornenkroon te zien is.
- **Het kruis** verwijst naar het geloof.

Elk element kan ook apart op graftekens voorkomen.

Soms worden de drie goddelijke deugden gecombineerd met korenaren en een tak van een druivelaar. Het verwijst zo naar het lichaam van Christus (brood) en bloed van Christus (wijn) tijdens de Eucharistie.

Latijns kruis, korenaar

¹⁰⁴ VANDERVELDE, 1991, p. 166.

SCHEDEL (EN BEENDEREN)

De schedel (alleen of met gekruiste beenderen) fungeert als een *memento mori*: hij herinnert ons eraan dat het leven een einde heeft en dat alle levende wezens voorbestemd zijn om te sterven. Wanneer de schedel wordt omgeven door een lauwerkrans, voegt dit een vleugje hoop toe: hij verbindt de dood met het idee van overwinning, namelijk de wederopstanding op de Dag des Oordeels.

☛ Laurier

INEENGESTRENGELDE HANDEN

De ineengestrengelde handen staan vaak op de graven van koppels. Het laat zien dat het paar ook na de dood verenigd blijft.¹⁰⁵ Doorgaans worden de uiteinden van de mouwen getoond om de vrouw van de man te onderscheiden. De hand van de vrouw is meestal vooraan geplaatst. Zij draagt een trouwring, een teken van trouw. Soms worden de handen omringd door een gebroken ketting.

☛ (Gebroken) ketting

STER

Sterren brengen licht in de duisternis. Op onze begraafplaatsen leidt hij de overledenen naar het hiernamaals. Dit teken symboliseert daarom hoop.¹⁰⁶ De ster komt voor in verschillende vormen, met vijf, zes of acht punten, en wordt soms omgeven door lichtstralen.

De ster met vijf punten

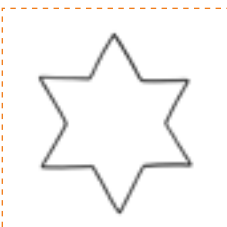
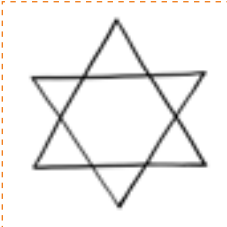
- In de christelijke symboliek refereert de vijfpuntige ster naar de vijf wonden van Christus.¹⁰⁷
- Bij de moslims is de ster gecombineerd met een wassende maan, een symbool van de islam.¹⁰⁸
- Deze ster is ook de vlammende ster van de vrijmetselaars. Zij associëren het met het pentagram, de som van de priemgetallen 2 en 3. Het is de ster die de leerling in de duisternis begeleidt tijdens zijn leertijd.
- In niet-religieuze context staat de vijfpuntige ster door zijn perfecte vorm voor succes en gezondheid.¹⁰⁹

¹⁰⁵ VANDERVELDE, 1991, p. 167.
¹⁰⁶ CHABOT, p. 279; VANDERVELDE, 1991, p. 55.
¹⁰⁷ DIENST ERFGOED PROVINCIE WEST-VLAANDEREN, p. 27.
¹⁰⁸ ☛ Deel 7.6. Islamitische graven
¹⁰⁹ OLORENSHAW en GARDIN, p. 257.

De ster met zes punten

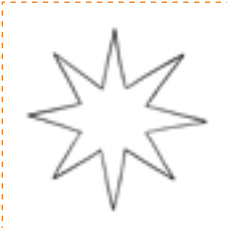
De ster met zes punten is een combinatie van twee driehoeken die in twee verschillende richtingen op elkaar zijn gelegd.

- In de joodse traditie wordt dit de **Davidster** genoemd, een van de belangrijkste symbolen van deze religie. Dit is een hexagram, een vorm bestaande uit twee driehoeken waarvan alle zijden zichtbaar zijn. De Davidster verwijst naar de zes dagen die God nodig had om de wereld te scheppen. Het centrum ervan stelt de sabbat voor, de zevende dag van de joodse week, die ook de rustdag is. In de erevelden onderscheidt de davidster de graven van joodse soldaten.
- In de christelijke traditie zijn alleen de buitenste lijnen getekend (wat het duidelijk onderscheidt van de Davidster). Een van de driehoeken verwijst naar de Heilige Drie-eenheid (Vader, Zoon en Heilige Geest) en de andere naar de menselijke drie-eenheid (geest, ziel en lichaam).¹¹⁰

De ster met acht punten

- In het Nieuwe Testament verwijst deze achtpuntige ster naar de morgenster. Het is de ster die de koningen naar het stalletje in Bethlehem bracht. Een ster die via die weg symbool is geworden voor Christus.¹¹¹

WAPEN / WAPENSCHILD

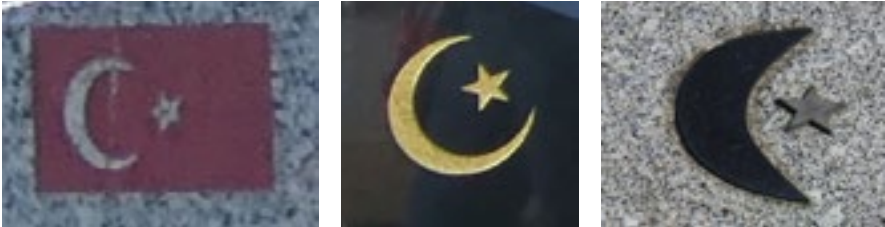
Sinds de middeleeuwen heeft elk adellijk geslacht een wapen. Dit teken bestaat uit een wapenschild, dieren, voorwerpen en/of tekens die een familie symbolisch voorstellen. Soms wordt dit wapen vergezeld van een devies. Op begraafplaatsen wordt een wapen dus gebruikt om de graven van adellijke families te identificeren. Gemeenten hebben ook hun eigen wapen, vaak zijn ze afgebeeld op de graven van burgemeesters.

☛ Devies

DE WASSENDE MAAN EN STER

De wassende maan en ster verwijzen naar de islam¹¹², maar evengoed naar de Turkse vlag.

¹¹⁰ OLORENSHAW en GARDIN, p. 259.
¹¹¹ CHABOT, p. 279.
¹¹² ☛ Deel 7.6. Islamitische graven

Symbolen die een beroep, een functie, een passie, ... aanduiden

Ingenieurs

Een meubelmaker

Een muzikant?

Een drukker

Een gepassioneerde van luchtballonnen of de laatste reis

Steenbewerkers en ondernemers in graftekens

Een sporter

Een brouwer

Een schrijver

Een piloot

Een telegrafist

Een muzikant

Een schipper

Een piloot

4. MATERIALEN EN TECHNIEKEN

- Welke materialen worden gebruikt voor de constructie van graftekens? Hoe herken je ze?
- Waarom zijn er geen granieten standbeelden?
- Waarom kan natuursteen, een hard materiaal, toch barsten?
- Waarom kan je sporen van fossielen van zeepaardjes op verschillende grafstenen vinden?
- Waarom zijn de meeste graven zo grijs?
- Waarom zijn de gezichten van sommige standbeelden verdwenen?

Net als bij huizen worden er bij de opbouw van graftekens uiteenlopende materialen gebruikt. Ze variëren naargelang de periode, de transportmogelijkheden en bewerkingsmethodes, maar ze zijn ook afhankelijk van de smaak van de opdrachtgevers en hun financiële middelen. Sommige materialen werden gekozen vanwege de nabijheid van hun bevoorradingsbron, andere dan weer vanwege hun luxueuze karakter. Hoewel de weerbaarheid tegen de tand des tijds het belangrijkste criterium lijkt te zijn geweest, zijn vele materialen toch in verval geraakt. Door blootstelling aan de weerslementen, luchtvervuiling en vandalisme zijn ze vuil geworden, versleten, afgebrokkeld, gebroken of gewoonweg verdwenen.

Begraafplaats van St.-Gillis

Begraafplaats van Brussel

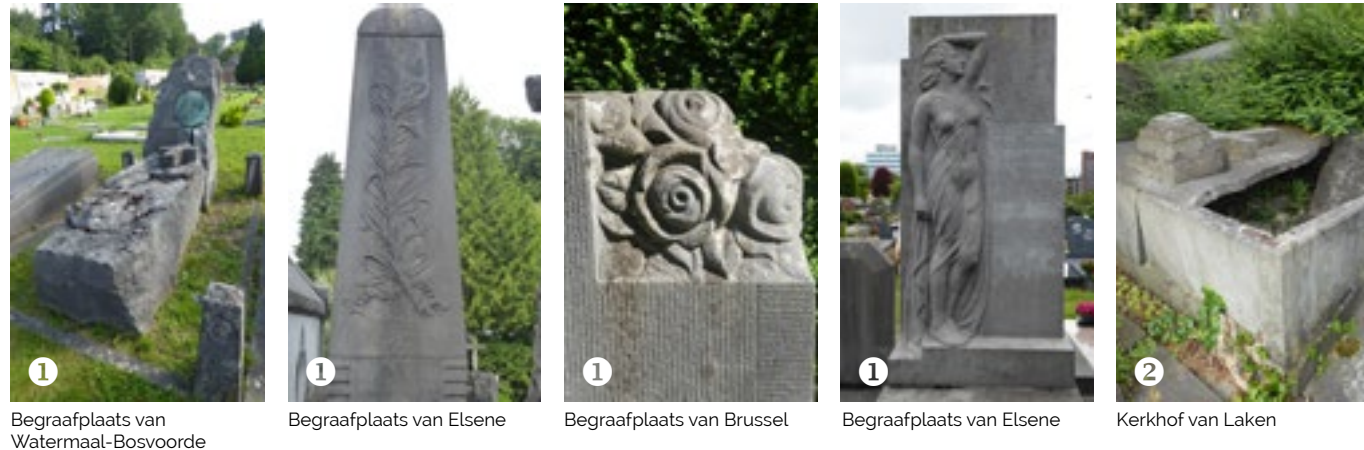
HOE KUNNEN MATERIALEN GEÏDENTIFICEERD WORDEN?

De verschillende materialen op een begraafplaats zijn te herkennen aan de plaatsing op het grafteken, het uitzicht, de textuur, kleur en de manier waarop het licht erop weerkaatst. Ook de sporen van gereedschappen van steenhouwers en van de weerslementen kunnen hints geven.

4.1. Steenachtige materialen

4.1.1. Blauwe hardsteen

Blauwe hardsteen komt voornamelijk uit de steengroeven van Henegouwen.¹¹³ In de 19de eeuw en de eerste helft van de 20ste eeuw was dit het belangrijkste materiaal voor de bouw van graftekens. Soms is het volledige graf gemaakt van blauwe hardsteen, maar het kan ook gecombineerd worden met wit marmer of vanaf het begin van de 20ste eeuw met graniet.¹¹⁵ Het wordt gebruikt in de vorm van massieve blokken **1** of platen **2**. De verschillende delen van het grafteken zijn te onderscheiden aan de voegen.

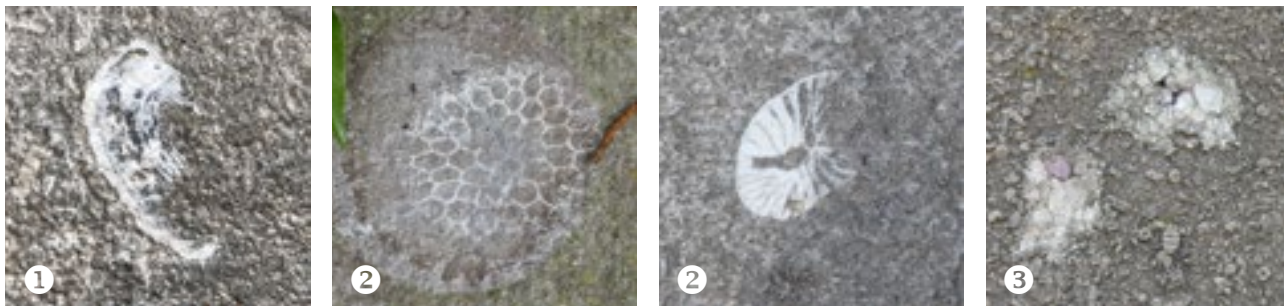
Kleur en uiterlijk

Blauwe hardsteen is alleen blauw in naam! Hij is eigenlijk grijs, oorspronkelijk vrij licht, maar soms is de steen donkerder geworden door luchtvervuiling **1**. Hij wordt zelden gepolijst, waardoor het oppervlak ruw en mat is.

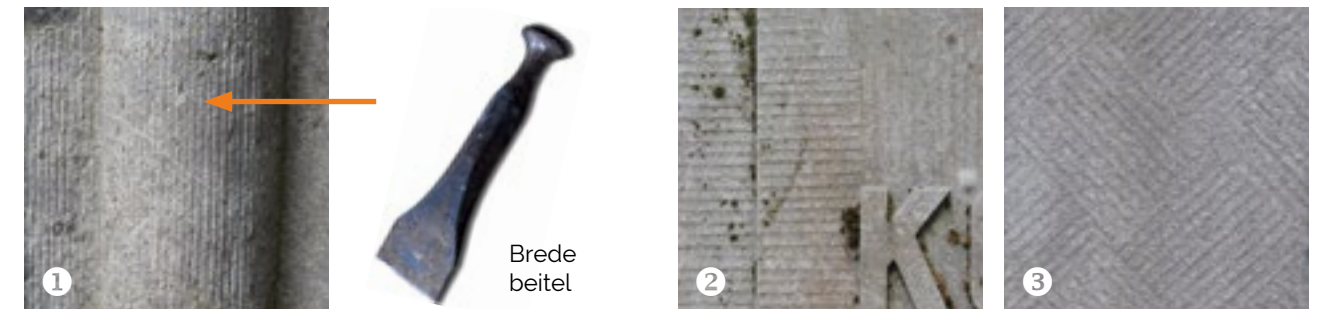
Sporen van de natuur

Tijdens de sedimentatie van het gesteente zijn er in blauwe hardsteen fossielen bewaard gebleven: skeletten van dieren (bijvoorbeeld zeepaardjes) **1** of koralen **2**. Hier en daar zijn ook geodes zichtbaar, dit zijn kleine holttes gevuld met kristallen¹¹⁵ die tot enkele centimeters in diameter kunnen zijn **3**.

Sporen van werktuigen

Het oppervlak van blauwe hardsteen vertoont sporen die het gereedschap van de steenhouwer in de afwerking heeft achtergelaten.¹¹⁶ De meest voorkomende vorm van afwerking is ciseleren. Bij ciseleren worden kort naast elkaar gelegen, evenwijdige groeven met een beitel gehakt **1**. Vóór Wereldoorlog I gebeurde dit met een brede beitel. Doordat dit handmatig gebeurde, zijn de groeven soms onderbroken en kan hun diepte enigszins variëren. Vanaf het interbellum en vooral sinds Wereldoorlog II gebeurt dit met een machine **2**. Dit is te zien aan de groeven waarvan zowel de diepte als de vorm uiterst regelmatig is. Ciseleren kan de hele steen of enkel de randen ervan verfraaien **2**. In de jaren 1950 werd soms de voorkeur gegeven aan een bijzonder decoratief dambordpatroon **3**.

Het oppervlak van de blauwe hardsteen kan ook gehamerd worden, hierdoor krijgt hij een ruw reliëf met kleine putjes **4**. De delen in reliëf worden vaak bekomen met een puntijzer **5**.

Wanneer de hechting van een marmeren plaat of ornament is losgekomen van zijn drager, zijn er onregelmatige sporen te zien op het oppervlak van de steen. Dit deel van de steen was niet zichtbaar en bleef dus onafgewerkt.

¹¹³ GROESSENS, p. 57.
¹¹⁴ VANDERVELDE, 1991, p. 165 en 271.
¹¹⁵ DE CEUKELAIRE, p. 81.

¹¹⁶ Voor meer informatie over de zichtbare sporen van werktuigen in natuursteen, raadpleeg het pedagogisch dossier 14-18. Beelden vertellen, Brussel, 2017, p. 163-166.

Veelvoorkomende schade

Na verloop van tijd gebeurt het dat grafstenen in blauwe hardsteen barsten of breken ❶. Hier kunnen verschillende redenen voor zijn:

- Blauwe hardsteen is slecht bestand tegen zure regen. De steen wordt daardoor poreus en gevoelig voor waterinsijpeling. Wanneer het vriest, zet het water in de steen uit en kan hij barsten.
- Wanneer de grond wegzakt ❷, wat kan gebeuren bij graven in volle grond, zal de steen onder spanning breken.
- Tenslotte kan een zwak punt in de samenstelling van de steen ervoor zorgen dat hij slechter bestand is tegen de tand des tijds ❸.

4.1.2. Carrara marmer

Net zoals blauwe hardsteen was wit marmer ontzettend populair in de 19de eeuw en zelfs tot aan Wereldoorlog II.¹¹⁷ Hij wordt gebruikt als afwerkingssteen, zowel voor grafplaten in verschillende diktes ❶, stèles ❷, voor dunne platen waarop epitafen staan als voor grafdecoratie ❸. Marmer wordt ook gebruikt voor beeldhouwwerk waaronder vazen, standbeelden ❹ of verplaatsbare ornamenten zoals kransen ❺. We komen marmer eveneens tegen in de graf galerijen ❻. In deze donkere ruimtes kunnen ze het weinige licht goed reflecteren.

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg) Kerkhof van Laken Kerkhof van Laken Kerkhof van Laken

Kleur en uiterlijk

Aanvankelijk is Carrara marmer wit en soms geaderd ❶. Oorspronkelijk zorgde de keuze voor het witte Carrara marmer en de blauwe hardsteen dus voor een groot kleurcontrast op de begraafplaatsen. Vaak ziet marmer er vandaag echter grijsachtig uit door luchtvervuiling ❷. Hierdoor kan het verward worden met blauwe hardsteen. Ook erosie heeft het uiterlijk en de textuur van marmer veranderd: het ziet er matter uit en het oppervlak is korrelig geworden, waardoor het op een zoutblok lijkt ❸.

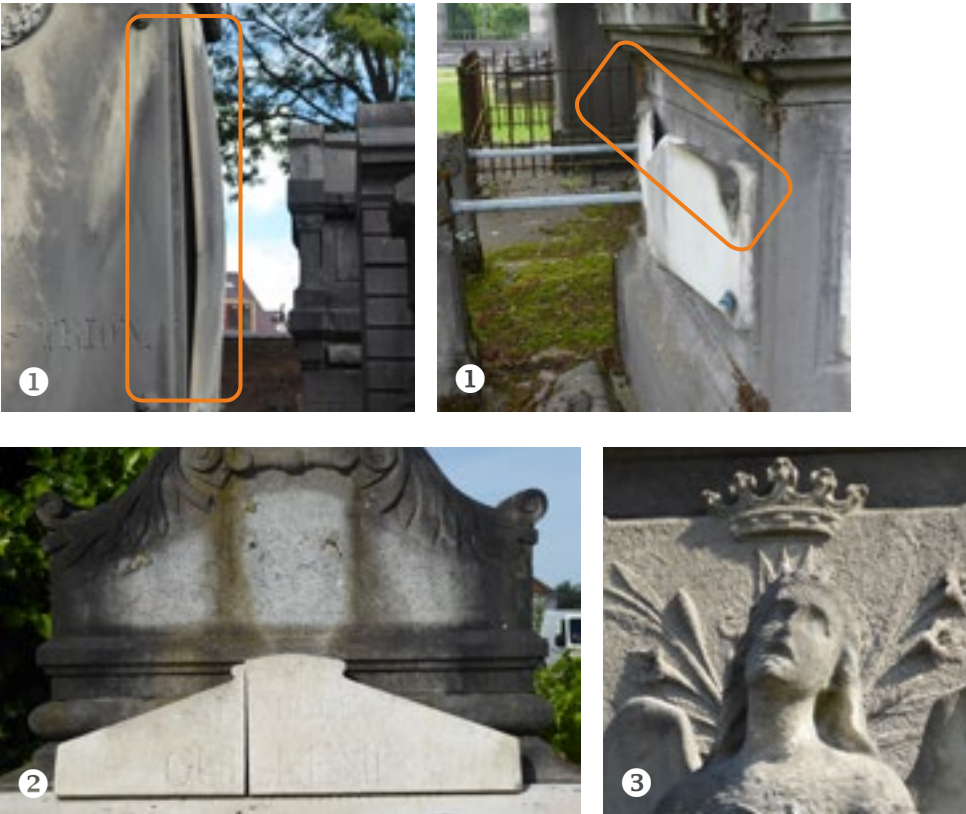

Kerkhof van Laken

De oorspronkelijk kleur van het marmer is nog te zien wanneer we de krans verplaatsen.

Veelvoorkomende schade

Luchtvervuiling maakt het oppervlak van marmer donkerder. Daarnaast wordt de samenstelling van de steen verstoord door vochtig weer en grote temperatuurvariaties.¹¹⁸ Het gevolg hiervan is dat de dunne platen die aan stèles of cippes¹¹⁹ zijn bevestigd, bol komen te staan ❶, barsten in de buurt van hun verankering en uiteindelijk afbreken ❷. Het gevolg bij de standbeelden is dat ze als suiker lijken te smelten en hun scherpe vormen verliezen ❸.

Kerkhof van Laken

4.1.3. Witte kalksteen

Witte kalksteen is het minst aanwezig op onze begraafplaatsen. Het komt uit verschillende Franse steengroeves zoals die van Savonnières, Euville of Massangis.¹²⁰ Witte kalksteen wordt vanaf de tweede helft van de 19de eeuw op de begraafplaatsen gebruikt. Vaak is de steen in blokken versneden voor de bouw van tempeltjes ❶ of kapelletjes ❷. Als zachte steen is hij ook uiterst geschikt voor beeldhouwwerk ❸.

Kerkhof van Laken

Kerkhof van Laken

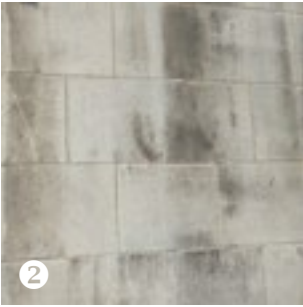
Kerkhof van Laken

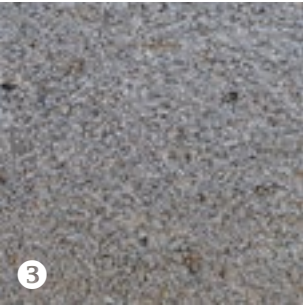
Kerkhof van Laken

Kleur en uiterlijk

Witte kalksteen heeft meestal een beige kleur, die soms naar lichtgeel neigt ❶. Doordat dit gesteente heel gevoelig is voor luchtvervuiling, wordt hij vaak grijs ❷.

Witte kalksteen ziet er mat uit, heeft een korrelig uiterlijk waarbij de grootte van de korrels varieert ❸. Die is namelijk afhankelijk van de herkomst van de steen. In sommige gevallen wordt hij vanwege zijn kwetsbaarheid beschermd door pleisterwerk ❹.

Veelvoorkomende schade

Net zoals marmer reageert witte kalksteen slecht op luchtvervuiling en zure regen. Door luchtvervuiling wordt de steen zo donker dat het lijkt alsof hij verkoold is ❶. Zure regen zorgt voor erosie ❷ en maakt de steen poederig ❸. Dat verklaart zeker en vast waarom we het materiaal maar beperkt op de begraafplaats terugvinden.

Carrara marmer? Blauwe hardsteen? Of witte kalksteen?

Oorspronkelijk was elk materiaal makkelijk van elkaar te onderscheiden, maar, zoals je hieronder kan zien, is dat door de effecten van luchtvervuiling vaak veel moeilijker geworden.

Carrara marmer	blauwe hardsteen
 Wit van nature en vaak geaderd Vaak grijs en mat geworden door vervuiling en erosie De textuur is vergelijkbaar met dat van een zoutblok	 Grijs van nature Vaak donkerder geworden door vervuiling Sporen van werktuigen Fossielen
 Gelig beige van nature Vaak grijs geworden door vervuiling Kleine gaatjes Agglomeraat van korrels	 Conclusie: deze materialen zijn door luchtvervuiling moeilijk van elkaar te onderscheiden:

4.1.4. Graniet

Graniet was de grote vernieuwing tijdens de eerste decennia van de 20ste eeuw. In eerste instantie werden de stenen geïmporteerd uit Schotland, Zweden, Noorwegen, Duitsland of Frankrijk. Door de hoge transportkosten en de moeilijkheid om het te bewerken werd het vaak gecombineerd met blauwe hardsteen.¹²¹ Het werd gebruikt voor grafstenen ❶, stèles ❷, zuilen ❸ of vazen.

Het was echter tijdens het interbellum dat dit materiaal zijn gloriejaren kende. Dankzij nieuwe bewerkingstechnieken kon graniet vanaf dan zelfs voor vrijwel het volledige grafteken gebruikt worden ❹. Tegenwoordig is graniet heel gewoon geworden. Het wordt meestal uit India of China geïmporteerd.¹²² Vaak zijn de kwaliteit en afwerking daarvan echter ondergeschikt aan het graniet dat uit Europa komt.

Begraafplaats van St.-Gillis

Kerkhof van Laken

Kerkhof van Laken

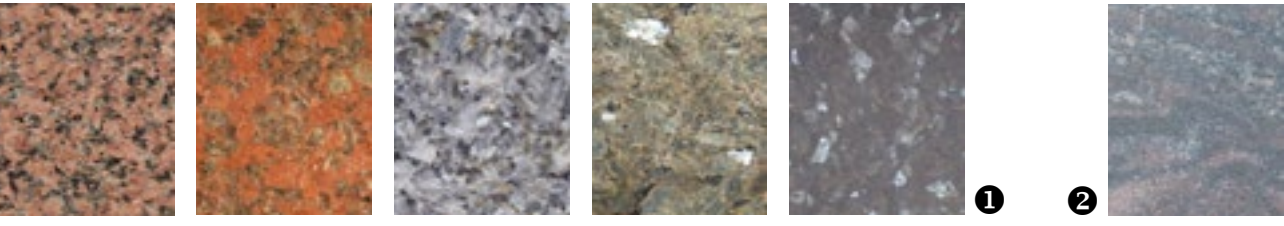

Begraafplaats van Elsene

Kleur en uiterlijk

Aan het begin van de 20ste eeuw was graniet beschikbaar in rood-roze tinten.¹²³ Vanaf het interbellum komt er een groter gamma van kleuren op de markt¹²⁴: zwart, wit, grijs, rood-oranje, roosbruin, groen, ... zowel in lichte als donkere varianten, zowel ingetogen als fel, waardoor de mogelijkheden en effecten toenamen.

Graniet heeft vaak een korrelig uiterlijk, de steen lijkt namelijk te bestaan uit kleine korrels. Hiervan krijgt het zijn naam, korrels zijn namelijk 'grains' in het Engels en Frans of 'grano' in het Italiaans. Vanaf het interbellum bevat graniet nu en dan ook fragmenten van mineralen met een karakteristieke metaalglans. Recent geïmporteerde granietsoorten uit Azië zijn te herkennen aan hun fijnere korrels en/of de dynamische tekening van aders. De tekening in het graniet hangt af van de richting waarin de steen gesneden is: tegen de aders in (korrels) ❶ of met de aders mee ❷.

Graniet is meestal gepolijst en ziet er daarom glad en glanzend uit ❸. Het polijsten sluit de korrel met de rest van het materiaal in en maakt graniet beter bestand tegen de verschillende weersomstandigheden en de druipsporen van brons (zie verder), een materiaal waarmee het vaak wordt gecombineerd. Het kan ook gehamerd worden waardoor het een ruw en mat uiterlijk krijgt ❹, maar dat gebeurt zelden. De steen is met die techniek namelijk slechter bestand tegen de tand des tijds en zal eroderen.

¹²¹ VANDERVELDE, 1991, p. 271-272.
¹²² DUHAU en GROUD, p. 144.
¹²³ VANDERVELDE, 1991, p. 271.
¹²⁴ VANDERVELDE, 1991, p. 402.

4.1.5. Kunststeen

Net zoals graniet verschijnt kunststeen vanaf het begin van de 20ste eeuw op de begraafplaatsen. Er werden verschillende onderdelen in kunststeen vervaardigd, bijvoorbeeld: afdekplaten ❶, grafstenen ❷ en stèles ❸. Het was echter vanaf het interbellum en in de jaren 1940 dat het materiaal meer succes kreeg door de lage productiekosten. Het wordt vanaf dat moment eveneens gebruikt voor volledige graftekens ❹ of kruisen ❺. Vaak zijn deze uit één stuk gemaakt.

Oude begraafplaats van Ganshoren - 1953

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg) - 1936

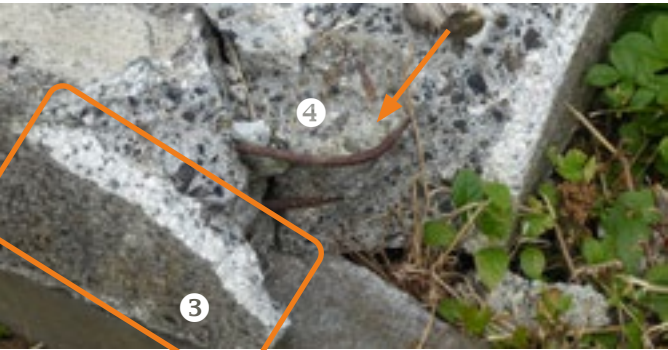

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg) - 1937

Uiterlijk en techniek

In het interbellum zijn de elementen in kunststeen met dezelfde techniek vervaardigd als gewapend beton: een mortel van zand, cement, steenkorrels en water, versterkt met metalen staven (———>), wordt in een bekisting gegoten. Er zijn twee verschillende procedés om een mooi resultaat te bekomen:

- De mortel kan kleine steenfragmenten van regelmatige korrelgrootte bevatten, waardoor het oppervlak van het grafteken er bijna uniform uit ziet ❶. Het geheel wordt in een mal gegoten. Eventueel zijn er decoratieve elementen in bas-reliëf in de mal aanwezig ❷.
- De uitwerking kan ook in twee keer worden gedaan: de mal wordt eerst bekleed met een laag fijnkorrelige mortel die aan de buitenkant van het grafteken zichtbaar zal zijn ❸. Vervolgens wordt de binnenkant van het grafteken gegoten. Dit bestaat uit een ruwere samenstelling die dus niet zichtbaar zal zijn ❹.

Een variant: uitgewassen granito

Een gemetste bakstenen structuur wordt bedekt met een mortel met korrels van een regelmatige grootte. Voordat het droog is, wordt het oppervlak uitgewassen om de korrels in de steen terug te doen verschijnen. Deze techniek noemt men uitgewassen granito, het werd niet alleen op de begraafplaatsen gebruikt, maar vaak ook voor de plinten van gevels uit het interbellum.

Het verschil tussen kunststeen en uitgewassen granito kan je enkel zien als het grafteken beschadigd is en we de onderliggende structuur kunnen zien.

Kunststeen en granito zijn doorgaans samengesteld uit eerder witte of grijze korrels, meestal licht van kleur. Maar als je goed kijkt, zie je stukjes van verschillende tinten. Ook de grootte van de steenkorrels en de kleur van mortel hebben invloed op het resultaat.

Veelvoorkomende schade

Kunststeen is net als granito fragiel en verouderd slecht. Onderhevig aan het weer wordt het materiaal kwetsbaarder, barst en breekt het, waardoor de onderliggende mortel zichtbaar wordt (of de bakstenen in het geval van granito). Enkele gemeentelijke reglementen¹²⁵ verbieden vandaag daarom het gebruik van kunststeen voor langdurige concessies.

Op de begraafplaats van Laken zijn de grafstenen van vroegere langdurige concessies herbestemd om een weg te plaveien.

4.2. Metalen

4.2.1. De ferrometalen - Smeedijzer, gietijzer en plaatijzer¹²⁶

Ferrometalen zijn metalen waarbij ijzer het belangrijkste bestanddeel vormt. IJzer verschijnt op graftekens vanaf de jaren 1830.¹²⁷ Het kan voor allerlei doelen bestemd zijn: voor hekwerk **1**, stangen **2** of kettingen **3** die de hofjes rondom de graftekens afsluiten, maar het wordt ook gebruikt voor deuren van gebouwtjes **4** of kruisen **5**.

Begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

IJzer is ook onzichtbaar aanwezig: het wordt gebruikt voor krammen om verschillende onderdelen van natuursteen samen te houden **6**. Doordat het onderhevig is aan roest, wordt het geïsoleerd met een laagje lood dat het voordeel heeft niet te oxideren **7**. Vanaf het einde van de 19de eeuw kreeg ijzer concurrentie van brons¹²⁸, een materiaal dat beter bestand is tegen corrosie.

Kleur en uiterlijk

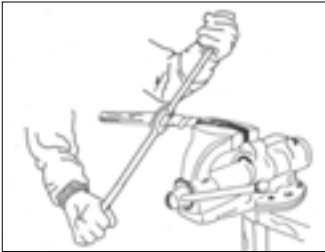
De natuurlijke kleur van ferrometalen is grijs, vaak worden ze bedekt met een zwarte **2** of bruine beschermingslaag. Op de begraafplaatsen vinden we ze echter vaak verroest terug. Je herkent ze dan aan hun oranje-bruine kleur en hun korrelige, ruwe textuur **1 4 5**.

¹²⁶ Voor meer informatie over de ferrometalen, raadpleeg de Erfgoedkoffer over ijzerwerk bij het lesmateriaal op onze website www.erfgoedklassen.brussels.
¹²⁷ GROESSENS, p. 59.
¹²⁸ VANDERVELDE, 1991, p. 165.

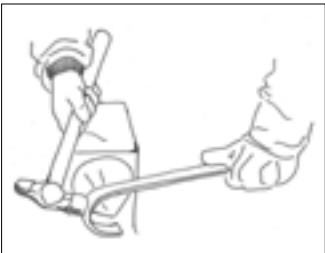
Technieken

Smeedijzer

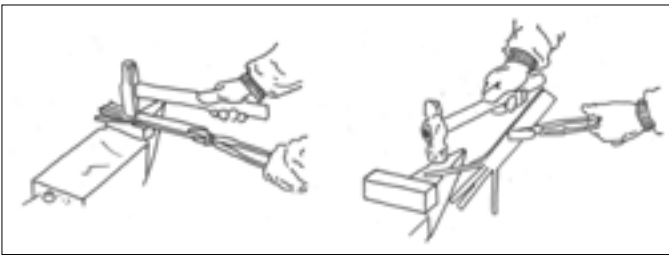
Ijzer kan gesmeed worden: staven met verschillende doorsneden worden in dit geval warm bewerkt met verschillende technieken.

Torderen: draaien of vlechten

(Rond)buigen

Slijten

Gietijzer

Wanneer gesmolten metaal in een mal wordt gegoten, is het resultaat gietijzer. Hoe kunnen we dit materiaal herkennen? Wanneer de samengestelde delen niet uit staven kunnen zijn vervaardigd of wanneer identieke elementen (gegoten in eenzelfde mal) worden herhaald, dan is het gietijzer.

De massaproductie van gietijzeren elementen democratiseerde de prijs ervan. Een gietijzeren kruis was daarom veel goedkoper dan een stenen kruis. Er moeten in de 19de eeuw veel voorbeelden geweest zijn, maar de meeste zijn ondertussen verdwenen: ofwel omdat ze op graven stonden met concessies van beperkte duur, ofwel omdat ze in verval zijn geraakt. Toch is gietijzer nog steeds te zien op de begraafplaatsen, namelijk in decoratieve afsluitingen.

Begraafplaats van Elsene

Kerkhof van Laken

Begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde

Kerkhof van Laken

Plaatijzer

Er kan ook gewerkt worden met plaatijzer. Dit zijn platen waaruit patronen kunnen worden gesneden. Deze techniek wordt bijvoorbeeld gebruikt om deuren voor grafkapelletjes of graftempeltjes te maken.

Veelvoorkomende schade

Ferrometalen roesten. In contact met lucht en vocht worden ze ruw en brokkelen ze af, soms vallen ze zelfs helemaal uit elkaar.

Wanneer water tussen de verschillende delen van het monument sijpelt en de krammen doet roesten, kunnen de gevolgen desastreus zijn: een stèle uit blauwe hardsteen die loskomt van zijn sokkel ❶, marmeren platen die loskomen van hun steun ❷, ...

Hetzelfde geldt wanneer water in kunststeen sijpelt en de ijzeren staven doet roesten. Hun volume neemt toe tot het materiaal barst.

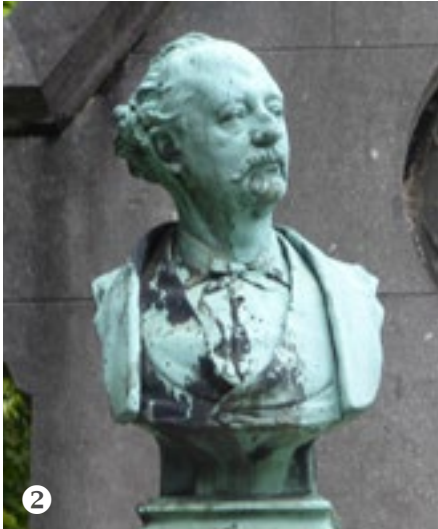

4.2.2. Brons

Brons is een legering van koper en tin.¹²⁹ Dit materiaal is zeer gegeerd vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw.¹³⁰ Het wordt gebruikt voor medaillons ❶, bustes ❷, standbeelden ten voeten uit ❸ of funeraire accessoires zoals vazen ❹, kransen of symbolische ornamenten ❺.¹³¹ Het blijft in gebruik in de jaren 1950, maar beperkt zich dan tot belettering ❻.¹³²

Begraafplaats van Elsene

Begraafplaats van Elsene

Begraafplaats van Etterbeek

Begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde

Begraafplaats van Oudergem

Oude begraafplaats van Ganshoren

Begraafplaats van Koekelberg

Kleur en uiterlijk

De natuurlijke kleur van brons is goudbruin. Het werd oorspronkelijk beschermd door een patina zodat het verschillende tinten van bruin, groen of goud kon hebben. Door de inwerking van lucht, verontreinigende stoffen en vochtigheid verliest het brons zijn beschermende laag. Hierdoor oxideert het aanwezige koper en wordt het groengrijs. Door deze verkleuring is een legering met koper vandaag makkelijk te herkennen ❷. We noemen deze kleur Spaans groen of groenspaan. Maar het is ook heel aannemelijk dat het oorspronkelijke patina deze kleur al bevatte. Het is namelijk een kleur die bijzonder goed contrasteert met de rode kleur van graniet.

Het is daarnaast ook mogelijk dat sommige stukken die wij als brons identificeren in feite uit messing zijn gemaakt. Dit is een andere legering op basis van koper, maar het is moeilijk om ze met het blote oog te onderscheiden.¹³³

Veelvoorkomende schade

Bovenop de kleurverandering naar Spaans groen is brons onderhevig aan weersomstandigheden en luchtvervuiling, waardoor het metaal mat wordt en bedekt geraakt met zwarte plekjes ❶. Het laat vaak ook groenachtige druijsporen achter op blauwe hardsteen en marmer ❷.

De belettering werd bevestigd met kleine bronzen staafjes. Tegenwoordig zijn deze vaak losgekomen, zodat sommige letters ontbreken.

4.2.3. Zinklegeringen

Legeringen op basis van zink worden gebruikt voor het maken van schakels die aan de stenen paaltjes rond de monumenten zijn bevestigd. Ze zijn een goedkoper alternatief voor brons of ijzer. Een veelgebruikte legering is *zamak*, uitgevonden in 1926.¹³⁴ Het is een mengeling van zink, aluminium, magnesium en koper.

Kleur en uiterlijk

Elementen op basis van zink zijn blauwgrijs van kleur, mat en wegen niet veel. Ze oxideren en verouderen na verloop van tijd, waardoor hun glans verdwijnt¹³⁵ en ze er ruw gaan uitzien.

¹²⁹ Voor meer informatie over de techniek van brons: ERFGOEDKLASSEN EN BURGERSCHAP, 2017, p. 150-160.

¹³⁰ VANDERVELDE, 1991, p. 165.

¹³¹ VANDERVELDE, 1991, p. 402.

¹³² VANDERVELDE, 1991, p. 484.

¹³³ DUHAU en GROUD, p. 162.

¹³⁴ DUHAU en GROUD, p. 162.

¹³⁵ DUHAU en GROUD, p. 162.

4.3. Keramiek

Dankzij de gebruikte materialen en techniek is keramiek bestand tegen weersomstandigheden. Het breekt echter gemakkelijk, waardoor deze fragiele voorwerpen op de begraafplaatsen vaak zijn verdwenen.

4.3.1. Faience

Faience is een keramisch materiaal dat hoofdzakelijk bestaat uit klei en silica (zand) en soms kaolien. Deze mengeling wordt bij een temperatuur tussen 900 en 1150 graden gebakken.¹³⁶ Het is meestal geglaazuurd, d.w.z. bedekt met een materiaal dat tijdens het bakken verglaast. Doordat het breekbaar is, werd het vanaf het begin van de 20ste eeuw¹³⁷ gebruikt voor minder permanente ornamenten (kransen, kruisen, ...) die op een grafsteen werden geplaatst of aan daarvoor bestemde haken werden opgehangen.

Kleur en uiterlijk

Faience kan wit en mat zijn **1** of gekleurd en geglaazuurd **2**. In het eerste geval is het stuk eenmaal gebakken zonder met glazuur te zijn bedekt. Dit wordt *biscuit* genoemd. In het tweede geval wordt dit biscuit bedekt met een glazuur op basis van silica en aluminiumoxide¹³⁸ dat maakt het object na een tweede bakfase waterdicht en geeft het zijn glanzend uiterlijk. Dit glazuur bevat mineralen of metaaloxiden die het zijn kleur geeft. Voorwerpen uit faience zijn hol.

Dankzij bepaalde glazuren kan men goedkoper imitaties maken van meer prestigieuze materialen zoals brons **3** of graniet **4**.

Oude begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe

Begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

Begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

Begraafplaats van Brussel

Begraafplaats van Elsene

Begraafplaats van Brussels

Begraafplaats van Brussel

4.3.2. Porselein

Porselein is een witte keramiek gemaakt van kaolien, veldspaat en kwarts, gebakken bij ongeveer 1300 graden.¹³⁹ Het onderscheidt zich van faience door zijn fijnheid, witheid en doorschijnendheid. Het wordt gevonden op begraafplaatsen in de vorm van fotografische medaillons. Het is een veel goedkoper alternatief voor de gebeeldhouwde voorstelling en verschijnt vanaf het begin van de 20ste eeuw. Porseleinen medaillons werden alomtegenwoordig in het interbellum.

Porselein wordt om verschillende redenen gekozen als fotografisch medium voor buiten. De bij zeer hoge temperatuur gebakken pasta heeft een vergelijkbaar proces ondergaan als glas. Hierdoor zijn alle luchtballen verdwenen en is de pasta ondoordringbaar geworden. Doordat er geen water in porselein kan doordringen, is het materiaal bijzonder goed bestand tegen vorst.

Het oppervlak is uiterst geschikt voor fotografie. Het is perfect glad, maar bovenal contrasteert de witte en doorschijnende kleur van het porselein met de zwart-witfotografie. Dit zorgt voor een maximale leesbaarheid van het portret. Om de foto op een porseleinen drager af te drukken, wordt een lichtgevoelig glazuur op het oppervlak aangebracht en wordt het porselein negatief belicht.¹⁴⁰ Het geheel wordt dan gebakken op ongeveer 900 graden. Na afkoeling is de foto dus ingesloten in het glazuur, dat zorgt er tegelijkertijd voor dat dit fotografisch plaatje goed bestand is tegen verschillende weersinvloeden.¹⁴¹

Begraafplaats van Elsene

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

Begraafplaats van Brussel

Veelvoorkomende schade

Hoewel het weerbestendig is, is porselein een broos materiaal dat bij een schok breekt **1**. Daarnaast kan zure regen soms ook vreten aan het oppervlak van het glazuur waarin de foto zit **2**.

Oude begraafplaats van Ganshoren

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

¹³⁶ BLONDEL, p. 72.
¹³⁷ DUHAU en GROUD, p. 206.
¹³⁸ BLONDEL, p. 51.

¹³⁹ LAHAUSSOIS, p. 70: kaolien is een witte klei die aan porselein zijn karakteristieke kleur geeft, kwarts geeft het zijn duurzaamheid en veldspaat laat toe om het smeltpunt van de verglazing tijdens het bakken te verlagen.
¹⁴⁰ Hierbij wordt licht door het negatief gestuurd om een reactie te veroorzaken die de verschillende grijs tinten in de foto naar voren brengt.
¹⁴¹ Afbeeldingen voor de eeuwigheid.

4.4. Glas

Als kwetsbaar materiaal bij uitstek komt glas in verschillende vormen voor op begraafplaatsen. Aan het begin van de 20ste eeuw werd het gebruikt voor vitrines **1** of serres die de graven omsloten **2**. Tegenwoordig zijn deze elementen vaak verdwenen. Ook hebben sommige begraafplaatsen¹⁴² het gebruik van dit breekbare materiaal verboden omdat het de tand des tijds niet doorstaat.

Begraafplaats van Brussel

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

Kerkhof van Laken

4.4.1. Glas-in-loodramen

Het is vooral in de vorm van glas-in-loodramen in grafkapelletjes of graftempeltjes dat op begraafplaatsen nog glas wordt aangetroffen. Glas-in-loodramen bestaan uit stukjes gekleurd glas, meestal beschilderd, die bijeengehouden worden door loden staven. Ze stellen vaak religieuze taferelen voor.

Begraafplaats van Brussel

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

4.4.2. Gegoten glasplaat

Gegoten glas tref je vanaf het interbellum aan op begraafplaatsen in de vorm van glazen platen die zijn aangebracht op het grafteken.¹⁴³ Deze platen zijn ondoorzichtig en vaak zwart van kleur.¹⁴⁴ De opschriften zijn gegraveerd met een zandstraal voor een grijze en matte afwerking. Vaak zijn het de letters en ornamenten die rechtstreeks in het glas zijn gegraveerd **1**. Soms is het ook omgekeerd. De achtergrond is dan gematteerd zodat de donkere, glanzende letters in reliëf naar voren komen **2**. Omdat glas fragiel is, zijn deze platen vandaag vaak gebarsten of gebroken.

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

¹⁴² Meer bepaald die van Schaarbeek en Watermaal-Bosvoorde.

¹⁴³ FOURNIÉ.

¹⁴⁴ In België is er ook een andere variant, marbriet genaamd, ontwikkeld in het dorp Fauquez.

Glas is soms ook aanwezig in decoratief inlegwerk, vaak in het zwart **1**, soms gekleurd. Het neemt de vorm aan van fragmenten van gebroken glas die in elkaar zijn gepast **2**, of van mozaïeken **3**.

Begraafplaats van Oudergem

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

Begraafplaats van Elsene

4.5. Materialen en technieken na verloop van tijd

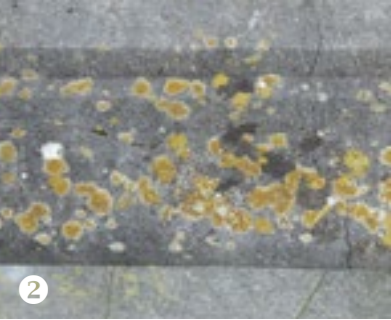
Naast de inherente oorzaken degraderen materialen ook door andere factoren. Vaak is dit door hun locatie in de open lucht.

De **omringende natuur** omkadert het grondplan van een begraafplaats, maakt het mooier, accentueert de graftekens¹⁴⁵, maar heeft uiteraard ook invloed op de staat van behoud van het grafteken. Over het algemeen loopt dat samenleven met planten en dieren goed, maar ...

... de wortels van de boom hebben het grafteken bewogen.

... mos **1** of korstmoss (een schimmel met algen) **2**, bedekken blauwe hardsteen, marmer en in mindere mate graniet.

... zure vogel- of knaagdieruitwerpselen tasten de steen aan.

... een dier heeft een hol onder een grafteken gegraven waardoor stabiliteit in gedrang komt.

¹⁴⁵ Deel 4.2. Groenaanleg in functie van het grondplan, de graftekens en de bezoekers

Schade kan ook worden veroorzaakt door **menselijk** ingrijpen: bij de bouw van een grafteken, bij het onderhoud of bij eventuele reparaties, om nog maar te zwijgen van vandalisme (diefstal van materialen of opzettelijke beschadiging).

Het grafteken is ontworpen zonder rekening te houden met goede afwatering. Het water stagneert en zal de steen eroderen.

Het grafteken is op een slechte manier opnieuw gevoegd. De voegen zijn beschadigd en soms zelfs verdwenen.

Het grafteken werd gereinigd met een te agressieve techniek, waardoor de steen is gebarsten.

De granieten plaat, die met cement aan de soufflet uit blauwe hardsteen is bevestigd, is losgekomen en van de helling afgegleden.

Om te voorkomen dat een grafteken in verval geraakt, is het net als bij een huis cruciaal om het met de juiste materialen en technieken te onderhouden. Het is belangrijk om het regelmatig te controleren, met bijzondere aandacht voor de hechtingen, moeren en scharnieren.¹⁴⁶

Bij natuursteen wordt een goede reiniging meestal gedaan met een zachte borstel en proper water.¹⁴⁷ Bleekmiddel mag niet gebruikt worden: het bevat namelijk chloor en natrium. Dit tast de poreuze steen aan, waardoor het materiaal wordt afgebroken.¹⁴⁸ Hetzelfde geldt voor hogedrukreinigers, die de toplaag in de steen elimineren. Hierdoor wordt deze kwetsbaarder.

Voor metalen moet ook een zachte borstel worden gebruikt. Er moet bijzondere aandacht worden besteed aan hechtingen in het metselwerk en aan kleine elementen zoals belettering.¹⁴⁹

Het is ook belangrijk te aanvaarden dat onderhoud niet betekent dat een grafteken in zijn oude glorie wordt hersteld. Grafstenen verouderen en verweren. Dat is normaal.

In geval van aantasting van het grafteken moet men eerst proberen de pathologie te identificeren alvorens te handelen. Het is zoals een arts die eerst een diagnose moet stellen en de oorzaak van het probleem moet vaststellen alvorens een doeltreffend geneesmiddel voor te schrijven. Het is essentieel om beroep te doen op professionals in plaats van te proberen de beschadigde elementen zelf op te lappen.

Grafteken tijdens restauratie op het kerkhof van Laken

Twee graftekens in marmer. Het linkse monument is nog niet 2 gerestaureerd. Dat aan de rechterkant van funeraire beeldhouwer Ernest Salu werd door een specialist met stoom gereinigd 1.

¹⁴⁶ MAEKELBERG en SCHEIRLINCKX, p. 64.
¹⁴⁷ Ibid.
¹⁴⁸ DUHAU en GROUD, p. 275.
¹⁴⁹ MAEKELBERG en SCHEIRLINCKX, p. 64-66.

5. DE STILISTISCHE EVOLUTIE VAN GRAFTEKENS - VORMEN EN INVLOEDEN

Waardoor wordt de decoratie op de begraafplaatsen beïnvloed? De natuur? De oudheid? De middeleeuwen? De Franse stijlen?

Waarom lijken sommige gebouwtjes op kerken? Hoe herken je een grafteken in art nouveau?

Hoe herken je de vormen van een stèle uit het interbellum? Waarom zijn sommige graven bijna identiek?

Waar moeten we naar kijken om de stijlen van graftekens te herkennen? En waarom is de oudheid de belangrijkste inspiratiebron?

In de straten van de stad tonen de gevels uit de 19de en begin van de 20ste eeuw dat rijke eigenaars veel belang hechtten aan hun woning: het was een manier om hun rang en prestige te tonen. De graftekens laten op dezelfde manier zien dat dit ook gold voor hun laatste rustplaats. Sommige families gebruikten zelfs dezelfde architect voor hun familiegraf als voor hun huis.¹⁵⁰ Dat is heel logisch, want zij kozen voor een altijddurende concessie: hun grafmonument moest voor altijd blijven bestaan.

Het belang dat aan deze graftekens wordt gehecht, komt tot uiting in hun materialen, maar ook in hun vormen en decoratie. Deze volgen de eigentijdse mode, vaak echter met een kleine vertraging ten opzichte van de architectuur, maar ze onthullen ook de smaak of soms zelfs het geloof van de overledene en zijn familie.¹⁵¹

5.1. De 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw - Invloeden van het verleden

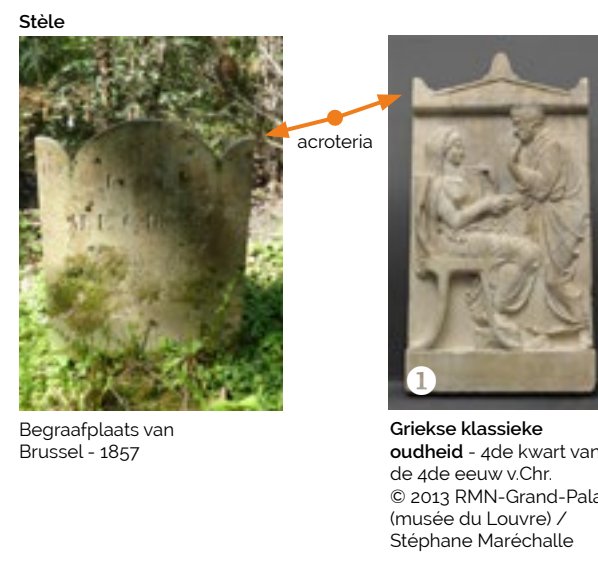
Op de kerkhoven werden tot het einde van de jaren 1820 grafplaten tegen de muur van de kerk of de kerkhofmuur geplaatst. Toen ze rond 1830 daarvan loskwamen, namen ze vaak de vorm aan van kruisen en stèles.¹⁵² Deze graftekens vonden hun inspiratie in de oudheid en snel daarna ook in de middeleeuwen.¹⁵³ Deze twee grote periodes in de geschiedenis hadden een diepgaande invloed op de bouwstijl van graftekens, al werd later ook in andere periodes inspiratie gevonden.

5.1.1. Inspiratie uit de Grieks-Romeinse oudheid

Dankzij de herontdekking van de ruïnes van Herculaneum en Pompeii is de antieke wereld vanaf de jaren 1770 opnieuw in de mode gekomen. In Brussel ontwikkelde zich een nieuwe architectuur op het Koningsplein, waar een kerk de vorm kreeg van een Grieks-Romeinse tempel. Deze nieuwe architectuurstroming werd neoclassicisme genoemd: 'neo' voor nieuw en 'classicisme' als verwijzing naar de oudheid.¹⁵⁴⁻¹⁵⁵

Tot de jaren 1860-70 werd de bovenkant van de stèles vaak op verschillende manieren afgewerkt: rechthoekig of gebogen, vaak afgewerkt met acroteria (1 acroterion, 2 acroteria). Acroteria lijken op kleine oortjes aan de zijkant van frontons van tempels en grafstèles uit de oudheid. Vormelijk lijken die antieke grafstèles veel op deze met antieke inspiratie, ze dragen in deze periode weliswaar geen figuratieve voorstelling ❶. De belangrijkste graftekens hebben daarentegen de vorm van een cippe. Dit is een structuur die al in de Etruskische beschaving graven kon markeren.¹⁵⁶ Als alleenstaande structuur wordt de cippe bekroond door een fronton ❶. Daarnaast dient dit type van grafteken geregeld als sokkel. In dat geval staat er een urne, een afgebroken zuil, een obelisk of een kruis bovenop. Dit zijn vormen die ook los van de cippe op de begraafplaatsen voorkomen.

Zoals in de neoklassieke architectuur van die tijd wordt er spaarzaam omgegaan met decoratie. Het geheel is symmetrisch, eenvoudig en ordelijk. De graven zijn gemaakt van blauwe hardsteen en de grafopchriften zijn vaak aangebracht op dunne, witte marmeren platen. Het portret van de overledene verschijnt soms in bas-reliëf in een medaillon van marmer, later van brons. Deze vroege graven waren vaak afgebakend met smeedijzeren of gietijzeren hekken, waarvan de meeste nu verdwenen zijn.

Obelisk
Kerkhof van Laken - 1838

Afgebroken zuil
Begraafplaats van Brussel - 1857

Cippe
Begraafplaats van Brussel - 1847

Bas-reliëf
Portret van de dichter J. M. Dautzenberg - Begraafplaats van Elsene - 1869

¹⁵⁰ VAN SANTVOORT, p. 106.

¹⁵¹ Deel 5.3. De symbolen op een begraafplaats en Deel 7. Religie en levensbeschouwing op de Brusselse begraafplaatsen

¹⁵² VANDERVELDE, 1991, p. 71.

¹⁵³ De oudste graftekens die we van de begraafplaatsen van het Brussels Gewest kennen, stonden op de oude kerkhoven die vandaag zijn verdwenen en waarvan enkele graftekens vanaf de tweede helft van de 19de eeuw werden overgebracht naar de gemeentelijke begraafplaatsen.

¹⁵⁴ Voor meer informatie kan je terecht op onze website: 'Spielen bij de klassieken' - Erfgoedklassen - Lesmateriaal - Wandelparcours.

¹⁵⁵ We noemen Latijn en Grieks 'klassieke talen'.

¹⁵⁶ Deel 5.2. Overzicht van vormen van graftekens - Typologie

¹⁵⁷ © The Trustees of the British Museum. Shared under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) licence. Marble sepulchral chest of Titus Isauricus, Burial-chest, Roman, Rome.

Vanaf de jaren 1860¹⁵⁸ verschenen er indrukwekkende graftekens die gelijken op tempeltjes.

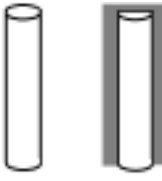
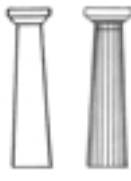
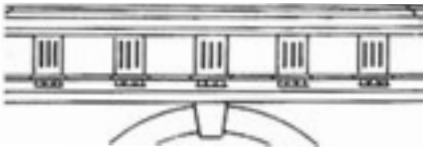
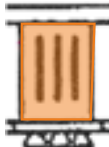

Kerkhof van Laken - 1868

Begraafplaats van Sint-Gillis - 1861

► **De fundamenten zijn gelegd:** veel graftekens zijn beïnvloed door deze vormtaal. De oudheid zal de belangrijkste bron van invloed blijven door de eeuwen heen. Het wordt dan ook beschouwd als de bakermat van de architectuur en vertegenwoordigt traditie, orde en perfectie.

ENKELE KENMERKEN OM DE INVLOED VAN DE GRIEKS-ROMEINSE OUDHEID TE HERKENNEN ¹⁵⁹				
				
tempel	pijler - pilaster	zuil - halfzuil	glad of gecanneleerd	obelisk ¹⁶⁰
kapiteel				
				
dorisch	ionisch	korintisch		
				
			recht	of gebogen fronton
				
hoofdstel		triglief		
				
		druppels		
				
tandlijst	Grieks motief of meander		guirlande of festoen	
				
palmette		acantusblad	rozet	
				
		poot met klauwen van een leeuw		
sierlijst				
				
... eierlijst		... sierlijsten met hartvormige waterbladeren en pijlpunten		... kraallijst

¹⁵⁸ Voor zover we weten want er zijn sporen van oudere gebouwtjes.

¹⁵⁹ Deze tabellen met de kenmerken van elke invloed kunnen gedownload worden via onze website: www.erfgoedklassen.brussels - Lesmateriaal - Begraafplaatsen. © De meeste afbeeldingen komen uit de *Dictionnaire raisonné de l'architecture française*.

¹⁶⁰ De obelisk is natuurlijk een monument dat oorspronkelijk voorkomt in het oude Egypte (► [Deel 5.2. Overzicht van vormen van graftekens - Typologie](#)). De vorm was echter al gekend en verspreid in de Romeinse oudheid, aangezien er in de 1ste eeuw voor Christus een obelisk meegenomen is naar Rome waar meerdere kopieën zijn gemaakt.

5.1.2. Inspiratie van de middeleeuwen

In de hoofden van de mensen van de 19de eeuw vertegenwoordigden de Europese middeleeuwen een gouden tijdperk voor het christendom. Het was een tijd waarin iedereen gelovig was en het geloof tot uiting kwam in indrukwekkende, religieuze gebouwen. Op begraafplaatsen herinneren heel wat graftekens aan deze periode. De gebouwtjes kregen de vorm van miniatuurkerkjes en worden gewoonlijk 'grafkapelletjes' genoemd. Ze zijn geen kopieën van middeleeuwse gebouwen, maar combineren vormen en motieven op een manier die waarschijnlijk nooit op die manier hebben bestaan. Deze graftekens komen eerder overeen met het idee van die tijd dan met de realiteit, als een soort romantisch ideaal van een vervlogen tijd.

Hoewel de middeleeuwse invloed vooral doorgedrongen is bij de adel en christelijke families (katholiek en protestants)¹⁶¹, dan nog zou het te simplistisch zijn om daaruit af te leiden dat hun graven herkenbaar zijn aan hun middeleeuwse uiterlijk. Veel katholieken kozen namelijk een grafteken dat geïnspireerd was op de oudheid (de periode waarin Christus leefde). Omgekeerd kozen ook niet-christenen voor de middeleeuwen als referentie. Op het joodse deel van de begraafplaats aan de Dieweg zijn bijvoorbeeld enkele graven met gotische vormen te zien. De middeleeuwen waren simpelweg uiterst in de mode, denk maar aan Victor Hugo die in 1831 furore maakte met zijn *Notre Dame de Paris*.

• Keltische inspiratie

Op de Brusselse begraafplaatsen is Keltische inspiratie te vinden in kruisen die versierd zijn met vlechtwerk en nimbussen. Een nimbus is een ring die het universum of de zon kan symboliseren.¹⁶² Deze invloed komt van de eerste christenen die aan het begin van de middeleeuwen op de Britse eilanden zijn aangekomen (einde van de 6de eeuw).

In het midden van de 19de eeuw inspireerden de Keltische voorouders, de Arthuriase legende en haar ridderlijke idealen vooral de kunsten in Groot-Brittannië. In Brussel schijnen de eerste Keltische kruisen dan ook toe te behoren aan de graftekens van overledenen van Engelse afkomst. Later wordt dit type ook populair bij de Belgische bevolking.

Kruis van Keltische inspiratie - Begraafplaats van Brussel - rond 1910

• Romaans-Byzantijnse inspiratie

Sommige grafkapelletjes zijn geïnspireerd op Byzantijnse architectuur (6de-13de eeuw), een architectuur met een sterke invloed van de oudheid, en op romaanse architectuur (9de-12de eeuw). Ze zijn massief en hebben ronde boogopeningen. Vooral het ingangsportaal is bijzonder opvallend: een timpaan wordt omgeven door concentrische bogen.

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg) - 1878 - arch. Ghys

¹⁶¹ Veel van de anglicaanse stèles die overgebracht werden van de oude protestantse begraafplaats in de Leopoldwijk naar de begraafplaats van Brussel hebben een gotische inspiratie. Het is namelijk in Engeland dat de *medieval revival* begint. ► [Deel 7.5. Protestantse graven](#)

¹⁶² ► [Deel 5.2. Overzicht van vormen van graftekens - Typologie](#)

ENKELE KENMERKEN OM DE ROMEINS-BYZANTIJNSE INVLOED TE HERKENNEN

combinatie van verschillende geometrische volumes

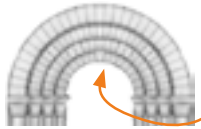
koepel

rondboog

tweelicht (boog met dubbele opening)

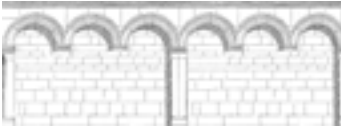
boogstenen

tympanon

mozaïek

boogfries

cul-de-lampe

met bladeren of met een menselijk hoofd

kapiteel

geometrisch

met bladeren

historiserend (met personages)

Enkele friezen met ornamenten

munten

rozetten

vlechtwerk

kepersmotief

kanteelmotief

• Gotische inspiratie

In de 19de eeuw kende Brussel nog enkele voorbeelden van gotische architectuur (13de-16de eeuw), waaronder het stadhuis, de kathedraal en de Zavelkerk. Het was de tijd van grote 'restauratie'-campagnes van oude monumenten, die daardoor een meer 'middeleeuws' uiterlijk kregen dan ze oorspronkelijk hadden.¹⁶³ De invloed van de gotiek werd duidelijk in nieuwe kerken die gebouwd werden in de zogenaamde neogotische stijl. België is op dat moment nog een heel nieuw land. Door te verwijzen naar prestigieuze lokale architectuur uit ons verleden werd een eigen Belgische cultuur gesmeed.

Op de begraafplaatsen is de gotische invloed te zien rond de jaren 1830 aan stèles in de vorm van spitsbogen, maar ook aan grotere graftekens en, iets later, aan de grafkapellen. De gotische graftekens onderscheiden zich door een verticaliteit, spitsbogen en scherpe vormen die naar de hemel lijken te wijzen (in de middeleeuwen werd dit gebruikt om een verbinding tussen God en de mens tot stand te brengen). Het is ook herkenbaar aan de glas-in-loodramen (die op dat moment weer in de mode waren geraakt in huizen), en aan de drie- of vierlobbige vormen die in steen zijn uitgehakt en die het grafteken een kantachtig uiterlijk geven. De gotische ornamentele overdaad contrasteert vooral met de neoklassieke, strakke orde.

Blauwe hardsteen is nog steeds overheersend. Sommige grafkapellen zijn echter van witte kalksteen, zodat ze meer gelijken op de gotische kerken van onze streken.

Vanaf de jaren 1830

Begraafplaats van Brussel - 1854

Nog gotische inspiratie in de 20ste eeuw

Begraafplaats van Ukkel (Dieweg) - rond 1914 - arch. G. Serneels

Begraafplaats van Ukkel (Dieweg) - rond 1914 - arch. G. Serneels

ENKELE KENMERKEN OM DE GOTISCHE INVLOEDEN TE HERKENNEN

verticaal - puntige vormen

spitsboog

accoladeboog

ezelsbrugboog

venster met maaswerk

kruisribgewelf

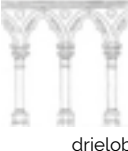
wimberg

pinakel

roosvenster

drielobbige vorm

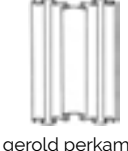
driepas

vierpas

hogel - koolvormige hogel

gerold perkament

nis met of zonder standbeeld

cul-de-lampe

met bladeren of historiserend (met personages)

glas-in-loodraam

waterspuwer

5.1.3. Richting het eclecticisme

• Over het reliëf

Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw werden de meeste graftekens die geïnspireerd waren op de oudheid, overladen met architectonische elementen, reliëf en decoratie. Dit was het tijdperk waarin verschillende vormen werden gecombineerd: een enkel grafteken bestond bijvoorbeeld uit een sarcofaag of een soufflet met een cippe met daarop een obelisk, bekroond door een urne of een kruis. Dit alles werd gedecoreerd met funeraire symbolen.¹⁶⁴ Terwijl op het grafteken vroeger soms een portret van de overledene in een medaillon in bas-reliëf verscheen, staan er vanaf deze periode vaker driedimensionale beeldhouwwerken op. Ze kunnen de overledene of een allegorie voorstellen, als buste of ten voeten uit. Ze werden gemaakt door gespecialiseerde beeldhouwers (zoals Ernest Salu) en zelfs gerenommeerde beeldhouwers buiten de begrafeniscontext (zoals Julien Dillens, Jef Lambeaux en vele anderen).

Vermenigvuldiging van decoratie, lijstwerk, uitsparingen, combinaties en driedimensionale sculpturen:

Kerkhof van Laken - tussen 1868 en 1890

163 Het Broodhuis, de Hallepoort, de collegiale kerk van Sint-Guido-en-Sint-Pieter in Anderlecht, ...

164 Deel 5.2. Overzicht van vormen van graftekens en Deel 5.3. De symbolen op een begraafplaats

163

• Over kleur

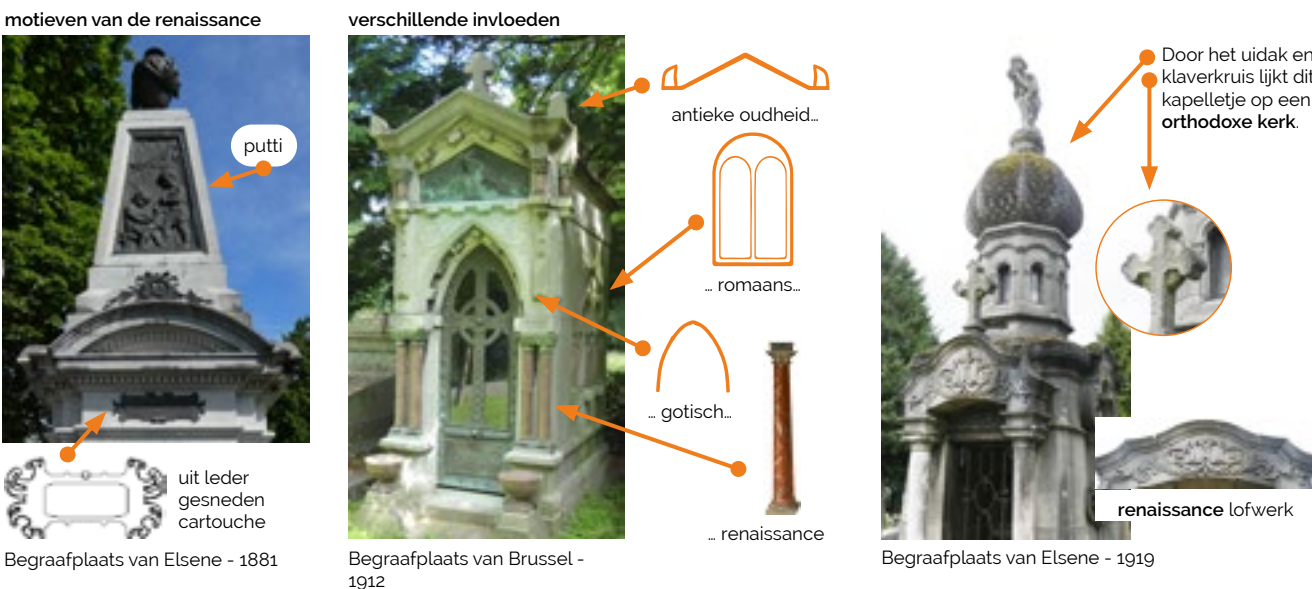
Een manier om te dateren: rond 1900 kreeg het grafteken kleur. In plaats van de bichromie blauwe hardsteen/wit marmer werd vaak de voorkeur gegeven aan de combinatie blauwe hardsteen/brons/gepolijst graniet, waarvan de kleuren elkaar versterkten. Graniet, aanvankelijk enkel verkrijgbaar in rood-roze tinten, werd verwerkt tot fijne platen, zuilen of vazen.¹⁶⁵ In de gebouwtjes geven beschilderde glas-in-loodramen een extra accent aan de polychromie. Sommige graftekens werden vervaardigd in witte kalksteen, die lichter is dan blauwe hardsteen.

• Over de invloeden

De oudheid bleef de belangrijkste bron van inspiratie voor architecten, beeldhouwers en aannemers. De decoratie werd nu echter uitgebreider en aangevuld met elementen die van elders afkomstig waren. Wanneer antieke vormgeving verrijkt werd met ornamenten die ontleend werden aan de middeleeuwen of de renaissance, spreken we van de *neorenaissancestijl*.¹⁶⁶ Het was daarnaast ook mogelijk componenten uit verschillende perioden uit het verleden te combineren. In dat geval spreekt men van *eclecticisme*.

Het gaat hier natuurlijk over trends. De creatie van een grafteken is het resultaat van persoonlijke keuzes en smaken, niet van de wens om aan een bepaalde stijl of term verbonden te zijn. Belangrijk om te onthouden is dat de architecten van die tijd deze invloeden combineerden tot een samenhangend geheel en dat zij deze combinaties als modern en origineel beschouwden: zij creëerden een nieuwe architectuur die nog nooit had bestaan met behulp van bekende en dus geruststellende elementen.¹⁶⁷

► **Funeraire kunst vond zo haar traditionele vorm:** eclecticisme werd de belangrijkste trend en zette zich voort in de 20ste eeuw.

¹⁶⁵ Men beschikte op dat moment nog niet over de juiste technieken om graniet verfijnd te bewerken, in: VANDERVELDE, 1991, p. 271.

¹⁶⁶ Omdat men in de architectuur en decoratie van de renaissance middeleeuwse elementen (lokale, traditionele elementen), antieke elementen (herontdekt in Italië en erg in de mode) en elementen van hun eigen tijd vermengde.

¹⁶⁷ VANDENBREEDEN, p. 89.

ENKELE KENMERKEN OM DE INVLOEDEN VAN DE RENAISSANCE TE HERKENNEN				
Elementen uit de oudheid 	kapitelen (vaak composiet) 	 168		
maar ook uit de middeleeuwen 	(= mengvorm van ionisch en korintisch) 			
 uit leder gesneden cartouche		lofwerk	groteske = symmetrisch motief dat bestaat uit fijn lofwerk	

5.2. Rond de 20ste eeuw - De art nouveau

Aan het einde van de 19de eeuw ontstond in Brussel een artistieke beweging van internationale omvang. De art nouveau betekende een revolutie in de architectuur voor de indeling van het huis en het belang dat aan het licht gehecht werd, maar ook voor de nauwe banden tussen structuur, functie en decoratie.¹⁶⁹

5.2.1. De invloed van de 'levende' natuur - de organische trend

In Brussel was Victor Horta de pionier van de organische (ook wel vegetale) trend in deze beweging. De architect ontwierp gedurfde herenhuizen tot in het kleinste detail voor een rijk, progressief clientèle (kunstenaars, industriëlen, advocaten, ...). Enkele onder hen deden eveneens een beroep op hem voor hun graftekens.

Net zoals in zijn architectuur uit de jaren 1890, creëerde Horta in zijn grafmonumenten soepele lijnen, geïnspireerd op de plantenwereld. Hij geeft de natuur niet letterlijk weer (er zijn geen details van bloemblaadjes of gebladerte), maar laat zich inspireren door de levende kant ervan: de lijnen verstrengelen, ze lijken dynamisch, alsof ze groeien of zich vastklampen aan het grafteken. Er zijn weinig scherpe hoeken of rechte lijnen, de overgang tussen elk element is vloeiend. Zijn graftekens werden echte driedimensionale sculpturen. Zij zijn ontworpen om van alle kanten bekeken te worden, er is dus geen dominant vooraanzicht.¹⁷⁰ Deze vroege art nouveau graven zijn unieke kunstwerken.

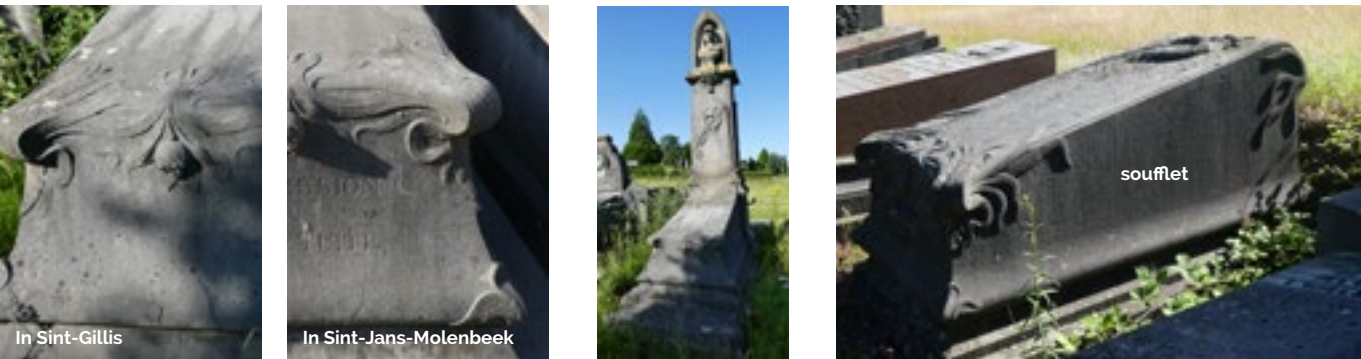
¹⁶⁸ Hans VREEDMAN DE VRIES, *Architectuur van een paleis met wandelaars* (détail), 1596, Kunsthistorisches Museum, Wenen.

¹⁶⁹ Voor extra informatie kan je op onze website 'Victor Horta in het begin van de 20ste eeuw' en 'art nouveau of art deco' vinden: www.erfgoedklassen.brussels - Lesmateriaal - Wandelparcours.

¹⁷⁰ Françoise Aubry geciteerd in VAN SANTVOORT, p. 107.

In de architectuur verschenen deze soepele lijnen vanaf de eerste jaren van de 20ste eeuw op gevels waar ze werden vermengd met verschillende invloeden: art nouveau werd dus een stijl als een ander. Op begraafplaatsen werden elementen met art nouveau-lijnen opgenomen in modelboeken voor graftekens. Deze decoratie is daarin eerder gericht op een minder gegoede bourgeoisie en soms ook op katholieken (de graftekens in art nouveau worden soms gecombineerd met een kruis).¹⁷¹

Decoratie die bijna identiek is op verschillende graftekens: komen ze misschien uit hetzelfde modelboek?

Graftekens in art nouveau-stijl op de begraafplaatsen van Sint-Gillis en Sint-Jans-Molenbeek - rond 1910

De decoratie van de art nouveaugraftekens is directer op het grafteken gebeeldhouwd. De soufflets hebben geen losse ornamenten meer, maar het balkvormige volume mét de decoratie is in éénzelfde blok gesneden. Planten (papavers, klimop, ...) nemen een belangrijke plaats in bij de symboliek op art nouveaugraftekens. Hun lijnen passen bij de kronkelingen van de stijl.

Begraafplaats van Brussel - 1901 en 1903

Van de plant bewaar ik enkel...

- ☐ de bloemblaadjes
- ☒ de stengel
- ☐ de blaadjes

De lijnen geven de indruk dat ze ...

- ☐ in een vaas staan
- ☒ groeien
- ☒ zich vastklampen

De lijnen zijn eerder...

☐ stijf	☒ soepel
☐ van een constante dikte	☒ van een variabele dikte
☐ symmetrisch	☒ asymmetrisch
☐ statisch	☒ dynamisch

5.2.1. Naar een verstarring - de geometrische trend

In de architectuur ontstond ook een andere trend van de art nouveau. Deze geometrische decoratie ontwikkelde zich op een meer grafische manier, stond dicht bij de tekening dan bij de beeldhouwkunst en had een uitgesproken lijnenspel. De vormen neigden naar een zekere geometrisering, maar werden verzacht door lichte rondingen.

Aan het begin van de 20ste eeuw kwamen de twee stromingen van de art nouveau meestal in dezelfde creatie voor. Dat is ook het geval op de Brusselse begraafplaatsen. Wat de materialen betreft, wordt de kleur van het graniet gevarieerder. Er is nu ook lichtroze, beige en grijs. Ongepolijste delen met een ruw oppervlak vangen het licht op en vormen zo een contrast met de glanzende delen.

Kleuren

Licht gepolijst graniet

soms gebouchardeerd

Lijnenspel

Opeenvolging van concave lijnen waarvan het reliëf geleidelijk dieper wordt: ze doen denken aan de tentakels van een octopus. Deze lijnen zijn dynamisch, maar stijver en minder bochtig dan in de organische trend.

Rechte horizontale lijnen boven elkaar

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg) - rond 1906 - arch. F. Symons

De art nouveau is een kortstondige beweging. Het is de moderniteit van zijn geometrische tendens die de overhand neemt. Het evolueerde geleidelijk naar een verstarring en een werk in eenvoudige volumes. Dit kondigde de vormtaal van het interbellum aan.

Begraafplaats van Brussel - 1902 - arch. G. Hobé, beeldhouwer Ch. Samuël

In zijn latere oeuvre heeft Horta zijn volumes vereenvoudigd en verstijfd, toch behoudt hij enkele flexibele elementen die de verschillende delen van het grafteken met elkaar verbinden.

Hij behoudt ook uitstekende reliëfs die geleidelijk uit het blok lijken te komen.

Begraafplaats van Brussel - 1911 - arch. V. Horta

5.3. Rond de jaren 1910 - De draad van het eclecticisme wordt weer opgepakt

Parallel aan deze moderniteit blijft het eclecticisme de traditionele vormentaal waarmee de meeste graftekens zijn samengesteld. Deze vormen begonnen echter te verstijven en er ontstond een grotere variëteit. De decoratie daarentegen werd beïnvloed door de Franse stijlen van de 17de en 18de eeuw (Lodewijk XIV, Lodewijk XV, Lodewijk XVI). Deze trend wordt *Beaux-Arts* (schone kunsten) genoemd, naar de gelijknamige Parijse school die een bijzonder academische architectuur onderwees.

5.3.1. Over andere rondingen

In het grafteken zijn vaak rondingen verwerkt, maar deze zijn heel anders dan de wilde lijnen van de organische art nouveau: ze zijn symmetrisch, scherp en stijver. De stèle wordt soms bekroond door een gebogen fronton ❶ of een meer soepele chapeau de gendarme (in de vorm van een tweekantige steek) ❷.

Deze gebogen lijnen werden ook gebruikt voor lijstwerk in de decoratie van stèles die hierdoor reliëf kregen.

Begraafplaats van Brussel - 1916

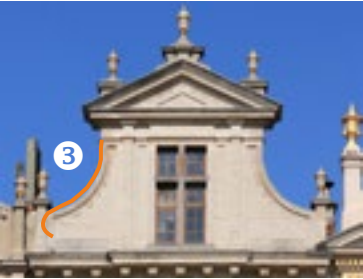

Begraafplaats van Elsene - 1915

De zijkanten van de stèle zijn vaak gebogen en voorzien van voluten ❸. Dit is vergelijkbaar met de decoratie van de vleugelstukken van barokke topgevels.

Begraafplaats van Brussel - familie de Preter - 1910

Grote Markt - Huis "de duif" - 1697

5.3.2. Vaak per drie

Het grafteken breidde zich uit met sokkels die vazen, urnen of fakkels dragen. Soms omlijsten deze de stèle zodat een driedelige piramidale compositie gevormd wordt. Deze compositie vormt een spel met open en gesloten partijen, waarbij het achterliggende landschap geïntegreerd wordt.

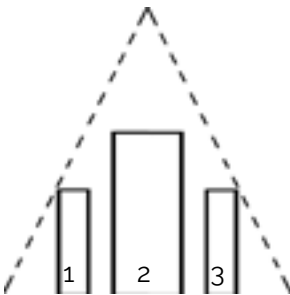

Begraafplaats van Brussel - 1914

Begraafplaats van Brussel - 1920

Piramidale en driedelige vorm

5.3.3. Stijlvolle ornamenten

Sommige stèles die rond Wereldoorlog I zijn gemaakt, zijn bijzonder rijk aan ornamenten, inscripties of portretten. In de decoratie zitten elementen ontleend aan de oudheid zoals guirlandes, hangende slingers met sierelementen of kransen van gebladerte of bloemen. Ze nemen vormen aan die kenmerkend zijn voor de *Beaux-Arts stijlen*. Ook figuren zoals rollen, schelpen of medaillons omlijst met guirlandes, zijn kenmerkend voor deze stijlen.

schelp

medaillon omkaderd met guirlandes

guirlande van vruchten

Grieks motief

cartouche met hangende slingers met bloemen

overvloed aan decoratie

5.3.4. Altijd in kleur

Blauwe hardsteen en gepolijst graniet hebben nog steeds de overhand. Toch wordt soms de voorkeur gegeven aan de warmere witte kalksteen en aan ongepolijste beige graniet, die het licht beter opvangen.

Kleuren

blauwe hardsteen

graniet

witte kalksteen

STENEN PLANTENBAKKEN IN FRANSE STIJL

Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw werden bakken voor planten en bloemen vaak geïntegreerd in een grafteken. De invloed van de Beaux-Arts stijlen is duidelijk zichtbaar in de gecanneleerde zijkanten en gebogen vormen. Ze sluiten bijzonder goed aan bij de Beaux-Arts trend van de jaren 1910. Deze stenen plantenbakken werden echter nog veel gebruikt in de jaren 1920.

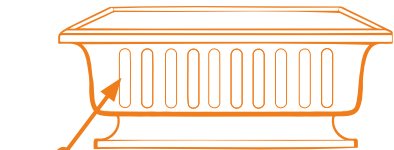
... à la Lodewijk XIV

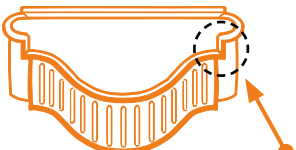
... à la Lodewijk XV

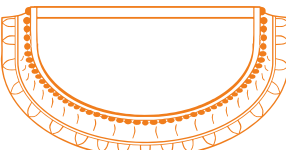
... à la Lodewijk XVI

cannelure

gebogen contouren (met concave en convexe vormen)

onderbroken door hoeken.

strakkere vormen met snoermotieven (kralenlijst, eiertijst, ...) eromheen.

5.4. De jaren 1920-1930 - Geometrisering

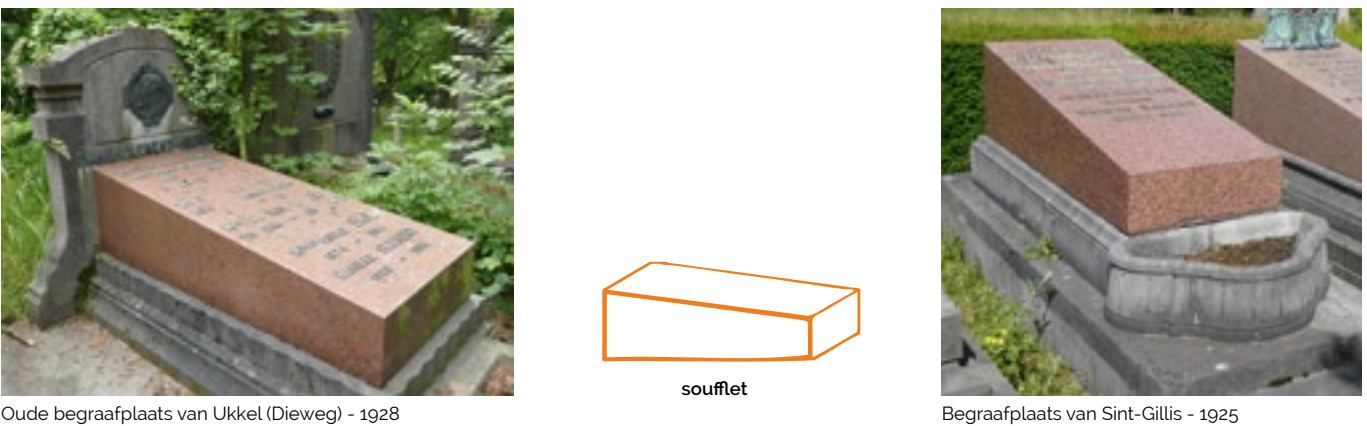
In de architectuur en de decoratieve kunsten komt de periode van het interbellum overeen met twee stromingen. Enerzijds verschijnt de art deco, een stijlstroming waarin de vormen worden geëxaggeriseerd, en anderzijds het modernisme, dat de trend naar zuivere volumes zonder toegevoegde decoratie doorzet. Op begraafplaatsen volgen de graftekens deze beweging. Of er op een grafteken de geometrische decoratie van de art deco of de eenvoudige vormen van het modernisme verschijnt, hangt natuurlijk af van de keuze en dus de smaak van de overledene en zijn/haar familie.

5.4.1. Continuïteit en/of geometrisering

In de jaren 1920 waren de strakke, symmetrische rondingen geïnspireerd op de Franse stijlen van de 17de en 18de eeuw nog steeds populair. Dat is zowel aan stèles als aan vazen en plantenbakken te zien.

De volumes worden echter steeds strenger en eenvoudiger. Veel graftekens bestaan uit een eenvoudige granieten soufflet op een voetstuk van arduin, gecombineerd met een gebogen en/of geometrische stèle. Maar steeds vaker worden de vormen eenvoudiger: de soufflets staan afzonderlijk met vooraan een vaas of een plantenbak.

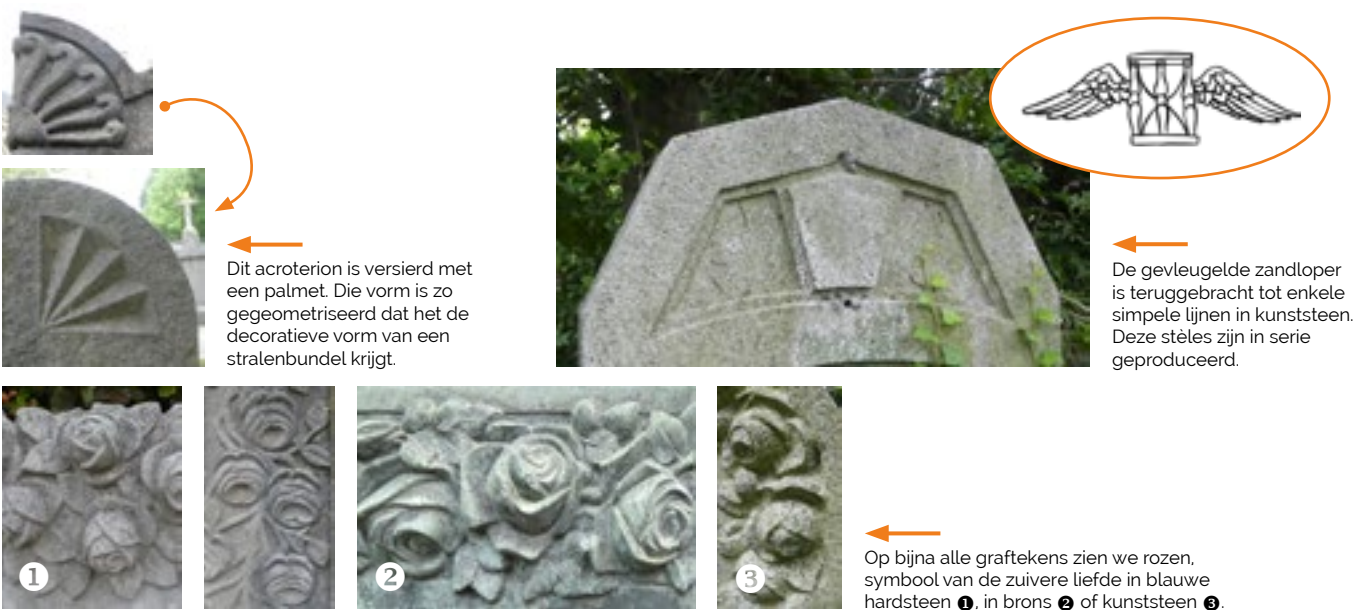
Geleidelijk aan, maar vooral in de jaren dertig, werden de volumes steeds geometrischer. Het decor werd driedimensionaal uitgedrukt: kubussen en parallellepipedalen gaan in elkaar over en overlappen, ze lijken zo tegelijkertijd in elkaar vast te zitten als van elkaar los te komen. De contrasten tussen donker (de schaduwen) en licht zijn scherp en hoekig, de oppervlakken zijn ingedeeld in facetten, gescheiden door scherpe randen.

ENKELE KENMERKEN OM DE GEOMETRISCHE VORMEN VAN HET INTERBELLUM TE HERKENNEN				
 balk- en kubusvormige reliëfs	 trappatronen	 lijnen in straalmotief	 achthoek	 afgesneden hoeken
				 zigzags of driehoeken

5.4.2. De decoratie

Ook de decoratie is in overeenstemming met de tijdsgeest. Veel funeraire symbolen verdwenen.¹⁷² Wat overbleef waren eenvoudige, minder gedetailleerde vormen die in de stèle of het grafteken werden geïntegreerd, zoals het kruis of de gevleugelde zandloper. Er was daarnaast een voorliefde voor afgesneden hoeken en getrapte vormen, driehoeken of straalmotieven, en vooral, voor de roos. Men vindt ze overal en in alle mogelijke plaatsen en vormen: in de hoeken, in friezen of in lijstwerken, in meer of mindere mate vereenvoudigd, in meer of mindere mate geometrisch, en verkrijgbaar in verschillende materialen.

5.4.3. Referenties naar de oudheid

De voorliefde voor de oudheid blijft, al neemt ze wel nieuwe vormen aan.

► In het interbellum zijn verwijzingen naar de oudheid, *Beaux-Arts stijlen* en pure geometrie terug te vinden op hetzelfde grafteken: er is voor elk wat wils, alle combinaties zijn mogelijk.

¹⁷² VANDERVELDE, 1991, p. 403.

5.4.4. Materialen en technieken

De blauwe hardsteen is nog steeds overheersend, maar op het oppervlak van de natuursteen zijn nu regelmatige en diepe werktuigsporen te zien. Deze sporen werden achtergelaten door de nieuwe mechanische werktuigen. Gepolijst graniet is ook populair geworden omdat het oppervlak ervan bestand is tegen de groengrijze corrosie van bronzen elementen. Doordat de steensoort geïmporteerd wordt uit verschillende landen, kan graniet nu in een breed scala van kleuren aangeboden worden: roze, rood, maar ook bruin of zwart. Graniet bevat soms fragmenten van mineralen met een metaalachtige glans. Dankzij de evolutie van de zaagtechnieken wordt het materiaal vanaf dit moment voor grote stukken gebruikt: soms voor een hele soufflet of een sarcofaag.¹⁷³

Deze technische ontwikkelingen maakten het mogelijk gestandaardiseerde elementen te produceren. Het is daarom niet ongewoon om bijna identieke graftekens te vinden op een begraafplaats. Er verscheen ook een nieuwe, minder dure uitvoeringstechniek: het grafteken werd gemaakt met verschillende elementen. Ze werden gegoten in een mal zoals beton.¹⁷⁴ Het oppervlak van kunststeen, bezaaid met kleine steenkorrels, lijkt op gewassen granito dat in die tijd gebruikt werd voor de plinten van gevels. Sommige graftekens zijn ook versierd met mozaïek uit glas of keramiek.

Stèle in kunststeen - Begraafplaats van Ukkel (Dieweg) - 1939

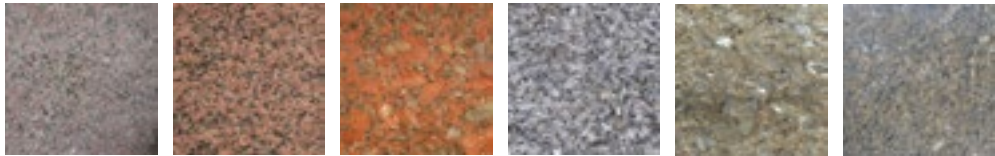

blauwe hardsteen

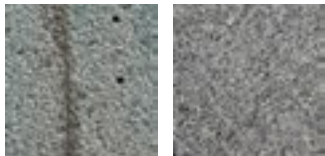
← Uiterst regelmatige en diepe sporen van de mechanische werktuigen

brons

verscheidene tinten van graniet

kunststeen/granito

mozaïek van glaspasta of steengoed

glasplaten met inlegwerk of gebroken glasfragmenten

5.4.5. Grafdecoratie

Grafdecoratie vermenigvuldigde zich op de graftekens.¹⁷⁵ Vuurpotten (of urnen met vlam), vazen en plantenbakken namen de modieuze geometrische vormen over en werden meestal geïntegreerd in het grafteken. Daarnaast zijn er de verschillende losstaande bronzen ornamenten. Ze zijn in serie vervaardigd waardoor dezelfde of gelijkaardige ornamenten op verschillende graftekens te vinden zijn: een opengeslagen boek, het hoofd van Christus met doornenkroon of een pleurante. Deze pleurante is soms gevleugeld, zit of staat voorovergebogen en/of neemt een houding aan die haar pijn benadrukt en perfect past in de gebogen vorm van de metalen plaat die haar omlijst.

Vuurpotten, vazen en plantenbakken in simpele vormen en geometrische volumes

Verscheidene funeraire objecten worden op het grafteken geplaatst: plaatjes in brons of gegoten glas en foto's op porselein, vaak hebben zij een bronzen kader.

Gelijkaardige metalen platen die we op verschillende graftekens en begraafplaatsen terugvinden.

OUD-EGYPTISCHE INVLOED

De obelisk was al in het begin van de 19de eeuw te zien op Brusselse begraafplaatsen. De Egyptische expeditie van Napoleon, de publicaties van Jean-François Champollion en de ontcijfering van de Steen van Rosetta lagen aan de basis van een eerste golf van egyptomanie in Europa. Aan het begin van de 20ste eeuw kon je daarom hier en daar een sfinx of hiërogliefen zien.

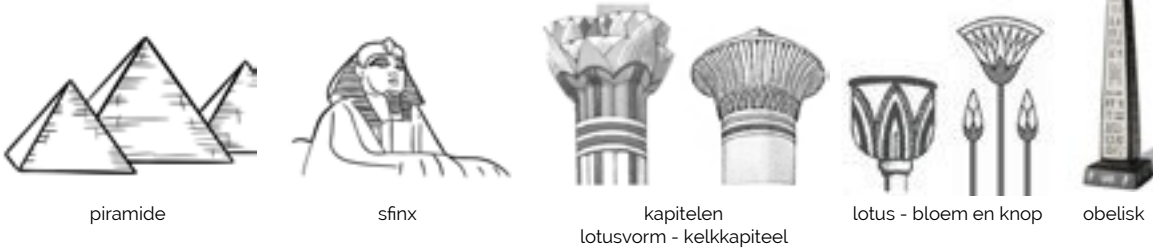
In de jaren twintig was Egypte weer in de mode. De ontdekking van Toetanchamons graf in 1922 wakkerde de fascinatie opnieuw aan. De driehoekige vormen van een piramide of een lotusbloem pasten in de esthetiek van het interbellum.

Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)
① sfinx en piramide
② sterk gegeometriseerde zuil met kapiteel in lotusvorm

Begraafplaats van Brussel
③ bloemen van de papyrus

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek
④ hoofd van een farao in een vorm met afgesneden hoeken

piramide

sfinx

kapitelen
lotusvorm - kelkkapiteel

lotus - bloem en knop

obelisk

¹⁷³ VANDERVELDE, 1991, p. 403.

¹⁷⁴ Deel 5.4. Materialen en technieken

¹⁷⁵ VANDERVELDE, 1991, p. 403.

5.5. De jaren 1940 tot de jaren 1970 - Vereenvoudiging en standaardisering

Vanaf de jaren veertig zette de tendens tot vereenvoudiging van vormen zich voort en werd nog minder decoratie aan deze basisvormen toegevoegd. Het zijn de volumes van het grafteken zelf die vaak bijdroegen aan de esthetiek.

Kerkhof van Laken - 1941

Begraafplaats van Sint-Gillis - 1946

Regelmatig komt men bijna identieke graftekens tegen, waarvan sommige onderdelen in serie zijn gemaakt.

Begraafplaats van Anderlecht - jaren 1940

Hoewel de vormen in de jaren veertig eenvoudiger werden, behielden veel graftekens de traditionele elementen van het interbellum: de vaas, de plantenbak met scherpe hoeken en de roos.

Begraafplaats van Sint-Gillis - 1941 en 1942

Het graf bestaat daarnaast vaak uit grote gladde vlakken, soms licht afgerond of verrijkt door een tekening in reliëf. Gepolijst graniet in donkere tinten is bijzonder populair. Het geeft het grafteken een sobere en monumentale uitstraling.

Begraafplaats van Sint-Gillis - 1943 en 1944

Begraafplaats van Elsene - 1952

Vanaf de jaren zestig, en vooral in het daaropvolgende decennium, werd de grafsteen eenvoudig en onopvallend. Vaak werd hij zelfs gereduceerd tot een plaat. Het is de stèle die centraal staat. Hij neemt nieuwe vormen aan die bestaan uit asymmetrische schuine lijnen (dit is in de mode in de architectuur van de late jaren vijftig), of een golvend profiel (wat vandaag veel voorkomt).

Nieuwe begraafplaats van Ganshoren en oude begraafplaats van Evere - einde van de jaren 1960 tot het begin van de jaren 1970

Enkele graven markeren nog steeds het landschap en zijn ontworpen als moderne sculpturen.

Graf van A. Wauters, architect - Begraafplaats van Koekelberg - 1964

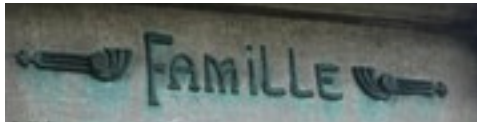
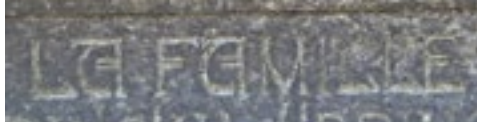
Graf van Jean en Jeanne Wilmart - Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

STIJL ZIT OOK IN DE LETTERS

Gotisch

Art nouveau

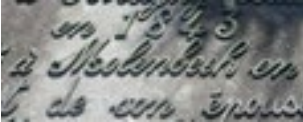
Interbellum

Jaren 1950

Doorheen de 20ste eeuw

DE AANLEG VAN WEGEN WORDT MEER EN MEER UNIFORM

Jaren 1940

Kerkhof van Laken

Jaren 1950

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

Jaren 1960 en 1970

Oude begraafplaats van Evere

Jaren 1970

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

5.6. Sinds de jaren 1970 - Uniformisering (met enkele uitzonderingen)

Een meer verfijnde stijl en de mechanisatie van de steenbewerking hebben een vereenvoudiging van vormen van de graftekens teweeggebracht. Dit heeft bijgedragen tot de uniformiteit van de wegen op een begraafplaats. Maar de wetgeving zorgde ook voor verandering. De wet op de begraafplaatsen van 1971¹⁷⁶ gaf gemeenten namelijk de bevoegdheid om de afmetingen, de ligging en de keuze van materialen te regelen.¹⁷⁷ Hoewel de regels van gemeente tot gemeente verschillen, worden de afmetingen van de stèles doorgaans gelijkgetrokken (hun hoogte ligt meestal tussen 70 en 125 cm), waardoor grote graftekens en standbeelden de facto worden uitgesloten.

Tegenwoordig moet het ontwerp van het grafteken voor percelen van 50 jaar worden voorgelegd aan de gemeente en wordt de goedkeuring vaak overgelaten aan het oordeel van de beheerder van de begraafplaats.

ENKELE MONUMENTEN SPRINGEN ERUIT

Op de achterzijde van de stèle op het graf van Marcel Broodthaers staat een combinatie van voorwerpen zonder duidelijk verband. Ze zouden kunnen verwijzen naar het creatieve proces van het surrealisme, dat erin bestaat elementen op een onbewuste en onverwachte manier met elkaar in verband te brengen. Eenvoudiger gezegd roepen ze een oncodeerbare rebus op, bedoeld om ons te verwarren. Ze zijn in feite allemaal een knipoog naar het werk van Broodthaers. De mosselschelp, de adelaar, de klok die op middernacht blijft steken... maken allemaal deel uit van het denkbeeldige museum van de kunstenaar die weigerde een duidelijke boodschap te geven en werken voorstelde met de woorden: 'dit is geen kunstobject'.

Graf van Marcel Broodthaers - begraafplaats van Elsene - 1988 - P. Boudens

Vroeger konden de rijke families die zich een altijddurende concessie konden veroorloven, ook een zeer uitgebreid grafteken laten bouwen. Vandaag beschikken degene die kiezen voor een concessie voor de langste periode (50 jaar) vaak niet meer over de financiële middelen om hetzelfde te doen. De kosten van een grafteken dragen op die manier ook bij tot de standaardisering. Vandaag wordt er minder belang gehecht aan een grafteken. Op maat gemaakte graftekens zijn voor de meeste mensen onbetaalbaar geworden en er wordt nu eenmaal vaker gekozen voor crematie dan voor begraven. Vernieuwingen in de architectuur en decoratie zullen daarom in de toekomst waarschijnlijk niet op de begraafplaatsen gebeuren.

De meeste graftekens bestaan uit eenvoudige platen, eventueel met een opening voor planten. Gestandaardiseerde stèles zijn rechthoekig, gebogen, golvend, hartvormig of in de vorm van een tempel. Graniet uit China, India of Brazilië heeft de markt overspoeld. Ze zijn minder duur maar soms ook minder resistent. Er wordt vaak de voorkeur gegeven aan graniet in lichte tinten of met fijne aders.

Kleuren

licht getinte graniet met korrels of soms met duidelijke aders in de steen

Nieuwe begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe

Begraafplaats van St-Gillis - jaren 2000

ENKELE UITZONDERINGEN - DE GUSTIBUS EN COLORIBUS

Begraafplaats van St-Gillis - 1976

Nieuwe begraafplaats van Ukkel (Verrewinkel)

Begraafplaats van Elsene - graftekens in afwachting van begraving

Begraafplaats van Anderlecht - 2019

Nieuwe begraafplaats van Ukkel (Verrewinkel)

Begraafplaats van Anderlecht

¹⁷⁶ WETGEVING - 20/07/1971.
¹⁷⁷ VANDERVELDE, 1997, p. 63.

HET DATEREN VAN EEN GRAFTEKEN - STIJL VS EPITAAF

Komt het sterftejaar van de eerste overledene op het grafteken en de stijl niet overeen? Dit is inderdaad soms het geval en daar zijn verschillende verklaringen voor.

Het grafteken kan gemaakt zijn naar de specifieke smaak van de overledene, gekenmerkt worden door zijn jeugd, of juist enkele jaren na zijn dood zijn opgericht op een moment dat de mode veranderd is.¹⁷⁸

Het grafteken kan ook vernieuwd zijn bij de overdracht naar een andere begraafplaats of bij de hereniging van de familie in hetzelfde perceel (iemand die in een tijdelijk perceel begraven is, kon worden bijgelegd in een door de nakomelingen aangelegd familieperceel in een altijddurende concessie).

Een recenter verschijnsel is dat een oud grafteken aan het einde van een concessie soms tweedehands wordt verworven als grafteken voor een andere overledene.

► Het genoteerde sterftejaar van de eerste overledene is dus geen exclusieve dateringsmethode van het grafteken.¹⁷⁹

6. EEN BLIK OP BEELDHOUWWERK

Wie zijn de figuren op de graven? Zijn het portretten van de overledenen? Of weerspiegelingen van emoties? Wat vertellen ze ons over de overledene? Vertellen ze ons iets over zijn of haar tijd?

Welke gevoelens drukken ze uit? Hoe worden die voorgesteld door het beeldhouwwerk? Wat vertellen de gezichten en houdingen ons?

Sinds het midden van de 19de eeuw zijn veel graven voorzien van figuratieve voorstellingen: een portret van de overledene, een Bijbelse figuur of een allegorie (een idee of een emotie in menselijke vorm).

In het begin zijn ze discreet. Op de oudste graftekens verschijnt soms een portret van de overledene in bas-reliëf, gegraveerd in een medaillon. Met de opening van de nieuwe gemeentelijke begraafplaatsen worden standbeelden snel belangrijk, waarbij vrijstaande standbeelden een overheersende plaats op een grafteken innemen. Deze werden gemaakt door beeldhouwers verbonden aan funeraire bedrijven (Ernest Salu), maar ook door gerenommeerde beeldhouwers (Julien Dillens, Charles Samuel, Paul Dubois, Guillaume Geefs, ...). De bustes zijn vaak gelijkend in vorm door strenge conventies. Het is eerder wanneer het personage van kop tot teen wordt voorgesteld dat de emoties verschijnen, soms op het gezicht, maar meestal door de houding en de positie van het personage. Deze expressiviteit is vooral duidelijk zichtbaar bij de pleurantes, wier lichaam het grafteken lijkt te omarmen. We zien dit vooral in de jaren 1920. Vanaf het interbellum evolueerde de smaak naar een grotere stiling en een vereenvoudiging van de volumes: soms kan men zelfs de vorm van het blok nog herkennen waarin het beeldhouwwerk is gehouwen. Na Wereldoorlog II verdwenen de standbeelden beetje bij beetje, ten eerste omdat het financieel minder toegankelijk werd (de kosten voor handenarbeid stegen), en ten tweede omdat vele gemeentelijke verordeningen de hoogte van graftekens beperkten. Vandaag moet de plaatsing van een groot beeldhouwwerk op een graf in het Brussels Gewest goedgekeurd worden door de gemeente.

Aan de hand van de standbeelden kunnen verschillende soorten verhalen verteld worden: van de mensen die er begraven liggen, hun smaak, hun geloof of de boodschap die hun geliefden wilden overbrengen.

Bas-reliëf - De gebeeldhouwde voorstelling, vaak in een afgebakend kader, komt weinig los van de achtergrond.

Vrijstaand - Het onderwerp wordt in drie dimensies weergegeven, het kan van alle kanten worden bekeken (hoewel één gezichtspunt vaak de voorkeur heeft).

Om te leren kijken naar verschillende soorten reliëf en modellering, alsook de houdingen en uitdrukkingen van personages kan ons educatief dossier 14-18. *Beelden vertellen*¹⁸⁰ geraadpleegd worden.

¹⁷⁸ De gemeentebladen van de stad Brussel berichten over meerdere gevallen waarbij een persoon in graf met een tijdelijke concessie wordt overgebracht naar een familiegraf met een altijddurende concessie. Vb.: BCVB, 1938, p. 718.

¹⁷⁹ DUHAU en GROUD, p. 102.

¹⁸⁰ ERFGOEDKLASSEN & BURGERSCHAP, p. 87-98 en p. 130-139.

6.1. Portretten

Aanvankelijk was een beeldhouwwerk de enige manier om de overledene af te beelden. Vanaf het begin van de 20ste eeuw kreeg dit concurrentie van fotografische medaillons.¹⁸¹ Die waren namelijk betaalbaarder. Het opmaken van een portret van de overledene is een bijzonder ontroerend en direct eerbetoon.

6.1.1. Medaillons in bas-reliëf

Vanaf het midden van de 19de eeuw hebben sommige graven een portret van de overledene in bas-reliëf. Meestal wordt de persoon in profiel voorgesteld. Deze afbeelding gaat meer dan eens terug naar zijn of haar jeugd. De portretten zijn voldoende realistisch om een indruk te krijgen van de toenmalige mode. De medaillons maken het bijvoorbeeld mogelijk om een evolutie in haardrachten te onderscheiden.

Gevlochten haar, in het midden gescheiden, en een lage gevlochten knot uit het midden van de 19de eeuw - Marie Pleyel - Kerkhof van Laken - 1876

De hoge knot uit het begin van de 20ste eeuw - Begraafplaats van Brussel - 1906

De lage knot uit het begin van de 20ste eeuw (lang in zwang gebleven bij oudere vrouwen terwijl jongere vrouwen hun haar kort knipten) - Begraafplaats van Elsene

Een korte carré typisch voor het interbellum - Begraafplaats van Elsene - 1928

Halflang haar met een clip aan de zijkant in de jaren 1940 - Begraafplaats van Sint-Gillis - 1949

Naar voren gekamde haren in de eerste helft van de 19de eeuw - dichter J. M. Dautzenberg - Begraafplaats van Elsene - 1869

Baard en snor populair aan het begin van de 20ste eeuw - Kerkhof van Laken - 1911 en Begraafplaats van Brussel - 1916

Baard en snor populair aan het begin van de 20ste eeuw - Kerkhof van Laken - 1911 en Begraafplaats van Brussel - 1916

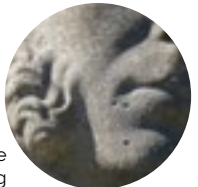
Geen baard meer, maar wel brillen met grote monturen in de jaren 1940-1950 - Begraafplaats van Anderlecht

6.1.2. Bustes

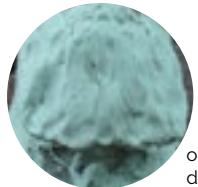
Bustes zijn grotendeels voorbehouden aan politieke en artistieke figuren, meestal mannen. Hoewel de voorstelling eerder realistisch is, kan men soms een andere vormgeving bespeuren, bijvoorbeeld in een eerder oneffen techniek.

Buste van Joseph Partoes, minister van openbare werken (met impressionante bakkebaarden) - Kerkhof van Laken - 1856

zachte vormgeving voor gladde en realistische afwerking

oneffen vormgeving voor een dynamischere afwerking

Théo Hannon, schilder - Begraafplaats van Elsene - 1916

Victor Hallaux, journalist - Begraafplaats van Elsene - 1896

6.1.3. Voorstellingen ten voeten uit

Op een grafsteen komt het slechts in enkele gevallen voor dat een voorstelling ten voeten uit van de overledene wordt getoond. Dit wil zeggen dat zijn of haar volledige lichaam afgebeeld wordt. De positie en houding van deze voorstelling toont ons niet alleen een gemoedstoestand, maar weerspiegelt ook de smaak van de tijd.

In biddende houding, zoals een gisant in de renaissance (maar in dit geval rechtopstaand) - Begraafplaats van Brussel - 1838

De overledene staat al lezend voorgesteld. Hij was een advocaat. Zijn lichaam, leunend tegen een boom, lijkt gebogen tussen de kruin en de stam van de boom. - Begraafplaats van Elsene - 1925

Ze buigen allemaal hun hoofd. Is dit een teken ter herdenking? Of als teken dat deze mensen hier eeuwig rusten?

De overledene doet een stap naar voren. Haar vereenvoudigde lichaam, grotendeels verborgen onder zware kledij, komt hierdoor enigszins tot leven. - Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek - 1926

Het knielende lichaam van de overledene vormt een piramide. Een dergelijke clochehoed werd gedragen in het interbellum. - Begraafplaats van Etterbeek - 1935

In deze zittende houding ziet de overledene er vermoeid uit, alsof hij zojuist zijn timmermansgereedschap heeft laten vallen. De plooiën van zijn kledij benadrukken de beweging van zijn lichaam. Het is een beeldhouwwerk in halfreliëf. Hij lijkt daardoor tegen de stèle te zijn geklemd. Zijn lichaam is licht misvormd, omdat het vooraanzicht is gekozen als belangrijkste zichtpunt. - Begraafplaats van Brussel - 1942

6.1.4. Kinderen

Sommige kindergraven hebben een portret van het overleden kind. Het realisme van de gelaatstreken of de details van de kledij en het kapsel voegen een ontroerende noot toe aan het al grote verdriet.

De kleine Renée op de Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek - 1931

Kerkhof van Laken - 1929

Ook op graven van volwassenen komen kinderen voor, meestal ter versiering. Dit kunnen portretten zijn van familieleden, maar ook van kinderen die zijn afgebeeld om de functie van de overledene te illustreren (schoolkinderen om een mecenas of een leraar te bedanken bijvoorbeeld).

Begraafplaats van Brussel - 1895

Kerkhof van Laken - 1930

¹⁸¹ Deel 5.4.3. Keramiek

¹⁸² ERFGOEDKLASSEN & BURGERSCHAP, p. 138.

6.2. Allegorieën

De meeste standbeelden ten voeten uit zijn allegorieën. Dit zijn beelden die een gevoel of een idee illustreren.

6.2.1. Treurende vrouwen - pleurantes (klaagvrouwen)

Op de graven tonen allegorische figuren, meestal vrouwelijke, via hun houding het verdriet van de nabestaanden. Dit type voorstelling is geïnspireerd op de oude traditie van *klaagvrouwen*. Zij werden bij begrafenissen ingehuurd om ostentatief uitdrukking te geven aan verdriet, zelfs wanhoop. Op die manier zetten ze het eerbetoon aan de overledene kracht bij. Beelden van rouwenden zijn allegorieën van verdriet, een gevoel dat voor eeuwig in steen of brons bevroren is. Een pleurante kan verschillende houdingen aannemen: ze kan kijken naar het portret van de overledene, bloemen op het graf leggen, mediteren, ... Soms wordt ze vergezeld van funeraire symbolen (krans, palm, ...).

In werkelijkheid laten de pleurantes zelden een traan. Soms houden ze hun gezicht verborgen achter hun handen, waardoor hun verdriet niet zichtbaar is. Het is vooral hun lichaamshouding die gevoelens uitdrukt. In enkele gevallen verbergt hun kleding in antieke stijl hen volledig, waardoor ze er spookachtig uitzien. Maar vaker volgt die kleding de rondingen van hun lichaam. Hierdoor wordt hun lichaam net wel zichtbaar. Die 'naaktheid' is niet bedoeld om te choqueren. Het gaat namelijk niet om een persoon van vlees en bloed, maar om de weergave van een universeel principe.

Als de pleurante een gebogen houding aanneemt (hoofd en/of lichaam), moet ze vaak tegen het grafteken leunen om steun te zoeken.

Begraafplaats van Jette - 1893 Begraafplaats van Sint-Gillis - 1911 Begraafplaats van Elsene - 1918 Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek - 1919?

Gebukt, in foetushouding of languit uitgestrekt, de houding van haar hele lichaam manifesteert een scala aan gevoelens: van melancholie tot wanhoop. Deze houding is onlosmakelijk verbonden met het grafteken. De pleurante kan de vorm van het grafteken aanvullen ❶ ❸ of de vorm van het grafteken net beantwoorden ❷.

Begraafplaats van Brussel - 1896 Begraafplaats van Sint-Gillis - 1904 Begraafplaats van Brussel - 1928

In de jaren 1920 waren vrijstaande pleurantes met bijzonder expressieve gebaren gebruikelijk ❸. In dezelfde periode konden verdriet en monumentaliteit echter soms ook uitgedrukt worden door de soberheid van de pose en eenvoudige vormen ❹. In de jaren 1930 lijken sommige voorstellingen van rouw opgenomen in de algemene vorm van het grafteken ❺, andere nemen soms geometrische en vereenvoudigde vormen aan ❻. De pleurante is nog steeds aanwezig op enkele graven uit de jaren 1940, maar in minder uitgesproken houdingen ❼.

De pleurante kijkt naar de overledene en legt bloemen op het graf. - Begraafplaats van Elsene - 1925

Kerkhof van Laken - 1925

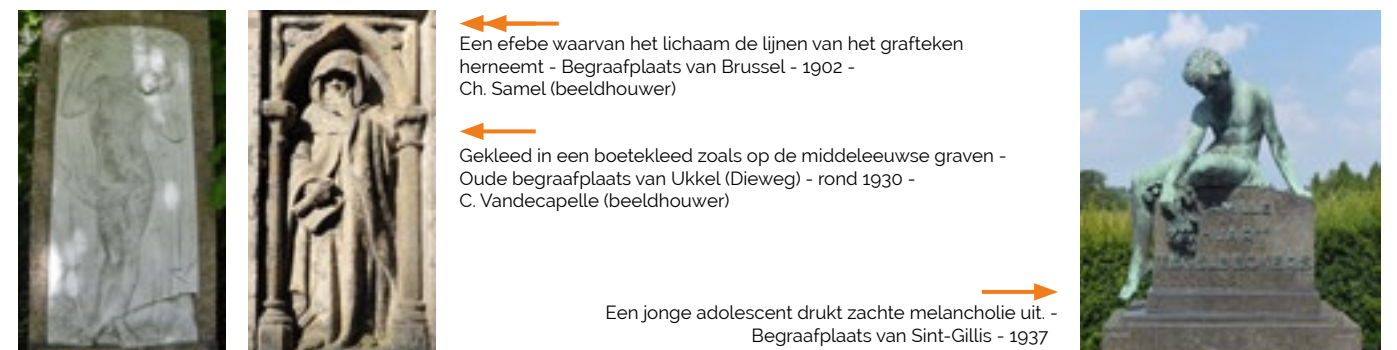
Kerkhof van Laken - jaren 1930 of 1940?

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek - 1937

Heel gelijkaardig maar niet identiek - Kerkhof van Laken - rond 1940

6.2.2. Treurende mannen - pleurants (rouwklagers)

Het is uitzonderlijker dat het verdriet wordt uitgedrukt door een mannelijke figuur.

Een efebe waarvan het lichaam de lijnen van het grafteken herneemt - Begraafplaats van Brussel - 1902 - Ch. Samel (beeldhouwer)

Gekleed in een boetekleed zoals op de middeleeuwse graven - Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg) - rond 1930 - C. Vandecapelle (beeldhouwer)

Een jonge adolescent drukt zachte melancholie uit. - Begraafplaats van Sint-Gillis - 1937

6.2.3. Allegorieën met verschillende boodschappen

Deze allegorie schrijft 'eer en glorie' van een soldaat voor de eeuwigheid. - Begraafplaats van Sint-Gillis - 1918

Deze allegorie draagt een eeuwige vlam boven het portret van de overledene. - Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek - zd

Jonge efebe met een schaar waarmee hij de draad van het leven doorknipt. - Begraafplaats van Elsene - zd

Deze allegorie vraagt om stilte om zo 'de rust van de overledene niet te storen'.¹⁸³ - Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek - 1936

Volgens het epitaaf stierf de overledene in de armen van de vriendschap. - Begraafplaats van Brussel - 1884

De muziek en de schilderkunst - graf van schilder Théo Hannon. - Begraafplaats van Elsene - 1916

Een 'Icarus' als symbool voor de vliegenier Georges Nélis. - Begraafplaats van Brussel - 1929

6.2.4 Tussen portret en allegorie

Soms wordt een overledene voorgesteld in een door de oudheid geïnspireerd tafereel. Dit kan de vorm aannemen van een allegorische figuur of van een persoon met de gelaatstrekken van een pleurante.

De echtgenote en de kinderen omarmen de overledene een laatste keer. - Begraafplaats van Sint-Gillis - 1903

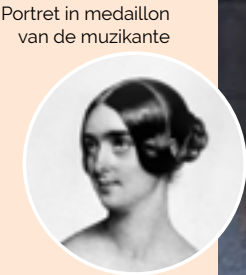
De overleden vrouw lijkt, net als Ophelia, weg te zinken in het water bedekt met papaverbloemen. Het oneffen en ruwe reliëf van het beeld draagt bij aan het gevoel van troosteloosheid. - Kerkhof van Laken - 1897

KADER - EEN STANDBEELD STAAT NIET ALLEEN

Een standbeeld of een gebeeldhouwd symbool staat zelden alleen op een grafteken. Het moet als een geheel worden gelezen om de boodschap te decoderen die de geliefden wilden overbrengen.

Grafmonument van pianiste Marie Pleyel (1811-1875)

Lier en partituur als symbolen voor de muziek
Guirlande en laurierkrans, symbolen ter glorie van de overledene

Portret in medaillon van de muzikante

De allegorie staat met een gebogen hoofd tegen de sarcofaag gedrukt. Haar zachte gelaatstrekken lijken droefheid of melancholie uit te drukken.
Ze houdt in haar handen een krans en een fakkel: twee symbolen van de eeuwigheid.
Ze is gekleed in een ensemble uit de oudheid dat haar hoofd bedekt. De vele plooien van haar kledij benadrukken de flexibele en asymmetrische positie van haar lichaam. De drapering maakt één geheel van het beeld en het grafteken. De arm en de heup die op en tegen de sarcofaag rusten, laten zien dat ze door verdriet niet stoicijns kan blijven staan: ze heeft steun nodig.

Grafteken opgericht door bewonderaars van de pianiste - H. Pickery (beeldhouwer) - Kerkhof van Laken - 1876 (op de hoek van wegen 12 en 17)

Boodschap van het geheel: droefheid en de vereeuwiging van de muzikante

7. DE OPSCHRIFTEN OP GRAFTEKENS

Wat betekenen de opschriften op graftekens?
Vertellen ze ons iets over de overledene? Spreken ze haar of hem aan? Is het om haar of hem eer te betonen? Welke vorm nemen ze aan?
Wat betekenen de letterwoorden en afkortingen? In welke taal zijn ze geschreven?
Zijn er opschriften die niet over de overleden persoon gaan? Wat leren deze ons over het grafteken?

Elk grafteken heeft een verhaal, of de persoon nu bekend was of niet, of die nu grote dingen verwezenlijkt heeft of niet. Om dat verhaal te ontwaren, te reconstrueren, moeten we de opschriften decoderen. Op graftekens vinden we twee soorten opschriften: het epitaf (of grafschrift) en de epigraaf.

Epitaf? Epigraaf?
De termen epitaf en epigraaf worden soms door elkaar gebruikt. Waarmee komen deze termen overeen?

Epitaf - m/o - afgeleid van het oud-Grieks ἐπιτάφος (ἐπι / epi (op) en τάφος / taphos (graf)). Het epitaf is letterlijk 'op een graf' geschreven. De term wordt meestal uitgebreider gebruikt voor alle grafschriften en kan meerdere betekenissen hebben.

- Het is een tekst aangebracht op een grafteken als herdenking van een overleden persoon. Het kan beperkt zijn tot de naam en sterftedatum, maar kan uitgebreid worden met een zin of zelfs een hele tekst. Die kan gaan over de overledene, zich tot haar of hem richten of het gevoel van de verwanten uitspreken.
- Een epitaf kan ook wijzen op het eigenlijke grafplaatje (dat eventueel op het grafteken is aangebracht) waarop een tekst de overleden persoon vermeld. Het woord 'epitaf' wordt hier gebruikt als metonymie.

Epigraaf - m - afgeleid van het oud-Griekse ἐπιγραφή (ἐπι / epi (op) en γραφή / graphê (schrift)). De term epigraaf is algemener en verwijst naar elke inscriptie op een oppervlak. Een grafschrift is dus een epigraaf. Voor zover graven ook inscripties bevatten die niet naar de overledene verwijzen (praktische informatie of de handtekening van een persoon die meewerkte aan de creatie van het grafteken), wordt de voorkeur gegeven aan het algemene woord epigraaf.

7.1. Epitafen

7.1.1. Wat vertellen epitafen?

Vaak worden de epitafen gekozen door verwanten. Ze tonen wat men wil dat je onthoudt over de overledene. Dat kan gaan van feitelijke informatie tot teksten vol emoties (wat te verwachten is in die omstandigheden).

- Ze geven een beeld van de overledene, als een soort identiteitskaart

In het epitaaf staat bijna altijd de naam en voornaam van een overledene, mogelijk voorafgegaan door haar of zijn aanspreektitel (*mademoiselle, monsieur, madame*, of zelfs *dame* voor oudere graven) en soms gevolgd door haar of zijn burgerlijke stand (*weduwe* of *weduwnaar* (*veuf* of *veuve*), *alleenstaand* (*célibataire*), *echtgenoot* of *echtgeno(o)te* (*époux* of *épouse*)). De meisjesnaam van een overleden echtgenote wordt voorafgegaan met het woord: geboren (*née*). In sommige gevallen wordt de geboorte- en sterfteplaats vernoemd, vaak de sterftedatum, soms ook de geboortedatum. Wanneer een persoon jong gestorven is, kan ook de leeftijd te lezen zijn. Op die manier valt het op dat die persoon vroegtijdig gestorven is. De omstandigheden rond het sterven worden eveneens vermeld bij een ongeluk of wanneer ze bijzonder tragisch waren.

Verder hangt het ervan af wat de familie wil onthullen over de identiteit en persoonlijkheid van de overledene. Op een epitaaf kunnen we daarom ook een beroep, een maatschappelijke functie, een statuut, eigenschappen of verdiensten terugvinden. Dit kan in dichtelijke vorm zijn. Dat gebeurde vaak in de jaren 1950. Dit soort omschrijvingen komen vaak voor op graftekens van publieke figuren. Deze informatie reflecteert een zekere periode of visie op de wereld. Het beroep vermelden bijvoorbeeld, is hetzelfde als een belangrijk statuut van een persoon communiceren.

Geboorte- en sterftecijfer

Burgerlijke staat

Leeftijd

Geboorte- en sterfteplaats

Omstandigheden van een overlijden

Een beroep - een functie - een onderscheiding

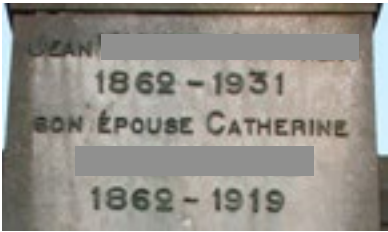

Waarom werd hier de moeite gedaan om aan te geven welke studies deze dame heeft gedaan? Misschien omdat zij aan een universiteit heeft gestudeerd aan het einde van de jaren 1930?

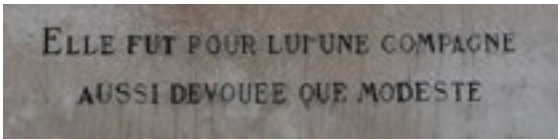
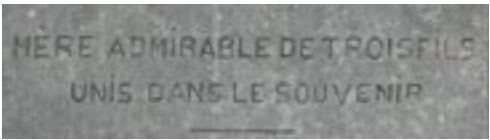
De persoonlijkheid en overtuiging van een overledene

Gewoonten

Deze meneer is na zijn vrouw gestorven, toch staat zijn naam eerst. Dit was een gewoonte: een vader gaf zijn naam aan een familie en we spraken van 'meneer en mevrouw', niet andersom. Wanneer hij het grafteken voor zijn vrouw liet zetten, heeft hij waarschijnlijk zijn naam al erop laten zetten. De sterftedatum bleef dan natuurlijk leeg (de 31 is daarom niet helemaal uitgelijnd met de andere cijfers).

• Ze geven een beeld van de familie van de overledene

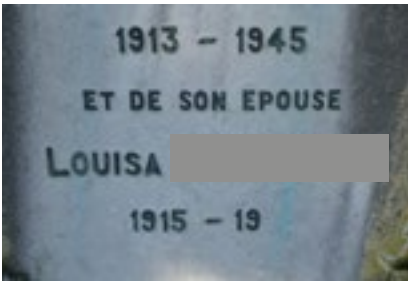
Wanneer een grafteken op een familiegrafkelder staat, begint het opschrift met de term rustplaats (*sépulture* in Fr) of het woord *famille* (*famille* in Fr), gevolgd door de familienaam. Soms is die familienaam de enige informatie die op het grafteken staat. Er staan in dat geval geen namen vermeld, waardoor we niet weten wie noch hoeveel mensen er in deze concessie begraven zijn. De term de echtgenoten (*les époux* in Fr) wordt gebruikt als het gaat over het graf van een koppel.

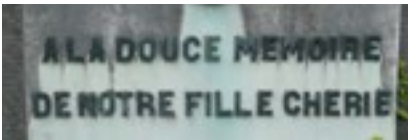
Wanneer de namen en sterftedata wel aanwezig zijn, is dat een gelegenheid om de familierelaties tussen de verschillende mensen te ontrafelen. Waarom is een echtgenoot bijvoorbeeld begraven in het familiegraf van zijn echtgenote? Of zelfs, waarom zijn deze mensen die niet dezelfde achternaam hebben toch samen begraven? Een familiegrafkelder is ook een unieke gelegenheid om de familiestamboom te reconstrueren. Meestal staan de namen in volgorde van sterftedatum van boven naar beneden geschreven.

• Ze onthullen een familiegeschiedenis

Maar die geschreven informatie doet ons vooral nieuwsgierig worden naar de vrouwen en mannen achter deze namen, over hun leven. We doen een poging om hun verhaal te begrijpen:

Wat is er gebeurd met Louisa? Werd zij ergens anders begraven?

Hoe moet het voelen om een kind te verliezen?

Waarom is deze weduwnaar in 1914 opgehouden om een krans van faïence te plaatsen? Iets wat hij elk jaar daarvoor deed. Is hij gestorven in de oorlog?

Deze vrouw is hertrouwd na de dood van haar eerste man. Ze ligt samen met haar twee echtgenoten in hetzelfde graf.

Drie leden van dezelfde familie zijn in hetzelfde jaar tijdens de oorlog gestorven, maar niet in dezelfde omstandigheden. Is de vader van de familie in de strijd gestorven terwijl moeder en dochter zijn gestorven in een luchtaanval?

• Ze geven een boodschap aan de overledene

De naasten richten vaak een gedachte of gebed aan een overledene. Dat kan met enkele woorden, een aanspreking, een origineel of geleend gedicht. Het epitaaf vermeldt gewoonlijk een link tussen de overledene en de achtergebleven familie (kind, vader, echtgenote, ...), soms zelfs met een bijnaam, een bezittelijk voornaamwoord, een voltooid deelwoord (*geliefd*, *aimés*, *chérés*). De boodschap geeft ook mee dat de persoon die hier begraven is, heel wat achter laat, meestal: spijt (*regrets* in Fr).

AAN MINE GEMINDE METER

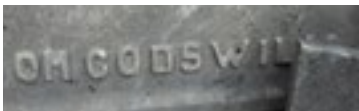
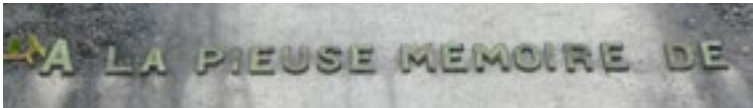

OP DE AARDE HADDEN WY U LIEF
VERGETEN ZULLEN WE U NIET
GY RUST IN DE KILLE GROND WAAR
WY TRANEN OP STORTEN

• Ze spreken over de religie van de overledene en zijn of haar familie

Soms kan je de religie van een overledene identificeren door een religieuze tekst. Enkele woorden volstaan meestal.

De termen *om gods wil*, *pieusement*, *à la mémoire pieuse de*, *priez pour lui/elle*, ... maken duidelijk dat het om een katholiek graf gaat, alsook oudchristelijke letterwoorden zoals D.O.M. of I.H.S.¹⁸⁴

OM GODS WIL

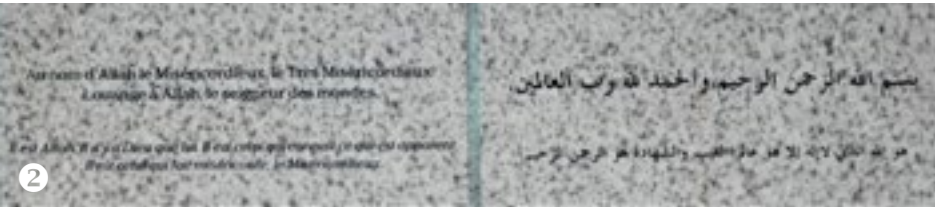
DEO OPTIMO MAXIMO /
AAN GOD, DE BESTE, DE GROOTSTE

Op graftekens staan ook citaten uit de Bijbel, de Tenach ❶ of de Koran ❷.¹⁸⁵

❶

❷

7.1.2. Welke soort teksten vinden we?

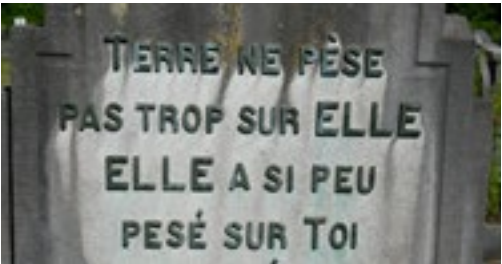
Of ze nu gericht zijn aan de overledene (door het gebruik van 'jij') of aan de persoon bij het graf (door het gebruik van 'hij' of 'zij'), veel grafschriften nemen de vorm aan van korte teksten, soms in proza, vaker in versvorm. In sommige gevallen lijken ze rechtstreeks door een geliefde te zijn geschreven om een bepaalde situatie uit te drukken, maar meestal zijn het bekende zinnen of gedichten, waarvan de naam van de auteur zelden wordt genoemd.

• Een boodschap aangepast aan een persoon of een specifieke situatie

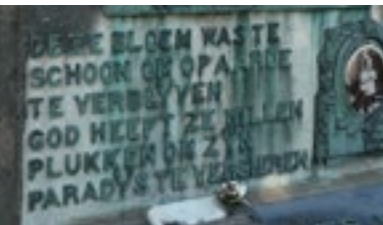
BIEN DE TES SOURIRES
O NT ENGENDRÉ NOS RIRES,
B IEN DE TA VOLONTÉ ET DE TON COURAGE
O NT ÉTÉ LA SOURCE DE NOTRE BAGAGE,
N E JAMAIS T'OUBLIER N'EST PAS IRRÉEL,
N OUS TE SAVONS ÉTERNELLE.
E NTENDS NOTRE PRIÈRE.

In de vorm van een lettervers (gericht aan *bobonne*)

AARDE WEEG NIET TE ZWAAR OP HAAR,
ZE HEEFT ZO WEINIG OP JOU GEWOGEN

DEZE BLOEM WAS TE SCHOON OM OP
AARDE TE VERBLÏVEN
GOD HEEFT ZE WILLEN PLUKKEN OM
ZYN PARADÏS TE VERSIEREN

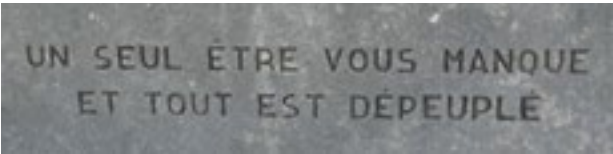
SLECHTS TWAALF LENTES HAD MIJN LEVEN GEBLOEID, TOEN IN 1914 DE VERSCHRIKKELIJKE RAMP DE WERELD TROF. TE JONG OM DE WAPENS OP TE NEMEN, HEB IK MIJN LIER GENOMEN EN IN ARMZALIGE VERZEN DE PIJN, HET HELDENDOM, DE DOOD BEZONGEN, MAAR OOK EN HOEVAAK DE IMMENSE HOOP!... ZELFS ALS IK MAAR VOOR EVEN ONZE GELIEFDE GEWONDEN OF ONZE DAPPERE SOLDATEN HEB GEVLEID, HEB IK MIJN DOEL BEREIKT EN MIJN DEEL VAN HET VUUR GEDRAGEN. Juli 1915

Een autobiografisch gedicht

AL MIJN ZORGEN
AL MIJN LIEFDE
HEBBEN MIJNE ECHTGENOOT AAN DE DOOD
NIET KUNNEN ONTRUKKEN

• Een minder persoonlijk citaat of een stelregel

¹⁸⁴ Deel 5.3. De symbolen op een begraafplaats
¹⁸⁵ Deel 7. Religie en levensbeschouwing op de Brusselse begraafplaatsen

7.1.3. In welke taal worden de epitafen geschreven?

Op de oudste begraafplaatsen van het Brussels Gewest zijn de meeste grafschriften in het Frans geschreven. Uitzonderingen vinden we in enkele gemeenten in het noorden van het gewest, die lange tijd weinig verstedelijkt bleven en waar de bevolking hoofdzakelijk Nederlandstalig was: Evere, Ganshoren of Haren bijvoorbeeld. Maar is dit representatief voor de talen die toen gesproken werden? Men mag niet vergeten dat alleen zij die het zich konden veroorloven een eeuwigdurende concessie namen, en lange tijd was die elite Franstalig. Op de begraafplaatsen van na Wereldoorlog II is het Nederlands iets meer aanwezig.

Op sommige graven komt Latijn voor, bijna uitsluitend in een christelijke context. Er zijn ook verschillende andere talen en alfabetten aanwezig op de begraafplaatsen, vaak verbonden met specifieke godsdiensten.¹⁸⁶

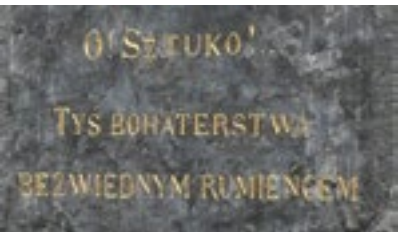
Meestal meer Frans dan Nederlands

Latijn in een christelijke context

Talen van over heel de wereld

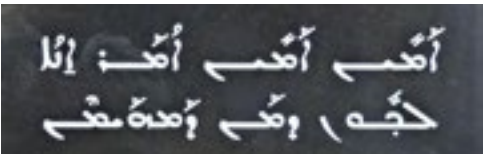
Pools

Arabisch

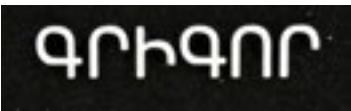
Chinees

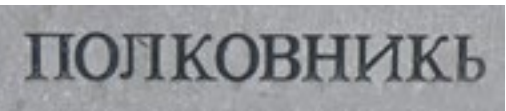
Syrisch (of Aramees)

Hebreeuws

Armeens

Russisch (cyrillisch schrift)

7.1.4. Wat zijn de vaak voorkomende uitdrukkingen?

Het epitaaf begint vaak met de woorden *ter nagedachtenis van*, *à la mémoire de* in het Frans of *in memoriam* in het Latijn.

Of met de woorden hier rust in het Nederlands of *ici repose* of *ci git* in het Frans om de aanwezigheid van het lichaam duidelijk te maken.

Recuiasca(n)t In Pace
hij/zij rustte(n) in vrede

7.1.5. Welke vormen nemen de epitafen aan?

• Opschriften op het grafteken

De rouwtekst kan in de steen gegraveerd zijn of als reliëf er bovenop. Er wordt voor de leesbaarheid van de letters gespeeld met contrasten: licht-donker, hoog-diep, ruw-glad.

in de steen

in reliëf

In veel gevallen worden bronzen of koperen tekens met behulp van dunne pinnetjes in de plaat of stèle gezet.

Wanneer de pasta waarmee de pennen zijn vastgezet aan kleefkracht verliest, hebben de letters de neiging los te komen. Soms gaat daarmee de hele identiteit van de overledene verloren.

• Op het grafteken geplaatst

Naast het epitaaf zijn er plakkaatjes, kransen, bronzen of stenen boeken op het grafteken, die geplaatst of opgehangen worden bij bepaalde gelegenheden: een verjaardag, een feest of de herdenking van het overlijden.

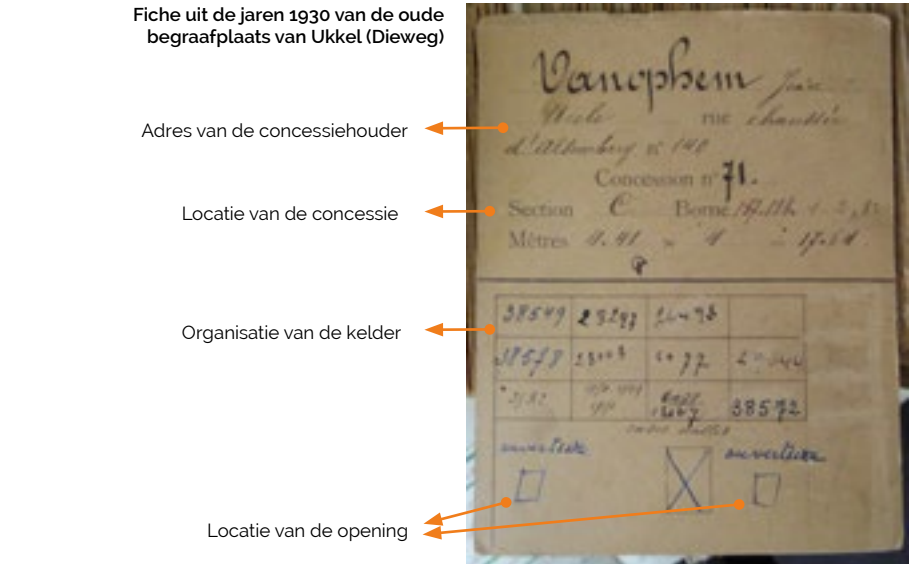
7.2. Epigrafen

Naast de opschriften die over de overledene spreken, zijn er andere die betrekking hebben op het grafteken zelf: zij stellen de grafdelvers in staat de registers bij te houden, de plaats van het graf te lokaliseren en stellen de voorbijgangers in staat de makers van het grafteken te identificeren.

7.2.1. Ze tonen de concessie

Een cijfer dat discreet op de rand van een steen is aangebracht, geeft het nummer van de concessie aan. Dit nummer wordt opgenomen in een register waarin de gegevens van de concessiehouder, de locatie van de concessie, de exacte positie van de kist in de grafkelder en, indien van toepassing, de locatie van de opening worden vermeld.

7.2.2. Ze specificeren het statuut van de concessie

Aangezien alle oude graven eeuwigdurende concessies zijn¹⁸⁷, staan de woorden 'eeuwige vergunning' of 'concession à perpétuité' bijna altijd op de rand van monumenten ouder dan 50 jaar.

In sommige gevallen geeft een plakkaat aan dat het graf een bijzondere status heeft. Het wordt door het personeel van de begraafplaats onderhouden omdat het om een belangrijke persoonlijkheid van de gemeente gaat, omdat het bijzonder oud is of omdat de familie hiervoor betaald heeft.

7.2.3. Ze dragen een handtekening van de makers van het grafteken

Deze epigrafen zijn meestal de handtekeningen van al degenen die aan de grafsteen, het gebouwtje of het beeld hebben meegewerkt: architect, beeldhouwer, begrafenisondernemer. Sommige vertellen zelfs waar het materiaal vandaan komt.

De architect of beeldhouwer

de architect

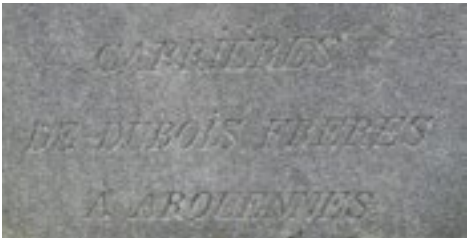
de architect en de beeldhouwer

de beeldhouwer

Begrafenisondernemer

De plaats van herkomst van de steen

STEENGROEVEN VAN DE GEBROEDERS DUBOIS IN ARQUENNES

KADER - EEN EERSTE BLIK OP EEN FAMILIEGESCHIEDENIS

Wat vertellen deze epitafen ons?

Het gezin kwam uit Pruisen, het echtpaar kreeg zes kinderen, waarvan er drie op jonge leeftijd stierven in hetzelfde jaar, 1856. Zijn ze bezweken aan een epidemie? De vader stierf in 1870 op 58-jarige leeftijd. Van de drie kinderen die de eerste jaren overleefden, stierven er twee in het buitenland: Ernst in Berlijn, Albert in Arcachon: beiden stierven zeer jong, respectievelijk op 23 en 21-jarige leeftijd. Alleen Emma overleefde haar moeder Amalie Laufs, zij stierf op 59-jarige leeftijd. Haar moeder werd 64. Niemand in de familie werd ouder.

Naast het monument van de familie Laufs staat het monument van de familie Rieken: de ouders van Amalie Laufs. Hun epitaaf vertelt ons dat haar vader, Henri-Christophe Riekens, de lijfarts was van koning Leopold I, die eveneens van Pruisische afkomst was. Het is niet ondenkbaar dat de familie naar Brussel verhuisde toen Leopold koning werd van het nieuwe België.

Een graf neemt ons mee terug naar een bepaalde tijd. Het vertelt

ons dat mensen jong stierven in de 19de eeuw. Rond 1850 lag de levensverwachting rond de 40 jaar.¹⁸⁸ Veel kinderen stierven op jonge leeftijd. Een moeder moest dus vaak meerdere van haar kinderen zien sterven. Het monument vertelt ons ook dat de hogere klassen van de bevolking reisden. Rijke families hebben vaak connecties in heel Europa. Het is dan ook niet ongewoon om zich in het buitenland te vestigen.

De overlijdensdata van de eerste drie kinderen en de vader van het gezin liggen vóór 1877, het jaar waarin de Brusselse begraafplaats werd geopend, zodat we kunnen afleiden dat het om overgebrachte graven gaat.¹⁸⁹ Beide families waren oorspronkelijk begraven op het protestantse deel van de begraafplaats in de Leopoldswijk.

Jaren van sterfte
De eerste drie kinderen en de vader van de familie zijn voor het openen van de begraafplaats (1877) gestorven.

Welke vragen kunnen we ons stellen?
- Hoe oud waren de eerste drie kinderen toen ze stierven?

jonger dan 4 jaar jonger dan 1 jaar
jonger dan 3 jaar

- Wat is de meisjesnaam van de moeder Amalie Laufs? RIEKEN
- Hadden de ouders eenzelfde leeftijd? Er is een verschil van 15 jaar
- Hoeveel kinderen heeft deze moeder zien sterven? 5

Families Laufs-Rieken en Rieken-Bruch - Begraafplaats van Brussel

¹⁸⁸ EGGERICKX.

¹⁸⁹ ➡ Deel 6.3. Overgebrachte graven

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

DEEL 6

OPVALLENDE ZONES OP EEN BEGRAAFPLAATS

Elke begraafplaats bestaat natuurlijk uit individuele graven of familiegraven, ze zijn gegroepeerd volgens looptijd van de concessie en/of graftype (grafkelder of grafkuil).¹ Daarnaast zijn er ook specifieke zones waar de overledenen gegroepeerd zijn volgens andere criteria: de vorm van het graf (de graf galerijen), de manier waarop de overledenen zijn gestorven (de erevelden en herdenkingsmonumenten), de oorsprong van de graven (de overgebrachte graven), de omgang met de menselijke overblijfselen (columbaria en strooiweiden), en de leeftijd van de overledene (zones gewijd aan kinderen).

INHOUDSTAFEL

1. DE GRAFGALERIJEN

Hoe ziet een graf galerij eruit? • De oorsprong van graf galerijen in het Brussels Gewest: nood aan plaats • De verschillende soorten graf galerijen • In een graf galerij • De Brusselse graf galerijen

2. DE EREVELDEN EN HERDENKINGSMONUMENTEN

Het ereperk • Het herdenkingsmonument

3. DE OVERGEBRACHTE GRAVEN

4. EEN PLAATS VOOR DE ASSEN: COLUMBARIA EN STROOIWEIDEN

Een beetje geschiedenis • Wat te doen met de as van een overledene? • Aanleg van perken voor asbestemming

5. ZONES GEWIJD AAN KINDEREN

¹ • Deel 5.1. Ondergronds

1. DE GRAFGALERIJEN

Wat is een graf galerij? Vinden we ze op alle Belgische begraafplaatsen?
Waarom werden ze gebouwd? Wat is het voordeel van een graf galerij ten opzichte van traditionele graven?
Hoe zien ze eruit? Hoe zijn ze georganiseerd? Waar ligt het lichaam van de overledene? En waar legt men bloemen?

Van de eenendertig Brusselse begraafplaatsen die nog toegankelijk zijn, zijn er zes die een graf galerij hebben. Ze zijn op initiatief van de gemeenten aangelegd. Deze constructies maken van het Brussels Gewest een uitzondering in België²: in Wallonië hebben alleen de begraafplaatsen van La Louvière³, Namen (in Belgrade), Waver en Eigenbrakel⁴ een graf galerij. In Vlaanderen zijn er geen.⁵

Op welke begraafplaatsen in het Brussels Gewest vinden we graf galerijen?

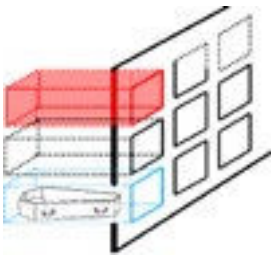
- In Laken (1878 > 1939)
- In Sint-Jans-Molenbeek (1880 > 1911)
- In Sint-Joost-ten-Node (1889 > 1950)
- In Sint-Gillis (1895 > 1954)
- In Watermaal-Bosvoorde (omstreeks 1920 en jaren 1960)
- In Ukkel (Verrewinkel) (jaren 1960)

Uitzonderlijke graf galerijen

- Aan de Dieweg in Ukkel - De ondergrondse galerijen zijn privé. Ze zijn aangelegd op initiatief van het Centraal Israëlitisch Consistorie van België en lijken meer op grote familiegraven waar de doden van dezelfde religieuze gemeenschap zijn samengebracht. Ze kunnen niet worden bezocht.

1.1. Hoe ziet een graf galerij eruit?

Een graf galerij is een constructie waarvan de muren zijn doorboord met nissen, hierin schuift men de doodskisten. De nissen die boven elkaar liggen, meestal 4, 5 of 6, vormen traveeën (kolommen). Deze organisatie is vergelijkbaar met die van familiegrafkelders. Het verschil is dat we ons hier in een collectieve ruimte bevinden die op initiatief van de gemeente werd gebouwd en nog steeds door de gemeente wordt beheerd. Deze plek is daardoor voor iedereen en dus niet beperkt tot één familie.

Concreet

Zodra de kist in de nis is geplaatst, wordt deze hermetisch afgesloten (oorspronkelijk met metselwerk, later met een betonnen plaat, dit materiaal houdt meer water tegen). Een plaat, meestal van marmer, wordt er dan voor geplaatst met daarop het grafschrift.⁶

Tegenwoordig kunnen in één nis, zoals ook in grafkelders, meerdere urnen staan.

Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

² VERHOFSTADT, p. 50.
³ In La Louvière zijn de graf galerijen gedeeltelijk omgevormd tot columbarium.
⁴ De graf galerijen in Eigenbrakel dateren uit de jaren 1960.
⁵ VERHOFSTADT, p. 50.
⁶ VERHOFSTADT, p. 51.

1.2. De oorsprong van graf galerijen in het Brussels gewest: nood aan plaats

De allereerste graf galerijen in de regio werden in 1878 ingehuldigd op de begraafplaats van Laken op initiatief van ingenieur Emile Bockstael. Hij was schepen van openbare werken en later burgemeester van de gemeente. Er waren drie redenen voor hun bouw.
Ten eerste werd Laken rond 1875 geconfronteerd met een sterke bevolkingsgroei en bijgevolg met plaatsgebrek op het kerkhof. Er moest een oplossing komen voor de aanleg van nieuwe graven, want de oppervlakte kon niet meer worden vergroot. Het principe van galerijen maakte het mogelijk de graven boven elkaar te plaatsen. Ten tweede verergerden de hygiënische problemen op het kerkhof door het toenemende aantal begravingen. Volgens Emile Bockstael was de grond van het kerkhof verzadigd met rottend materiaal en kwamen er vieze geuren vrij telkens als een familiegraf werd geopend om er een nieuwe overledene in te plaatsen. Galerijen boden een oplossing voor dit probleem, omdat zij bestaan uit individuele afgesloten nissen⁷ die niet opnieuw geopend hoeven te worden. Ten derde waren graf galerijen ook uit financieel oogpunt interessant, aangezien zij snel en tegen lage kosten konden worden gebouwd en dus zeer rendabel waren: zij leverden de gemeente aanzienlijke financiële inkomsten op.⁸
Het principe van graf galerijen werd in zuidelijke landen (Italië, Spanje) al een tijdje aanvaard, in België moest de nieuwe visie om niet in de aarde te worden begraven, worden opgelegd. Toch had het principe succes! Het ontwerp van Laken gold als inspiratiebron voor andere gemeentelijke begraafplaatsen in het Brussels Gewest en in Wallonië. De maquette van deze eerste galerijen werd zelfs tentoongesteld in Londen op de *International Health Exhibition* van 1884.⁹
De meeste graf galerijen werden op het einde van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw gebouwd. Maar ook na Wereldoorlog II werden ze nog gebouwd (in Ukkel en Watermaal-Bosvoorde), opnieuw om het plaatsgebrek op te vangen.

Crypten? Catacombes? Of ondergrondse graf galerijen?

Op sommige Belgische begraafplaatsen wordt een ondergrondse graf galerij *crypte* genoemd. In het buitenland krijgt ze soms ook wel de naam *catacombe*.
Waarmee komen deze termen overeen?
Het woord **crypte** (van het Latijn *crypta*, -verborgen-) wordt geassocieerd met het christendom en dan vooral met de graven van christelijke martelaren waarboven men de eerste kerken bouwde. Vervolgens werden de crypten aangelegd onder het koor van de kerken om de doden te eren of om diensten te houden. Bij uitbreiding wordt deze term toegepast op ondergrondse plaatsen waar men lichamelijke overblijfselen vindt. Op de Brusselse begraafplaatsen wordt de term vaak gebruikt voor grafcomplexen onder een monument, zoals militaire graven.¹⁰
De **catacombes** (van het Grieks *κατά* -beneden- en *τύμβος* -graf-) komen oorspronkelijk overeen met de ondergrondse grafcomplexen die werden aangelegd in Rome in de vroegchristelijke tijd. Net zoals de crypte wordt de term gebruikt voor ondergrondse, funeraire ruimtes.
De term **graf galerij** is eigen aan de gemeentelijke begraafplaatsen (en dus neutraal) van het einde van de 19de eeuw. Deze manier van begraven moest een oplossing bieden aan het plaatstekort en aan de hygiënische problemen die volgden op de bevolkingsexplosie.

⁷ GROESSENS, p. 141.
⁸ VERHOFSTADT, p. 50.
⁹ VERHOFSTADT, p. 52.
¹⁰ ➡ Deel 6.2. De erevelden en herdenkingsmonumenten

1.3. De verschillende soorten graf galerijen

1.3.1. Ondergrondse graf galerijen

In Laken en Sint-Gillis (niet toegankelijk)

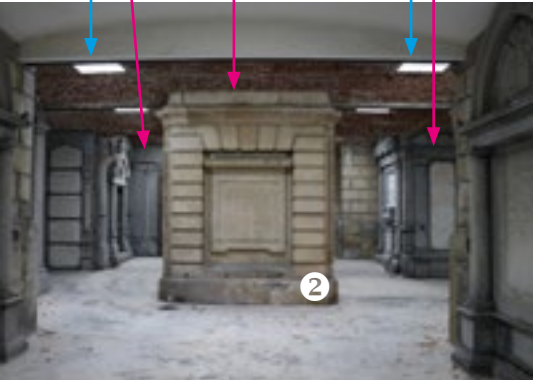
Deze galerijen zijn volledig ondergronds aangelegd en worden verlicht door glazen tegels in het plafond. Ze bestaan uit lange gangen waarvan de wanden bezet zijn met nissen. Je kan er binnengaan via een trap of een helling. De helling vergemakkelijkt de toegang met de kist en de begrafenisstoet.

Kerkhof van Laken

De ondergrondse graf galerijen van Laken en Sint-Gillis zijn bijzonder omdat ze zowel visueel als symbolisch gelinkt worden aan de oppervlakte: een bovengronds grafteken rust op één of meerdere traveeën met nissen.¹¹ Zo bleef het typische uiterlijk van het kerkhof of de begraafplaats met zijn individuele graftekens bewaard. Wanneer er verschillende concessiehouders dezelfde travee bezetten, werd het grafteken gefinancierd door de stad ❶.¹² Wanneer het geheel door dezelfde concessiehouder werd bezet, betaalde hij of zij voor het grafteken ❷ ❸. In Laken zijn er enkele geprivilegieerde families die zelfs een eigen grafkelder hebben gebouwd, met daarboven een imposant grafteken of grafkapel.

Op het kerkhof van Laken

1.3.2. Bovengrondse graf galerijen

In Sint-Jans-Molenbeek, in Sint-Joost-ten-Node en de jongste galerij in Laken

Deze galerijen liggen bovengronds of voor een gedeelte onder de grond.¹³ Er zijn twee indelingen mogelijk: één of meerdere gangen waarvan beide wanden zijn bezet met nissen en verlicht worden door een glazen dak ❶, of een galerij die gedeeltelijk open is dankzij een zuilengalerij en op die manier een peristilium vormt ❷. Deze laatste indeling biedt beschutting aan de bezoekers en beschermt ook de grafplaten tegen de weersomstandigheden. Ongeacht de materiaalkeuze van de grafplaten zorgt de lichte kleur van de galerij ervoor dat deze schaduwplekken toch licht zijn.

In beide gevallen kunnen de wanden van deze galerijen ontdebeld worden door een tweede serie nissen langs de buitenkant ❸.

Bovengrondse graf galerijen: in een gang ❶, in een peristilium ❷ en buiten ❸ - Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

1.3.3. Graf galerijen op een heuvel flank

In Sint-Joost-ten-Node, Sint-Gillis en Watermaal-Bosvoorde

Op de begraafplaatsen met een onregelmatig of hellend terrein moet men bij de aanleg van graf galerijen rekening houden met het reliëf. De nissen worden in de helling gebouwd, een locatie waar het moeilijk zou zijn om grafkuilen te graven.

Begraafplaats van Sint-Gillis

1.4. In een graf galerij

1.4.1. De nissen - apart of samen?

Om plaats te winnen, worden de nissen boven elkaar geplaatst. Deze indeling suggereert ook een hiërarchie die duidelijk wordt in de verschillende prijzen van de concessies: de zichtbare en bereikbare plaatsen zijn daarom duurder.¹⁴ Hoewel alle nissen individueel zijn, is het voor sommigen toch belangrijk om in de dood herenigd te worden. Een grafplaat bedekt daarom soms twee nissen om een koppel samen te brengen, of vier of meer nissen voor een familie. In Laken gingen ze zelfs verder door echte onafhankelijke grafkelders te creëren.

Een grafplaat bedekt twee nissen voor een koppel. Dat wordt ook symbolisch getoond door de ineengestrengelde handen. - Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

Lift om de grafkisten in hoger gelegen nissen te schuiven - Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

¹¹ In Sint-Gillis zijn de graftekens op de oppervlakte verdwenen.
¹² VERHOFSTADT, p. 52.

¹³ In Molenbeek ligt de centrale vleugel van de galerij zo'n 1,50 m onder het grondniveau.
¹⁴ BULLETIN COMMUNAL DE LA VILLE DE BRUXELLES - 29/07/1939 - p. 111.

Een gebeeldhouwde wand ter grootte van één travee voor vijf nissen wordt ingenomen door één familie...

...of zelfs een aparte grafkelder. Hier zijn veertig plaatsen voor de familie Van Volxem waarvan de grafkelder zelfs een eigen toegangsdeur heeft.

Kerkhof van Laken

1.4.2. De grafplaten

De individuele nissen worden gemarkeerd met grafplaten die meestal uit marmer zijn gemaakt, een materiaal dat het weinige licht goed reflecteert. In de oude grafgalerij in Laken zijn deze platen allemaal identiek: hun vorm herinnert op een vereenvoudigde manier aan de voorkant van een grafkist. Elders zijn ze meestal rechthoekig, sommige hebben zelfs een gepersonaliseerd decor.

De materiaalkeuze van wit marmer lijkt niet gereguleerd in alle grafgalerijen: hier en daar wordt die eenheid namelijk doorbroken door een grafplaat van blauwe hardsteen, gekleurd graniet of zelfs een volledige plaat uit brons. De meest recente grafplaten zijn vervaardigd uit donkerkleurig graniet.

Grafplaat in marmer

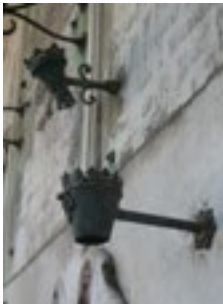
... in brons

... soms gegraveerd met een decor

1.4.3. Grafdecoratie

Hoe kan je de overledene eren wanneer er geen grafteken is om een object ter herinnering te plaatsen? In de grafgalerijen werd daarvoor een hangstelsel voorzien. Bloemenkransen (met echte bloemen, in faience of in brons) hangen aan haakjes of staafjes. Bronzen ringen dragen glazen of metalen vazen. Net zoals bij andere graftekens, kan op de grafplaat ook een portret in medaillon en herkenbare grafsymboliek de overledene met een speciale attentie herdenken: een omgekeerde fakkel of ineengestrengelde handen bijvoorbeeld.

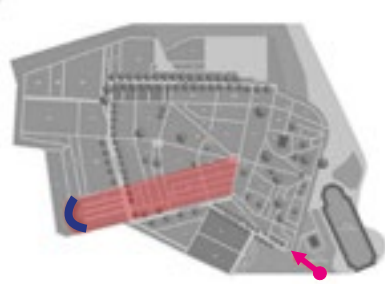
1.5. De brusselse graf galerijen

1.5.1. Laken

Om plaats te winnen op een beperkte oppervlakte, vervulde de gemeente Laken een pioniersrol door in 1878 de eerste ondergrondse grafgalerij aan te leggen. Het was zo'n groot succes dat er datzelfde jaar nog zes galerijen bij werden gebouwd ¹. Sommige families hadden er namelijk hun familiegraf in overgebracht. Wat deze grafgalerijen zo bijzonder maakt, is de link tussen bovengronds en ondergronds: de ondergrondse nissen hebben een bovengronds grafteken.

Het ondergrondse netwerk werd meermaals vergroot: een eerste keer tussen 1899 en 1911 ² (dit zijn de loodrechte galerijen op het plan hieronder), en een volgende keer in de jaren 1930 met drie galerijen die met een vierde in boogvorm ³ afgesloten werden. Deze laatste heeft ook nissen voor urnen. Ze is de enige grafgalerij boven de grond en wordt afgesloten met een natuurstenen peristylum.

In totaal zijn er 4061 nissen op de site, enkele familiegrafkelders en 70 nissen voor urnen. Het geheel, dat als erfgoed geklasseerd werd in 1997, strekt zich over meer dan 300m gangen uit. ¹⁵

© Stad Brussel

Grafmonument van P.-L. Bortier, gestorven in 1830. Oorspronkelijk stond dit monument in de oude kerk, maar bij de afbraak in 1904 werd het monument naar de grafgalerijen verhuisd.

1 Oudste deel: vanaf 1878

helling

2 Loodrechte graf galerijen: tussen 1899 en 1911

Om naar het oudste deel te gaan, kan men vandaag gebruik maken van een **helling**, maar oorspronkelijk was er een prestigieuzere ingang. **Het gebouwtje**, omgebouwd voor Emile Bockstael rond 1920, had oorspronkelijk een trap die naar de graf galerijen leidde.

3 Laatste fase van de uitbreiding: tussen 1933 en 1939

Gebogen peristylum dat het perspectief op het deel van de jaren 1930 afsluit.

© ORIGIN Architecture & Engineering

De mentaliteit is veranderd. Hier zijn de graf tekens boven de grond bewust leeg gelaten om ieders gelijkheid in de dood te tonen.

¹⁵ PÊCHEUR, p. 68.

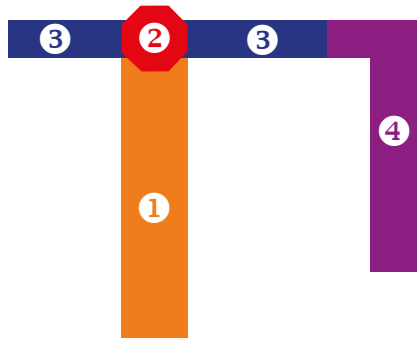
1.5.2. Sint-Jans-Molenbeek

De graf galerijen van Sint-Jans-Molenbeek werden aangelegd vanaf 1880, dus ongeveer twee jaar na die van Laken. Ook deze werden in verschillende fases aangelegd. Het oudste deel, dat gedeeltelijk ondergronds ligt, bevindt zich in het verlengde van de hoofdingang van de begraafplaats en de hoofdweg ❶. Ze leidt naar een achthoekig paviljoen waarop een koepel prijkt dat gebouwd werd in 1905 ❷ om hier de twee nieuwe loodrechte vleugels, toegevoegd tussen 1905 en 1909, op te laten aansluiten ❸. Deze graf galerijen werden bovengronds aangelegd en zijn opengewerkt door een zuilengalerij. Een vierde overdekte graf galerij ❹ werd toegevoegd omstreeks 1911. Hoewel er zo'n dertig jaar zit tussen het begin en het einde van de aanleg, is het geheel toch uiterst homogeen.

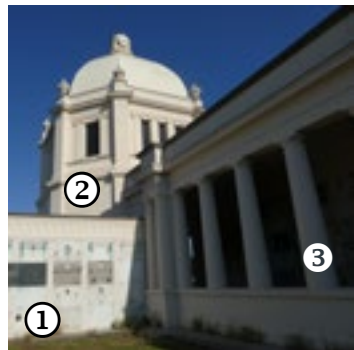
Deze galerijen werden als erfgoed geklasseerd in 2007. Doordat ze zwaar beschadigd waren, werden ze in 2016 gerestaureerd.

Fonds C. Vandervelde / © Urban.brussels

Het glasraam van de hoofd galerij was al enkele jaren verdwenen. Omdat er geen spoor meer van te vinden was, heeft het restauratiebureau gekozen voor een modern glasraam.

Dankzij de restauratiewerken heeft de hoofdingang van de graf galerijen, ontworpen als een antieke tempel, zijn lichte kleur teruggekregen. De decoratie zet de toon: er staat een sarcofaag boven de ingang en twee opschriften langs beide kanten van de toegang:
*Het leven is een slaap. Sterven is herboren worden. We benaderen de dood nooit rustiger dan wanneer we aan het einde van ons leven getroost worden door de herinnering aan het goede dat we hebben gedaan.*¹⁶
*De genadeloze dood onderwerpt alles aan zijn wetten. Ware aanbidding bestaat uit een goede moraal en het beoefenen van deugden.*¹⁷

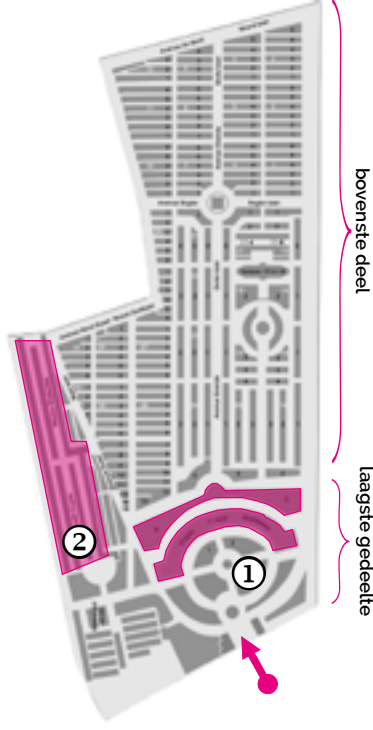
1.5.3. Sint-Joost-ten-Node

Al in 1889 besliste de gemeenteraad dat de capaciteit van de begraafplaats (geopend in 1879) moest uitgebreid worden met bovengrondse graf galerijen. Twee verschillende complexen werden uiteindelijk gebouwd.¹⁸

❶ - Het eerste complex werd ontworpen in een ellipsvorm. Zij werd aangelegd in drie fases tussen 1889 en 1914. In totaal telt zij 1830 nissen. De oudste galerij is rond het toegangspaviljoen aangelegd en wordt omlijst door twee open, afgeronde vleugels. Daarachter bevond zich oorspronkelijk een trap waarlangs je naar een hoger gelegen deel van de begraafplaats, zeven meter hoger, kon gaan. Die toegang werd verwijderd om plaats te maken voor een tweede graf galerij die aangelegd werd op de heuvelflank om het niveauverschil op te vangen.¹⁹ De graf galerijen van dit eerste complex werden volledig opgebouwd met bakstenen en bedekt met ruw afgewerkte blauwe hardsteen.

In het midden van de toegangspoort beweent een meisje haar gestorven moeder. Deze beeldengroep, gerealiseerd in 1892, is een werk van Guillaume Charlier, inwoner van de gemeente, en kunstenaar van verschillende werken op deze begraafplaats.

© Dienst Archieven van de gemeente Sint-Joost-ten-Noode

Rechts de eerste galerij – links de tweede galerij in de heuvelflank

❷ - Het tweede complex, gebouwd aan de rand van de begraafplaats tussen 1930 en 1950²⁰, werd in het verlengde van een portiek aangelegd. Er zijn ongeveer 4300 nissen. De nieuwe galerijen kregen een stijl die gelijkt op die van 1889. Op die manier is eenheid binnen de begraafplaats bewaard gebleven. Dit tweede complex werd gebouwd in gewapend beton en is bedekt met een gladde mortellaag.

Hetzelfde of anders?

Toegangspaviljoen in de vorm van een antieke tempel

fronton

borstwering met kruisjes

pilaster

De stijlen gelijken erg op elkaar, hoewel er meer dan veertig jaar tussen zit. Toch zijn ze niet helemaal identiek. Materiaal, reliëf, aantal pilaren... Je vindt zeker meer dan 7 'verschillen'.

¹⁶ Originele tekst: *La vie est un sommeil. Mourir c'est renaître. On n'approche jamais de la mort avec plus de calme que lorsqu'au déclin de la vie on a pour consolation le souvenir du bien qu'on a fait.*

¹⁷ Originele tekst: *L'impitoyable mort soumet tout à ses lois. Le vrai culte consiste dans les bonnes mœurs et la pratique des vertus.*

¹⁸ SCANDOLO, p. 72.

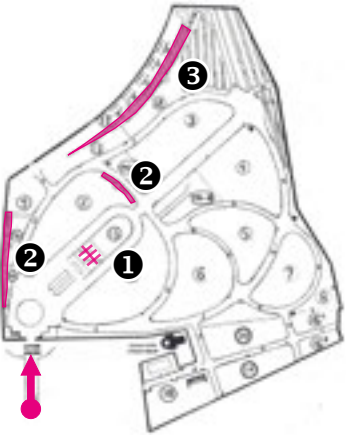
¹⁹ VERHOFSTADT, 2013, p. 58.

²⁰ VERHOFSTADT, 2013, p. 60.

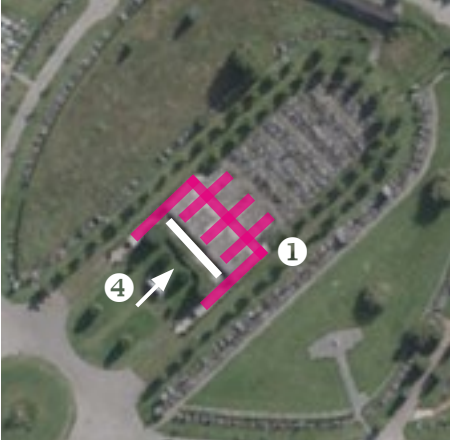
1.5.4. Sint-Gillis

De begraafplaats van Sint-Gillis is de enige die ondergrondse graf galerijen had opgenomen in zijn aanleg. Ze waren dus aanwezig vanaf de opening in 1895. De bovengrondse galerijen werden in de jaren 1930 en het begin van de jaren 1950 aangelegd.

❶ - De eerste graf galerijen liggen volledig ondergronds en nemen de vorm aan van een lange hoofdgang die door drie loodrechte zijgangen wordt gekruist. Aan het begin van de 20ste eeuw waren er 540 nissen.²¹ Net zoals in Laken werden ze gecombineerd met bovengrondse graf tekens. Die bestaan vandaag niet meer. De graf galerijen waren toegankelijk via twee hellingen die omkaderd werden met pilasters waarop obelisk en stonden. Ook deze zijn verdwenen. Deze graf galerijen kunnen niet meer bezocht worden.

Fonds C. Vandervelde / © Urban.brussels
❶: 1895 ; ❷: jaren 1930 ; ❸: jaren 1950 ; ❹: militaire crypte (begin van de jaren 1920)

© Bruciel

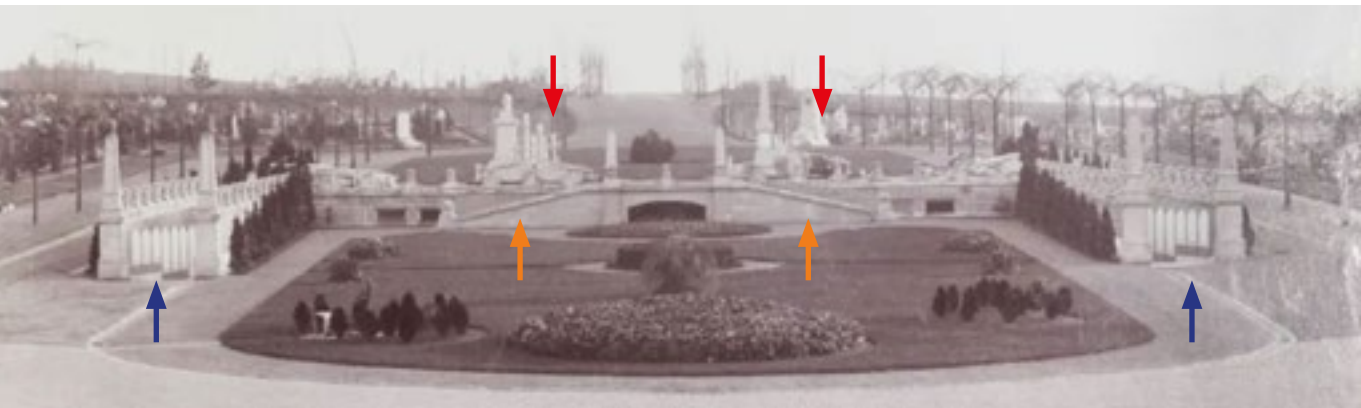
Ondergrondse graf galerijen (vandaag niet meer toegankelijk)

© Gemeente St.-Gillis

Eén van de twee toegangshellingen: aan het begin van de 20ste eeuw...

...en vandaag

Aan het begin van de 20ste eeuw waren de twee hellingen, die toegang gaven tot de graf galerijen (❶), duidelijk zichtbaar, alsook de trappen (❷) die naar de bovengrondse graf tekens leidden (❸). © Gemeente St.-Gillis

❷ & ❸ - Verschillende delen van de graf galerijen werden gebouwd tussen 1930 en 1954. Deze werden in openlucht op de flank van een heuvel aangelegd: eerst en vooral achter de ondergrondse galerijen en aan de westzijde, daarna in het noorden van de begraafplaats waar ze in twee terrassen zijn aangelegd. Deze galerijen worden vandaag nog steeds gebruikt.

jaren 1930

jaren 1950 - Galerijen aangelegd op twee niveaus

❹ - De militaire crypte

De gemeente legde voor de ingang van ondergrondse graf galerijen een nieuwe galerij aan om de gevallen soldaten van Wereldoorlog I te eren. Deze galerij werd niet overdekt. Het is waarschijnlijk op dat moment dat de trap (❷) en de bovengrondse graf tekens boven de nissen (❸) werden afgebroken.

1.5.5. Watermaal-Bosvoorde

De graf galerij van Watermaal-Bosvoorde werd omstreeks 1920 aangelegd op de flank van een heuvel. Op die manier werd de constructie in het hoogteverschil van het terrein ingebouwd en werd er een verbinding tussen het hoger (vooraan) en lager gelegen (achteraan) gedeelte van de begraafplaats gecreëerd. De nissen liggen in de heuvelflank waardoor de zuilengalerij niet opent naar de hoger gelegen ingang maar wel naar de lager gelegen achterkant van de begraafplaats. De galerij heeft een blinde muur aan de kant van de ingang. De trap in het midden functioneert als een poort naar de zone achteraan.

© Google Earth

Hoger gelegen toegang tot de graf galerij aan de kant van de ingang van de begraafplaats (❶)

Lager gelegen zuilengalerij aan de kant van het lager gelegen gedeelte (❷)

DE SITUATIE IN DE DIEWEG IN UKKEL

De begraafplaats aan de Dieweg heeft twee afzonderlijke ondergrondse grafcomplexen. De eerste, vaak grafkelder genoemd, dateert van het einde van 19de eeuw en bevat 146 lichamen²², waaronder een groot aantal kinderen. De tweede, *crypte* genoemd, dateert van het begin van de 20ste eeuw. Het is ongeveer 100m lang en omvat 830 nissen, vooral van armen of minderbedeelden.²³ In tegenstelling tot de galerijen die we tot hiertoe besproken hebben, gaat dit om een privé-initiatief. Het Centraal Israëlitisch Consistorie van België nam de bouw ervan op zich om arme mensen van de gemeenschap een waardige begraafing te kunnen geven. De galerijen zijn niet toegankelijk.

Toegang tot de grafkelder aan het einde van de 19de eeuw

²² PIERRET, p. 502-503.
²³ VANDERVELDE, 1997, p.261-262.

2. EREPERKEN EN HERDENKINGSMONUMENTEN

Waarom zijn er plaatsen op de begraafplaats waar bijna identieke graven op een rij liggen? Waren zij altijd op de begraafplaatsen aanwezig? Wie ligt daar begraven? Waarom staan er op die graftekens soms meerdere namen op? Waarom hebben de stèles niet allemaal exact dezelfde vorm?

Hebben alle begraafplaatsen van het Brussels Gewest ereperken?

Wat herdenken de grote monumenten op de begraafplaats? Liggen er mensen onder begraven?

Een collectieve herdenking

Op een begraafplaats komen mensen meestal het graf bezoeken van een bepaalde persoon, een familielid of een naaste. Maar men kan ook hulde brengen aan meerdere mensen die samen werden gebracht omdat ze tot dezelfde groep behoren. Hun families zijn overeengekomen om de lotgenoten samen te voegen zodat deze graven een publiek karakter krijgen.

Over het algemeen gaat het om mensen die op tragische wijze en in dezelfde omstandigheden zijn gestorven. Vooral slachtoffers van conflicten (met name de twee wereldoorlogen), maar ook van rampen. In meer uitzonderlijke situaties worden ook graven bijeengebracht van mensen die tijdens hun leven tot dezelfde groep behoorden: leden van religieuze congregaties, personen van gemeentelijke diensten of burgemeesters bijvoorbeeld.

Dit groeperen van graven neemt twee verschillende, maar vaak met elkaar verbonden vormen aan: het ereperk en het herdenkingsmonument.

2.1. Het ereperk

2.1.1. Het militaire ereperk

De overgrote meerderheid van de ereperken zijn militair en vinden hun oorsprong in een oorlogscontext. Vóór de 19de eeuw werden de lichamen van gewone soldaten die in de strijd sneuvelden, achtergelaten op het slagveld of begraven in massagraven. De aanwezigheid van hun overblijfselen werd dus niet gemarkeerd.²⁴ Het was in Frankrijk, Duitsland en de Verenigde Staten van Amerika dat de militaire graven wel een specifieke vorm kregen.²⁵

In België verschenen de ereperken in het kader van Wereldoorlog I. De Duitse generale staf legde al in 1916 een ereperk aan op de begraafplaats van Brussel. Deze werd gewijd aan de Duitse soldaten die op Belgisch grondgebied waren gesneuveld. Pas in de jaren 1920 werden ereperken aangelegd voor Belgische militairen van Wereldoorlog I. Aan het einde van dit verwoestende conflict werden de 41.000 soldaten die aan het front stierven, begraven in de buurt van de gevechtszones: op de dichtstbijzijnde gemeentelijke begraafplaats of op de eerste militaire begraafplaatsen. Maar veel families eisten de repatriëring van het stoffelijk overschot van hun zoon, broer of vader. Sommigen lieten het zelfs clandestien opgraven zodat de kist bijgezet kon worden in de familiegrafkelder. Onder deze druk stond België repatriëringen toe en openden de gemeenten een ruimte op hun begraafplaats waar deze soldaten zouden worden samengebracht, een plaats waar zij samen als helden konden worden herdacht. Deze plaatsen worden de *ereperken*²⁶ genoemd.

Het is voortaan de gewoonte om doden van een oorlog te groeperen op de begraafplaatsen van de gemeente waar ze woonden. In de Brusselse regio hebben de meeste begraafplaatsen daarom een militair ereperk.

Erfgoedklassen & Burgerschap wijdde al een groot hoofdstuk aan ereperken in het educatief dossier '14-18. Beelden vertellen'.²⁷ Daarin worden de kenmerken, de informatie op de grafstenen alsook enkele specifieke ereperken op de Brusselse begraafplaatsen beschreven. De nadruk ligt hier daarom op de veranderingen in de algemene organisatie van de begraafplaatsen bij de aanleg van militaire ereperken en op de aanpassing of uitbreiding van die perken tijdens Wereldoorlog II.

• Wie ligt er op een militair ereperk?

Op het einde van Wereldoorlog I werden gesneuvelde soldaten en officieren op de eerste ereperken begraven. Hun graven werden van de militaire begraafplaatsen overgebracht naar hun gemeente. Ook de lichamen van soldaten die in Brusselse hospitalen stierven, oorlogsvrijwilligers, gefusilleerden en gedeporteerden, waaronder ook vrouwen, werden er begraven. Niet alle stoffelijke resten zijn teruggevonden, daardoor zijn sommige graven leeg.

Geleidelijk aan werden de oud-strijders bij hun wapenbroeders bijgezet.

gevallen op het veld van eer
tombé au champ d'honneur

Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

oorlogsvrijwilliger
volontaire de guerre

Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

oud-strijder
ancien combattant

Begraafplaats van Jette

De term 'verzetstrijder' komt voor op grafstenen van ereperken voor Wereldoorlog II en wordt voortaan gebruikt om burgers aan te duiden die zich tegen de vijand hebben verzet.

verzetstrijder
résistant

Oude begraafplaats van Evere

politiek gevangene
prisonnier politique

Oude begraafplaats van Ganshoren

gefusilleerde
fusillé

Begraafplaats van Elsene

gedeporteerde
déporté

Begraafplaats van Brussel

vrouw
femme

Begraafplaats van Oudergem

• Krijgt het collectieve karakter voorrang op het individu?

In tegenstelling tot de rest van de begraafplaats, die in de loop der tijd is uitgebouwd, is het ereperk ontworpen als een homogeen geheel. De graven worden gemarkeerd door identieke stèles in een rij, waardoor het een plechtige en indrukwekkende uitstraling krijgt. De omtrek van het perk wordt soms benadrukt door een haag waardoor de ruimte een verheven sfeer oproept. De graven gaan meestal gepaard met een herdenkingsmonument.

Begraafplaats van Schaerbeek

Deze eenheid markeert het collectieve karakter van de plaats. De overheid wilde laten zien dat, in het aangezicht van de dood, alle soldaten als gelijken werden beschouwd (terwijl dit op het slagveld niet het geval was). Hun vaderland dankt hen hiermee voor hun opoffering. Ze hebben allemaal samengewerkt om het land te bevrijden. Het reglement van de begraafplaatsen van de stad Brussel²⁸ uit 1945 is hierover duidelijk: *Het enige onderscheidende teken van de graven is de stèle van het type dat door het bestuur wordt bepaald en door haar wordt geleverd, met uitsluiting van elke andere versiering; aan de stèle mag niets worden bevestigd. Het plaatsen van houders voor kransen of vazen van welke aard ook op de graven is verboden, evenals het versieren met grind, cement, gras, buxus, enz. Alleen het plaatsen van bloemen is toegestaan.*²⁹

²⁴ In onze streken werden na de grote veldslagen van Napoleon herdenkingsmonumenten opgericht in de buurt van de slagvelden.

²⁵ Het Franse leger legde zijn eerste militaire begraafplaats aan tijdens de verovering van Algerije (in 1830) en legde massagraven aan voor zijn soldaten die stierven in de Krimoorlog (1851-1856). In de Verenigde Staten van Amerika werden de eerste militaire begraafplaatsen aangelegd tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865). In Europa verschenen erevelden tijdens de Frans-Pruisische oorlog van 1870. In: RACINE, p. 6.

²⁶ In Frankrijk, waar eenzelfde procedure wordt gerespecteerd, worden ze vaak *carrés militaires* genoemd.

²⁷ ERFGOEDKLASSEN & BURGERSCHAP, p. 194-217.

²⁸ Brussel, Laken, Neder-Over-Heembeek en Haren.

²⁹ Oorspronkelijke tekst: *Le seul signe distinctif des tombes est la stèle du type déterminé par l'Administration et fournie par celle-ci, à l'exclusion de toute autre ornementation ; Il ne peut rien être attaché à la stèle. Le placement de porte-couronnes ou de vases quelconques sur les tombes est interdit, ainsi que l'ornementation à l'aide de gravier, de ciment, de gazon, de buis, etc. Seul, le dépôt de fleurs est autorisé*, in: BULLETIN COMMUNAL DE LA VILLE DE BRUXELLES - 1945, artikels 3 en 4.

Maar voor de families is het echter vaak het individu dat primeert. Sommige families vonden het wel nodig om het graf van hun geliefde te markeren met een persoonlijk teken. Op verschillende begraafplaatsen werd voor de rij grafstenen een epitaaf (grafopschrift) of foto geplaatst. Deze foto kan in uitzonderlijke situaties toch als persoonlijk teken op de grafsteen geplaatst zijn.

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

Oude begraafplaats van Ganshoren

Begraafplaats van Jette

Het individu primeert

Sommige families wilden echter dat hun gevallen geliefden werden begraven in de familiegrafkelder. Het grafteken wordt daarom een monument ter nagedachtenis van hun held.

De graftekens uit Wereldoorlog I dragen vaak een beeltenis en versiering met heroïsche en militaire symboliek: de palm, het eikenblad, de helm en de wapens.³⁰

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

In Elsene zijn de graven van individuele militairen verzameld rond het ereperk en de 'dodenakker der martelaren'.

• Is er op elke begraafplaats een militair ereperk?

Bijna alle begraafplaatsen in het Brussels Gewest hebben minstens één ereperk. Uitzonderingen zijn de begraafplaatsen Dieweg (Ukkel), Haren en Neder-Over-Heembeek alsook de nieuwe begraafplaatsen van Ganshoren, Sint-Lambrechts-Woluwe en Sint-Pieters-Woluwe.

Betekent dit dat deze gemeenten hun helden geen eer wilden bewijzen? Helemaal niet!

- Op de oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg) werd in de jaren 1920 inderdaad een ereperk voor de doden van Wereldoorlog I aangelegd. Toen in 1945 de nieuwe begraafplaats van Ukkel (Verrewinkel) werd geopend, werd het ereperk van Dieweg naar een groter terrein voor beide Wereldoorlogen in Verrewinkel overgebracht.

- In Haren en Neder-Over-Heembeek is het anders. Deze twee voormalige dorpjes met weinig inwoners werden in 1921 bij de stad Brussel gevoegd. Op dat moment werden de eerste ereperken aangelegd. Hun soldaten werden daarom begraven op de begraafplaats van de Stad Brussel, op het grondgebied van Evere. Op de begraafplaats van Haren werd een monument voor de helden opgericht in het midden van het eerste rondpunt. Het staat in het verlengde van de ingang. In Neder-Over-Heembeek draagt een graf op het centrale rondpunt de namen van gesneuvelde soldaten. Het is misschien een verrassing dat het kerkhof van Laken, dat ook bij de stad Brussel hoort, twee ereperken heeft, maar dat komt waarschijnlijk door het bijzondere statuut van dit kerkhof.³¹

- De nieuwe begraafplaatsen van Sint-Pieters-Woluwe (1954), Sint-Lambrechts-Woluwe (1966) en Ganshoren (1976) hebben logischerwijs geen ereperk. De ereperken van deze gemeenten liggen namelijk op hun oude begraafplaatsen.³²

• Kan er meer dan één ereperk zijn op dezelfde begraafplaats?

- *Ja. Meerdere perken, één voor elke oorlog*

Tijdens Wereldoorlog II moesten de plaatselijke autoriteiten zich afvragen hoe zij deze nieuwe golf slachtoffers konden opvangen. Sommige begraafplaatsen creëerden daarom een tweede ereperk.

📍 In Elsene, Sint-Gillis, Sint-Lambrechts-Woluwe (oud), Laken, Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Joost-ten-Node

Ereperk van Wereldoorlog I ▲ en II ▼ - Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

³¹ ➡ Deel 1. Kader 3 - Een uitzondering - Het kerkhof van Laken

³² Anders dan bij deze drie begraafplaatsen, hebben beide begraafplaatsen van Evere daarentegen ereperken, en hoewel de oude begraafplaats van Sint-Agatha-Berchem nog bestaat, ligt het ereveld op de nieuwe begraafplaats (1960).

- Ja. Verschillende ereperken om slachtoffers van dezelfde oorlog te groeperen

In de context van deze conflicten, die zoveel slachtoffers eisten, voelde de bevolking de behoefte om militairen samen te brengen die hetzelfde vak hadden uitgeoefend (de luchtmacht), zij die deze verschrikkelijke periode hadden overleefd (de oud-strijders), alsook mensen die op dezelfde manier waren gestorven (de gefusilleerden).

Perk voor oud-strijders in Watermaal-Bosvoorde, Sint-Lambrechts-Woluwe (oud), Ukkel (Verrewinkel) en Sint-Gillis - 'dodenakker der Martelaren' van Wereldoorlog II in Elsene

Dodenakker der Martelaren, achter de haag waken twee bronzen soldaten over het ereveld - Begraafplaats van Elsene

De begraafplaats van Brussel telt de meeste ereperken: voor gefusilleerden, voor vliegeniers, voor oud-strijders, voor Belgische soldaten, maar ook voor Britse en Duitse soldaten, voor Sovjetburgers die vielen voor de bevrijding van België³³, ... Brussel is natuurlijk niet zomaar een 'simpele' gemeente. Sinds de middeleeuwen oefent de stad haar invloed uit op de omliggende dorpen. Ze vormt het hart van de agglomeratie. Het is daarenboven de hoofdstad van het land. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Brusselse begraafplaats zoveel herdenkingsmonumenten en ereperken telt. Temeer daar deze begraafplaats met haar 38 hectaren de grootste van de regio is.

Muur en perk voor gefusilleerden van de oorlog '14-'18 en er tegenover een rij epitafen van de gefusilleerden van '40-'45 - Begraafplaats van Brussel

Ereperk voor Belgische piloten gevallen tijdens de oorlog van '40-'45 - Begraafplaats van Brussel

Lijst van militaire ereperken op de begraafplaats van Brussel

- Ereperk opgedragen aan de Duitse soldaten, gesneuveld in '14-'18 (1916 - 1956)
- Portiek en ereperk van de Belgische militairen van de Wereldoorlogen '14-'18 en '40-'45 (1930)
- Ereperk voor Belgische piloten, gesneuveld tijdens de oorlog van '40-'45 (1949)
- Ereperk van de Britse soldaten, oorlogsslachtoffers van '14-'18 en '40-'45 (1951)
- Ereperk van de oud-strijders van de oorlog '14-'18, meer dan 25 jaar later overleden
- Ereperk en herdenkingsstèle van de oud-strijders van de oorlog '40-'45
- Ereperk voor de Sovjetburgers die het leven lieten voor de bevrijding van België

- Maar in veel andere gevallen brengt één enkel ereperk de slachtoffers van beide oorlogen samen.

Als er op de begraafplaats voldoende ruimte was, werd het ereperk voor de soldaten van Wereldoorlog I uitgebreid met rijen grafstenen: eerst voor de oud-strijders, daarna voor de slachtoffers van Wereldoorlog II. Dat is bijvoorbeeld het geval op het ereperk voor de Belgische soldaten op de begraafplaats van Brussel.

Als er te weinig plaats was, was het een oplossing om doden op eenzelfde perceel te verzamelen.³⁴

Plaats vinden op een locatie die al is ingenomen:

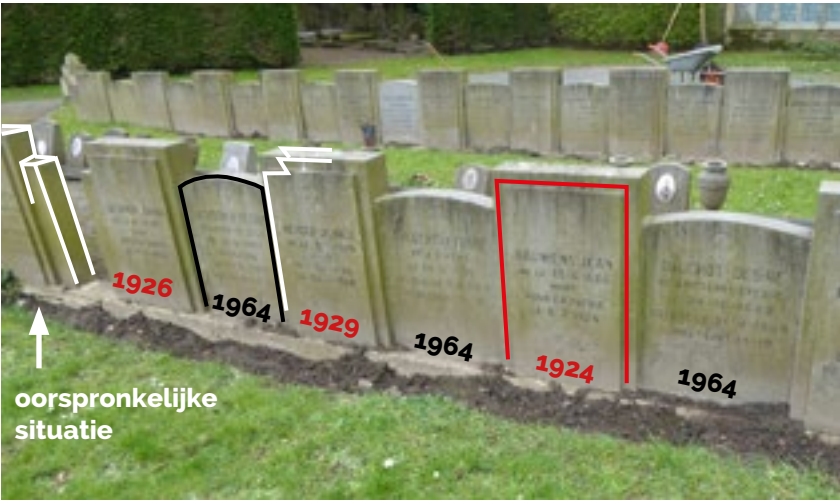
Op de begraafplaats van Sint-Pieters-Woluwe spreiden de overlijdensdata zich op één stèle over meer dan dertig jaar.

1942
1961
1979

Op de oude begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe zijn er twee soorten plakkaatjes die de opeenvolgende begravingen tonen.

Op de oude begraafplaats van Ganshoren heeft de gemeente een andere manier gevonden om de beschikbare ruimte te benutten door recente grafstenen tussen de oorspronkelijke te plaatsen. Als je naar de overlijdensdata kijkt, zie je dat de rechthoekige grafstenen ouder zijn. Ze stonden oorspronkelijk verder uit elkaar. Naarmate er oud-strijders stierven, werden de lege plekken opgevuld met gebogen stèles.

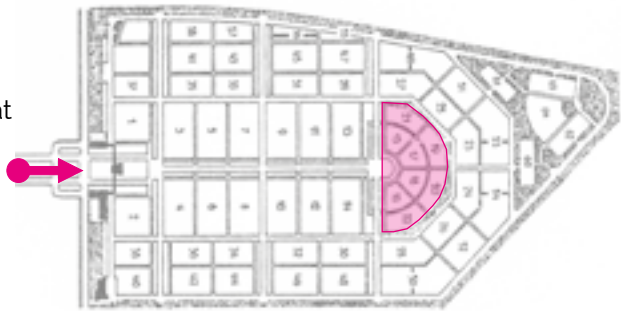
Op de begraafplaatsen die na Wereldoorlog II werden geopend, werden de slachtoffers van beide oorlogen gegroepeerd op één ereperk. Er werd dan van meet af aan voldoende ruimte voorzien. Dat is het geval in Vorst (1946), Schaarbeek (1954) en Anderlecht (1954). Ukkel is een uitzondering: naast het ereperk voor de helden van '14-'18 en '40-'45, heeft de begraafplaats daarnaast ook een perk gewijd aan de herdenking van oud-strijders.

• Welke invloed had de ontwikkeling van de militaire ereperken op de organisatie van de begraafplaatsen?

De meeste ereperken nemen een prominente plaats in op de begraafplaats, vaak aan het einde van de hoofdas of bij de ingang. Ze passen perfect in het geheel, wat op het eerste gezicht doet vermoeden dat ze er altijd al geweest zijn.

Dit is logischerwijs het geval op begraafplaatsen van na Wereldoorlog II, waar zij van meet af aan in het grondplan zijn opgenomen.

In Anderlecht, Ukkel (Verrewinkel), Vorst, Etterbeek, Evere

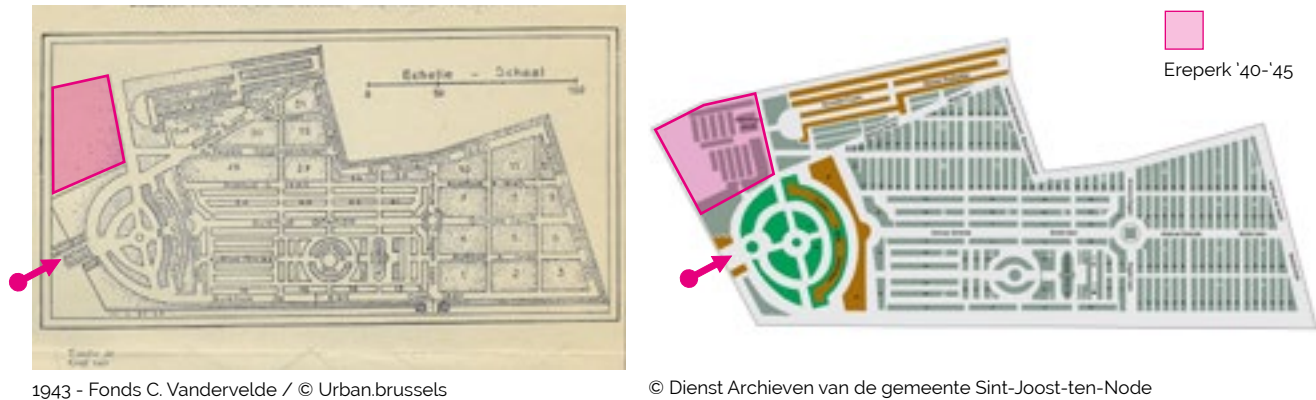
Begraafplaats van Anderlecht - 1954 - Fonds C. Vandervelde / © Urban.brussels

Op de oudere begraafplaatsen moest er ruimte worden gevonden. Een militair ereperk beslaat een grote oppervlakte die duidelijk niet was voorzien in het oorspronkelijke plan. Sommige begraafplaatsen bestonden uiteraard al meer dan vijftig jaar waardoor al veel plaats was ingenomen, bijvoorbeeld het kerkhof van Laken.

- In enkele gevallen kon de gemeente vrije grond naast de begraafplaats gebruiken om het ereperk aan te leggen: de organisatie werd op die manier niet verstoord.

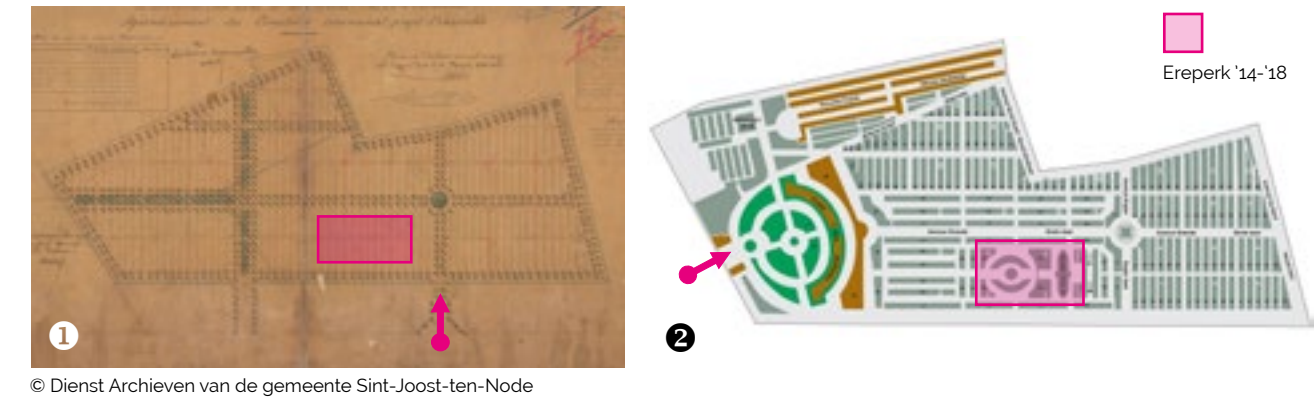
📍 In Jette en Ukkel (Dieweg) (ereperk '14-'18)³⁵, Sint-Joost-ten-Node en Laken (ereperk '40-'45)

Voorbeeld: In Sint-Joost-ten-Node werd de begraafplaats na Wereldoorlog II ten noorden van de ingang uitgebreid om de aanleg van het ereperk '40-'45 mogelijk te maken.

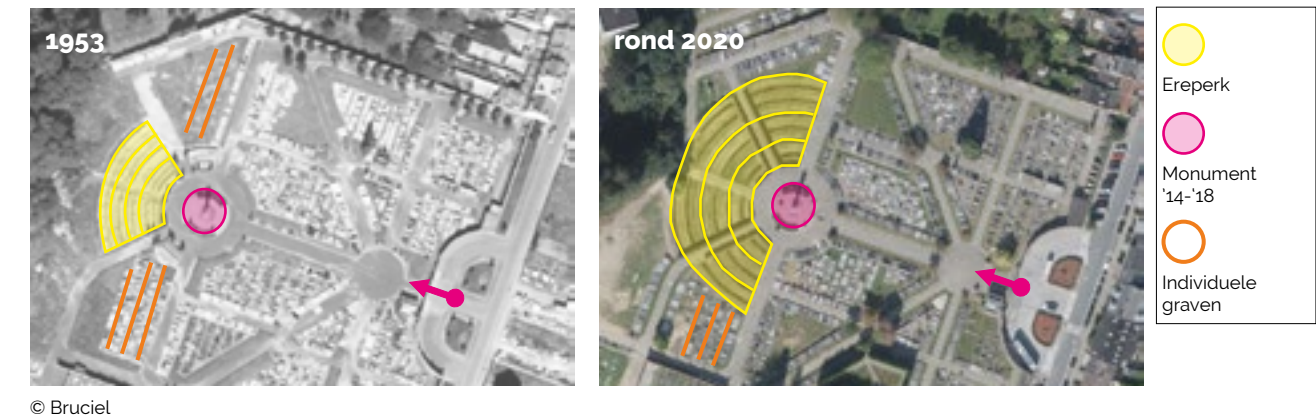

- In andere gevallen moesten oude graven worden verplaatst om het militaire ereperk te integreren: de aanleg ervan leidde tot grote veranderingen in de inrichting van de wegen en de oriëntatie van de graven.

Voorbeeld: In Sint-Joost-ten-Node is de traditionele opstelling van graven in parallelle paden ❶ vervangen door de cirkelvormige en ovale opstelling van het ereperk '14-'18 ❷.

Voorbeeld: In Oudergem werden de eerste stèles achter het oorlogsmonument van Wereldoorlog I aangelegd. De halve cirkel van het ereperk kreeg daarom geleidelijk vorm naarmate de oud-strijders stierven. Dit leidde tot de reorganisatie van de hele ruimte achter het monument.

2.1.2. De ereperken gewijd aan burgers

Het ereperk is de belangrijkste manier geworden om groepen overledenen te eren. De formule is daarom ook toegepast op burgers. In de meeste gevallen krijgt het echter niet de benaming 'ereperk' als het niet gaat over oorlogsslachtoffers.

• Voor de slachtoffers van een catastrofe

Deze perken volgen dezelfde typologie en hetzelfde idee over uniformiteit als de militaire erevelden. Ook hier worden de overledenen voorgesteld als gelijk in de dood. Het zijn namelijk slachtoffers van dezelfde tragedie.

📍 Op de begraafplaats van Brussel: voor de 284 slachtoffers van de brand in het warenhuis À l'Innovation op 22 mei 1967 en voor de slachtoffers van de vliegcrash in Damascus op 10 april 1965.³⁶

📍 Maar ook op de begraafplaatsen van Etterbeek en Anderlecht: na de aanslagen van 2016 heeft de gemeente Etterbeek haar reglement herzien om haar ereperken uit te breiden naar mensen die zijn omgekomen ten gevolge van een moedige of heroïsche daad of ten gevolge van een terroristische aanslag.³⁷ Anderlecht heeft hetzelfde gedaan door een perk te wijden aan de oorlogsslachtoffers die in de ereperken niet kunnen begraven worden; de personen gedood bij het uitvoeren van ontmijningswerken; de militair in dienst gedood tijdens vredesperiode; de inwoners van Anderlecht overleden voor het Land, de Gemeente, enz., of voor uitstekende diensten bewezen aan de Gemeente, de gemeenschap, enz.³⁸

• Publieke personen van de gemeente

Dezelfde twee begraafplaatsen in Anderlecht en Etterbeek hebben ook een perk toegewezen aan hun burgemeesters (Etterbeek) en gemeentemandatarissen (Anderlecht). Zij nemen echter twee verschillende vormen aan.

Door aandacht te geven aan zijn of haar functie bij leven wordt eer bewezen aan een publiek persoon en aan de daden die hij of zij voor zijn of haar gemeenschap heeft verricht, eerder dan aan een groep mensen. In Anderlecht komt dit tot uiting door de diversiteit van de graftekens, waarbij de keuze overgelaten is aan de families. In Etterbeek daarentegen bestaat het perk uit identieke steles, die slechts een formele herdenkingsfunctie hebben: de effectieve graven van de burgemeesters liggen op verschillende plaatsen op de begraafplaats.

Perk voor de slachtoffers van de brand in À l'Innovation - Begraafplaats van Brussel

Perk voor de gemeentemandatarissen - Begraafplaats van Anderlecht

Ereperk voor de oud-burgemeesters - Begraafplaats van Etterbeek

³⁶ Deze catastrofe maakte een vijftigtal slachtoffers waaronder meerdere leden van het onderwijzend personeel van Brussel, in: VANDERVELDE, 1991, p. 533.
³⁷ Etterbeek. Op ontdekking op de begraafplaats, p. 7.
³⁸ ALGEMEEN REGLEMENT OP DE BEGRAFENISSEN - Anderlecht - Artikel 110.

2.2. Het herdenkingsmonument

Een ereveld is niet de enige manier om de herinnering aan een groep mensen te vereeuwigen. Om leden van dezelfde gemeenschap te herdenken die in dezelfde omstandigheden of voor dezelfde zaak zijn gestorven, zijn ook monumenten opgericht. Dit zijn verzamelpunten op de begraafplaats, waar men bijeenkomt voor een officiële ceremonie, om te herdenken en om verdriet te delen. Deze monumenten dragen vaak de namen van de overledenen die zij herdenken.

2.2.1. De verschillende categorieën van monumenten

• Herdenkingsmonumenten van eerdere oorlogen of conflicten

Het overbrengen van graven naar de nieuwe gemeentelijke begraafplaatsen in de tweede helft van de 19de eeuw³⁹ was een gelegenheid om de stoffelijke resten van soldaten die individueel begraven waren en die men samen wilden herdenken, samen te brengen. Zij liggen nu in een (al dan niet toegankelijke) crypte waarboven een monument is opgericht.⁴⁰

📍 In Brussel: Monument voor de Engelse officieren, onderofficieren en soldaten, gesneuveld tijdens de slag van Waterloo - Monument voor de Duitse soldaten, overleden aan hun verwondingen tijdens de Frans-Pruisische oorlog van 1870-1871 - Monument voor de Franse soldaten, gesneuveld tijdens de Frans-Pruisische oorlog - Monument opgedragen aan de strijders van de Belgische Omwenteling van 1830 (ter aanvulling van deze op het Martelarenplein) - In Evere (oud): Monument voor de Everse soldaten die sneuvelden tijdens de Frans-Pruisische oorlog (overgebracht van het voormalige kerkhof rond de Sint-Vincentiuskerk⁴¹)

Het monument voor de Engelse officieren, onderofficieren en soldaten, gesneuveld tijdens de slag bij Waterloo en de ingang van de crypte aan de achterkant - Begraafplaats van Brussel - 1890

• Herdenkingsmonumenten van de wereldoorlogen

Het overgrote deel van de monumenten op onze begraafplaatsen is gewijd aan slachtoffers van de twee wereldoorlogen: soldaten, gefusilleerden, vliegeniers, ..., Belgen, maar ook Britten of Duitsers. Deze worden bijna altijd gecombineerd met een ereveld. Zelfs wanneer de namen van de overledenen individueel op de grafstenen staan, worden ze vaak op het herdenkingsmonument gegroepeerd. Op die manier wordt het collectieve karakter van de omstandigheden van hun dood nog meer benadrukt.

Op begraafplaatsen van vóór 1945 werd het militaire ereveld van Wereldoorlog I vaak vergroot om plaats te bieden aan de overledenen van Wereldoorlog II. Op het bijbehorende herdenkingsmonument werden dan meestal de jaartallen '1940-1945' toegevoegd of werd een aanpassing gedaan om naar deze nieuwe overledenen te verwijzen.

📍 In Sint-Pieters-Woluwe, Oudergem, Sint-Gillis, Evere (oud), Sint-Lambrechts-Woluwe (oud), Schaarbeek⁴², Brussel (ereperk voor Belgische militairen, nr. 14)

Wanneer een apart perk is aangelegd om de doden van Wereldoorlog II te herdenken, is soms een nieuw monument opgericht.

📍 In Sint-Joost-ten-Node en Laken

Zoals reeds het geval was voor de erevelden, werden sommige herdenkingsmonumenten opgericht ter nagedachtenis van bepaalde groepen van oorlogsslachtoffers: oud-strijders, burgerslachtoffers, vliegeniers, ... In Jette werd in 1927 vlakbij het herdenkingsmonument voor de soldaten van Wereldoorlog I een monument voor de burgerslachtoffers opgericht.⁴³ Op de oude begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe staat aan de rand van een van de erevelden een herdenkingsmonument voor gedeporteerde arbeiders.

📍 In Jette en Sint-Lambrechts-Woluwe (oud)

Voor het monument uit 1923 ligt een open boek waarop namen van slachtoffers van Wereldoorlog II geschreven staan (beeldhouwer M. Wolfers) - Begraafplaats van Sint-Pieters-Woluwe

Monument voor de gefusilleerde Jettanaren tussen 1940 en 1945 - Begraafplaats van Jette

• Herdenkingsmonumenten voor burgers

Er zijn ook herdenkingsmonumenten die buiten een oorlogscontext zijn opgericht. Ze zijn gewijd aan een groep overledenen die tot dezelfde gemeenschap behoorden of in dezelfde context stierven.

📍 In Brussel: Monument voor de Brusselse politieagenten en burgers, gestorven tijdens de uitvoering van hun taak (1907) - Gedenkteken voor de Brusselaars, gesneuveld in Congo (1932) - Gedenkteken voor de slachtoffers van de brand in À l'Innovation, achteraan het perk (1968) - In Sint-Jans-Molenbeek: Eerbetoon aan de brandweerlieden (1945)

Eerbetoon aan de brandweerlieden - Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

2.2.2. Verschillende vormen van herdenkingsmonumenten

Afhankelijk van de periode en wat het herdenkt, kan het monument verschillende vormen aannemen, van de eenvoudigste tot de meest monumentale.

• De stèle of muur

Het monument kan de vorm aannemen van een verticale drager. Hierop staan de namen van de slachtoffers, vaak in alfabetische volgorde. Dit is het geval in Sint-Jans-Molenbeek, waar de namen van de soldaten van de gemeente die zijn gesneuveld, werden samengebracht. Ze zijn gegroepeerd volgens hun land van herkomst: België, Frankrijk en Italië ❶. In Ganshoren zijn die categorieën niet terug te vinden. Aangezien dit monument gewijd is aan oud-strijders, werden hun namen logischerwijs pas opgenomen wanneer ze stierven ❷.

📍 In Sint-Jans-Molenbeek ('14-'18), Ganshoren (oud; '14-'18 en '40-'45), Etterbeek, Brussel (gesneuveld in Congo)

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek

Oude begraafplaats van Ganshoren

³⁹ ➡ Deel 6.3. De overgebrachte graven

⁴⁰ CELIS, p. 122.

⁴¹ VANDERVELDE, 1997, p. 196.

⁴² Dit herdenkingsmonument dat werd ontworpen voor de slachtoffers van Wereldoorlog I, werd overgebracht naar de nieuwe begraafplaats waar het zonder specifieke datum voor het ereperk staat.

⁴³ MIHAIL, 2014, p. 94.

• De portiek

Zoals de naam al zegt, is de portiek een muur die door een travee wordt doorboord. Op die manier roept het een doorgang op. De portiek doet denken aan de Romeinse triomfboog die werd opgericht om een overwinning te vieren. Symbolisch verwijst het daarnaast naar de overgang tussen leven en dood.

De begraafplaats van Brussel: indrukwekkende portiek die toegang geeft tot het ereperk van de Belgische militairen

• Een toren met lantaarn

Het monument heeft soms de vorm van een toren met daarop een lantaarn. De lantaarn doet denken aan de vlam die in de oudheid op de graven werd geplaatst om over de doden te waken, maar symboliseert ook het eeuwige leven. Net als een vuurtoren is dit monument een herkenningspunt op een begraafplaats.

In Oudergem ('14-'18), Sint-Joost-ten-Node ('14-'18) en Watermaal-Bosvoorde ('40-'45)

Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node '14-'18

Begraafplaats van Oudergem '14-'18

Begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde '40-'45

• De vlaggenmast

De vlaggenmast, die qua hoogte op de toren lijkt, heeft geen lantaarn en kan een vlag dragen. Hij dient ook als herkenningspunt om het ereveld op de begraafplaats te situeren.

In Laken ('40-'45) en Sint-Gillis

Kerkhof van Laken

• Het monument met een beeldhouwde figuur of groep

Het herdenkingsmonument is vaak complexer dan een stèle of een vlaggenmast. Het combineert een geheel van elementen (sokkel, trap, stèle) die een beeldhouwde figuur of groep belichten. De afgebeelde figuren zijn oorlogshelden (soldaten of burgers) of allegorieën (die bijvoorbeeld overwinning of rouw symboliseren). Zij brengen boodschappen van pijn, verdriet, scheiding, maar ook van herdenking of overwinning.

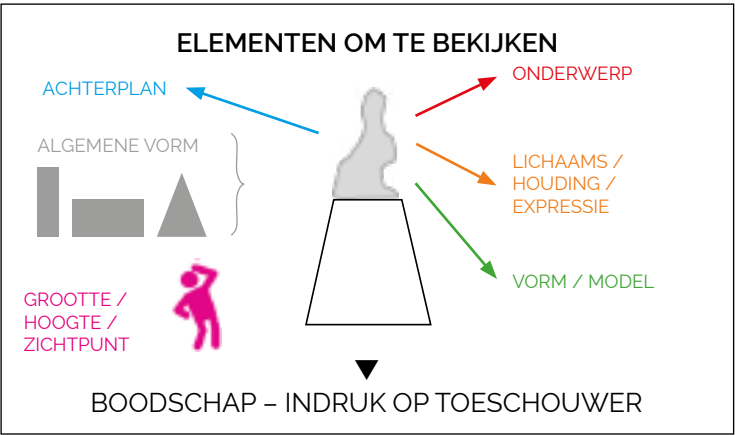
In Brussel, Jette, Evere (oud), Anderlecht, Schaarbeek, Sint-Gillis, Sint-Joost-ten-Node ('40-'45), Sint-Pieters-Woluwe en Elsene

Net als bij de ereperken heeft de begraafplaats van Brussel de meeste herdenkingsmonumenten:

Lijst van herdenkingsmonumenten op de begraafplaats van Brussel

- 1879 Monument voor de Duitse soldaten, overleden aan hun verwondingen tijdens de Frans-Pruisische oorlog (1870-1871)
- 1880 Monument voor de Franse soldaten, gesneuveld tijdens de Frans-Pruisische oorlog (1870-1871)
- 1888 Monument opgedragen aan de strijders van de Belgische Omwenteling van 1830
- 1890 Monument voor de Engelse officieren, onderofficieren en soldaten, gesneuveld tijdens de slag bij Waterloo tussen 15 en 18 juni 1815
- 1907 Monument voor slachtoffers tijdens de uitvoering van hun taak voor de stad Brussel
- 1932 Gedenkteken voor de Brusselaars, gesneuveld in Congo
- 1960 Herdenkingsmonument voor Brusselse gedeporteerde werknemers, gestorven voor het vaderland tijdens de oorlog 40-45
- 1966 Monument voor de slachtoffers van de vliegcrash van Damascus op 10 april 1965
- 1978 Monument voor de Russische soldaten, gesneuveld voor de bevrijding van België

Ons pedagogisch dossier over herdenkingsmonumenten van Wereldoorlog I⁴⁴ biedt vele wijzen om deze figuren en de manier waarop ze worden weergegeven te identificeren: hieronder volgt een klein overzicht.

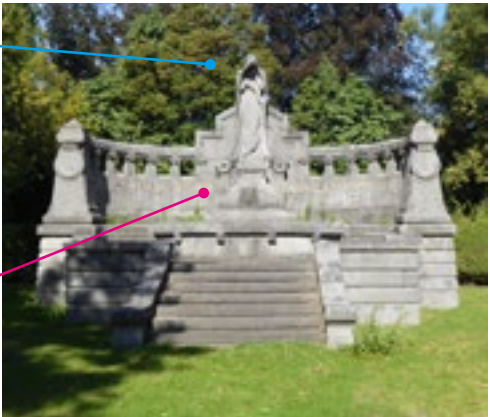
DRIE VOORBEELDEN

MONUMENT VOOR SLACHTOFFERS TIJDENS DE UITVOERING VAN HUN TAAK VOOR DE STAD BRUSSEL

De figuur wordt omkaderd door een stenen balustrade in een halve cirkel.

Het staat bovenop een sokkel in het centrum van een ruimte die doet denken aan het podium van een theater.

Begraafplaats van Brussel - 1906

Een gestuierde vrouw.
Haar handen verbergen haar gezicht, het hoofd is naar voren gebogen onder het gewicht van haar kleding en sluier.
Een soepele plooienvall van haar kleding valt dicht bij haar lichaam naar beneden.

HET DECOR HEEFT VOORRANG OP DE ROUW EN HET VERDRIET

MONUMENT VOOR DE HELDEN VAN DE GEMEENTE EVERE GESNEUVELD VOOR HET VADERLAND

De contouren van een figuur steken af tegen de hemel.

Een beeld op deze hoogte, bovenop een obelisk, nodigt het uit om naar boven te kijken.

Oude begraafplaats van Evere - 1922

Een vrouw draagt een laurierkrans en blaast op een trompet om de helden te eren: het is een allegorie van de overwinning.
We zien haar gezicht niet, haar lichaamshouding spreekt voor zich: ze reikt naar de hemel.
Het beeld is zacht en soepel bewerkt. De kleding plakt aan haar lichaam en lijkt te bewegen door de wind.
De leeuw symboliseert België.
Hij ligt aan de voet van het herdenkingsmonument en kijkt vredig.

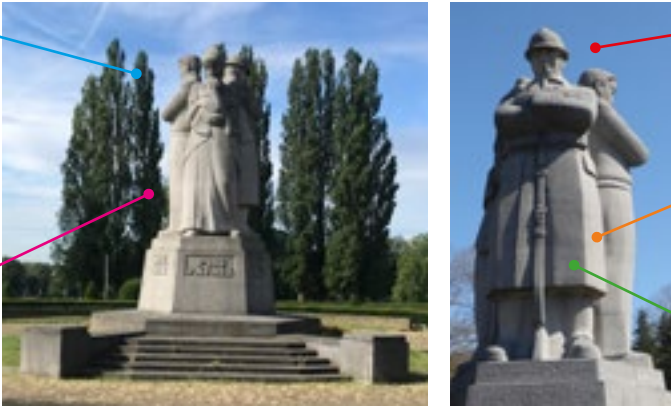
DYNAMIEK - VIERING - OVERWINNING

MONUMENT PRO PATRIA IN ANDERLECHT • 1914-1918 • 1940-1945

De cipressen in een halve cirkel vormen het decor voor dit grootse standbeeld.

Ze lijken één blok. Zoals reuzen, zijn ze massief, dik, veel groter dan de realiteit.

Begraafplaats van Anderlecht – rond 1954

Ze zijn identificeerbaar door hun kledij: een soldaat, een burger en een moeder. Ze verwijzen naar de drie categorieën van de bevolking tijdens een oorlog.

Met hun ruggen tegen elkaar, lijken ze een eenheid. Rechte rug, een onbewogen gezicht, het hoofd lichtjes naar voren gebogen, de armen gekruisd voor hun borst.

Ze bestaan uit vereenvoudigde geometrische en hoekige vormen.

INDRUKWEKKEND: KRACHT - HERDENKING - WAARDIGHEID

3. DE OVERGEBRACHTE GRAVEN

Waarom dateren de sterftedata op sommige graftekens van vóór de creatie van de begraafplaats?

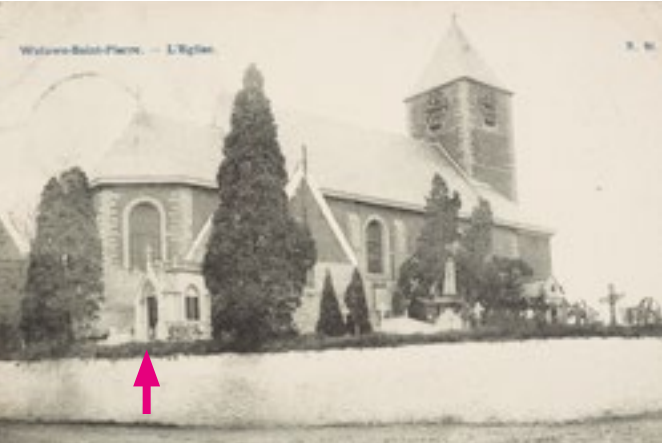
Waarom zijn sommige graven ouder dan de begraafplaats waarin ze zich bevinden?

Waarom worden graftekens overgebracht van de ene naar de andere begraafplaats? Welke plaats krijgen ze op de nieuwe begraafplaats?

In de geschiedenis van de Brusselse begraafplaatsen werd er heel wat verhuisd: van de hoven rond de kerk naar een plek buiten de dorpskern, waarna in vele gevallen opnieuw een nieuwe locatie werd gekozen die vaak nog verder weg lag.⁴⁵ Wat heeft men met de graven op de verdwenen begraafplaatsen gedaan? Is de overledene samen met zijn grafteken uit onze herinnering verdwenen? Niet altijd...

Omdat de gemeenten hun begraafplaats sloten om een andere te openen, hadden families de mogelijkheid om de graven van hun naasten naar de nieuwe begraafplaats te laten overbrengen. Voor de altijddurende concessies werd de kostprijs hiervan gedragen door de gemeente. Alleen de eventuele aankoop van een nieuwe kist moest door de familie vergoed worden.⁴⁶ Ook concessies van bepaalde duur konden overgebracht worden, op voorwaarde dat de concessie werd omgevormd naar een altijddurende.⁴⁷ De volledige kostprijs moest dan door de concessiehouders worden gedragen. Als geen enkel familielid zich aanbood, konden de gemeentelijke autoriteiten initiatief nemen om bepaalde graven toch over te brengen: om de herinnering aan de persoon te bewaren of voor de esthetiek van het monument.⁴⁸ De andere graftekens op de oude begraafplaats werden ontmanteld en de lichamelijke overblijfselen werden in het ossuarium bijgezet (dat is in ieder geval wat er werd voorzien).

Voorbeeld in Sint-Pieters-Woluwe

Naast de kerk van Sint-Pieters-Woluwe stond tot 1934 de kapel van de familie Mostinck.
Verzameling Belfius Bank-Académie royale de Belgique
© ARB - Urban.brussels

In 1934 werd het oude kerkhof ontmanteld en werd datzelfde monument van de familie Mostinck overgebracht naar de begraafplaats aan de Stockelsesteenweg. Deze werd al geopend in 1919.

⁴⁵ Deel 1. Kaart 'De begraafplaatsen verhuizen'

⁴⁶ Een voorbeeld - In 1881 diende de weduwe Laufs een aanvraag in om het familiegraf, dat voordien op de begraafplaats van de Leopoldwijk lag, naar de begraafplaats van Brussel te verplaatsen. In het kader van dit verzoek "kennen de autoriteiten een globale vergoeding van 1030,70 fr toe, die alle kosten omvat voor de heropbouw van de grafkelder, de ontmanteling, het vervoer en de vervanging van het grafmonument". In artikel 7 van het document staat ook dat "de op te graven lichamen op kosten van de concessiehouder in zinken kisten zullen worden geplaatst"; in het volgende artikel staat dat "de opgraving en het vervoer van de lichamen zullen worden uitgevoerd door en op kosten van het gemeentebestuur", in: Archief van de begraafplaats van de Stad Brussel en Evere, familiegraf van de familie Laufs (concessie nr. 425), brief van 11 november 1881.

⁴⁷ Dat is toch het geval op de begraafplaats van Brussel in Evere (VANDERVELDE, 1991, p. 25) alsook in Sint-Jans-Molenbeek (VANDERMEIRE, p. 11).

⁴⁸ VANDERVELDE, 1997, p. 30.

Tussen 1879 en 1888 werden 900 altijddurende concessies overgebracht van de oude begraafplaatsen van de stad Brussel naar de nieuwe begraafplaats in Evere.⁴⁹ In Schaarbeek werden slechts twintig van de 5300 altijddurende concessies van de eerste gemeentelijke begraafplaats overgebracht.⁵⁰ Het moet gezegd worden dat graven overbrengen complex en kostelijk was, zowel voor de gemeente als voor de familie. Graftekens bestaande uit blokken van meerdere honderden kilo's moesten ontmanteld, vervoerd en terug in elkaar gezet worden bovenop nieuwe grafkelders. Ook de lichamelijke overblijfselen moesten worden overgebracht.⁵¹ Dat is zonder twijfel de reden waarom meerdere gemeenten van het Gewest hun oude begraafplaats niet hebben ontmanteld. Evere, Sint-Pieters-Woluwe, Sint-Lambrechts-Woluwe, Ukkel, Sint-Agatha-Berchem en Ganshoren hebben vandaag de dag nog steeds twee begraafplaatsen, een oude en een nieuwe.

De graven kunnen ook binnen eenzelfde begraafplaats overgebracht worden. Bij de creatie van de graf galerijen in Laken bijvoorbeeld hebben verschillende concessiehouders betaald om hun graf te laten verplaatsen.⁵²

Deze postkaart laat de rijkdom zien van het funerair erfgoed op de eerste gemeentelijke begraafplaats van Schaarbeek. Slecht twintig van deze graven werden naar de nieuwe begraafplaats overgebracht.

Verzameling Belfius Bank-Académie royale de Belgique
© ARB – Urban.brussels

Waar vinden we overgebrachte graftekens?

Op bijna elke begraafplaats staan er overgebrachte graftekens. Ze zijn vooral gemakkelijk te vinden op een begraafplaats van het tweede deel van de twintigste eeuw. De graftekens verschillen namelijk enorm van de moderne graven: ze zijn hoger en hebben gevarieerde vormen en materialen. Op de vooroorlogse begraafplaatsen gaan ze meer op in de massa... Dat gezegd zijnde: de overgebrachte graftekens zijn meestal min of meer zichtbaar gegroepeerd. Hier volgen verschillende mogelijkheden met voorbeelden.

• Tegen de omheiningsmuur

Vaak gaat het om oude grafstèles van de kerkhoven of uit de kerken zelf. Ze zijn meestal van mensen met een belangrijke positie, van adellijken of van geestelijken. Getuigen daarvan zijn de familiewapens en kelken gegraveerd in de natuurstenen graftekens (voor zover ze nog herkenbaar zijn).

In Haren, Neder-Over-Heembeek, Sint-Jans-Molenbeek en Elsene (hier gaat het om graftekens en niet om stèles langsheen de muur).

Grafstèles komende van het oude kerkhof rond de Sint-Elisabethkerk hangen aan de omheiningsmuur van de begraafplaats van Haren.

Grafsteen van Theodorus de Flodorp (gestorven in 1681), oorspronkelijk lag deze in het interieur van de Sint-Elisabethkerk in Haren.

• Tussen de nieuwe graven

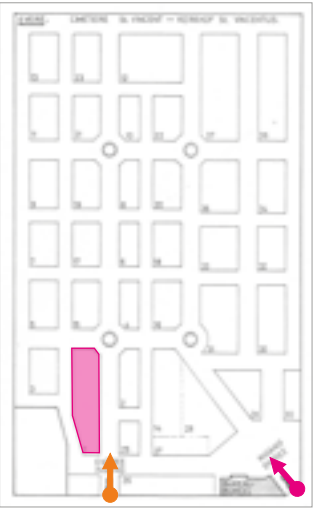
In veel gevallen zijn er geen voorzieningen getroffen om deze overgebrachte graftekens van de nieuwe te onderscheiden. Deze monumenten zijn gewoonweg gegroepeerd langs een pad. In gevallen waar de oude begraafplaats werd ontmanteld toen de nieuwe werd geopend, liggen ze meestal bij de ingang omdat ze vanaf het begin deel uitmaakten van het ontwerp van de nieuwe begraafplaats.

In Oudergem, Koekelberg, Sint-Jans-Molenbeek, Schaarbeek

Maar ook...

- in Brussel zijn er zowel overgebrachte graftekens langs de hoofdas en rond het Rond Plein der Burgemeesters (dat is het geval voor belangrijke personen zoals de auteur van de *Brabançonne* François Van Campenhout, schilder Jacques-Louis David alsook burgemeester Charles de Brouckère)⁵³, als langs de gebogen nevenpaden.
- in Sint-Joost-ten-Node staan de overgebrachte graftekens achteraan op de begraafplaats. Raar? Toch niet, want de vroegere ingang bevond zich aan de zijkant, en dus niet vooraan zoals dat vandaag het geval is.
- op de oude begraafplaats van Evere is het perk met overgebrachte graftekens niet onmiddellijk te zien vanaf de huidige ingang (). De ingang is verplaatst, waardoor het perk wel vlakbij de oude ingang ligt en niet meer bij de nieuwe ingang ().

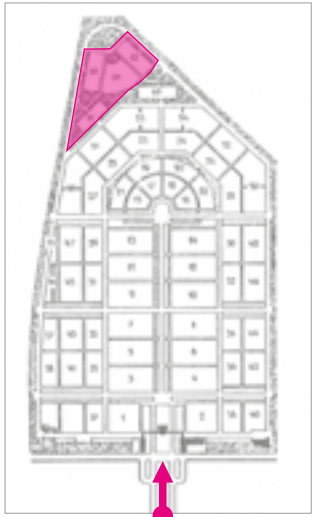
overgebrachte graftekens - Oude begraafplaats van Evere
Fonds C. Vandervelde / © Urban.brussels

• Op een apart perk

Op enkele begraafplaatsen die dateren van na Wereldoorlog II, zijn de overgebrachte graftekens samengebracht in één of meerdere perken. De oude graftekens zijn duidelijk gevarieerder en vaak hoger dan de moderne graftekens (vaak onderworpen aan een hoogtebeperking⁵⁴). Zo zorgden de architecten voor een eenheid van de rest van de begraafplaats.

In Anderlecht, Etterbeek en Ganshoren

In Anderlecht is er een groot contrast tussen het gedeelte met de overgebrachte graftekens en de rest van de begraafplaats: hoge sparren met afhangende takken omkaderen de overgebrachte graftekens ❶, terwijl elders, waar geen enkel grafteken hoog uitsteekt, lage heggen staan waardoor het zicht niet belemmerd wordt ❷.

Grondplan van de begraafplaats van Anderlecht - perken met overgebrachte graftekens
Fonds C. Vandervelde / © Urban.brussels

Perk van overgebrachte graftekens in groot contrast met de andere lanen van de begraafplaats - Begraafplaats van Anderlecht

⁴⁹ PIAZZA, 2016, p. 5.

⁵⁰ VERSCHAEREN, p. 32.

⁵¹ VERSCHAEREN, p. 32.

⁵² Deel 6.1. De graf galerijen

⁵³ CELIS, pp. 121-122.

⁵⁴ In Vorst is de hoogte bijvoorbeeld beperkt tot 80cm, in Etterbeek tot 1,1m, of in ieder geval lager dan de meeste oude overgebrachte graftekens: VANDERVELDE, 1997, p. 761 en 734.

Op de begraafplaats van Vorst daarentegen is het perk gewijd aan de overgebrachte graftekens op dezelfde manier geïntegreerd in het plan als de andere perken van de begraafplaats en wordt het omlijst door hoge bomen met dik gebladerte. In deze “kamers van groen” komt de bezoeker terecht in een afgesloten perk, afgescheiden van de rest van de begraafplaats, alsof die in een andere tijd terechtkomt ③. Langs twee van de zijanten vormt een rij grafgalerijen (eveneens overgebracht) een afscheiding die het gevoel van isolement nog verder accentueert ④.

Grondplan van de begraafplaats van Vorst – ● perk met overgebrachte graftekens
Fonds C. Vandervelde / © Urban.brussels

Perk met overgebrachte monumenten - Begraafplaats van Vorst

Deel van de overgebrachte grafgalerijen van de oude begraafplaats

Een collectief monument in Sint-Joost-ten-Node

Op deze gemeentelijke begraafplaats staan de overgebrachte graftekens niet ver van de oude ingang. Deze bevond zich aan de kant van de Leuvensesteenweg. Daar staat ook een herinneringsmonument met de inscriptie: *Ici reposent les corps transférés de l'ancien cimetière – Hier berusten de lijken overgebracht van het gewezen kerkhof*. Zou deze tekst betekenen dat er op dit perk een ossuarium van de vorige begraafplaats aanwezig is?

Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

4. EEN PLAATS VOOR DE ASSEN - COLUMBARIA EN STROOIWEIDEN

*Vanaf wanneer wordt er in België gecremeerd?
Wat wordt er gedaan met de assen van een overledene? Zijn er meerdere opties? Waar vinden we de assen terug op een begraafplaats?*

4.1. Een beetje geschiedenis

Hoewel zowel begraven als cremeren in onze streken al sinds de prehistorie voorkomen, werd crematie in het christendom al snel geassocieerd met verdoemenis en de vlammen van de hel. Nadat Karel de Grote in de 8ste eeuw zijn rijk kerstende, werd cremeren in onze contreien verboden.

Het onderwerp komt opnieuw ter sprake in de tweede helft van de 19de eeuw, wanneer de seculiere bevolking op zoek ging naar een begravingspraktijk los van elke katholieke invloed. In meerdere Europese landen werd hierover nagedacht. Het is Italië dat in 1873 als eerste crematie toestond.⁵⁵ Daarna volgde Frankrijk in 1888.⁵⁶ België bleef niet achter. Sinds het midden van de 19de eeuw zetten verschillende verenigingen, waaronder vrijmetselaarsloges, zich in voor de mogelijkheid om te cremeren. Zij dienden petities in bij de politieke autoriteiten. In 1908 volgde een wetsvoorstel dat pas in 1932 de Senaat bereikte: op 21 maart van dat jaar werd crematie met nipte meerderheid goedgekeurd.⁵⁷

Ondertussen wachtte de Belgische Vereniging voor de Verspreiding van Crematie / Société Coopérative Belge de la Crémation, opgericht in 1913, niet op het wettelijk kader om een stuk grond in Ukkel te kopen en er het allereerste crematorium van België te bouwen.⁵⁸ Het crematorium kreeg zijn exploitatievergunning op 27 mei 1933 en de eerste crematie vond plaats op 20 juni van datzelfde jaar.⁵⁹

Begraven bleef echter lange tijd de norm. In 1950 was er nog steeds maar één crematorium in België.⁶⁰ In 1963 gaf de Kerk toestemming aan haar gelovigen om zich te laten cremeren. Dit droeg bij aan een mentaliteitsverandering. Geleidelijkaan koos een stijgend aantal mensen voor crematie in plaats van begraven. De gevolgen voor de begraafplaatsen waren aanzienlijk: de immense perken op begraafplaatsen aangelegd na Wereldoorlog II, die bedoeld waren om een steeds groeiende bevolking te begraven, bleven leeg. Sommige oudere begraafplaatsen, die op het punt van verzadiging stonden, kregen zo ook opnieuw wat ademruimte.

In 2023 werd 68% van de overledenen in België gecremeerd, tegenover 54% in 2013.⁶¹ België telt vandaag 22 crematoria, waarvan 2 in het Brussels Gewest, één in Ukkel en één in Evere.

Crematorium van Ukkel - arch. Lacoste en de Vestel - foto uit de jaren 1930
© CC BY - KIK-IRPA, Bruxelles, cliché E023313

⁵⁵ VANDERVELDE, 1997, p. 33.
⁵⁶ WETGEVING - 18/11/1887.
⁵⁷ VANDERVELDE, 1997, p. 34-35.
⁵⁸ Het terrein werd in 1930 aangekocht, in: VELLE, p. 51.
⁵⁹ Het crematorium is ondertussen overgekocht door de Intercommunale Cooperatieve Vennootschap voor Crematie, die werd opgericht door twaalf gemeenten van het Brussels Gewest, in: WETGEVING - 10/01/1950.
⁶⁰ WETGEVING - 10/01/1950.
⁶¹ SITE - Neomansio (geraadpleegd in 2024).

4.2. Wat te doen met de as van een overledene?

Artikel 20 van de wet van 1932 bepaalde dat *het begraven van de urn met de as van de overledene verplicht is*.⁶² Dit wil zeggen dat de urne moet begraven worden zoals een kist. Anders dan in Italië en Frankrijk was asverstrooiing en het plaatsen van urnen in columbaria nog niet toegestaan. Sommige gemeenten beschikken echter over graf galerijen waarvan de nissen uiteraard plaats konden bieden aan urnen. Het is namelijk maar een kleine stap van een nis voor een kist naar een kleine nis voor een urne. Zo zijn er zeventig nissen voor urnen voorzien in het laatste deel van de graf galerijen van Laken, die gebouwd werden in 1939.⁶³

In 1971 werd de wet van 1932 vervangen door de wet op de begraafplaatsen en lijkbezorging. Er werden in deze wet drie asbestemmingen mogelijk gemaakt: bijzetting van de urne (in een graf zoals voorheen), maar ook bijzetting in een columbarium en asverstrooiing op een daartoe bestemde plaats op een begraafplaats of op zee.⁶⁴

Sinds 2018 kunnen nabestaanden de assen ook in bewaring nemen of elders verstrooien. Dit is mogelijk zolang het geen openbare ruimte is en de assen 'met respect en waardigheid' worden behandeld.⁶⁵ Crematoria zijn daarenboven verplicht om hun eigen begraafplaats te openen.⁶⁶

4.2.1. Ondergrondse bijzetting

Net als grafkisten kunnen urnen in volle grond of in een grafkelder worden begraven. Oorspronkelijk werden ze in bestaande familiegraven bijgezet (een compartiment voor een kist kan drie of vier urnen bevatten⁶⁷).

Er bestaan ook urnenkelders met kleinere afmetingen. Soms delen urnen en kisten hetzelfde perk.⁶⁸ In andere gevallen zijn de urnen gegroepeerd in een aparte zone. Deze zones lijken bijzonder uniform omdat het uitzicht van de stèles of grafplaten door de gemeente zijn opgelegd.

Begraafplaats van het crematorium van Ukkel

Begraafplaats van Etterbeek

Oude begraafplaats van Sint-Pieters-Woluwe

Wat gebeurt er met de assen van de overledene wanneer de concessie verlopen is?

Wanneer de concessie verlopen is en niet verlengd wordt, wordt de urne opgegraven en de assen uitgestrooid in een strooiweide.

Sinds januari 2022 bieden Brussel en Laken een nieuw alternatief aan: op een perceel vol bloemen kan een biologisch afbreekbare urne rechtstreeks in de grond begraven worden.⁶⁹ De assen zullen dus de bodem verrijken nadat de urne is vergaan.

Kerkhof van Laken

⁶² WETGEVING - 10/01/1950.

⁶³ Deel 6.1. Graf galerijen

⁶⁴ VANDERVELDE, 1997, p. 36.

⁶⁵ WETGEVING - 29/11/2018, Artikel 30.

⁶⁶ Id., artikel 3: "Iedere begraafplaats en ieder crematorium beschikken over een urnenveld, een strooiweide, een columbarium en een doodsbeenderhuisje."

⁶⁷ Dat is het geval in Etterbeek en in Anderlecht.

⁶⁸ In Anderlecht is dit mogelijk voor de perken in 'gewone lijn' (beperkt tot vijf jaar). REGLEMENTEN VAN DE BEGRAAFPLAATSEN - Gemeente Anderlecht.

⁶⁹ STAD BRUSSEL, *Biologisch afbreekbare urnen op de begraafplaatsen*.

4.2.2. Bijzetting in een columbarium

Met de wet van 1971 werd het gebruik van columbaria eindelijk toegestaan. Al in de Romeinse oudheid werden er kamers met nissen gebouwd voor urnen. Columbarium is een Latijns woord en betekent duiventil. De naam columbarium verwees oorspronkelijk dus naar een gebouw met kleine holtes in de muren voor duiven.

Columbaria kunnen een groot aantal urnen bevatten. De ruimtebesparing ligt dus voor de hand. Meestal worden de nissen afgesloten met een steen waarop vaak een gedenkplaat en kleine vazen worden bevestigd.

Het ondergrondse columbarium Vigna Codini in Rome - 1ste E. v.Chr. © Romano Impero

Wat gebeurt er met de assen van de overledene wanneer de concessie verlopen is?

Als er geen verlenging wordt aangevraagd of als de urne niet wordt opgehaald door de familie, worden de assen uitgestrooid in een strooiweide.

De aandacht voor de architectuur van columbaria verschilt van begraafplaats tot begraafplaats en van decennium tot decennium:

Het columbarium van Watermaal-Bosvoorde past in de omringende natuur dankzij de gebogen vormen, de zandstenen muur met onregelmatig oppervlak en de houten pergola, die de nissen visueel afschermt.

Op de begraafplaats van Vorst omlijsten twee columbaria de toegang tot de strooiweide. Hun architectuur van gegoten betonstenen is modernistisch en functioneel. De brede dakrand versterkt de horizontale lijnen van het ontwerp.

Op de nieuwe begraafplaats in Evere wordt de bezoeker tegen weer en wind beschermd door een groot overhangend dak. De esthetiek van het columbarium, bestaande uit rode bakstenen in combinatie met het lichtgekleurde beton in de zeshoekige nissen, is modernistisch maar vertrouwd: in de jaren 1970 was dit geen vernieuwende architectuur.

De columbaria van de Brusselse begraafplaats zijn volledig vervaardigd met gewapend beton met een gewassen afwerking en bestaan uit modulaire gestandaardiseerde elementen. Hun vorm is allesbehalve strak door de gebogen lijnen die zowel in de luifels als in de nissen terugkomen (echo).

De recentere columbaria bestaan uit minder imposante geprefabriceerde elementen waarvan het esthetische belang varieert naargelang de begraafplaats. Soms toont de plaats, de aanleg van de omgeving en de voorziene circulatie dat deze aspecten ook bij de aanleg zijn bedacht.

Op de begraafplaats van Anderlecht kunnen de bezoekers wandelen tussen identieke zwarte kubussen van geringe hoogte die op verschillende plaatsen in het perk staan.

4.2.3. Asverstrooiing

De wet van 1971 bepaalt dat alle begraafplaatsen over een strooiweide of asverspreidingsweide dienen te beschikken.⁷⁰ In die tijd waren veel begraafplaatsen verzadigd, waardoor sommige gemeenten op verzoek van een inwoner gewacht hebben voordat ze op zoek gingen naar een locatie.⁷¹ Strooiweiden zijn daarom vaak beperkt tot een strook gras langs de omheiningsmuur van de begraafplaats.

Door het succes van crematie worden deze terreinen uitgebreid en verder ontwikkeld. In sommige gevallen wordt de strooiweide geïsoleerd door een rij bomen. Die schermen de binnenkant van het perk af en zorgen voor een zekere intimiteit tijdens plechtigheden. De keuze van de boomsoort wordt niet aan het toeval overgelaten, meestal gaat het om coniferen (cipressen, thuja's, ...). Deze bomen hebben een verticale groeiwijze en zijn wintergroen, wat hen symbolisch verbindt met het eeuwige leven.⁷²

Rij cipressen op de begraafplaats van Oudergem

Thuja's en cipressen op de begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

Soms staat er een enkele boom op het perk. Ook in dit geval wordt de soort gekozen op basis van zijn traditionele symbolische betekenis: de treurwilg (in Anderlecht) of de treurberk (in Vorst) roepen droefheid en rouw op, terwijl de eik (in Etterbeek) symbool staat voor levensduur en onsterfelijkheid.⁷³

Deze nieuwe verstrooiingszones worden soms gemarkeerd door andere tekens, die ook betekenisvol zijn. In Sint-Gillis is de strooiweide verdeeld in drie verschillende zones die telkens wordt aangeduid met een teken dat is aangepast aan de overtuiging of situatie van de overledene: een kruis voor christenen, een zuil voor niet-gelovigen en een boom voor mensen die geen familie hebben. Op de begraafplaats van het crematorium van Ukkel zijn er vier perken waaraan telkens één van de vier natuurelementen vasthangt: vlaggen staan bijvoorbeeld voor wind en een lavasteen voor vuur.

Het verstrooien van de as van de overledene impliceert de afwezigheid van een graf als plaats van herinnering. Daarom hebben begraafplaatsen gezorgd voor stèles waarop de namen kunnen worden geplaatst. Met het toenemende aantal crematies zijn er echte herinneringsmuren ontstaan, waarop naamplaatjes, een bloem of een voorwerp ter herdenking kan worden bevestigd. Op de begraafplaats van het crematorium van Ukkel, rond een van de perken, kunnen deze gedenkplaatjes ook aan een rozenstruik worden bevestigd.

⁷⁰ WETGEVING - 20/07/1971, art. 1.

⁷¹ Zo hadden het kerkhof van Laken en de begraafplaats van Neder-over-Heembeek geen plaats. Op een zitting van de Gemeenteraad van de stad Brussel heeft men dan ook besproken dat een strooiweide pas moest gecreëerd worden vanaf het moment dat een inwoner van de stad daarom vraagt. BULLETIN COMMUNAL DE LA VILLE DE BRUXELLES - 8/12/1975, p. 1395.

⁷² Deel 4.3. Welke bomen, struiken en planten komen we vaak tegen op begraafplaatsen en waarom?

⁷³ Deel 4.3. Idem

Een plaats voor de namen van overledenen:

Herinneringsmuur op de begraafplaats van Haren

Muur en rozenstrook ter herdenking op de begraafplaats van het crematorium van Ukkel

4.3. Aanleg van perken voor asbestemming

Perken voor asbestemming worden steeds belangrijker op begraafplaatsen. Crematie heeft nieuwe praktijken gecreëerd die geleidelijk in de aanleg zijn geïntegreerd: zo zijn er bijvoorbeeld ceremoniële plaatsen voorzien met een tafel voor de urne. De verschillende asbestemmingen zijn nu soms op hetzelfde perk georganiseerd: de strooiweide, de columbaria en de ceremoniële ruimte.

In Etterbeek is het nieuwe perk beplant met bomen en struiken van verschillende soorten die op termijn voor afwisseling in volume en kleur zullen zorgen. Het perk wordt doorkruist door een pad dat omzoomd is met urnenkelders. Dit pad leidt naar de herdenkingsmuur, waar een eik staat met daarrond een zitbank.

Columbaria en ceremoniële ruimte - Begraafplaats van Etterbeek

Strooiweide, urnenkelders en herdenkingsmuur - Begraafplaats van Etterbeek

5. ZONES GEWIJD AAN KINDEREN

Bestaan er perken op begraafplaatsen die speciaal zijn voorbehouden voor kinderen?
Waarom liggen kindergraven op oude begraafplaatsen vaak op het einde van een rij graven?
Mag een foetus begraven worden?

Een kind verliezen brengt natuurlijk heel wat emoties teweeg. De keuzes voor de begraving liggen dan ook heel gevoelig. Het grafteken wordt bijna als heilig beschouwd, zowel door de familie als door het personeel van de begraafplaats. Aan de begraving van een kind wordt vaak speciale zorg besteed.

Er is weinig bekend over de plaats van kinderen op begraafplaatsen in het verleden. Veel graven zijn verdwenen, andere zijn verplaatst. Niettemin kunnen verschillende kindergraven worden waargenomen: ze kunnen worden begraven in de familiegrafkelder ❶ of in een apart graf tussen volwassenen ❷. In het laatste geval werd de locatie vaak gekozen op basis van praktische criteria. Aangezien de ruimte die nodig is voor het graf van een kind kleiner is dan voor die van een volwassene, was het gebruikelijk om ze te plaatsen op kleine ruimtes of ruimtes die "verloren" lijken: aan het einde van een rij of in een hoek ❸. Op de begraafplaats van Sint-Gillis lijkt al een heel perceel voorzien geweest vanaf de opening van de begraafplaats in 1895, wat toen waarschijnlijk vrij uitzonderlijk was. Te oordelen naar de data op de kindergraven lijkt deze praktijk om kindergraven samen te plaatsen terug te gaan tot het interbellum en gaat het vaak hooguit om één of twee rijen graven bij elkaar ❹.

Begraafplaats van Sint-Gillis

Begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde

Begraafplaats van Sint-Gillis

← In de graf galerijen, ook tussen de volwassenen -
Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

→ Een groot grafteken voor de ouders, een klein grafteken voor Caroline... -
Begraafplaats van Anderlecht

Begraafplaats van Sint-Gillis

Oude begraafplaats van Evere

Oude begraafplaats van Ganshoren

Tegenwoordig hebben de meeste begraafplaatsen een specifieke zone die 'kinderweide' wordt genoemd. Families zijn uiteraard niet verplicht hun kind daar te begraven, maar het is een manier om de overledene te ruste te leggen bij zijn of haar 'lotgenoten'. Voor de beheerders biedt het ook de mogelijkheid om de kleine graven op één plaats te groeperen. De maximale leeftijd van een kind en geldigheidsduur van concessie verschillen van begraafplaats tot begraafplaats. Sinds 2007 kunnen ouders dankzij een gewestelijke verordening⁷⁴ hun doodgeboren kind⁷⁵ laten begraven in een ruimte die vaak in de buurt van de kinderweide ligt, namelijk de 'sterretjesweide'. Dit biedt families de mogelijkheid om te rouwen op een plek die aan hen is gewijd en kan hen helpen bij hun rouwproces.

Er bestaat geen gemeenschappelijk principe over de plaats van de kinderweide op de begraafplaats, maar er wordt steeds meer aandacht besteed aan de aanleg ervan. Op de begraafplaats van Etterbeek bijvoorbeeld sluit een kleine plantentuin het perk af. In Brussel wordt deze ruimte verfraaid door een waterpartij.

Kinderweide en sterretjesweide - Begraafplaats van Etterbeek

Vijver gelegen aan de rand van de kinderweide en de sterretjesweide - Begraafplaats van Brussel

Lage heggen en rijen lavendel bedekken de onbezette zones. De vegetatie zal geleidelijk worden verwijderd om plaats te maken voor graven. - Kerkhof van Laken

Lage heggen zorgen voor een scheiding en beschermen elke concessie in de sterretjesweide. - Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node

⁷⁴ WETGEVING - 13/12/2007.

⁷⁵ Tussen 15 weken en 6 maanden zwangerschap.

Intercommunale multiconfessionele begraafplaats

DEEL 7

RELIGIE EN LEVENSBESCHOUWING OP DE BRUSSELSE BEGRAAFPLAATSEN

Was het steeds mogelijk om overledenen van verschillende religies en overtuigingen op de begraafplaatsen van het Brussels Gewest te begraven?

Is het mogelijk om het graf van een katholiek, atheïst, jood, protestant, moslim of orthodox te identificeren?

Gebruiken alle religies of levensbeschouwingen symbolen? Is die symboliek hetzelfde op de graftekens van gelovigen en die van atheïsten?

Begraaft men de overledenen in alle religies op dezelfde manier? Waarom is de oriëntatie van het graf in sommige religies belangrijk? Plaatst men op de graven van verschillende geloven en culturen dezelfde voorwerpen?

Sinds de tijd van Karel de Grote zijn de funeraire tradities in onze streken geworteld in het christendom. Na de scheiding tussen de Oosters-Orthodoxe Kerk en de Kerk van Rome in 1054 liggen die wortels vooral in het katholicisme. De geschiedenis van onze begraafplaatsen begon rond de kerken ('kerkhoven') en de meeste gebruiken en symbolen die we in de vorige hoofdstukken behandelden, zijn geworteld in de katholieke religie. Daarom stellen we in dit hoofdstuk voor om de begrafenispraktijken van verschillende religies en levensbeschouwingen op de Brusselse begraafplaatsen te onderzoeken en vergelijken. Funeraire praktijken zijn vaak gebaseerd op formele geboden en gewoonten. Toch is het belangrijk te weten dat deze ook (en misschien wel vooral) ingebed zijn in een bepaald tijdperk en gegroeid zijn in een sociale, culturele en familiale context. We beseffen dat een overzicht van deze funeraire gebruiken op een aantal pagina's onvolledig zal zijn.

In dit deel vertrekken we van de nauwgezette observatie van de graftekens om op die manier proberen te decoderen wat deze onthullen over de religie of de cultuur van de overledene.

INHOUDSOPGAVE

1. HISTORISCH OVERZICHT

Elke religie haar eigen begraafplaats • Naar neutrale en gemengde begraafplaatsen • Creatie van nieuwe confessionele perken

KADER 1 - CHRONOLOGIE VAN RELIGIES EN LEVENSBESCHOUWINGEN

2. KATHOLIEKE GRAVEN

3. VRIJZINNIGE GRAVEN

KADER 2 - AATHEÏST? VRIJZINNIG? LIBERAAL? VRIJDENKER? VRIJMETSELAAR?

4. JOODSE GRAVEN

Van 1877 tot WO I: De begraafplaats van Dieweg • Het interbellum: de voormalige begraafplaats van Etterbeek (nu Georges Henripark) • WO II: het joodse perk op de begraafplaats van Oudergem • Vandaag

5. PROTESTANTSE GRAVEN

6. ISLAMITISCHE GRAVEN

7. ORTHODOXE GRAVEN

1. HISTORISCH OVERZICHT

Elke religie haar eigen begraafplaats

Onder het Ancien Regime zijn er in Brussel drie godsdiensten aanwezig: het katholicisme, het protestantisme en de joodse godsdienst. Terwijl de katholieken zich laten begraven rond de kerken, beschikt de joodse gemeenschap over haar eigen begraafplaats, niet ver van de Naamsepoort. Protestanten worden als ketters gezien en voor hen is er geen (aparte) plaats om te begraven. Zij vinden een laatste rustplaats op privéterreinen, soms zelfs in hun eigen tuin.¹ Katholieke kerkhoven zijn gewijde gronden, die als heilig worden aanzien: de oversten van de parochie zien erop toe dat mensen die de sacramenten (doopsel en laatste oliesel) niet hebben ontvangen, geen plaats vinden op hun kerkhof.

In 1784 verplicht het decreet van keizer Jozef II om op elke begraafplaats een afgescheiden perk te voorzien voor protestanten. In de tekst is er geen sprake van de joodse gemeenschap. Toch zal het voorschrift worden toegepast voor de twee geloofsgroepen: zowel joden als protestanten krijgen een apart afgebakend terrein op de *Begraafplaats van de vier parochies*, een van de drie parochiale begraafplaatsen van de stad Brussel die zich buiten de stadsmuren bevond.² Iedereen wordt er op voet van gelijkheid behandeld: de administratie van de parochie verzorgt het transport en de teraardebestelling van joden en protestanten op dezelfde wijze als die van katholieke burgers.³ Wanneer er in 1829 echter geen plaats meer is op deze twee perken, krijgen deze twee geloofsgemeenschappen terreinen naast de Brusselse begraafplaats op het grondgebied van Sint-Gillis.⁴

Nergens in de Brusselse regio is er een plaats voorzien voor niet-gelovigen. Zij hebben de keuze: zich toch laten begraven volgens de katholieke riten of een plaats krijgen op het heidenenkerkhof: een apart niet-gewijd terrein voor niet-gedoopte kinderen, zelfmoordenaars en criminelen.⁵

Naar neutrale en gemengde begraafplaatsen

Het decreet van Napoleon van 1804 vertrouwt het toezicht op de begraafplaatsen toe aan de gemeenten. In de realiteit betwisten bepaalde kerkfabrieken en gemeentelijke besturen het beheer ervan: de begraafplaatsen behoorden toe aan de parochies, maar moesten door de gemeenten worden beheerd.⁶ Het begraven van niet-katholieken blijft een bron van conflict en wordt soms vlakaf verboden: de 'strijd om de begraafplaatsen' is begonnen. Aan dit conflict komt pas een einde met het arrest van het Hof van Cassatie uit 1864 dat het beheer van begraafplaatsen definitief aan de burgerlijke macht toewijst.⁷ De nieuwe gemeentelijke begraafplaatsen die geleidelijk aan in elke gemeente worden geopend, zijn niet langer gewijde plaatsen. Alle geloofsovertuigingen moeten er worden aanvaard. En de overledenen worden er vaak op een rij begraven: de een na de ander, zonder onderscheid naar geloofsovertuiging.⁸

Wanneer de drie Brusselse begraafplaatsen die zich buiten de stadsmuren bevonden, in 1877 worden afgeschaft, sluit men ook de daaraan verbonden joodse en protestantse perken.⁹ Overledenen van deze twee geloofsgemeenschappen zullen nu zonder onderscheid begraven worden op de nieuwe gemeentelijke begraafplaatsen. Enkele joodse verenigingen zoeken plaats waar ze hun doden toch samen kunnen begraven. De begraafplaats Dieweg in Ukkel zal hun voornaamste laatste rustplaats worden.¹⁰

Creatie van nieuwe confessionele perken

De federale wet op begraafplaatsen van 1971 maakt een einde aan de bepalingen van het decreet van Napoleon en bevestigt de neutraliteit van begraafplaatsen die al sinds 1864 bestond dankzij het arrest van Cassatie. De nieuwe tekst onderstreept het niet-confessionele karakter van begraafplaatsen: in het beheer kunnen geen religieuze overwegingen meespelen.¹¹ In dezelfde periode kent ons land echter verschillende migratiegolven en groepen met uiteenlopende culturele achtergronden vestigen zich in ons land. Sommige van hun begrafenispraktijken stroken in het geheel niet met de regels die op onze begraafplaatsen van kracht zijn. Gemeenten hebben het moeilijk met verzoeken van bepaalde families of religieuze verenigingen.

¹ CELIS, p. 2.

² Na het door Jozef II uitgevaardigde verbod om nog begraafplaatsen in wooncentra te behouden, kwamen de parochies van Brussel samen om drie begraafplaatsen 'buiten de stadsmuur' aan te leggen op het grondgebied van Schaarbeek/Sint-Joost, Sint-Gillis en Sint-Jans-Molenbeek. De begraafplaats van de vier parochies werd gesticht door de parochies van Sint-Goedele, Sint-Jacob op de Coudenberg, Sint-Niklaas en Onze-Lieve-Vrouw van Finisterrae. In 1864 werd de dodenakker omgedoopt tot de begraafplaats *Leopoldswijk* toen het beheer in handen kwam van de stad Brussel. Deze begraafplaats werd in 1877 gesloten. OUVERLEAUX p. 129-130.

³ Ibid., p. 131.

⁴ Het is ook geweten dat protestanten op de parochiale Brusselse begraafplaats van Molenbeek een plaats krijgen op een niet-gewijde strook. CELIS, 2004, p. 4.

⁵ MORELLI, p. 142-143.

⁶ OUVERLEAUX, p. 131.

⁷ CELIS, p. 5.

⁸ VANDERVELDE, p. 41.

⁹ OUVERLEAUX, p. 137.

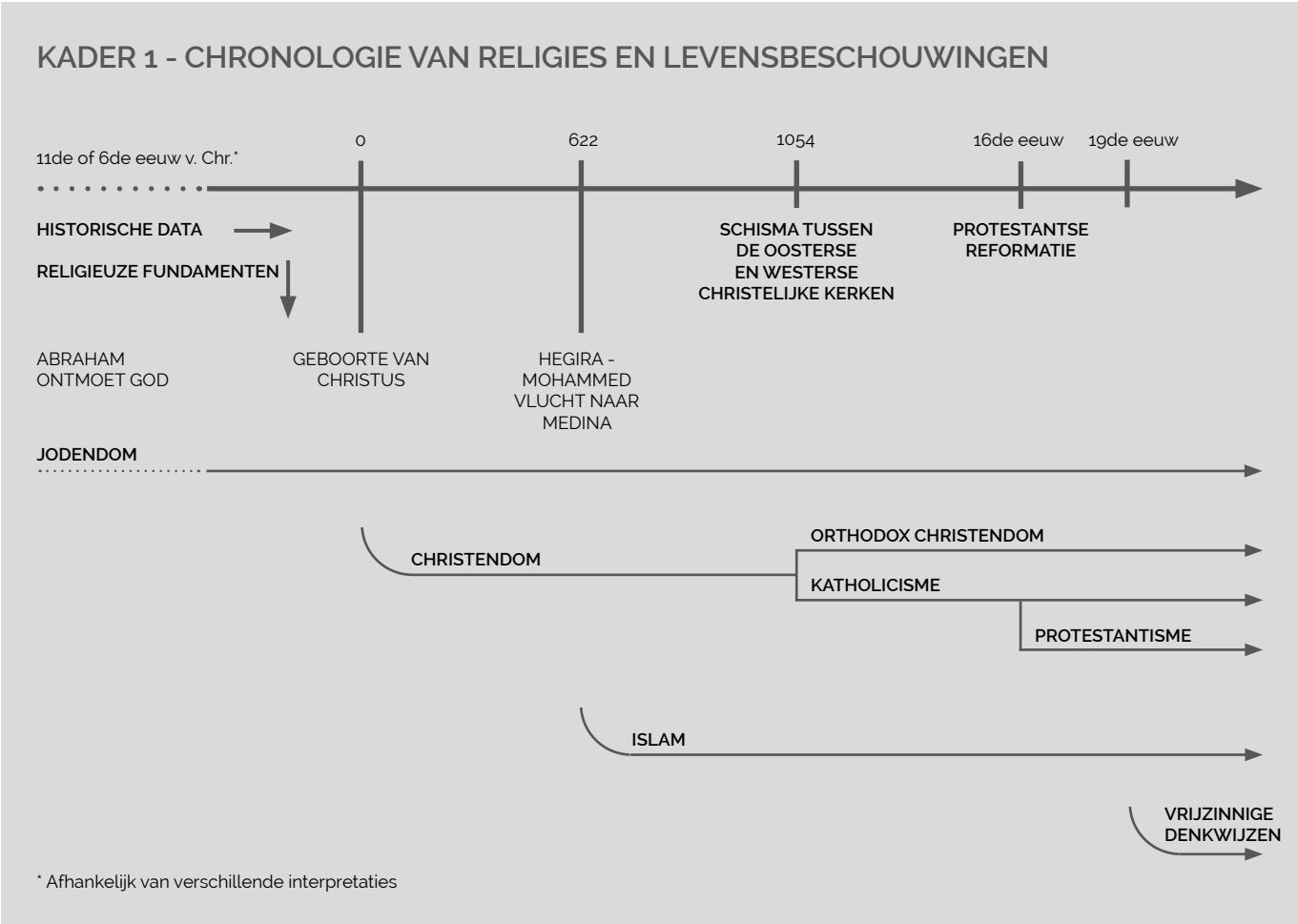
¹⁰ PIERRET, p. 45.

¹¹ CHRISTIANS, p. 77.

Eind jaren negentig ontstaat er een debat over de mogelijkheid om religieuze zones op begraafplaatsen af te bakenen. Een ministerieel besluit uit 2000 versoepelt de wet om aparte perken toe te laten (al wordt het geen verplichting).¹²

In 2002 bundelt de gemeente Schaarbeek de krachten met Brussel-Stad, Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Agatha-Berchem en Sint-Joost-ten-Node met het doel een multiconfessionele intercommunale begraafplaats te openen. Deze wordt gecreëerd aan de achterzijde van de begraafplaats van Schaarbeek in Evere. Eerst richt men een perk in voor moslims, daarna een zone gereserveerd voor orthodoxe christenen. Er volgt een plek voor de joodse gemeenschap en ook een voor bepaalde katholieke minderheden. Tijdens de volgende jaren sluiten de gemeenten Evere, Ganshoren, Elsene, Koekelberg, Sint-Gillis, Ukkel en heel recentelijk Anderlecht zich bij deze intercommunale aan.¹³ Terwijl het op gemeentelijke begraafplaatsen zeer moeilijk was om aan verschillende voorschriften te voldoen, werd de multiconfessionele begraafplaats vanaf het begin ontworpen om aan de uiteenlopende behoeften van verschillende religies te beantwoorden. Het principe van een intercommunale begraafplaats heeft ook als voordeel dat het de gemeenschappen, waarvan de leden vaak in verschillende gemeenten wonen, de mogelijkheid biedt om hun overledenen samen te brengen.¹⁴

De regelgeving inzake begraafplaatsen en begrafenissen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest van november 2018 stipuleert dat, afgezien van de beperkingen die verband houden met een gebrek aan beschikbare ruimte, *beschikt elke begraafplaats tevens over een perceel dat de eerbiediging van de funeraire rites van de erkende religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen mogelijk maakt*.¹⁵ We mogen niet vergeten dat de vrijheid van godsdienst en van mening verankerd is in de Belgische Grondwet. Tegenwoordig zou iedereen dus een plaatsje moeten kunnen vinden op eender welke begraafplaats van het Brussels Gewest.

* Afhankelijk van verschillende interpretaties

¹² Ibid.

¹³ Ook Vorst, Anderlecht, Etterbeek en Jette hebben confessionele perken geopend.

¹⁴ Interview met Ludo Beckers, directeur van de multiconfessionele begraafplaats.

¹⁵ WETGEVING - 29/11/2018.

2. KATHOLIEKE GRAVEN

Eeuwenlang was de katholieke begraafing de norm in onze streken. Op elke begraafplaats vind je Latijnse kruisen: een symbool dat staat voor het lijden van Christus, en misschien nog meer, voor de verrijzenis. Op de graven van katholieken vindt men tekens van hoop en het eeuwige leven.¹⁶

De visie op de dood in het katholicisme

Centraal in het christelijk geloof en het katholicisme staat de wederopstanding. Dit is de verrijzenis van Christus uit de dood, maar ook van alle mensen op de dag van het Laatste Oordeel. Jezus overwon de dood, het leven gaat verder in het hiernamaals. De dood is lange tijd nauw verbonden geweest met lijden, maar ook steeds met de hoop op verlossing. In de 19de eeuw, wanneer iemand op de rand van de dood staat, ontvangt hij of zij het laatste oliesel van een priester¹⁷, een ritueel dat bedoeld is om hem of haar van alle zonde te bevrijden.

De uitvaart en de lijkbezorging

Katholieke uitvaarten zijn lange tijd het exclusieve werkterrein geweest van de kerkfabrieken die de zorg om de overledene, van het doodsbed tot aan het graf, op zich namen. De eigenlijke begrafenissen begint met een ceremonie in de kerk en gaat verder op de begraafplaats waar de priester het graf zegent (vroeger werd de hele begraafplaats gezegend). Vervolgens passeren de nabestaanden voor de kist om een handvol aarde, tegenwoordig vaker een bloem, op de kist te gooien. Aan het einde van de ceremonie verzamelen de rouwenden in een zaal die meestal in de buurt van de begraafplaats gelegen is, al dan niet om een glas te drinken of iets te eten.

De overledene moet, zoals Jezus Christus zelf, terugkeren naar de aarde waar hij of zij vandaan komt. Vandaar dat er eeuwenlang maar één vorm van lijkbezorging bestond: de klassieke begraafing. Om die reden verbood de Kerk lange tijd crematie voor haar gelovigen. Pas in 1963 werd crematie voor katholieken toegelaten. Desondanks bleef de begraafing lang de voorkeur genieten van veel gelovigen. De situatie is nu volledig veranderd, zeker in grote steden. Bij veel katholieke uitvaarten verzamelt men zich nu in de kerk rond een urne.

Jezus aan het kruis die zal verrijzen zoals de fenix die in het fronton boven de scène wordt voorgesteld - Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

¹⁶ Deel 5.2. Overzicht van vormen van graftekens - Typologie en Deel 5.3. Symbolen op graftekens
¹⁷ Vandaag, de ziekenzalving of het sacrament van de zieken.

3. VRIJZINNIGE GRAVEN

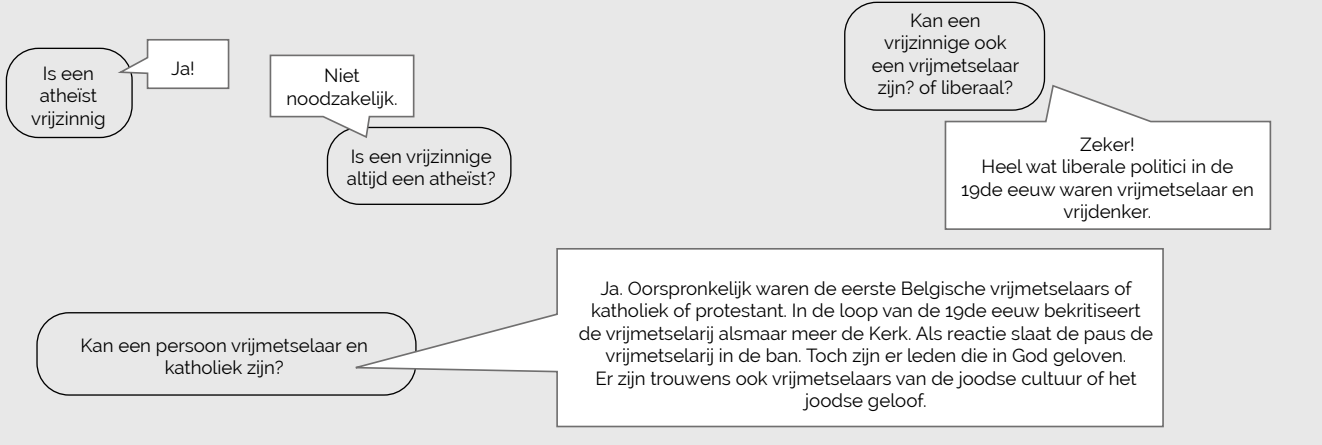
Al snel willen sommigen nadenken over de wereld en de maatschappij zonder religieuze dogma's, of in ieder geval buiten de invloed van de Kerk. In België kreeg dit in de 19de eeuw de vorm van een politieke oorlog tussen liberalen en katholieken. Een strijd die zich eerst concentreerde rond de organisatie van het onderwijs... en zich uitbreidde tot het beheer van de begraafplaatsen.

Tijdens een groot deel van de 19de eeuw was België het toneel van een zwaar conflict tussen parochies en gemeenten rond het beheer van de begraafplaatsen. Het is in deze context dat een groeiend deel van de bevolking strijdt voor het recht om hun doden waardig (en niet in het heidenenkerkhof) én zonder tussenkomst van de kerkelijke autoriteiten te begraven. Er worden organisaties opgericht die als doel hebben burgerlijke begrafenissen te organiseren. De eerste in die soort was de vrijdenkersorganisatie 'L' Affranchissement' in 1855. En dat in een tijd dat de meeste mensen nog in de kerkhoven rond de kerk werden begraven.¹⁸

KADER 2 - ATHEÏST? VRIJZINNIG? LIBERAAL? VRIJDENKER? VRIJMETSELAAR?

- Een **atheïst** gelooft niet in het bestaan van god.
- Een **vrijzinnig** persoon is iemand die zichzelf in denken en doen onafhankelijk verklaart van elke religieuze invloed.
- In de politiek kwamen vanaf de oprichting van België twee grote partijen met elkaar in botsing: de katholieken en de **liberalen**. Deze laatste groep - het gaat om de nieuwe hoge burgerij - pleit voor de onafhankelijkheid van de burgerlijke macht ten opzichte van de geestelijkheid. Zij eisen onder meer vrijzinnig onderwijs en de overdracht van het beheer van de begraafplaatsen aan de burgerlijke macht.¹⁹
- **Vrijdenkers** verwerpen elke autoriteit van het denken, zij pleiten voor vrij onderzoek en kritische reflectie. Het is op basis van deze principes, en als reactie op de invloed van de Katholieke Kerk op het universitair onderwijs, dat de ULB (Université Libre de Bruxelles) in 1835 wordt opgericht. In 1854 wordt in Brussel de eerste Belgische vereniging voor het vrije denken opgericht. Een van haar doelstellingen: de organisatie van burgerlijke begrafenissen.²⁰
- In Brussel ontstaat de moderne **vrijmetselarij** in de loop van de 18de eeuw. Mensen van verschillende achtergronden komen samen in loges om samen te werken aan wat zij als zaken van algemeen belang beschouwen. Het zichzelf in vraag stellen, voortdurende reflectie en kritisch onderzoek zijn daarbij aan de orde van de dag.²¹ De loges omringen zich met geheime inwijdingsrituelen waardoor zij bij niet-ingewijden een vreemd, zelfs occulte aura krijgen. Alhoewel de eerste vrijmetselaars bijna allen katholiek of protestant waren, draaien de discussies al snel rond de greep van de Kerk op de Staat. Sommige loges begonnen burgerlijke begrafenissen te organiseren en in 1908 dienen vrijmetselaars zelfs een wetsontwerp in dat crematie mogelijk moet maken. Het zal nog 25 jaar duren vooraleer dat mogelijk wordt in België.²²

Deze termen worden vaak door elkaar gebruikt: er zijn dan ook overlappingen van betekenis. Het gaat niet om categorieën die elkaar uitsluiten.

¹⁸ Andere verenigingen met hetzelfde doel zien het licht: *Les Solidaires* (1857), de *Société d'enterrements laïques* (1873) enz.
¹⁹ *Parti libéral (Belgique)* in Wikipedia.
²⁰ WEBSITE - Salut & Fraternité.
²¹ CARLIER.
²² BASTIAN, p. 34.

De visie op de dood in het vrijzinnige denken

De betekenis van de dood voor mensen die halfweg de 19de eeuw een burgerlijke begrafenis eisen, is niet eenduidig: mensen hebben verschillende redenen om voor een niet-religieuze uitvaart te kiezen. Velen weigeren vooral de controle van de Kerk op de begravingen. Dit betekent echter niet dat ze allemaal atheïst zijn, noch dat de dood voor hen allen het einde van alles betekent. Sommigen blijven geloven in God, of tenminste in een leven na de dood, maar zijn van mening dat de overgang naar het hiernamaals niet door een vertegenwoordiger van de geestelijkheid hoeft te worden bekrachtigd.²³ Anderen daarentegen verwerpen ronduit de katholieke religie en haar visie op onsterfelijkheid. Zij zijn ervan overtuigd dat de 'ware deugdelijkheid' bestaat uit goed gedrag hier op aarde, zonder een beloning na de dood te verwachten. De dood is een integraal onderdeel van de cyclus van het leven.²⁴ Ze geven betekenis aan het levenseinde door de nadruk te leggen op het voortbestaan van de persoon in de nagedachtenis van de nabestaanden.²⁵

De burgerlijke uitvaart en lijkbezorging

In ruil voor de betaling van een maandelijks bijdrage verzorgen de eerste vrijzinnige verenigingen de volledige uitvaart van hun leden (kisting, aankondiging, vervoer van het lichaam en begraving). Vóór de opening van de gemeentelijke begraafplaatsen²⁶ worden de eerste nog zeldzame vrijzinnige begrafenisstoeten vaak uitgejouwd door de katholieke bevolking. Soms blijven de poorten van de begraafplaats zelfs opzettelijk gesloten... Als reactie gebruiken sommige vrijzinnige verenigingen deze stoeten daarom als een activistisch wapen: ze verplichten hun leden om mee te stappen. Begrafenisstoeten worden zo politieke demonstraties. Ze doorkruisen de straten van de stad op dezelfde manier als traditionele uitvaartstoeten, maar zonder enig religieus teken mee te dragen.²⁷ Soms worden wel de symbolen van de vrijzinnigheid meegevoerd.

Vele niet-gelovigen pleiten en strijden ook voor het recht op crematie, wat zij pas in 1932 zullen bereiken.

In de loop van de 20ste eeuw worden burgerlijke begrafenislangzaam aanvaard: een gevolg van de ontkerkelijking van een groot deel van de bevolking. Tegenwoordig zijn niet-religieuze begrafenisbedoeld om de nabestaanden te begeleiden in een afscheidsritueel dat hen moet helpen in het rouwproces.

De begraafplaats

Voor een vrijzinnige is het in de eerste helft van de 19de eeuw een moeilijke opgave om een plaats op een begraafplaats te krijgen. In Ukkel laat de burgemeester in 1842 een vrijmetselaar onder dwang begraven op het (katholieke) kerkhof van de Sint-Pieterskerk. Daarop eist de parochie de opgraving van het 'ketter's' lichaam omdat dit in hun ogen neerkomt op het ontheiligen van een sacrale plaats.²⁸

Liberalen, vrijdenkers, vrijmetselaars en eenvoudige niet-gelovigen roepen allemaal op tot de organisatie van neutrale begraafplaatsen waar gelovigen en niet-gelovigen samen op gelijke voet kunnen rusten. Na de uitspraak van het Hof van Cassatie (1864) keert het tij. Rond 1880 vertegenwoordigen burgerlijke begrafenis in Brussel een kwart van alle uitvaarten. In kleinere steden daarentegen worden ze op dat moment nog steeds als verderfelijk beschouwd.²⁹ Terwijl vrijzinnige politici de begrafenis van hun katholieke collega's bijwonen, zien we na een tijd dat katholieken ook deelnemen aan burgerlijke begrafenis.³⁰

De situatie verandert verder in de loop van de 20ste eeuw. Tegenwoordig is een katholieke begrafenis niet langer de norm. Meer en meer vrijzinnige personen kiezen ook voor crematie.

Het grafteken

Vrijzinnige graftekens verschillen niet veel van katholieke graftekens. Men gebruikt grotendeels dezelfde vormtaal en symboliek, met uitzondering van de gotische kapel (die rechtstreeks naar een kerk verwijst) en natuurlijk het Latijnse kruis. Vaak vinden we op het graf van een atheïst de afbeelding van een vlam: symbool van licht en kennis, of een fakkel: een symbool dat kan verwijzen naar een vrijzinnig wereldbeeld. De gedrapeerde urne krijgt hier een extra betekenis doordat bepaalde vrijzinnige personen het recht op crematie opeisen. En op grotere graftekens maken Bijbelse taferelen plaats voor taferelen uit de mythologie. Het altaar, vanouds een plek voor gebed, wordt nu een altaar ter ere van de overledene. In sommige gevallen draagt dit altaar een buste van de overledene.

Monument van Emile Bockstael, liberaal en vrijmetselaar. In het glasraam: geen bijbels tafereel maar een afbeelding van de Parcen, schikgodinnen uit de Romeinse mythologie, die over het menselijk bestaan beschikken. - Kerkhof van Laken

De graftekens van vrijmetselaars

De visie op de dood bij de vrijmetselaars

De visie op de dood binnen de vrijmetselarij is complex. Het is geweten dat er steeds meer afstand werd genomen ten opzichte van de Kerk en de geestelijken terwijl dat minder het geval was met het katholieke geloof zelf. In de 19de eeuw verwierpen veel vrijmetselaars het idee dat de mens, een simpel 'lam', nederig zou terugkeren naar zijn 'herder'. En toch is de dood niet het einde van alles voor een vrijmetselaar. Een man die tijdens zijn leven broederschap, verdraagzaamheid en naastenliefde nastreefde, zal toegang hebben tot een hiernamaals waar een opperste macht zijn daden zal belonen. Voor de ene is het God, voor de andere, de Grote Architect van het Universum. De veelzijdigheid aan interpretaties van de dood binnen de vrijmetselarij wordt aan het begin van de 20ste eeuw beschouwd als een teken van de tolerantie die binnen de loges heerst.

Het idee van die onsterfelijkheid evolueert verder. Het zal meer en meer geassocieerd worden met wat er rest van de overledene in de herinneringen van degenen die achterblijven. Deze nabestaanden zijn op hun beurt verantwoordelijk voor het doorgeven van de nagedachtenis aan toekomstige generaties.

De uitvaart en teraardebestelling

Wanneer er in de 19de eeuw een bekende persoon sterft die openlijk tot de vrijmetselarij behoort, organiseren de logebroeders eerst een complex ritueel in de tempel. Daarbij benadrukken zij het wegvallen van de overledene, die nu als een ontbrekende schakel wordt beschouwd en die ze vervolgens de status van 'onsterfelijke' verlenen. Daarna begeleidt een stoet met duidelijk zichtbare maçonnieke emblemen, de begrafeniswagen naar de begraafplaats waar men in een redevoering de morele waarden van de overledene nog eens belicht.³¹

Op de graven van mensen die openlijk vrijmetselaar waren, vinden we vaak specifieke symbolen. Het meest voorkomende is een in elkaar hakende winkelhaak en passer. Deze verwijzen naar de gereedschappen van bouwers uit de middeleeuwen en roepen het idee van arbeid op. Arbeid die ook noodzakelijk is voor de constructie van alle gedachten. De betekenis is meervoudig. De passer staat voor de Geest, de maat, de nauwkeurigheid. De winkelhaak voor de materie of zelfs morele rechtlijnigheid.³² We zien ook wel eens de lichtgevende driehoek, soms met een oog in het midden ervan. Voor sommigen vertegenwoordigt dit de universele orde, voor anderen de Grote Architect van het Universum, voor weer anderen is het God.³³ Op andere graftekens ontdekken we meer vrijmetselaarssymbolen zoals de acaciatak, de ster of zelfs heel eenvoudig: drie punten die een driehoek vormen.

²³ Op een pejoratieve manier beschreven in: *L'Émancipation belge*, een katholiek blad dat zich tegen de vrijdenkers keert.
²⁴ Rede gehouden tijdens een burgerlijke begrafenis in Montigny-Sur-Sambre in 1882. In: *L'Émancipation belge* van 29/10/1882.
²⁵ MICHAUD-NERARD.
²⁶ Na 1864.
²⁷ MORELLI, p. 150.
²⁸ Ibid. p. 144.
²⁹ Ibid., p. 144 en 150.
³⁰ Ibid., p. 151.

³¹ TYSENS, 2011, p. 144, 150, 163, 169 en 177-180.
³² DACHEZ : compas - équerre - triangle.
³³ Het gros van de vrijmetselaarssymbolen komen uit de joods-christelijke wereld, in: DACHEZ, p. 3.

De historicus J. Tyssens telt in Brussel slechts een twintigtal duidelijk gemarkeerde vrijmetselaarsgraven. Dit kan worden verklaard door het feit dat het lidmaatschap van een loge vaak geheim was, maar ook omdat het vaak om een familiemonument gaat... Niet iedereen binnen de familie wilde de maçonnieke band benadrukken.³⁴

Passer, winkelhaak en lichtgevende driehoek met het oog - Begraafplaats van Elsene

De werktuigen van een metselaar (truweel en hamer) en de acaciatakken - Begraafplaats van Brussel

Gedrapeerde urne, omgekeerde fakkels, passer, winkelhaak en epitaaf (eerlijke man, hij is trouw aan zijn levensbeschouwelijke overtuigingen gestorven) dat de vrijzinnigheid en het lidmaatschap van de vrijmetselarij aantoont. - Begraafplaats van Sint-Gillis

Op onderzoek? Zeker, maar laten we voorzichtig zijn met snelle conclusies!

Opgepast met overhaaste conclusies! Elk grafteken zonder kruis is niet noodzakelijk dat van een atheïst of een vrijdenker. Het kruis is vaak gewoon verdwenen, geveld door de elementen of vandalisme. En soms is het heel discreet in het grafteken verwerkt.

Zo betekent de winkelhaak en passer niet noodzakelijk dat het om het graf van een vrijmetselaar gaat. Het kan bijvoorbeeld ook het graf van een architect zijn.

Was Joseph Naert een vrijmetselaar? Hij was in ieder geval een architect. - Begraafplaats van Brussel

1

Noch een kruis, noch een bijbelse tafereel. Is dit een grafmonument van een vrijzinnige familie? Niet noodzakelijk. - Begraafplaats van Brussel

Hoe weten we of de begraven familie vrijzinnig was? In het bovenstaande voorbeeld 1 zouden bepaalde zaken ons kunnen doen denken dat het hier inderdaad om het graf van een niet-gelovige gaat: de afwezigheid van een kruis, het glas-in-loodraam is gewijd aan een godin uit de Romeinse mythologie, het grafmonument is sterk beïnvloed door de klassieke architectuur... Maar het blijft een hypothese. Het anker is zowel het attribuut van de godin Spes (hoop) als een christelijk symbool. En als je goed kijkt, zie je in het glas-in-loodraam in de verte de klokkentoren van een kerk. Kortom, laten we geen snelle definitieve conclusie trekken.

4. JOODSE GRAVEN

De geschiedenis van de joodse begraafplaatsen in het Brussels Gewest wordt verteld in vier perioden over verschillende begraafplaatsen.

De visie op de dood in het jodendom

De dood betekent niet het einde voor de gelovige jood. Het is een fase waarin het lichaam tot stof terugkeert, terwijl de ziel zich bij God voegt. Joden geloven in een eeuwig leven.

Vóór de begraafing moet het lichaam van de overledene worden gezuiverd door een rituele wassing. Een wassing die de ziel helpt om zich van het lichaam te bevrijden. Bij deze zorgen worden de families begeleid door speciale religieuze verenigingen.

De uitvaart en teraardebestelling

De uitvaartceremonie hoort zo snel mogelijk na het overlijden georganiseerd te worden en verloopt stil en sereen. De begrafenis vindt plaats op de begraafplaats en wordt geleid door een rabbijn. Nabestaanden gooien één of drie hand(en) vol aarde op de kist: dit staat symbool voor de terugkeer naar de aarde én voor de rouw. Het publiek wordt uitgenodigd om na de begrafenis als teken van zuivering de handen te wassen. Daarna volgt een maaltijd, vaak met ronde voedingsmiddelen: voedsel dat de eeuwige cyclus van het leven oproept.

Crematie is taboe voor de meeste orthodoxe joden.³⁵ Maar bij anderen zijn de praktijken aan het veranderen. De afgelopen jaren bijvoorbeeld, zijn er in het joodse deel van de multiconfessionele begraafplaats enkele grafurnen geplaatst.³⁶

4.1. Van 1877 tot WO I: de begraafplaats van Dieweg

In 1877 sluit het joodse perk van de oude parochiebegraafplaats in Sint-Gillis haar poorten (Deel 7.1. Historisch overzicht). De vraag van de joodse gemeenschap om een aparte plaats te krijgen op de nieuwe Brusselse begraafplaats in Evere wordt afgewezen.³⁷ Kort daarop sluiten de Ukkelse burgemeester Louis Defré en opperrabbijn Aristide Astruc een overeenkomst: op de Dieweg komt de belangrijkste joodse begraafplaats van de hoofdstad tot in het interbellum.³⁸ De joodse graven, voornamelijk gelegen aan de achterzijde van de begraafplaats, beslaan een derde van de totale oppervlakte.

De begraafplaats

Volgens de joodse traditie begraaft men de overledene met de voeten in de richting van Jeruzalem. Maar dit voorschrift wordt op de Dieweg niet nageleefd. Dit is ongetwijfeld te wijten aan de aanleg van de begraafplaats, waar de meeste percelen noord-zuid georiënteerd zijn. Verder is het ook belangrijk om het lichaam in een lijkwade te begraven (zonder kist). Tot in 2019 was men in Brussel echter verplicht om iedereen in een lijkst te begraven. Om toch een band met de aarde te behouden werd de kist niet volledig gedicht of werden er kleine gaatjes in de bodem gemaakt.³⁹

Het grafteken

In de joodse begrafenistraditie staat eenvoud centraal. In de dood is immers iedereen gelijk.⁴⁰ De eerste joodse graven op Dieweg zijn overgebracht van het voormalige joodse perk van Sint-Gillis: het gaat meestal om eenvoudige vlakke opstaande stenen. Deze stèles zijn rechtstreeks in de grond gestoken en symboliseren de wederopstanding van de overledene.⁴¹ Op de stèles vinden we inscripties (vaak in het Hebreeuws) maar geen decoratie: alleen de vorm van de bovenzijde van de steen varieert: recht, driehoekig, afgerond of als spitsboog.

De oudste rechtopstaande stenen dragen enkel inscripties. - Oude begraafplaats van Ukkel (Dieweg)

³⁵ De orthodoxe joden volgen de tradities die zij als authentiek beschouwen.

³⁶ *Enterrement juif* In Advitam.

³⁷ OUVRELEAUX, p. 137. Dit houdt sommige joodse families niet tegen zich toch op de begraafplaats van Brussel in Evere te laten begraven.

³⁸ PIERRET, p. 17 en 45.

³⁹ Ibid., p. 111.

⁴⁰ Interview met Tsipora SHAJMAN, secretaris van La Mutuelle Juive d'Inhumation.

⁴¹ PIERRET, p. 126.

Het laatste kwart van de 19de eeuw is de bloeiperiode van de grafkunst: de Brusselse bourgeoisie en adel spenderen veel aan grootse en vaak unieke grafmonumenten. Opvallend is dat in deze periode veel joden meestappen in deze evolutie. Op het joodse gedeelte van de Dieweg vinden we naast sobere stèles ook rijkelijk gedecoreerde graven. Met uitzondering van het kruis zien we vaak dezelfde ornamenten op joodse als op andere graven uit dezelfde periode.

- Op de joodse graven op de Dieweg zijn meestal dezelfde symbolen te vinden als op andere graven uit die tijd.

De gedrapeerde urne

De gebroken zuil

Ineengestrengelde handen vereeuwigen de band tussen de gehuwden.

- Sommige symbolen zijn te vinden op joodse en katholieke graven, maar hun betekenis of hun vorm kan licht verschillen.

De zandloper staat voor de tijd die vervliegt. Hier wordt die omringd door twee engelen, bewakers van de tuin van Eden.

Twee naast elkaar staande en bovenaan gebogen platen herinneren in beide religies aan de tafels waarop God de tien geboden schreef. In dit geval onderscheidt de sculptuur zich door de inscripties in het Hebreeuws.

- Weer andere symbolen zijn exclusief joods.

Hoewel het tweede gebod in de joodse traditie elke vorm van uitbeelding verbiedt van "wat zich in de hemel, op aarde of in de wateren bevindt", is dit voorschrift niettemin op verschillende manieren geïnterpreteerd onder joodse bevolkingsgroepen. Men kan inderdaad spreken van een figuratieve joodse grafkunst.⁴² Op de Dieweg komen we vooral symbolen tegen die specifiek zijn voor de Askenazische traditie uit Midden-Europa.⁴³ Ook afbeeldingen van menselijke figuren zijn zeldzaam maar geen taboe. Ze komen voor op joodse grafmonumenten uit de periode rond de eeuwwisseling.

De zespuntige ster of Davidster bestaat uit twee op elkaar liggende driehoeken en staat symbool voor het joodse volk.

De handoplegging: twee handen met de duimen tegen elkaar maken een zegenend gebaar. Dit is het graf van een Cohen (priester) of iemand wiens vadersnaam Cohen is. De begraafplaats telt verscheiden voorbeelden.

Waterkan en schaal refereren naar het zuiveringsritueel van de handen van een Cohen door een Leviet. Een Leviet is een dienaar van een Cohen. Het symbool kan ook verwijzen naar de achternaam Levi.

VERDRIET

In het jodendom is het niet verboden om menselijke figuren af te beelden. In dit voorbeeld belichaamt een pleurante het verdriet. Op het monument zijn ook portretfoto's in porselein aangebracht

⁴² Ibid., p. 117-118.

⁴³ VERMAELEN en WAUTERS, p. 5.

De inscripties

De inscripties op de oudste stèles zijn bijna uitsluitend in het Hebreeuws opgesteld. Maar op de meeste graftekens zijn de teksten tweetalig: in het Frans en het Hebreeuws. Hier en daar lezen we andere talen. Deze zijn vrijwel altijd gelinkt aan het land van herkomst van de overledene.

Hebreeuwse inscripties

Hebreeuws en Frans

Duits

Het grafschrift of epitaaf begint meestal met het acroniem « נ"פ », (hier rust) of « ט"פ », (hier ligt begraven⁴⁴) ❶. Daarna volgt de geboorteplaats. Deze plaatsen getuigen van de diversiteit van herkomst van de in Brussel gevestigde joodse gezinnen. Op de begraafplaats zijn soms meerdere mensen uit hetzelfde land van herkomst gegroepeerd begraven.⁴⁵

Op het grafteken staan ook meestal de geboorte- en sterfdata vermeld, veelal aangegeven volgens de Hebreeuwse kalender ❷. Het jodendom gebruikt een kalender die is gebaseerd op zonnejaren, maanmaanden en zevendaagse weken. Deze jaartelling begint in 3761 v. Chr. van de Westerse kalender, het jaar dat wordt beschouwd als dat van de schepping van de wereld.⁴⁶ Het grafschrift eindigt vaak met de inscriptie « ה"בצות » (moge zijn ziel gebonden zijn in de bundel des levens) ❸.⁴⁷

« נ"פ » (hier rust)

Het is interessant te zien waar deze persoon geboren is. Kijk zeker ook naar de dubbele sterfdatum in de twee kalenders.

« ה"בצות » (moge zijn ziel gebonden zijn in de bundel des levens)

Rond het grafteken

Op het graf worden geen bloemen of kransen geplaatst, wel ronde steentjes. Deze zijn als een moeilijk uitwisbare herinnering van een bezoek van een geliefde aan het graf. Ook is het nog steeds gebruikelijk om na een bezoek aan de begraafplaats als teken van zuivering de handen te wassen.⁴⁸

4.2. Het interbellum: de voormalige begraafplaats van Etterbeek (nu: Georges Henripark)

Na Wereldoorlog I komen grote migratiestromen op gang, onder meer van joden uit Polen die zich in Brussel komen vestigen. Ze richten verenigingen op die plaats zoeken voor een nieuwe begraafplaats om er uitvaarten te kunnen verzekeren met respect voor hun tradities. In 1921 krijgen ze een perk ter beschikking op de gemeentelijke begraafplaats van Etterbeek.⁴⁹ Tegenwoordig herinneren alleen een muur met davidster en enkele fragmenten van graven nog de locatie van het joodse perk. Deze plek is sinds 1989 een park geworden.

Muur die de plaats aanduidt van het joodse perk op de oude begraafplaats van Etterbeek (nu: Georges Henripark)

⁴⁴ PIERRET, p. 59.

⁴⁵ Ibid., p. 97 en 102.

⁴⁶ *Calendrier hébraïque*. In: Wikipedia (geconsulteerd in juni 2023).

⁴⁷ PIERRET, p. 63.

⁴⁸ PIERRET, p. 102-103.

⁴⁹ VANDERVELDE, p. 733.

4.3. WO II: het joodse perk op de begraafplaats van Oudergem

In 1936 kocht de joodse begrafenisvereniging Mutuelle Juive d'Inhumation uit Brussel een klein stuk grond op de begraafplaats van Oudergem en kreeg de toestemming om het met een muur af te scheiden. De dodenakker getuigt nog steeds van een pijnlijke bladzijde in de geschiedenis van de gemeenschap: het overgrote deel van de graven dateert immers uit de jaren veertig. Op de begraafplaats staan ook een opmerkelijk aantal in steen uitgehouwen afgeknotte boomstammen: ze staan symbool voor een voortijdig afgebroken leven. Wanneer we denken aan de vele levens die vernietigd werden in de naziconcentratiekampen krijgt het beeld een extra betekenis. Bovendien zijn sommige graven van gedeporteerden eigenlijk cenotafen: ze bevatten geen stoffelijke resten van de overledene.⁵⁰ Met graftekens herdenken we dus soms ook mensen die geen graf kregen.⁵¹

Epitafen die de namen van slachtoffers van de concentratiekampen vereeuwigen - Joodse begraafplaats van Oudergem

Een monument met een gevleugelde figuur trekt de aandacht. Op het eerste gezicht doet het denken aan een duif. Als we dichterbij komen, lijkt het meer op een vrouwenfiguur wiens vleugels de grafzerk omhelzen... De hier begraven vrouw stierf kort na Wereldoorlog II, wanneer haar zoon uit Auschwitz terugkeerde. Het monument is gemaakt door die zoon, een beeldhouwer.⁵² De sculptuur is een allegorie van het fabeldier cherubina die vanuit het hiernamaals haar kinderen goddelijke bescherming blijft bieden.⁵³

Monument voor Frieda Raffeld - 1946

De afgeknotte boom, symbool voor een vroeg afgebroken leven

4.4. Vandaag

De begraafplaats van Etterbeek opende in 1965 op het grondgebied van Wezembeek-Oppem. Vandaag is het uitgegroeid tot de belangrijkste begraafplaats voor joden in Brussel. Drie joodse verenigingen beheren elk hun eigen zone. Hier werden ook de graven van de oude begraafplaats van de gemeente (Georges Henripark) naartoe gebracht. Er zijn daarnaast verschillende erevelden waaronder een voor joodse soldaten die tijdens Wereldoorlog II zijn omgekomen. Op veel graven hier vind je specifiek joodse symbolen zoals de Thorarol, het heiligste boek van het jodendom.

De Multiconfessionele Intercommunale Begraafplaats in Evere en het multiconfessionele perk van de begraafplaats van Vorst hebben ook elk een apart perk voor joden. We tellen er echter maar een twintigtal concessies.⁵⁴

Vele niet-gelovige of niet-praktiserende joden krijgen een laatste rustplaats op de begraafplaats van hun gemeente onder een steen zonder symbolen. Daarnaast vinden we op zowat elke Brusselse begraafplaats hier en daar een davidster: veelal onopvallend tussen de kruisen.

Thorarol - Begraafplaats van Etterbeek

5. PROTESTANTSE GRAVEN

Vanaf het tolerantie-edict van Jozef II in 1781 wordt de vrijheid van godsdienst gegarandeerd en worden dus protestanten niet langer als ketters beschouwd. In Brussel krijgen zij in 1803 de kapel van Karel van Lotharingen ter beschikking voor hun vieringen. De aanwezigheid van deze godsdienst werd hiermee in onze streken geformaliseerd. De protestantse gemeenschap groeide verder met de vestiging van Britse anglicanen na de Slag bij Waterloo (1815). Tijdens de Nederlandse periode (1815-1830) vestigen protestanten vanuit het noorden zich in onze contreien. Later volgen burgers uit Duitsland.⁵⁵ De Belgische grondwet van 1831 vrijwaart de vrijheid van godsdienst. De eerste koning der Belgen, Leopold I, is zelf protestants (luthers). Hij woont de diensten bij in de kapel van Karel Van Lotharingen (die ter ere van hem trouwens 'Koninklijk' wordt genoemd), terwijl zijn kinderen katholiek worden opgevoed.

De visie op de dood in het protestantisme

Het protestantisme is in de 16de eeuw ontstaan uit een hervorming van het katholicisme. De visie op de dood is een van de zaken die de twee christelijke religies verdeelt. Op een gegeven moment introduceert de Katholieke Kerk het principe van de aflaat. Een 'lucratief' systeem waardoor de rijksten hun plekje in het paradijs konden kopen. Onder meer hiertegen zijn protestanten zich gaan verzetten. Voor hen heeft iedereen toegang tot het hiernamaals, niet alleen de verdienstelijken of de rijken. Protestanten geloven in de verrijzenis, die van Jezus en van alle mensen.

De uitvaart en de teraardebestelling

Oorspronkelijk voorzien de protestanten geen ceremonie of speciale gebeden tijdens een begrafenis. In hun ogen is de overledene al in de handen van God. Sinds het einde van de 19de eeuw gaan predikanten vaak de vieringen voor, maar het is geen verplichting. Deze ceremonies getuigen van grote eenvoud: in een geest van troost richt men zich niet tot de dode, maar tot de levenden, tot degenen die achterblijven. De begrafenisviering kan dus ook plaatsvinden zonder aanwezigheid van het stoffelijk overschot.⁵⁶

Crematie is niet verboden.⁵⁷

De begraafplaats

Protestanten wilden breken met de pracht en praal die in de katholieke dodencultus was gegroeid. Een van de grondleggers, Johannes Calvijn, vraagt bijvoorbeeld om begraven te worden in een anoniem graf, hij wilde zonder kist of grafteken naakt in een lijkwade in volle grond begraven worden. Volgens hem moest iedereen op dezelfde wijze voor God kunnen verschijnen.⁵⁸

In Brussel kunnen protestanten sinds 1864 hun overledenen op de nieuwe gemeentelijke begraafplaatsen ter aarde bestellen, samen met katholieken en niet-gelovigen. Veel graftekens uit de protestantse perken van de vroegere begraafplaatsen van de Leopoldwijk en van Sint-Gillis werden overgebracht naar de Brusselse begraafplaats in Evere.⁵⁹

Het grafteken

Het protestantse geloof is gebaseerd op een eigen interpretatie van de Bijbelse teksten en verwerpt elke religieuze afbeelding, zowel binnen als buiten de kerk. Ook op graftekens vinden we daarom geen voorstellingen van Maria, Christus of andere heiligen.⁶⁰ Over het algemeen gaat het om zeer eenvoudige grafstenen, zonder decoratie die de aandacht van het essentiële kan afhouden.⁶¹ Bij de graftekens die zijn overgebracht van de oude protestantse begraafplaats in de Leopoldwijk, vinden we bijna uitsluitend sobere tombes: een stèle, een kruis (zonder de beeltenis van Christus), een open bijbel.

Graftekens overgebracht van de oude protestantse begraafplaats van de Leopoldwijk - Begraafplaats van Brussel - 1848 en 1845

Een eenvoudig kruis om het graf van Henri van Dievoet te markeren, een architect die veel minder eenvoudige graftekens heeft getekend - Begraafplaats van Brussel - 1931

⁵⁰ Interview met Mr Pierre Konopnicki, secretaris van La Mutuelle Juive d'Inhumation.

⁵¹ VANDERVELDE, p. 84.

⁵² Ibid., p. 86.

⁵³ Interview met Mr Pierre Konopnicki, secretaris van La Mutuelle Juive d'Inhumation.

⁵⁴ Een enkel graf in Anderlecht.

⁵⁵ VANDERVELDE, p. 46.

⁵⁶ Interview met Laurence Flachon, pastor bij de protestantse Koninklijke Kapel van Brussel.

⁵⁷ Musée protestant - *Les protestants face à la mort* in: Wikipedia (geconsulteerd op 23/06/2023).

⁵⁸ ABEL.

⁵⁹ De graftekens overgebracht van de oude protestantse begraafplaats van de Leopoldwijk bevinden zich op de begraafplaats van Brussel in Evere vooral in de gebogen paden rond het eerste deel van de centrale laan.

⁶⁰ DUHAU en GROUD, p. 50.

⁶¹ Ibid., p. 50-51.

Maar op de Brusselse necropolen van de tweede helft van de 19de eeuw wordt dit principe van eenvoud niet strikt toegepast: de meeste protestantse graftekens uit die tijd zijn niet te onderscheiden van katholieke graven. Ze gebruiken dezelfde typologie en dezelfde symbolen: de gebroken zuil, een gedrapeerde urne, de gevleugelde zandloper, ... Het is op het terrein bijna onmogelijk om protestantse graven te onderscheiden van katholieke op basis van ornamenten op het graf. We vinden misschien iets meer de afbeelding van een geopende bijbel, maar dit geeft geen zekerheid om het geloof van de overledene te identificeren. Op protestantse graven zullen we nooit een beeltenis van Christus opmerken. Maar een graf met enkel een kruis zonder beeltenis is niet per definitie een graf van een protestant.

Kruis zonder afbeelding van Christus, geopende Bijbel en rankmotieven op het grafteken van pastor Becker - Begraafplaats van Elsene - 1885

Anglicaanse graftekens

Op de kruising tussen catholicisme en protestantisme vinden we de Anglicaanse Kerk⁶²: daarin worden laat religieuze en andere afbeeldingen toegelaten.

Op de Brusselse begraafplaats in Evere staan enkele prachtige anglicaanse graftekens. Ook deze werden overgebracht van het voormalige protestantse perk van de begraafplaats van de Leopoldwijk. Ze dateren uit de jaren tussen 1830 en 1850 en zijn vaak in neogotische stijl opgericht (een vroeg voorbeeld van deze stijl in Brussel).

Familie Dutalis-Hooper (rond 1851) - Overgebracht grafteken van de voormalige begraafplaats in de Leopoldwijk - Begraafplaats van Brussel

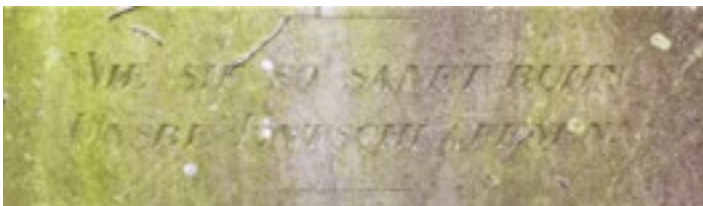
Heden ten dage zijn de meeste graven van protestanten eerder onopvallend. Er bestaan geen voorschriften om een bepaalde affilatie te etaleren.⁶³

De inscripties

Grafinscripties zijn over het algemeen bondig. Ze richten zich niet tot de overledene, maar lijken eerder uit te nodigen tot herinneren. Op de begraafplaats van Brussel onthullen grafschriften op protestantse graven uit de 19de eeuw een zelfverzekerde kijk op de dood: *Elle n'est pas morte, elle dort - En attendant la bienheureuse espérance et la manifestation de la gloire de notre grand Dieu et sauveur Jésus Christ* (Ze is niet dood, ze slaapt - Wachtend op de zalige hoop en manifestatie van de glorie van onze grote God en redder Jezus Christus). In sommige gevallen geeft de taal het land van herkomst aan: Groot-Brittannië of Pruisen (Duitsland) bijvoorbeeld.

SACRED TO THE MEMORY OF (ter zalige herinnering aan)

WIE SIE SO SANFT RUHN UNSRE ENTSCHLAFENEN (Zoals onze ontslapenen vredig rusten)

Tegenwoordig komen we vaak een open boek tegen met een vers uit de Bijbel dat herinnert aan het vertrouwen van de overledene in zijn geloof en in de opstanding.⁶⁴

Rond het grafteken

Het is nooit de gewoonte geweest bij protestanten om bloemen op het graf te leggen, behalve uitzonderlijk onmiddellijk na de begrafenis. Op religieuze hoogdagen worden evenmin bloemen of decoraties geplaatst.

⁶² De Anglicaanse Kerk erkent Christus, de Maagd, de gemeenschap tussen de gelovigen en de sacramenten zoals in de Katholieke Kerk, maar, zoals de protestanten, hechten anglicanen veel belang aan het schrift en minder aan het instituut van de Kerk. Net als de protestanten staan ze het huwelijk van priesters en de wijding van vrouwen toe. Ook binnen de Anglicaanse Kerk is er grote diversiteit. Een kerk van de *High Church* lijkt qua aankleding en versiering op een katholieke kerk, terwijl een *Low Church* neigt naar soberheid, zoals bij een protestantse tempel.

⁶³ Interview met Laurence Flachon, pastor bij de protestantse Koninklijke Kapel van Brussel.

⁶⁴ DUHAU & GROUD, p. 50-51.

6. ISLAMITISCHE GRAVEN

De oorsprong van de migratie van moslims ligt in België in de tweede helft van de 20ste eeuw. In de jaren zestig worden Turkse en Noord-Afrikaanse mannen door de overheid uitgenodigd om te komen werken in de koolmijnen, de zware industrie en op grote openbare bouwwerken (zoals de metro in Brussel).

In die tijd schreef de traditie voor om in geval van overlijden de stoffelijke resten terug te sturen naar het land van herkomst waar de overledene door de familie kon begraven worden volgens de islamitische ritus. In België was het immers op geen enkele begraafplaats mogelijk iemand te begraven in overeenstemming met deze religieuze voorschriften. Een belangrijk element: een moslim kan in principe niet begraven worden tussen mensen van een ander geloof.⁶⁵ En in die periode waren afgescheiden grafperken voor verschillende geloofsgroepen in België zelfs niet toegestaan.⁶⁶

Vanaf 2002 worden op verschillende Brusselse begraafplaatsen aparte perken voor moslims opengesteld⁶⁷: eerst op de Multiconfessionele Intercommunale Begraafplaats in Evere (hierna multiconfessionele begraafplaats genoemd), daarna in Vorst, in Anderlecht, en later in Etterbeek en Jette. Maar deze laatste hebben weinig succes: tot nu toe liggen slechts elf moslimgelovigen begraven in Vorst, zes in Jette⁶⁸ en amper tien van de 400 beschikbare plaatsen in Anderlecht zijn ingenomen.

In het begin werd ook de multiconfessionele begraafplaats maar weinig gebruikt. De laatste jaren is het aantal begravingen daar echter sterk toegenomen: een stijgende trend die aan verschillende factoren kan worden toegeschreven.

Voor de eerste generatie moslims die zich in Brussel vestigden, was er maar één oplossing bij een overlijden: repatriëring. De volgende generaties, waarvan bijna iedereen in België geboren is, zijn langzaamaan meer gaan kiezen voor begraving dichterbij in eigen land, zodat ze de graven van hun dierbaren gemakkelijk kunnen bezoeken.⁶⁹

Er is ook een vertrouwensrelatie tot stand gekomen tussen de moslimgemeenschap en de beheerders van de multiconfessionele begraafplaats. Ze weten dat de belangrijkste religieuze voorschriften worden gerespecteerd en dat het personeel blij geeft van flexibiliteit. Ludo Beckers, directeur van de multiconfessionele begraafplaats, weet dat moslims pas na het tweede gebed van de dag kunnen worden begraven. Maar dan is de namiddag al bijna om en komt het sluitingsuur in zicht. De directeur en zijn personeel hebben zich hieraan aangepast.

Ten slotte heeft de gezondheids crisis rond corona de zaken in een grote stroomversnelling gebracht. In 2020 sloeg de pandemie hard toe in de moslimgemeenschap en repatriëring van stoffelijke overschotten was verboden. Moslims in Brussel hadden geen andere keuze dan hun dierbaren hier te begraven. Het aantal teraardebestellingen nam spectaculair toe en deze trend blijft duren ook na het einde van de pandemie.⁷⁰

Slechts elf moslims zijn bij het schrijven van dit boek begraven in dit grote perk dat omzoomd wordt door bomen. - Multiconfessioneel perk op de begraafplaats van Vorst in Alsemberg

De visie op de dood in de islam

Leven en dood zijn nauw met elkaar verbonden in de islam: Allah geeft het leven en bepaalt het einde ervan. Moslims geloven in de verrijzenis. De ziel verlaat het lichaam van de overledene voordat deze naar het hiernamaals gaat. Na een zekere periode komen lichaam en ziel weer samen en ontwaakt de persoon in het aanschijn van God.

Vóór de begraving moet het lichaam van de overledene worden gewassen en gezuiverd volgens een gecodificeerd ritueel. Vervolgens wordt hij of zij gewikkeld in een lijkwade gemaakt van drie doeken.

De begraving of repatriëring wordt georganiseerd door islamitische uitvaartondernemers die vaak ook de uitvaart van niet-verzekerde families op zich nemen.

⁶⁵ BELOT, p. 9.

⁶⁶ CHRISTIANS, p. 78.

⁶⁷ Na WO II werd in Chastre een perk voor moslimsoldaten gecreëerd. Op de begraafplaats van Robermont in Luik kwam er in 1969 een perk voor moslims.

⁶⁸ CHRISTIANS, p. 75.

⁶⁹ Vorst en Anderlecht in 2006, Etterbeek in 2008 en Jette in 2015.

⁷⁰ BELOT, p. 13 en 24.

⁷¹ Intercommunale voor Teraardebestelling, Activiteitenrapport 2020, p. 4.

Uitvaart en teraardebestelling

De begrafenis wordt als een overgang beschouwd. Ze wordt zo snel mogelijk na het overlijden georganiseerd. Na een ceremonie in de moskee verzamelen de familieleden en vrienden op de begraafplaats. De imam spreekt het dodengebed uit en de aanwezigen begroeten de overledene nog een laatste keer. De begraafing is erg geritualiseerd, het zijn de familieleden die de stoffelijke resten in het graf moeten laten zakken. Iedereen gooit dan drie handen vol aarde in de kuil opdat het lichaam dat van de aarde komt er terug naartoe kan keren.

Traditioneel volgen de vrouwen en de kinderen de dienst vanop een afstand. Soms nemen ze deel aan een aparte dienst ter ere van de overledene.

Crematie is in de islam niet toegestaan.⁷¹

De begraafplaats

De religieuze traditie schrijft voor dat een moslim of moslima zo snel mogelijk begraven dient te worden. En dat in volle grond, alleen tussen andere moslims en, in principe, voor eeuwig en altijd. Dat laatste voorschrift is in België sinds 1971 moeilijk of niet toepasbaar omdat in dat jaar de eeuwigdurende concessies werden afgeschaft.

Op de multiconfessionele begraafplaats pakt men het op z'n Belgisch aan met een 'tussenoplossing'. Om financiële redenen kiezen de meesten voor een grafconcessie van 25 jaar, wetend dat die altijd verlengbaar is. De directie van de begraafplaats zal op het einde van een concessie alleen het grafteken verwijderen, de stoffelijke resten blijven ter plaatse. Net als op veel begraafplaatsen zijn de graven diep genoeg gegraven opdat er drie lichamen boven elkaar een laatste rustplaats kunnen vinden.⁷² Maar wat gebeurt er als alle perken verzadigd raken? In tegenstelling tot de rest van de bevolking die kiest voor crematie, laten Brusselse moslims zich meer en meer hier begraven, dit resulteert in een plaatsgebrek. Men moet dus dringend op zoek naar een duurzame oplossing.⁷³

Het lichaam van een overleden moslim moet rusten in een smalle sleuf die in de bodem van de grafkuil is gegraven, liggend op de rechterzijde, met het gezicht naar Mekka gericht (d.w.z. naar het zuidoosten).⁷⁴ In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, is het dus niet het graf dat naar de heilige stad gericht hoort te zijn, maar het gezicht van de overledene. Vóór de oprichting van aparte confessionele perken was het meestal niet mogelijk om dit voorschrift te respecteren. De oriëntatie van het graf was afhankelijk van het plan van de begraafplaats.

Een ander belangrijk principe is dat de stoffelijke resten niet in een kist maar in een lijkwade moeten worden begraven. Het lichaam komt van de aarde en keert na de dood naar de aarde terug. Daarom mag er geen hard materiaal het contact met de grond verhinderen. Hoewel de Brusselse regelgeving sinds 2018⁷⁵ het begraven zonder kist voorziet, aarzelen sommige gemeentelijke begraafplaatsen nog steeds om begravingen in lijkwaden toe te staan. Blijkbaar gaat het vaak om hygiënische redenen. Dit vormt geen probleem op de multiconfessionele begraafplaats, waar nabestaanden ook het recht hebben om het lichaam zelf in het graf te plaatsen. Ook dit is een funeraire traditie bij moslims.

Het grafteken

In de moslimtraditie kiest men meestal voor een stèle als grafteken. Een platte grafsteen vinden we heel zelden. Moslims gaan ervan uit dat zo een steen de ziel kan verhinderen naar de hemel op te stijgen. Op veel begraafplaatsen in het Brussels Gewest was het echter verplicht om een platte zerk op het graf te plaatsen, zeker voor langetermijnconcessies. Vermoedelijk was dit een regel die de groei van onkruid moest tegengaan. Op de multiconfessionele begraafplaats groeit op vele percelen binnen het kader van het graf gras of liggen er kiezelstenen. De begraafplaatsen van Etterbeek en Jette hebben ook hun regelgeving aangepast opdat onbedekte grafheuvels mogelijk worden.⁷⁶

Geen platte grafsteen, maar een kader die een stukje grond met planten of steentjes omboordt - Multiconfessionele begraafplaats

De stèle vinden we in verscheiden vormen (eenvoudige rechthoek, hoefijzerboog, accolade) en soms doet de eenvoudige constructie denken aan een moskee. Naast de hoefijzervormige stèle, al dan niet in accolade-vorm, zien we een rechtopstaand torentje dat de minaret uitbeeldt. Hier en daar ontdekken we een opengeslagen boek, een referentie naar de Koran.

De hoefijzervorm met of zonder accolade

De hoefijzervorm met accolade en de minaret evoceren een moskee - Multiconfessionele begraafplaats

De islam verbiedt de uitbeelding van Allah of van de profeten. We vinden nergens figuratieve religieuze taferelen.⁷⁷ De stèles zijn voornamelijk voorzien van inscripties. Soms zien we ook de vijfpuntige ster en de wassende maan: symbolen van de religie (de vijf punten van de ster zouden overeenkomen met de vijf zuilen van de islam⁷⁸ en de halve maan verwijst naar de wassende maan die het einde van de Ramadan markeert). Hier en daar komen we ook gegraveerde versieringen tegen: silhouetten van moskeeën, vredesduiven, bloemen, etc. De steles dragen soms ook een symbool van de regio van herkomst van de overledene: de tweekoppige adelaar voor mensen uit de Balkan⁷⁹⁻⁸⁰, de Turkse vlag, ...

De grafstenen zijn over het algemeen eerder sober. Ze horen geen uitdrukking te zijn van de sociale status van de overledene. Nederigheid is voorgeschreven in het aanzien van God. In de dood wordt iedereen als gelijke beschouwd. Natuurlijk bestaan er verschillende gewoonten en praktijken binnen de moslimwereld. Belgische moslims van Marokkaanse afkomst kiezen het vaakst voor uiterst sobere graftekens. Soms wordt er helemaal niets op of in het kader geplaatst. Sommige moslims uit de Balkan investeren daarentegen meer in een stèle met een complexere versiering. En vanzelfsprekend wordt niet alles bepaald door religieuze overwegingen.⁸¹ Zoals op elke begraafplaats spelen ook persoonlijke en familiale elementen mee in de 'aankleding' van een graf.

De inscripties

Afhankelijk van het land van herkomst en de religieuze traditie van de familie bevatten de inscripties meestal delen in het Arabisch. Deze zijn soms op artistieke wijze gekalligrafeerd. Deze beginnen vaak met **هنا كمن** (hier rust of letterlijk: dit is een graf). Dan volgt de naam van de overledene, de geboorte- en overlijdensjaren en soms de geboorteplaats. Langere teksten bestaan meestal uit een of meer verzen uit de Koran. In de islamitische tradities is het niet de gewoonte om zich tot de overledene te richten. Maar ook daar verandert er iets: op sommige graven lezen we korte grafschriften ter attentie van de overledene.

⁷¹ L'enterrement musulman.

⁷² Deel 5.1. Ondergronds

⁷³ BX1.

⁷⁴ BELOT, p.7.

⁷⁵ WETGEVING - 29/11/2018.

⁷⁶ BELOT, p. 31.

⁷⁷ VANDERVELDE, p. 49.

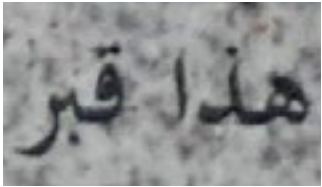
⁷⁸ Verbonden aan de vijf grote verplichtingen voor elke moslim: de geloofsbelijdenis, de dagelijkse gebeden, het geven van aalmoezen, het vasten en de pelgrimstocht.

⁷⁹ In de jaren '90 heeft het geweld, de conflicten en de genocide in het voormalige Joegoslavië veel bevolkingsgroepen op de vlucht doen slaan. Brussel ontving heel wat Kosovaaarse, Bosnische, Macedonische en Sloveense moslims.

⁸⁰ De tweekoppige arend siert de Albanese vlag maar is ook een belangrijk symbool voor Serviërs, Kosovaren, Kroaten, Slovenen en Montenegrijnen.

⁸¹ Interview met Ludo Beckers, directeur van de multiconfessionele begraafplaats.

- Op veel graven zien we sterk uitgewerkte en stijlvolle kalligrafische inscripties.

"HIER RUST" (HET IS EEN GRAF)

- Woorden die makkelijk te identificeren zijn of die vertaald zijn

ALLAH

Koranvers. In de naam van Allah de barmhartige, de genadevolle - lof aan Allah, de heer der werelden

Het jaartal van geboorte of overlijden is soms aangegeven volgens de islamitische kalender. Deze begint in het jaar 622 van de Gregoriaanse jaartelling (dit is de meest gebruikte kalender ter wereld), het jaar van de Hidjra. Dit is de vlucht van de profeet met zijn volgelingen van Mekka naar Medina en werd later dus het begin van de islamitische tijdsindeling. Deze is gebaseerd op een jaar van twaalf maanmaanden van 29 of 30 dagen (een jaar telt zo 354 of 355 dagen⁸²). Deze kalender wordt gebruikt om de data van feestdagen en religieuze evenementen te bepalen.⁸³

Maar niet op alle moslimgraven op deze begraafplaats vinden we Arabische karakters. Op grafstenen van mensen uit de Balkan lezen we ook inscripties in het Latijnse alfabet in talen zoals Turks, Albanees, Macedonisch, en ook in Kroatisch of Sloveens.

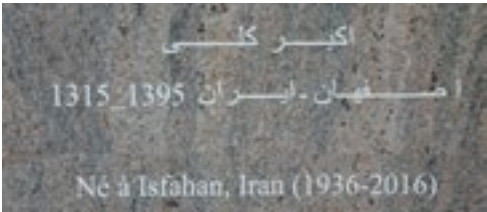
Rond het grafteken

Hoewel het niet gebruikelijk is om bloemen op een graf te leggen, is het niet verboden. Recente graven zijn vaak versierd met bloemen.

Rond de stèle staan meestal weinig voorwerpen. Behalve hier en daar een lantaarn, een ingelijste pagina uit de koran of een miniatuurmoskee, komen we zelden voorwerpen tegen op het graf. Wel zie je vaak een klein kommetje. De betekenis hiervan is niet meteen duidelijk: men zegt dat het er staat om regenwater op te vangen voor vogels of andere dieren. Misschien een symbool van het leven? De dood is in de islam immers niet het einde.

Hier en daar staat er een voorwerp op een graf.

De inscriptie vermeld soms het geboorteland van de overledene en de jaartallen volgens de islamitische kalender

7. ORTHODOXE GRAVEN

De Christelijk-Orthodoxe Kerk van het oosten scheidt zich in 1054 af van de Westerse (Katholieke) Kerk. Vaak wordt gezegd dat ze dichter bij de tradities van de eerste volgelingen van Christus zijn gebleven. In werkelijkheid gaat het om een groep van verschillende onafhankelijke kerken die elk hun eigen gewoonten en rituelen hebben.⁸⁴ In Brussel hebben de meeste orthodoxe christenen een migratieachtergrond. Vanaf 1922 kennen we een eerste golf orthodoxe vluchtelingen uit het oosten: Wit-Russen die de revolutie en de burgeroorlog ontvluchten. Vanaf de jaren vijftig zijn het vooral Grieken die in België komen werken.⁸⁵ Recenter hebben we de komst gezien van Syrisch-orthodoxe christenen uit Turkije, Irak en Syrië: mensen op de vlucht voor de talrijke oorlogen in het Midden-Oosten.⁸⁶

De visie op de dood bij de orthodoxen

Orthodoxe christenen geloven in de verrijzenis, die van Jezus en van alle (gelovige) mensen. Ze beschouwen de dood als een eeuwige slaap, een altijddurende gelukzaligheid. De ziel van de overledene maakt een reis naar God, waarbij deze zichzelf zuivert. De gebeden van de nabestaanden zijn bedoeld om de ziel te helpen op die reis.⁸⁷

Direct na de dood bewierookt de priester het lichaam van de overledene en besprenkelt het met wijwater. Het is de bedoeling dat de kist tot de eigenlijke teraardebestelling open blijft zodat nabestaanden een laatste groet of kus kunnen geven aan de overledene. De Belgische wetgeving stipuleert echter dat de kist gesloten moet zijn tijdens het transport.

De uitvaart en teraardebestelling

Idealiter vindt de begrafenis drie dagen na het overlijden plaats: deze periode komt overeen met de tijd die de ziel nodig heeft om zich van het lichaam te scheiden. De eredienst vindt plaats in de kerk waar de kist zo wordt geplaatst dat de overledene zijn of haar gezicht naar het altaar (het oosten) richt. Orthodoxen geloven namelijk dat Christus aan het einde der tijden in het oosten zal verschijnen.

Begrafenispraktijken zijn zowel cultureel als religieus bepaald en afhankelijk van de nationaliteit van de overledene. Bij bepaalde Grieks-orthodoxe families begraven ze bijvoorbeeld de overledene in zijn of haar mooiste kleren of met andere dierbare objecten.

Op de begraafplaats volgt een korte door de priester geleide ceremonie. Soms weerklinken heel expressieve litanieën en klaagzangen. Aan het einde gooien de aanwezigen een handvol aarde op de kist.

Na de begrafenis wordt een maaltijd aangeboden, waarbij men traditioneel vis serveert, een symbool van Christus.

In principe is crematie verboden. Langzaam evolueert er ook hier iets richting een grotere acceptatie van lijkverbranding.⁸⁸

De begraafplaats

Op alle Brusselse begraafplaatsen zijn graftekens van orthodoxe christenen te vinden. Er bestaat immers geen gebod om orthodoxe gelovigen samen te begraven of afgescheiden van mensen met andere religies. Toch is er op de begraafplaats van Etterbeek en op de multiconfessionele begraafplaats een 'orthodox' perk. Het gaat vaak om Syrisch- en Grieks-orthodoxe christenen. Met deze 'groepering' wordt ingespeeld op een praktische overweging. Op deze manier kunnen er op het perk ceremonies worden georganiseerd voor meerdere overledenen, bijvoorbeeld bij religieuze hoogdagen. Voor mensen uit minderheden als de Syrisch-Orthodoxe Kerk (ook wel Arameeërs genoemd) en de Grieks-Orthodoxe Kerk is het een manier om hun gemeenschap te versterken.

⁸⁴ *Église orthodoxe*. In: Wikipedia (geconsulteerd in juni 2023).

⁸⁵ VANDERVELDE, p. 47.

⁸⁶ ROBERT.

⁸⁷ NESTOR (M^{re}).

⁸⁸ *Enterrement orthodoxe : cérémonie et rites*.

⁸² Een jaar volgens de islamitische jaarindeling is dus korter dan een jaar volgens de Gregoriaanse kalender.

⁸³ Interview met Ludo Beckers, directeur van de multiconfessionele begraafplaats.

Het grafteken

Op zowat alle graven van **Russisch-orthodoxe** overledenen vinden we een bijzonder kruis met drie dwarsstukken. Dit verwijst symbolisch naar de kruisiging van Christus, maar op een iets andere wijze dan de Latijnse kruisen. De kleine horizontale balk bovenaan refereert naar het bordje waarop Pontius Pilatus het acroniem INRI (Jezus van Nazareth, koning der joden) zou hebben laten schrijven. De onderste dwarsbalk is hellend zodat hij de voeten van Christus ondersteunt⁸⁹ (hier verschilt de weergave van het kruis in de orthodoxe tradities). **Grieks- en Syrisch-orthodoxe** graven zijn vaak getooid met een kruis waarvan de uiteinden lijken op een klaverblad.

Wanneer families het zich enigszins kunnen veroorloven investeren **Arameeërs** en **Grieken** veel in een grafmonument dat als een eerbetoon aan de overledene wordt beschouwd.⁹⁰ Vaak gaat het om een kleine tempelvormige constructie met zuiltjes die een afdak met fronton dragen. De achterwand dient als stèle waar plaats is voor een grafschrift en eventueel andere decoratie. We zien bijna altijd een foto van de overledene. Kaarsen, (kunst)bloemen, lantaarns en kaders voor iconen ontbreken meestal niet.

Orthodoxe graven in de vorm van een tempeltje op een rij op de multiconfessionele begraafplaats

De inscripties

Dankzij het grafschrift kunnen we soms het land van herkomst van de familie van de overledene vermoeden. We identificeren ook verschillende alfabetten.

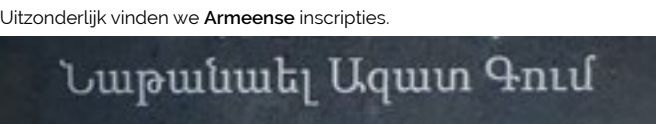
Letters in het **cyrillisch** alfabet voor overledenen uit Rusland (of andere Slavische landen ⁹¹)

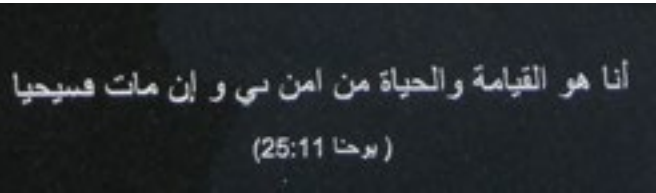
Modern Griekse karakters duiden op mensen uit Griekenland (maar ook uit Cyprus, Albanië of Turkije).

Letters van het **Aramees alfabet**⁹² op graven van Arameeërs uit Turkije of Syrië

Uitzonderlijk vinden we **Armeense** inscripties.

Sommige grafschriften in Arabische kalligrafie herinneren er ons aan dat er christelijke minderheden leven in vele Arabische landen.

Een vers uit het Nieuwe Testament in Arabisch alfabet

Rondom het graf

Om en rond de vaak overvloedig versierde graven van Grieken en Arameeërs valt er veel te bekijken. Familie en vrienden plaatsen veel bloemen en voorwerpen op het graf: kleine lantaarns of kaarsen bedoeld om de overledene te begeleiden op hun reis naar het paradijs. Voorts vinden we beeldjes van de Maagd Maria of Christus, harten, engelen of duiven, soms ook iconen.

Het portret van de overledene wordt vaak verwerkt in een foto van de plaats van herkomst. Ook is het niet vreemd om persoonlijke voorwerpen van de overledene, zoals de rozenkrans of het horloge, achter te laten. Een tastbare herinnering aan de geliefde.

Een aantal bezoeken aan het graf van de overledene is geritualiseerd. Er zijn individuele herdenkingen (gevierd op de derde, negende en veertigste dag na het overlijden) en collectieve (voor alle overledenen) waarbij families wierook branden om hun gebeden te begeleiden.

Orthodoxe graven worden versierd met bloemen en objecten ter ere van de overledene. - Multiconfessionele begraafplaats

Een culturele traditie

Elk graf in de vorm van een tempel met een lantaarn en iconen is niet noodzakelijk een van een orthodoxe christen. Sommige tradities lijken meer geografisch of cultureel bepaald. Ook Griekse, Byzantijnse en Italiaanse katholieken kiezen vaak voor dit soort graftekens. Ze herinneren aan de tempels uit de antieke Grieks-Romeinse wereld.

⁸⁹ VANDERVELDE, p. 47.
⁹⁰ Interview met Ludo Beckers, directeur van de multiconfessionele begraafplaats.
⁹¹ Oekraïne, Wit-Rusland, Bulgarije, Macedonië, Servië, ... maar ook enkele orthodoxen uit Turkije.
⁹² Het Aramees is een oude semitische taal.

IDENTITEITSFICHES VAN DE BRUSSELSE BEGRAAFPLAATSEN

Deze identiteitsfiches per gemeente geven een beknopt overzicht van de dertig begraafplaatsen van het Brussels Gewest die vandaag nog toegankelijk zijn. Elke fiche bevat een historisch overzicht, adres, grootte en enkele markante elementen die de aandacht zullen trekken tijdens een bezoek. Als er over de begraafplaats een brochure werd gepubliceerd, geven we een link naar de digitale versie hiervan. Elke fiche vermeldt ook de aanwezigheid van onderstaande elementen (in de vorm van een pictogram):

Geklasseerde site en/of graftekens (👉 Deel 4.4)

Overgebrachte graven van de oude begraafplaats(en) (👉 Deel 6.3)

Grafgalerij (👉 Deel 6.1)

Ereperk(en) (👉 Deel 6.2)

Herdenkingsmonument(en) (👉 Deel 6.2)

Calvarie (👉 Deel 3.5. Kader 3)

Elke begraafplaats heeft een cijfer gekregen dat overeenkomt met de nummers op de kaart op p. 284. De kaart "De begraafplaatsen verhuizen" toont dan weer de historische evolutie en de locaties van de oude en nieuwe begraafplaatsen (👉 Deel 1.3. Van het midden van de 19de eeuw tot Wereldoorlog II).

ANDERLECHT

GESCHIEDENIS

Oorspronkelijk was er een kerkhof rond de **collegiale kerk Sint-Pieter-en-Sint-Guido** in het centrum van Anderlecht.

- De eerste gemeentelijke begraafplaats werd geopend in 1866 en vergroot in 1924 (Rustplein). Bij de opening van Vogelenzang (1954) werd deze eerste gemeentelijk begraafplaats ontruimd en in 1968 heraangelegd. Dit werd het Bospark. De meeste paden en alle bomen van de oude begraafplaats zijn bewaard gebleven.

Begraafplaats Vogelenzang ①

- Britse-Soldaatlaan, Anderlecht
- Oppervlakte: 18 ha
- Geopend in 1954
- **Enkele markante elementen:**
 - Een uitgestrekte parkbegraafplaats grenzend aan de geklasseerde site van de Vogelzangbeek. De symmetrische assen en de open structuur bieden afwisselend mooie perspectieven en intieme zones (☛ Deel 3).
 - Grote groep van overgebrachte graftekens (± 1250 graven) die contrasteren met de rest van de begraafplaats. Ze zijn achteraan op de begraafplaats (perk 61-64a) samengebracht en worden omzoomd door hoge sparren. Hierdoor hangt er een zekere mysterieuze sfeer.
 - Perk voor gemeentemandatarissen (perk 60).
 - Enkele graven voor moslims (perk 51) en joden (perk 49).
 - Label Réseau nature (natuurnetwerk) van vzw Natagora (☛ Deel 4).
- Brochure: <https://www.anderlecht.be/sites/default/files/medias/Files/tourisme/CimetiereNL.pdf>

BRUSSEL STAD

GESCHIEDENIS

Oorspronkelijk werd er begraven rond de voornaamste **kerken van de stad Brussel**. Na het verbod om binnen de stadsmuren te begraven (1784), werden deze kerkhoven vervangen door drie parochiale begraafplaatsen in Sint-Gillis, Sint-Jans-Molenbeek en Sint-Joost-ten-Node/Schaarbeek. Deze drie begraafplaatsen werden bij de opening van gemeentelijke begraafplaats in 1877 opgeheven (☛ Deel 1).

Begraafplaats van Brussel ②

- Kerkhof van Brussellaan 159, Evere
- Eén van de vier begraafplaatsen beheerd door de stad Brussel
- Oppervlakte: 38 ha
- Geopend in 1877 - vergroot in 1889 - geklasseerd in 1997
- **Enkele markante elementen:**
 - De grootste begraafplaats van het Brussels Gewest.
 - De begraafplaats is geklasseerd als site omdat het een homogeen geheel vormt en veel opmerkelijke bomen heeft. Hij is aangelegd in de stijl van een landschapspark met vele facetten: weidse doorkijkjes, uitzicht op kleine groepjes bomen of monumenten, gebogen paden die de graven eromheen benadrukken, kreupelhout. ... (☛ Deel 4).
 - Monumentale ingang met Etruskische invloed in blauwe hardsteen en witte kalksteen (☛ Deel 2).
 - Verschillende graven uit de 19de eeuw overgebracht van de oude begraafplaats in de Leopoldwijk, in het bijzonder enkele Anglicaanse graven (☛ Deel 7).
 - Heel rijke verzameling grafmonumenten van het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw van enkele beroemde politieke of artistieke personen die in de gemeente hebben gewoond (Ch. De Brouckère, E. Vandervelde, J.L. David, H. Evenepoel, ...).
 - Meerdere erevelden: voor soldaten, oud-strijders, Belgische vliegeniers, Britse soldaten, Duitse soldaten, ...
 - Verschillende herdenkingsmonumenten voor historische gebeurtenissen: slag bij Waterloo, Frans-Pruisische oorlog, Belgische Omwenteling, brand in l'Innovation, ...
- Brochure: <https://www.calameo.com/read/001057645aa283f8bd46f>

Begraafplaats van Haren zie Haren
Kerkhof van Laken zie Laken
Begraafplaats van Neder-Over-Heembeek zie Neder-Over-Heembeek

ELSENE

GESCHIEDENIS

- Oorspronkelijk was er een kerkhof rond de **Heilige-Kruiskerk**. Deze kerk werd de parochiekerk in 1802. Ze stond op de hoek van de Vleurgatsesteenweg en de Elsensesteenweg (op het huidige Flageyplein). Waarna ze afgebroken werd en vlakbij vervangen werd door een nieuwe kerk.
- Dit kerkhof werd opgeheven rond 1834. In dat jaar opende de eerste gemeentelijke begraafplaats (Burgemeesterstraat). Bij de opening van de huidige begraafplaats in 1877, werd deze eerste gemeentelijke begraafplaats gesloten (hoewel hij in 1847 nog werd uitgebreid). Een deel van de graven werd in 1882 overgebracht naar de huidige begraafplaats.

Begraafplaats van Elsene ③

- Boondaalsesteenweg 478, Elsene
- Oppervlakte: 12 ha
- Geopend in 1877 - geklasseerd in 2016 (oud gedeelte)

• Enkele markante elementen:

- Het oude deel van de begraafplaats is geklasseerd als site omdat de bomenrijen die de wegen structureren bewaard zijn gebleven (☛ Deel 4). De schaduwrijke wegen van de begraafplaats zijn perfect voor een wandeling bij warm weer.
- Belangrijk funerair erfgoed tussen het laatste kwart van de 19de eeuw en het interbellum. Talrijke graven zijn individueel geklasseerd, met name die van artistieke beroemdheden (E. Ysaÿe, Ch. Decoster, M. Broodthaers, ...) of gerealiseerd door bekende architecten (V. Horta, P. Hamesse, Ch. Van Nueten, ...).
- Ingang geïnspireerd op de oudheid in een hoek van de begraafplaats (☛ Deel 2.7).
- Indrukwekkend ereperk, vergezeld door vier monumentale, bronzen soldaten.
- Talrijke individuele graven van militairen van Wereldoorlog I.

- Brochure: https://issuu.com/ixelles-elsene/docs/cimeti_c3_a8re_broch_nl_web

ETTERBEEK

GESCHIEDENIS

- Oorspronkelijk was er een kerkhof rond de **Sint-Geertruikerk** (Van Meyelplein). Bij de bouw van een nieuwe kerk met dezelfde naam in 1885 (deze kerk werd afgebroken in 1993) werd het kerkhof opgeheven.
- De eerste gemeentelijke begraafplaats werd geopend in 1870 (Gelijkheidsstraat).
- Deze eerste gemeentelijke begraafplaats was al heel snel te klein en werd al in 1895 vervangen door een begraafplaats aan de Meudonsquare (Sint-Lambrechts-Woluwe). Hij werd opgeheven in 1966, gesloten in 1974 en gekocht door het Gewest in 1985 voor de aanleg van een groene ruimte: het **George Henripark** (☛ Deel 1. Kader 4).
- De huidige begraafplaats werd in 1958 geopend in Wezembeek-Oppem (buiten het Gewestelijk grondgebied).

Begraafplaats van Etterbeek ④

- Lange Eikstraat 88, Wezembeek-Oppem
- Oppervlakte: 18 ha
- Geopend in 1958

• Enkele markante elementen:

- Een uitgestrekte parkbegraafplaats met een weelderige vegetatie die een breed kleurenpalet biedt. Het open grondplan verdeelt de begraafplaats in duidelijke zones die omgeven worden door hagen en bomenrijen (☛ Delen 3 en 4).
- Toegangspaviljoen gebouwd in een typische bouwstijl van de jaren 1950 die horizontaliteit en invloeden van romaanse kerkelijke architectuur combineert.
- Rijke verzameling van overgebrachte grafmonumenten, voornamelijk in een groot perk achteraan de begraafplaats (perk J) waaronder enkele opmerkelijke graftekens uit het interbellum (P. Otlet).
- Zones voor asbestemming zijn geïntegreerd in het grondplan (perk voor de bijzetting van de urne, perk voor de asverspreiding, columbaria) (☛ Deel 6.4).
- Multiconfessionele perken voor Israëlieten, moslims en orthodoxen van Oosterse christelijke kerken (☛ Deel 7). Op de joodse perken zijn er meerdere honderden graven. Zij worden beheerd door drie verenigingen.
- Een begraafplaats die toegankelijk is voor auto's, met parkeergelegenheid. Hiermee wordt het belang van de auto weerspiegelt bij de opening van de begraafplaats in de jaren 1950 (☛ Deel 3.6).

- Brochure (online enkel in het Frans): <https://docplayer.fr/32011363-A-la-decouverte-du-cimetiere.html>

EVERE

GESCHIEDENIS

Oorspronkelijk was er een kerkhof rond de **Sint-Vincentiuskerk** (Sint-Vincentiusplaats). Op dit kerkhof mochten aan het begin van de 20ste eeuw geen nieuwe begravingen meer plaatsvinden, maar de altijddurende concessies werden pas overgebracht naar de (eerste) gemeentelijke begraafplaats (geopend aan het begin van de 20ste eeuw) tussen 1947 en 1949. De huidige begraafplaats werd geopend in 1974.

Eerste gemeentelijke begraafplaats ⑤

- Sint-Vincentiusstraat, Evere
- Oppervlakte: 2 ha (ong.)
- Geopend aan het begin van de 20ste eeuw
- **Enkele markante elementen:**
 - Op deze begraafplaats wordt enkel uitzonderlijk begraven, namelijk in de grafkelders waar nog plaats is.
 - Een aangename, kleine, intieme begraafplaats met rechte wegen en geïsoleerde plekken omgeven door hagen of bomen.
 - Enkele overgebrachte graven (perk 1) (🐾 Deel 6.3). Graftekens van rond het begin van de 20ste eeuw en een rijke verzameling van monumenten uit het interbellum, met name van de vliegeniers (door nabijheid van het vliegveld).

Huidige begraafplaats ⑥

- Everestraat 2, Evere
- Oppervlakte: 4 ha (ong.)
- Geopend in 1974
- **Enkele markante elementen:**
 - Deze begraafplaats toont duidelijk de standaardisering van de ruimtelijke ordening en de beperkte hoogtes van graftekens vanaf de jaren 1970.
 - Vlakbij de begraafplaats van Schaarbeek (de ingang van de laatste is ook een ingang voor de multiconfessionele begraafplaats). Het is dus eenvoudig om deze drie begraafplaatsen samen te bezoeken.

GANSHOREN

GESCHIEDENIS

- Oorspronkelijk was er een kerkhof rond de **Sint-Martinuskerk** (kruising van de Alfred Doulceronstraat en de François Beeckmansstraat). Dit kerkhof werd opgeheven in de jaren 1870. De kerk werd afgebroken in 1974, een deel van dit terrein werd heraangelegd als publieke groene ruimte. Ganshoren heeft vandaag nog twee begraafplaatsen: de eerste gemeentelijke begraafplaats werd geopend in 1878, maar deze raakte in onbruik bij de opening van de huidige begraafplaats in 1976.

Eerste gemeentelijke begraafplaats ⑦

- Kerkhoflaan, Ganshoren
- Oppervlakte: 2 ha (ong.)
- Geopend in 1878
- **Enkele markante elementen:**
 - Op deze begraafplaats wordt enkel uitzonderlijk begraven, namelijk in de grafkelders waar nog plaats is.
 - Kleine begraafplaats met een grondplan in dambordpatroon (🐾 Deel 3). In de zij-assen wordt het funerair erfgoed van het einde van de 19de eeuw en het eerste kwart van de 20ste eeuw op een romantische wijze gecombineerd met de beplanting.
 - Een herdenkingsmonument van Wereldoorlog I in art deco staat in het verlengde van de hoofdas.

Huidige begraafplaats ⑧

- Bosstraat 1, Ganshoren
- Oppervlakte: 2,5 ha
- Geopend in 1976
- **Enkele markante elementen:**
 - Een parkbegraving met een open plan, gestructureerd door hagen die onderbroken worden door hoge bomen van verschillende soorten (🐾 Deel 3). Merkwaardige bomen en een vochtige omgeving in de buurt van de moerassen.
 - Recent funerair erfgoed.
 - Achteraan op de begraafplaats zijn een aantal perken (nr. 12 tot 16) gewijd aan de graftekens overgebracht van de eerste gemeentelijke begraafplaats.

HAREN (Brussel)

GESCHIEDENIS

- Oorspronkelijk was er een kerkhof rond de **Sint-Elisabethkerk** (Kortenbachstraat). Een gemeentelijke begraafplaats werd aangelegd aan het einde van de 19de eeuw. Het kerkhof werd daarom gesloten voor nieuwe begravingen vanaf 1900 en verdween definitief in 1925.

Begraafplaats van Haren ⑨

- Parochiestraat, Haren
- Eén van de vier begraafplaatsen beheerd door de stad Brussel
- Oppervlakte: 1 ha (ong.)
- Geopend aan het einde van de 19de eeuw
- **Enkele markante elementen:**
 - Kleine begraafplaats die vooral uitgegroeid is aan de rechterkant van de hoofdas. Op deze hoofdas ligt een herdenkingsmonument voor de soldaten gevallen tijdens Wereldoorlog I.
 - Toegangspoort vindt zijn inspiratie in middeleeuwse architectuur en werd ontworpen door Henri Jacobs. Deze architect tekende ook de gemeentelijke meisjesschool in de buurt van de begraafplaats.
 - Enkele grafplaten overgebracht van het kerkhof hangen achteraan op de begraafplaats tegen de muur (➡ Deel 6.3).
 - Enkele graftekens die kenmerkend zijn voor het einde van de 19de en begin van de 20ste eeuw.

JETTE

GESCHIEDENIS

- Oorspronkelijk was er een kerkhof rond de **Sint-Pieterskerk** (Kardinaal Mercierplein). Dit kerkhof verdween bij de bouw van de nieuwe kerk in 1878.
- De huidige begraafplaats werd het jaar daarop (in 1879) geopend achter de kerk. Hij werd heraangelegd toen het monument ter herdenking van Wereldoorlog I in de jaren 1920 werd opgericht. Bij die gelegenheid werd een nieuwe ingang gebouwd aan de kant van de De Smet de Naeyerlaan.

Begraafplaats van Jette ⑩

- Secrétinlaan 2, Jette
- Oppervlakte: 6 ha (ong.)
- Geopend in 1879
- **Enkele markante elementen:**
 - Aangename begraafplaats met smalle wegen bezaaid met bomen.
 - Interessante graftekens en beeldhouwwerken die dateren van de periode van het einde van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw of van het interbellum.
 - Klein perk voor graven van moslims (➡ Deel 7).

KOEKELBERG

GESCHIEDENIS

- Oorspronkelijk was er een kerkhof rond de **Sint-Annakerk** (Sint-Annastraat).
- De huidige gemeentelijke begraafplaats werd geopend in 1916.

Begraafplaats van Koekelberg ⑪

- Kasterlindenstraat 175, Dilbeek
- Oppervlakte: 3 ha (ong.)
- Geopend in 1916 (in 1978 aan de achterkant vergroot op een lager gelegen gedeelte)
- **Enkele markante elementen:**
 - Begraafplaats in twee delen met weinig beplanting.
 - Brede, concave ingang in witte kalksteen en blauwe hardsteen (👉 Deel 2).
 - Graftekens uit de 19de eeuw (overgebracht van het kerkhof) en graftekens uit het interbellum in de buurt van de ingang van de begraafplaats.
 - De aanleg van het ereveld is atypisch doordat het aan weerszijde van de hoofdas aangelegd werd.

LAKEN (Brussel)

GESCHIEDENIS

- Dit kerkhof dateert uit de middeleeuwen en werd aangelegd rond de **oude Onze-Lieve-Vrouwkerk** waarvan vandaag enkel nog een deel van het koor overblijft (op het kerkhof). Het is de enige begraafplaats in het Brussels Gewest die bij een kerk ligt en daarom kerkhof genoemd wordt. Het is ook de oudste (👉 Deel 1. Kader 3).

Kerkhof van Laken ⑫

- Onze-Lieve-Vrouw-Voorplein, Laken
- Eén van de vier begraafplaatsen beheerd door de stad Brussel
- Oppervlakte: 6,3 h
- **Enkele markante elementen:**
 - Geklasseerd als site sinds 1999. Dit kerkhof op overzichtelijke schaal heeft niet alleen uitzonderlijk funerair erfgoed, maar ook een gevarieerde beplanting (👉 Deel 4.4). Dit kerkhof wordt ook wel eens de 'Brusselse Père Lachaise' genoemd, omdat het een heel rijke verzameling graftekens van het einde van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw samenbrengt. De nabijheid van de koninklijke crypte heeft heel wat adel en hoge bourgeoisie aangetrokken (de architect J. Poelaert, de zangeres M. Malibran, de schrijver M. de Ghelderode, de familie Delhaize, ...).
 - Eerste graf galerijen van het Brussels Gewest (ondergronds), deels geklasseerd in 1997.
 - Het koor van de oude Onze-Lieve-Vrouwkerk is toegankelijk op aanvraag.
 - De omgeving van het kerkhof helpt om de geschiedenis te begrijpen en te reconstrueren: Onze-Lieve-Vrouwkerk, koninklijke crypte, voormalig atelier van funerair familiebedrijf Salu (vzw Epitaaf), ...
- Brochures en didactisch parcours:
 - <https://www.brussel.be/sites/default/files/bxl/Urbanisme%20et%20logement/Patrimoine/NL/6-%20Kerkhof%20Laken%20150dpi.pdf>
 - https://www.brussel.be/sites/default/files/bxl/QR_17_ECOCONSEIL_CimetiereLaekenNL.pdf
 - https://www.brussel.be/sites/default/files/bxl/cimetiere_laeken_livret_facile_NL.pdf
 - https://www.brussel.be/sites/default/files/bxl/cimetiere_laeken_livret_difficile_NL.pdf

NEDER-OVER-HEEMBEEK (Brussel)

GESCHIEDENIS

- Oorspronkelijk waren er twee kerkhoven, het ene rond de **Sint-Niklaaskerk** (Sint-Nikolaasplein, voormalig dorp Over-Heembeek) en het andere rond de **Sint-Pieter en Pauluskerk** (Bosduifstraat, voormalig dorp Neder-Heembeek).
- Beide kerkhoven werden opgeheven in 1895 bij de aanleg van de eerste gemeentelijke begraafplaats van Neder-Over-Heembeek (de twee dorpen werden samengevoegd in 1813). Deze begraafplaats werd vergroot tot de huidige oppervlakte in 1935 (aan de kant van de ingang, die daardoor moest worden verplaatst).

Begraafplaats van Neder-Over-Heembeek ¹³

- Frans Vekemansstraat 48, Neder-Over-Heembeek
- Eén van de vier begraafplaatsen beheerd door de stad Brussel
- Oppervlakte: 1 ha (ong.)
- Geopend in 1895 - vergroot in 1935
- **Enkele markante elementen:**
 - Enkele stèles uit de 19de eeuw van de twee oude kerkhoven zijn achteraan op de begraafplaats in de muur gemetseld.
 - Imposant mausoleum van de notarisfamilie de Ro, laatste eigenaars van het kasteel Meudon, en homogene groep van graftekens uit het interbellum.

OUDERGEM

GESCHIEDENIS

- Oorspronkelijk hing het gehucht Oudergem af van de parochie van Watermaal-Bosvoorde. De inwoners werden begraven rond de **Sint-Clemenskerk** en sommige rond de **Sint-Annakapel** (Priorij Hertoginnedal).
- In 1843 werd de Sint-Annaparochie gesticht. Er kwam een kerkhof rond de nieuwe **Sint-Annakerk** (Tervuursesteenweg), dat bleef bestaan tot 1922, net na de opening van de huidige begraafplaats in 1920.

Begraafplaats van Oudergem ¹⁴

- Jean Van Horenbeecklaan 27, Oudergem
- Oppervlakte: 5 ha (ong.)
- Geopend in 1920 - vergroot in 1930
- **Enkele markante elementen:**
 - Talrijke graftekens uit de 19de eeuw overgebracht van het kerkhof van de Sint-Annakerk (perk A en B), waaronder dat van H. de Brouckère, eerste burgemeester van de gemeente.
 - Ereveld met een monument in de vorm van een toren met lantaarn zichtbaar vanaf de ingang.
 - Joods perk waarvan de meeste graven dateren van de jaren 1940 afgescheiden van de rest van de begraafplaats door een muur.

SCHAARBEEK

GESCHIEDENIS

- Oorspronkelijk was er een kerkhof rond de **Sint-Servaaskerk** (Louis Bertrandlaan, ongeveer 200m verwijderd van de huidige kerk).
- Dit kerkhof verdween in 1868 bij de opening van de eerste gemeentelijke begraafplaats (langs de Godefroid Guffensstraat en de Joseph Wautersstraat, in de Terdeltwijk). Deze eerste gemeentelijke begraafplaats werd gesloten op 31 december 1970 en werd deels heraangelegd als groene ruimte: het **Albertpark** (📍 Deel 1. Kader 2).
- De huidige begraafplaats van Schaarbeek op het grondgebied van Evere werd geopend in 1955.

Begraafplaats van Schaarbeek ⑮

- Everestraat 4, Evere
- Oppervlakte: 25 ha (ong.)
- Geopend in 1955
- **Enkele markante elementen:**
 - Een uitgestrekte parkbegraafplaats die ontworpen werd door landschapsarchitect René Pechère. De perken worden omlijst met hagen die privacy bieden en die de graftekens verbergen voor voorbijgangers op de hoofdassen, die op hun beurt omzoomd worden door bomen en hagen van verschillende hoogtes en kleuren (📍 Deel 4).
 - Een twintigtal overgebrachte graftekens die dateren van de jaren 1910-1920, maar ook uit de jaren 1930-1940, waaronder het graf van aquarellist H. Stacquet, dat eveneens werd opgedragen aan een soldaat uit de familie die in 1914 in de oorlog omkwam.
 - Voor het ereperk staat een indrukwekkend monument voor de slachtoffers van de twee wereldoorlogen dat overgebracht werd van de eerste gemeentelijke begraafplaats.
 - Voorbeeld van een begraafplaats die aangelegd werd met een circulatieplan voor auto's (het is namelijk geasfalteerd en er is een parking op de begraafplaats zelf) (📍 Deel 3.6).

SINT-AGATHA-BERCHEM

GESCHIEDENIS

- Oorspronkelijk was er een kerkhof rond de **Sint-Agathakerk** (Kerkstraat).
- De eerste gemeentelijke begraafplaats werd geopend in de Groendreefstraat aan het einde van de 19de eeuw en werd gesloten voor nieuwe begravingen in 1961. Een tweede gemeentelijke begraafplaats werd namelijk geopend in 1960.

Eerste gemeentelijke begraafplaats ⑯

- Groendreefstraat, Sint-Agatha-Berchem (enkel toegankelijk na aanvraag bij de gemeente)
- Oppervlakte: 65 aren (ong.)
- Geopend aan het einde van de 19de eeuw
- **Enkele markante elementen:**
 - Op deze begraafplaats wordt enkel uitzonderlijk begraven, namelijk in de grafkelders waar nog plaats is.
 - Doordat deze kleine begraafplaats niet meer wordt gebruikt, heeft hij het uitzicht van een oude begraafplaats bewaard.
 - Monument ter herinnering van de doden van Wereldoorlog I en twee graven van Britse soldaten van Wereldoorlog II.
 - Enkele merkwaardige graftekens van het begin van de 20ste eeuw en het interbellum (tempel geïnspireerd op die van de familie Bischoffsheim op de begraafplaats van Brussel).
 - Enkele gebouwtjes uit het interbellum, maar in slechte staat.

Huidige begraafplaats 17

- Kasterlindenstraat 144, Sint-Agatha-Berchem
- Oppervlakte: 3,5 ha (ong.)
- Geopend in 1960
- **Enkele markante elementen:**
 - Een begraafplaats met weinig schaduwplekken en een open indeling waarbij de wegen een beginpunt hebben bij de ingang. De zachte helling biedt een uitzicht op het Wilderbos onderaan.
 - De architectuur van de ingang is geïnspireerd op de architectuur van vierkantshoeves in de renaissance (🐘 Deel 2).
 - Graftekens van na 1960.

SINT-GILLIS

GESCHIEDENIS

- Oorspronkelijk was er een kerkhof rond de **Sint-Gilliskerk** van het dorp Obbrussel (twee keer herbouwd op dezelfde locatie, Sint-Gillisvoorplein).
- Het werd opgeheven in 1862 bij de opening van de eerste gemeentelijke begraafplaats (Wipstraat en Parklaan). Deze werd gesloten in 1881, omdat hij te klein was geworden.
- Een tweede gemeentelijke begraafplaats werd geopend in Ukkel (Alsebergsesteenweg), maar moest sluiten in 1895 doordat het terrein te vochtig was (🐘 Deel 2.1). De huidige begraafplaats ligt op een steenworp afstand van deze tweede gemeentelijke begraafplaats.

Begraafplaats van Sint-Gillis 18

- Stillelaan 72, Ukkel
- Oppervlakte: 11,6 ha
- Geopend in 1895
- **Enkele markante elementen:**
 - Monumentale ingang in witte kalksteen en blauwe hardsteen, de architect heeft voor deze constructie inspiratie gevonden bij de Etrusken. Bovenop de centrale pijler zit een pleurante van kunstenaar Julien Dillens (🐘 Deel 2).
 - Een open plan met gebogen wegen die het golvende terrein volgen. De hoogste delen van de begraafplaats bieden verschillende uitzichten over de vallei van de Zenne (🐘 Delen 3 en 4).
 - Belangrijk funerair erfgoed van het einde van de 19de eeuw en begin van de 20ste eeuw (art nouveau graftekens, beeldhouwwerk, ...) en van het interbellum dat op een homogene manier is gegroepeerd. Talrijke graftekens van kunstenaars uit de gemeente (J. Lambeaux, P. Dubois, ...). Zes ervan zijn vandaag geklasseerd, maar de gemeente heeft een verzoek tot klasseren ingediend voor nog eens twintig graftekens.
 - Ondergrondse graf galerijen (niet toegankelijk) en graf galerijen in de heuvel flank.
 - Ereperk beplant met grassen en wilde bloemen.

- Brochure: https://issuu.com/polygone_stgilles/docs/begraafplaats_van_sint-gillis_-_de_

Bij het ter perse gaan vernemen we dat er veel beelden en andere bronzen voorwerpen werden gestolen, een onschatbaar verlies voor de begraafplaats.

SINT-JANS-MOLENBEEK

GESCHIEDENIS

- Oorspronkelijk was er een kerkhof rond de oude **Sint-Jan-de-Doperkerk** (afgebroken). Het kerkhof werd opgeheven in 1864, maar verdween pas definitief in 1932 bij de bouw van de nieuwe kerk.

Begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek 19

- Gentsesteenweg 539, Sint-Jans-Molenbeek
- Oppervlakte: 10 ha (ong.)
- Geopend in 1864
- Enkele markante elementen:**
 - Begraafplaats met geplaveide wegen, het grondplan combineert rechte en gebogen assen, ideaal om de graftekens te observeren (☛ Deel 3). Gevarieerde beplanting over de hele begraafplaats.
 - Een grote groep graftekens uit het laatste kwart van de 19de eeuw (waaronder enkele art nouveaugraftekens, waarvan één van V. Horta) en uit het interbellum. Indrukwekkende beeldhouwwerken. Een aantal graftekens voor lokale kunstenaars (E. Laermans, S. Pierron, ...).
 - Ingang bestaat uit bakstenen paviljoenen geïnspireerd op de renaissance.
 - De bovengrondse graf galerijen (geklasseerd in 2007) met recent gerestaureerde gevels werden in het vluchtpunt gebouwd van de weg die begint bij de ingang.
 - Een aantal graven van schippers (waaronder één uit 1706 die aan de muur bij de ingang is bevestigd) herinneren aan de nabijheid van het kanaal.
- Brochure: <http://www.molenbeek.irisnet.be/nl/bestanden/toerisme/brochure-cimetiere-nl.pdf>

SINT-JOOST-TEN-NODE

GESCHIEDENIS

- Oorspronkelijk omringde een kerkhof de **Sint-Joostkapel** (op het Sint-Joostplein). Het eerste deel van dit kerkhof verdween bij de uitbreiding van de kapel in 1833 en de rest werd afgebroken bij de bouw van de nieuwe kerk in 1867.
- De eerste gemeentelijke begraafplaats (op de hoek van de Leon Mignonstraat en de Clayslaan) werd geopend in 1833. Opmerkelijk: gezien de gemeente weinig middelen had, werd deze begraafplaats gefinancierd door de kerkfabriek en daarom ook gewijd. Hij werd gesloten toen de huidige begraafplaats in 1879 werd aangelegd.

Begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node 20

- Henri Choméstraat 9, Schaarbeek
- Oppervlakte: 8 ha (ong.)
- Geopend in 1879
- Enkele markante elementen:**
 - De enige ingang van een begraafplaats in art nouveaustijl in Brussel, gebouwd in 1902 (de eerste ingang lag aan de kant van de Leuvensesteenweg) (☛ Deel 2).
 - Begraafplaats met een rechtlijnig plan dat zich ontvouwt achter de graf galerijen die in een boog zijn aangelegd.
 - Overgebrachte graftekens in de buurt van de oude ingang (achteraan rechts op de begraafplaats).
 - Mooie en gevarieerde groep graftekens uit het einde van de 19de eeuw en het eerste kwart van de 20ste eeuw, met als hoogtepunt het monumentale baldakijn van Charles Rogier waaronder een gisant ligt. Indrukwekkende beeldhouwwerken (veel pleurantes) (☛ Deel 5.6).
 - Imposante graf galerijen met Grieks-Romeinse inspiratie, deels in de heuvel gebouwd. De oudste wordt bekroond door een ontroerende beeldengroep van G. Charlier, beeldhouwer van de gemeente.
 - Erevelden met grafstenen die de vorm van doodskisten aannemen.

SINT-LAMBRECHTS-WOLUWE

GESCHIEDENIS

Oorspronkelijk was er een kerkhof rond de **Sint-Lambertuskerk** (Vootstraat). Toen de eerste gemeentelijke begraafplaats werd geopend aan het einde van de 19de eeuw, geraakte het kerkhof in onbruik. De huidige begraafplaats opende in 1966 op het grondgebied van Wezembeek-Oppem (buiten het Gewestelijk grondgebied), de eerste gemeentelijke begraafplaats raakte hierdoor in onbruik.

Eerste gemeentelijke begraafplaats 21

- Laatste Rustlaan, Sint-Lambrechts-Woluwe
- Oppervlakte: 2 ha (ong.) - meerdere keren vergroot
- Geopend in 1898

• **Enkele markante elementen:**

- Enkel oud-strijders en overledenen waarvoor nog plaats is in een bestaande grafkelder, worden hier nog begraven.
- Begraafplaats waarvan het oudste deel rond een calvariekruis is georganiseerd (hierop staat de datum van de opening) (Deel 3. Kader 3). In de jaren 1970 besloot het gemeentebestuur om van dit deel van de begraafplaats een openbare tuin te maken waardoor veel graven werden verwijderd. Hoewel het project nooit werd voltooid, hebben de aangevatte werken wel een gevoel van ruimte gecreëerd.
- Een mooie groep graftekens uit het begin van de 20ste eeuw en vooral uit het interbellum (Deel 5.4). Graven van notabelen uit de gemeente en van kunstenaars (E. Tytgat, V. Gilsoul wiens bas-reliëf werd gemaakt door C. Meunier).
- Ruimtes gereserveerd voor verschillende religieuze congregaties in de gemeente.

Huidige begraafplaats 22

- Lange Eikstraat, Wezembeek-Oppem
- Oppervlakte: 12 ha
- Geopend in 1966
- **Enkele markante elementen:**

- Zeer groene, uitgestrekte begraafplaats met een heuvelachtig terrein en een moderne inrichting met een geasfalteerde weg voor auto's, de grasperken zijn omringd door hagen, soms omzoomd met bomen van verschillende hoogte en kleur (Deel 3.6).
- Begraafplaats die perfect de standaardisering van het grondplan en de lage graftekens vanaf de jaren 1970 illustreert (Deel 5.5).

SINT-PIETERS-WOLUWE

GESCHIEDENIS

Oorspronkelijk was er een kerkhof rond de **Sint-Pieterskerk** (Félix Poelsstraat). Het is verdwenen in 1934 bij de vergroting van de kerk (☛ Deel 1. Kader 2). Een eerste gemeentelijke begraafplaats werd geopend in 1919. Doordat deze te klein werd, werd in dezelfde straat een tweede in parallel geopend in 1974.

Eerste gemeentelijke begraafplaats 23

- Stokkelsesteenweg 301, Sint-Pieters-Woluwe
- Oppervlakte: 2,5 ha (ong.)
- Geopend in 1919
- **Enkele markante elementen:**

- De begraafplaats is aangelegd in de vorm van een waaier met een rotonde als beginpunt. Hij is zeer groen en ligt langs het tracé van de Groene Wandeling. De structuur van de begraafplaats wordt gevormd door beplanting met verschillende hoogtes en aanleg (hagen rond de perken, hoge bomen die alleen of in clusters langs de paden of binnen de perken staan). De beplanting creëert een grote verscheidenheid aan ruimtes: wegen zonder gesloten begroeiing, bomen langsheen smalle wegen, kleine groene afgebakende zones, ... (☛ Deel 4).
- Ereperk met een imposant oorlogsmonument (beeldhouwer M. Wolfers).
- Ingang gebouwd met rode baksteen en natuursteen, geïnspireerd op de Lodewijk XIII-stijl (☛ Deel 2).
- Zeer mooi funerair erfgoed uit het interbellum (waaronder een grafkapel overgebracht van het kerkhof rond de Sint-Pieterskerk) (☛ Deel 5.5).
- Verschillende gebieden met graven van religieuze congregaties.

Tweede gemeentelijke begraafplaats 24

- Stokkelsesteenweg 331 (op ongeveer 200m afstand van de eerste gemeentelijke begraafplaats)
- Oppervlakte: 2 ha (ong.)
- Geopend in 1974
- **Enkele markante elementen:**
 - Deze tweede gemeentelijke begraafplaats is eigenlijk een uitbreiding van de eerste. Deze twee worden dus allebei gebruikt.
 - Een zeer groene begraafplaats met veel ruimte (nog niet erg drukbezet) met brede geplaveide paden en perken omgeven door hagen.
 - In 1975 werd hier een Vrijheidsboom geplant om te herdenken dat Wereldoorlog II 30 jaar eerder was geëindigd.

UKKEL

GESCHIEDENIS

- Oorspronkelijk was er een kerkhof rond de **Sint-Pieterskerk** (Sint-Pietersvoorplein).
- Dit kerkhof werd opgeheven in 1870. Sommige graftekens en een deel van de omheining werden overgebracht naar de gemeentelijke begraafplaats aan de Dieweg (geopend in 1867). Deze laatste werd in 1958 gesloten voor nieuwe begravingen. Bij uitzondering wordt er nog begraven in grafkelders waar ruimte vrij is of bij specifieke aanvragen (Hergé en de violist Philippe Hirschhorn).

Eerste gemeentelijke begraafplaats - Dieweg (25)

- Dieweg 95, Ukkel
- Oppervlakte: 3 ha (ong.)
- Geopend in 1867 (dit is het jaar van de eerste begraving)
- **Enkele markante elementen:**
 - Een begraafplaats met een zeer strak dambordpatroon (🐘 Deel 3) dat afloopt naar de Geleytsbeekvallei. Het verminderde onderhoud van de begraafplaats na haar opheffing, heeft geleid tot de wildgroei van een grote verscheidenheid aan boom- en plantensoorten, waarvan sommige zeer zeldzaam zijn. De begraafplaats is even uitzonderlijk voor haar vegetatie als voor haar funerair erfgoed, ook al groeit het ene ten koste van het andere (🐘 Deel 4.4).
 - Rijk funerair erfgoed uit het laatste kwart van de 19de eeuw en het eerste kwart van de 20ste eeuw. Graven en funeraire gebouwtjes van vooraanstaande lokale kunstenaars (P. Hankar, Ch. Samuel, ...), politici (V. Allard, ...) en andere bekende personen uit de gemeente (I. Gatti de Gamond). Sommige werden ontworpen door bekende kunstenaars (V. Horta, P. Dubois, ...).
 - Op het nevenpad aan de westkant van de begraafplaats zijn er grafkelders boven de grond in de heuvelflank gebouwd.
 - Een grote groep joodse graven (1/3 van de begraafplaats, in het lager gelegen deel), waarvan een deel afkomstig is van het vroegere joodse deel van de begraafplaats beheerd door vier Brusselse parochies in Sint-Gillis. In dit gedeelte zijn er twee grote ondergrondse galerijen (niet toegankelijk).
 - Erkend als *Natura 2000 zone met verbindingsfunctie* – Label *Réseau nature* (natuurnetwerk) van vzw Natagora (🐘 Deel 4).
- Brochure: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/bskg/het-kerkhof-aan-de-dieweg/view>

Huidige begraafplaats - Verrewinkel (26)

- Eikenboslaan 125, Ukkel
- Oppervlakte: 10,5 ha (ong.)
- Geopend in 1945
- **Enkele markante elementen:**
 - Een zeer groene en ruime begraafplaats, met een geometrisch grondplan dat wordt gestructureerd door geplaveide wandelpaden rond vierkante perken. Het ligt midden in de natuur, naast het Sauvagèrepark en tegenover het natuureservaat Kauwberg.
 - De begraafplaats heeft een paar graven overgebracht van de Dieweg (beeldhouwer P. Dubois), een paar beeldhouwwerken (zeldzaam voor die tijd) en een paar graven van Russische orthodoxen die zich in 1922 in de gemeente vestigden.
 - Voorbeeld van een begraafplaats ontworpen voor autoverkeer (verharde weg en parkeerplaats op de begraafplaats) (🐘 Deel 3.6).
 - Erkend als *Natura 2000 zone met verbindingsfunctie* (🐘 Deel 4).

VORST

GESCHIEDENIS

- Oorspronkelijk was er een kerkhof rond de **Sint-Denijskerk** (Sint-Denijsstraat). Dit werd in 1882 opgeheven en verdween volledig in 1890.
- Een eerste gemeentelijke begraafplaats werd aangelegd tussen 1877 en 1882 (Fontaine Vanderstraetenlaan). Hij werd volledig ontmanteld in de jaren 1950 nadat de huidige begraafplaats werd geopend (1946) (👉 Deel 1. Kader 2).

Begraafplaats van Vorst ⁽²⁷⁾

- Kleertstraat 51, Alsemberg
- Oppervlakte: 17 ha (ong.)
- Geopend in 1946
- **Enkele markante elementen:**
 - Een uitgestrekte parkbegraafplaats met een halfronde ruimte voor erevelden. Daarachter scheiden hoge bomen de perken met verschillende functies van elkaar af. De hele begraafplaats is gestructureerd door wegen die toegankelijk zijn voor auto's (👉 Delen 3.7. en 4).
 - Toegangspaviljoenen in een pittoreske stijl geïnspireerd op oude landhuizen (👉 Deel 2).
 - Overgebrachte graftekens zijn samengebracht rond een van de strooiweides in een perk dat volledig omgeven is door beplanting.
 - Funerair erfgoed van na Wereldoorlog II.
 - Multiconfessioneel perk (👉 Deel 7).

WATERMAAL-BOSVOORDE

GESCHIEDENIS

Oorspronkelijk was er één kerkhof rond de **Sint-Clemenskerk** (Ottevangersstraat) voor het dorp Watermaal en de gehuchten Bosvoorde en Oudergem. Waarschijnlijk werd er ook begraven rond de voormalige hertogelijke kapel gewijd aan Sint-Hubertus, die in 1799 tot kerk werd verheven (hoek van de huidige Hertogenstraat, Ministerstraat en George Benoidtlaan - vandaag afgebroken).

Begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde ⁽²⁸⁾

- Buksboomstraat 57, Watermaal-Bosvoorde
- Oppervlakte: 2 ha (ong.)
- Geopend in 1875 (oorspronkelijk 7,4 aren) - vergroot rond 1920 en in de jaren 1960
- **Enkele markante elementen:**
 - Begraafplaats aan de rand van het Zoniënwood. Het oudste gedeelte vooraan, heeft een rechthoekig grondplan met achteraan een rotonde gewijd aan de burgemeesters van de gemeente (👉 Deel 3).
 - Een mooie collectie laat 19de-eeuwse en vroeg 20ste-eeuwse graftekens in het oude gedeelte (👉 Deel 5.1).
 - Grafgalerijen op de heuvel die de hoger en lager gelegen delen van de begraafplaats met elkaar verbinden.
 - Ereperk en oorlogsmonument met rond de sokkel foto's van soldaten die in Wereldoorlog I stierven (waaronder de schilder Rik Wouters).
 - Columbarium uit het einde van de jaren 1960 in een typische architectuur voor zijn tijd (👉 Deel 6.4).

INTERCOMMUNALE MULTICONFESSIELE BEGRAAFPLAATS 29

GESCHIEDENIS

Deze begraafplaats werd aangelegd om te beantwoorden aan de vragen van verschillende geloofsovertuigingen die specifieke vereisten hebben bij begraven. Dit zijn aanvragen waar vele begraafplaatsen in het Brussels Gewest niet aan kunnen voldoen.

- Everestraat 4, Evere (ingang via de begraafplaats van Schaarbeek)
- Oppervlakte: 4,5 ha?
- Geopend in 2002
- **Enkele markante elementen:**
 - Moslim, orthodoxe, joodse percelen, en enkele katholieke graven waardoor verschillende funeraire gebruiken op dezelfde begraafplaats te zien zijn (➡ Deel 7).
 - Begraafplaats met toenemende activiteit, in tegenstelling tot de meeste andere (met uitzondering van de begraafplaats van het crematorium).

BEGRAAFPLAATS VAN HET CREMATORIUM 30

GESCHIEDENIS

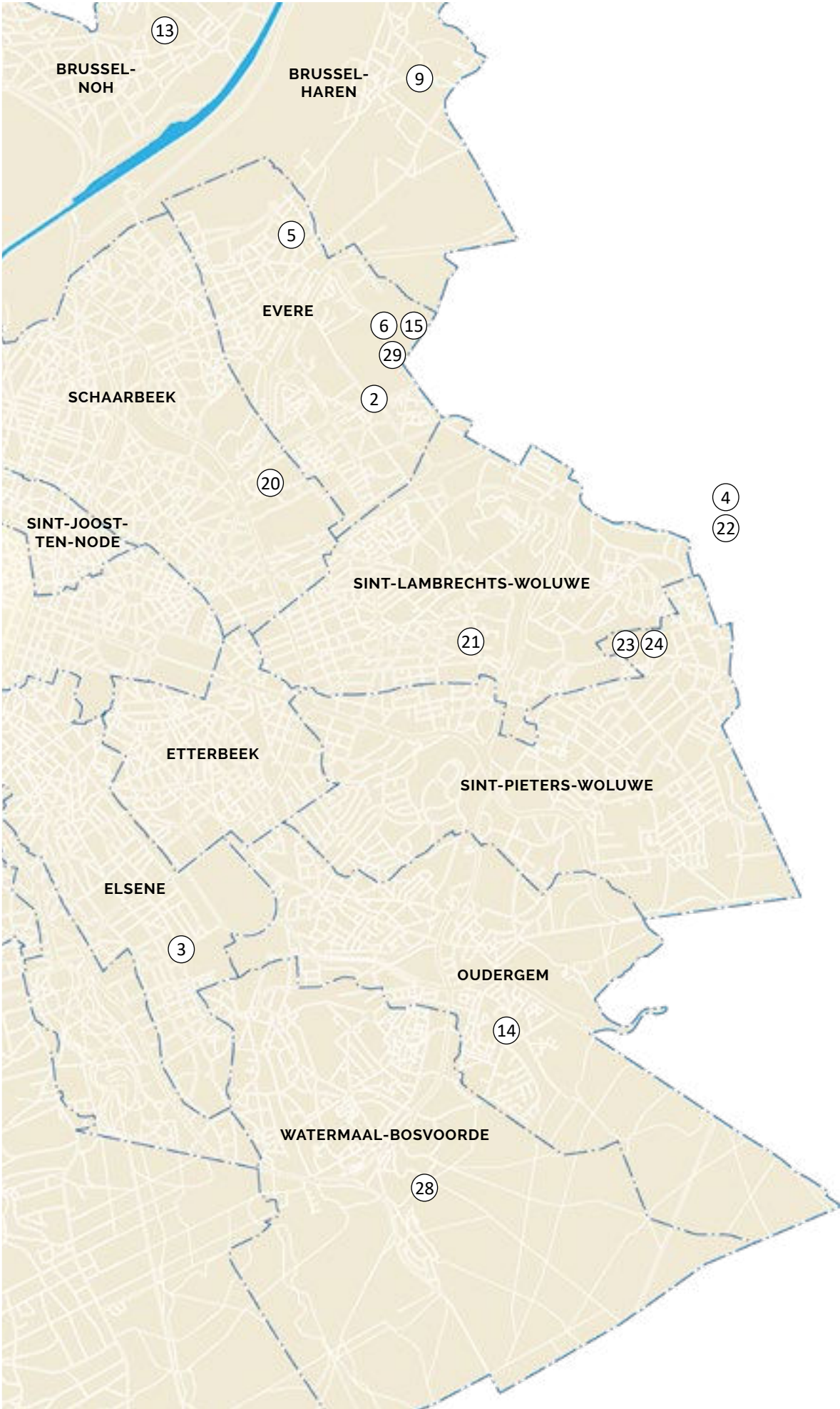
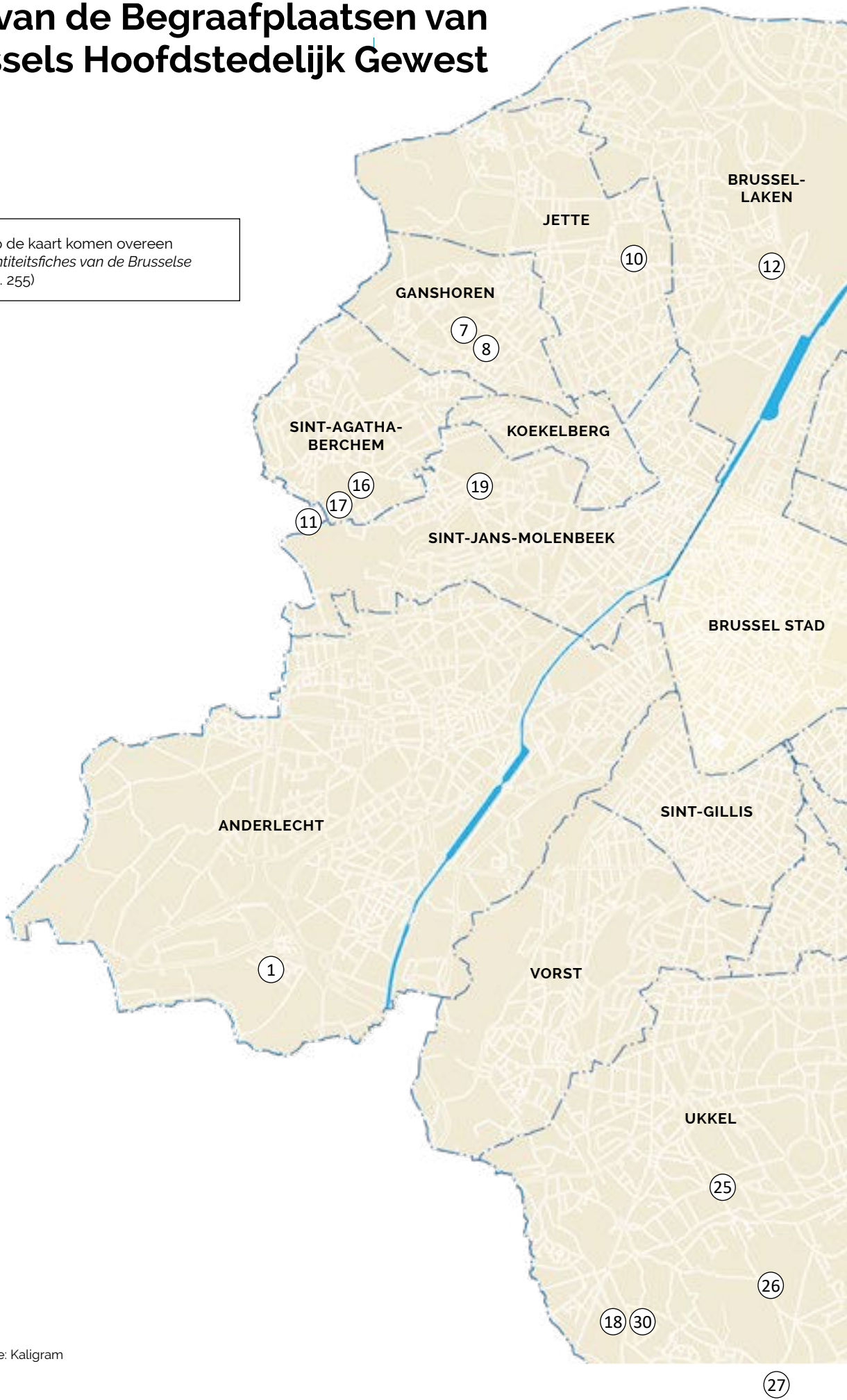
Het crematorium van Ukkel (het eerste in België) werd opgericht in 1933. De begraafplaats biedt families een plek dicht bij de ceremonieruimte om hun dierbare te herdenken.

- Stillelaan 61, Ukkel (naast de begraafplaats van Sint-Gillis)
- Geopend in 2004
- **Enkele markante elementen:**
 - Kleine begraafplaats opgevat als een park (groen, waterpartijen) waarin de perken met verschillende functies op een homogene manier zijn aangelegd (➡ Deel 6.4).
 - De directeur van de begraafplaats ontvangt graag scholen.

Locatie van de Begraafplaatsen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

○ De nummers op de kaart komen overeen met die van de *Identiteitsfiches van de Brusselse begraafplaatsen*. (p. 255)

REFERENTIES VAN DE VOETNOTEN

Legende:

- = enkel papieren versie beschikbaar
- online toegang: deze bron bestaat zowel op papier als online

DEEL 1

Van parochiale begraafplaatsen naar gemeentelijke begraafplaatsen – een verhaal in vogelvlucht

 ALEXANDRE-BIDON D. en TREFFORT C., *Au cimetière - Un quartier pour les morts : image du cimetière médiéval*, in: ALEXANDRE-BIDON, D., TREFFORT, C., *À réveiller les morts. La mort au quotidien dans l'Occident médiéval*, Presses Universitaires de Lyon, 1993. p. 253-273.

 BERTRAND R., *Fosses et terrain commun*, in: BERTRAND R. en GROUD G., *Patrimoine funéraire français. Cimetières et tombeaux*, éd. du Patrimoine, Centre des monuments nationaux, Parijs, 2016. p. 30-31.

BULLETIN COMMUNAL DE LA VILLE DE BRUXELLES (BCVB) - 08/12/1975 - *Intervention de M. Musin dans le cadre du chapitre des Cultes-Inhumations-Transports funèbres*, p. 1392-1395: https://archieven.brussel.be/Colossus/BulletinsCommunaux/Bulletins/Documents/BxL_1975_Tome_II2_Part_5.pdf

BX1, *Une ancienne tombe découverte à Saint-Josse*, 31 augustus 2021, <https://bx1.be/communes/saint-josse-ten-noode/une-ancienne-tombe-decouverte-a-saint-josse-cest-la-premiere-fois-quon-a-une-trace-de-ce-cimetiere/>

CELIS M., *Kerkhoven en begraafplaatsen*, Coll. Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis, nr. 38, Directie Monumenten en Landschappen, Brussel, 2004, online toegang: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/bskg/kerkhoven-en-begraafplaatsen>

 DECTOT X., *Pierres tombales médiévales, sculptures de l'au-delà*, Editions Desclée de Brouwer, Parijs, 2006.

 DEGRAEVE A., *Les fouilles archéologiques des anciens cimetières de la région de Bruxelles-Capitale*, in: Demeures historiques et jardins, nr. 142, juni 2004, p. 28-31.

 DE SPIEGELEER C., *Secularisering van stedelijke begraafplaatsen in de tweede helft van de negentiende eeuw in België*, in: Tamara Ingels (red.), *R.I.P. Aspecten van 200 jaar begrafeniscultuur in Vlaanderen*, Academia Press, Gent, 2015, p. 5-21.

DE SPIEGELEER C., *Brusselse burgemeester en 'la mort bourgeoise', 1830-1940*, in: *Alive! Een andere kijk op de begraafplaats*, tentoonstellingscatalogus, Stad Brussel, 2018, p. 30-35, online toegang: <https://en.calameo.com/read/0042700666337f8f37ccd>

FAURE P., *Le choix de la crémation*, in: Études 2007/2 (Tome 406), p. 185-196, online toegang: <https://www.cairn.info/revue-etudes-2007-2-page-185.htm>

 GRILLON G., *L'ultime message : étude des monuments funéraires de la Bourgogne ducale XIIe-XVe siècles*, Université de Bourgogne, 2011.

 GROESSENS H., *L'architecture funéraire au 19e siècle à Bruxelles*, Mémoire de fin d'études en architecture, Institut supérieur d'architecture Saint-Luc, Brussel, 2004.

 GUILLAUME A. en MEGANCK M., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel: Elsene*, nr. 15, Directie Monumenten en Landschappen, Brussel, 2005.

HENNAUT E., *De Grote Markt van Brussel*, Coll. Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis, nr. 3, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Dienst Monumenten en Landschappen, Brussel, 2000, online toegang: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/bskg/de-grote-markt-van-brussel>

 LORCIN M.-T., *Choisir un lieu de sépulture*, in: ALEXANDRE-BIDON D., TREFFORT C., *À réveiller les morts. La mort au quotidien dans l'Occident médiéval*, Presses Universitaires de Lyon, 1993. p. 245-252.

 MALEVEZ G., *Des cimetières paroissiaux aux cimetières communaux*, in: *La Région de Bruxelles. Des villages d'autrefois à la ville d'aujourd'hui*, Crédit Communal, 1989, p. 226-231.

MAZEL C., *La mort et l'éclat - Monuments funéraires parisiens du Grand Siècle*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2009, online toegang: https://books.google.be/books?id=Jjq-DwAAQBAJ&pg=PA142&lpg=PA142&dq=-figure+accoud%C3%Age+monument+fun%C3%Agrave&source=bl&ots=cAnCEU3oF9&sig=ACfU3U32QA9NGR-guELO_DAp85tLVKd24mQ&hl=fr&sa=X&ved=2ahUKewjunlDhos31AhXEDewKHYMTBIUQ6AF6BA-gWEAM#v=onepage&q=figure%20accoud%C3%Age%20monument%20fun%C3%Agrave&f=false

MERTENS J., *Beschermingsdossier: De calvarie met de aanpalende graftombes*, Agentschap Onroerend Erfgoed, 2018, online toegang in het Frans: <https://openbareonderzoeken.onroerenderfgoed.be/openbareonderzoeken/212/bijlagen/910>

MERTENS J., *Sterven in stijl. Status Quaestionis van het onderzoeken, beschermen en beheren van funerair erfgoed in Vlaanderen*. Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed, nr. 156, 2020, online toegang: <https://oar.onroerenderfgoed.be/publicaties/OAOE/156/OAOE156-001.pdf>

NEOMANSIO, crématoriums de service public, <https://www.intercom-cfr.be/fr>

 NOTERMAN J., *Guide des cimetières de Bruxelles*, Editions J.-M. Collet, z.d.

OPHIUCUS, L'acacia m'est connu!, in: La chaîne d'union, nr. 52, 2010/2, p. 80-84, online toegang: <https://www.cairn.info/revue-la-chaine-d-union-2010-2-page-80.htm?contenu=article>

 SCHEPENS S., *Secularisering van de dood in Vlaanderen in de twintigste en eenentwintigste eeuw*, in: Tamara Ingels (red.), *R.I.P. Aspecten van 200 jaar begrafeniscultuur in Vlaanderen*, Academia Press, Gent, 2015, p. 23-36.

SCHOONJANS Y., *Afscheid nemen en herinneren - rituelen en architectuur van de dood*, in: Erfgoed Brussel, nr. 011-012, Brussel stedelijke ontwikkeling, september 2014, p. 104-119, <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/artikels-van-het-tijdschrift-erfgoed-brussel/nummer-11-12/artikel-11-12-6>

 TARDIEU J., *La dernière demeure - Archéologie du cimetière et des modes d'inhumation*, in: ALEXANDRE-BIDON, D. en TREFFORT, C., *À réveiller les morts. La mort au quotidien dans l'Occident médiéval*, Presses Universitaires de Lyon, 1993, p. 223-244.

 TYSENS J., *Pratiques funéraires. La sécularisation des derniers instants*, in: DESPY-MEYER A., *Bruxelles. Les francs-maçons dans la cité*, [S.l.]: Marot/Parcours maçonique, Brussel-Gent, 2000, p. 197-213.

 TYSENS J. en WITTE E., *De vrijzinnige traditie in België*, VUB University Press, Brussel, 1996.

URBAN.BRUSSELS, *Forestierpark*, in: Inventaris van het Natuurlijk Erfgoed: Forestierpark – Inventaris van het Natuurlijk Erfgoed

 VAN DAEL P., *Graftekens in Nederlandse kerken*, in: VAN DER ZEIJDEN A., *Cultuurgeschiedenis van de dood*, Rodopi, Amsterdam, 1990, p. 5-33.

VANDERVELDE C., *De nekropool van Brussel*, in: *Epitaaf Nieuwsbrief*, nr. 14, januari-maart 1992, online toegang: http://www.epitaaf.org/wp-content/uploads/2017/09/Epitaaf_Nieuwsbrief_14_1992.pdf

VAN SANTVOORT L., *Art nouveau op de Brusselse begraafplaatsen. De klant is koning!*, in: Erfgoed Brussel, nr. 022, Brussel stedelijke ontwikkeling, april 2017, online toegang: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/artikels-van-het-tijdschrift-erfgoed-brussel/nummer-22/artikel-22-12>

WETGEVING - WETTEN, DECRETEN, BESLUITEN - 20/07/1971 - Wet op de begraafplaatsen en de lijkbezorging: https://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=1971072030&table_name=wet

DEEL 2

De begraafplaats en zijn omgeving

ALMANACH DE LA VILLE DE BRUXELLES, *Cimetière (Avenue et Rond-point du)*, 1890, online toegang: https://archives.bruxelles.be/almanach/watch/AC/AC_1890/AC_1890_RUES%20STRATEN#page/28

BULLETIN COMMUNAL DE LA VILLE DE BRUXELLES (BCVB) - 04/05/1874 - *Discussion relative à l'établissement d'un nouveau cimetière*, p. 347-349: [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://archieven.brussel.be/Colossus/BulletinsCommunaux/Bulletins/Documents/BxL_1874_Tome_11_Part_4.pdf](https://archieven.brussel.be/Colossus/BulletinsCommunaux/Bulletins/Documents/BxL_1874_Tome_11_Part_4.pdf)

DEJEMEPPE P. (onder leiding van), *De stilte en de graven. De begraafplaats van Sint-Gillis*, Gemeente Sint-Gillis, 2015, online toegang: <https://bel-memorial.org/books/de-stilte-en-de-graven.pdf>

 GUILLAUME A. en MEGANCK M., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel: Brussel-Louizawijk*, nr. 19, Directie Monumenten en Landschappen, Brussel, 2009.

LE PETIT BLEU DU MATIN

- 02/11/1902 - *Les morts - À travers la ville - La Toussaint*, online toegang: https://www.belgicapress.be/pageview.php?adv=1&all_q=&any_q=&exact_q=la%20mort&none_q=&from_d=1902-11&to_d=&per_lang=&per=9a8f88f6-4ca7-49ca-a272-6cf8daaeb917&sig=JB685&lang=FR&per_type=0
- 02/11/1907 - *La Toussaint*, online toegang: https://www.belgicapress.be/pageview.php?adv=1&all_q=&any_q=&exact_q=&none_q=&from_d=1907-11-2&to_d=&per_lang=&per=9a8f88f6-4ca7-49ca-a272-6cf8daaeb917&sig=JB685&lang=FR&per_type=0

📖 VANDERVELDE C., *La nécropole de Bruxelles*, Commission d'Histoire de l'Europe, Brussel, 1991.

VERHOFSTADT T., *Grafgalerijen. Een bijzonderheid op de Brusselse begraafplaatsen*, in: Erfgoed Brussel, nr. 008, Brussel stedelijke ontwikkeling, november 2013, online toegang: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/artikels-van-het-tijdschrift-erfgoed-brussel/nummer-8/artikel-8-4>

VERSCHAEREN B., *Le cimetière de Schaerbeek au cours du temps: projets et gestion de l'espace*, in: Tafofiel, nr. 46, maart 2020, p. 4-38, online toegang: <http://www.epitaaf.org/wp-content/uploads/2020/08/Tafofiel-46-maart-2020.pdf>

WETGEVING – WETTEN, DECRETEN, BESLUITEN - 23 prairial jaar XII (12/06/1804) - Décret impérial sur les sépultures: <https://www.resonance-funeraire.com/reglementation/4935-le-decret-loi-du-23-prairial-an-xii>

DEEL 3
Het grondplan van een begraafplaats

📖 BERTRAND R., *Mise au point et diffusion d'un modèle*, in: BERTRAND R. en GROUD G., *Patrimoine funéraire français. Cimetières et tombeaux*, éd. du Patrimoine, Centre des monuments nationaux, Parijs, 2016, p. 45-65.

BULLETIN COMMUNAL DE LA VILLE DE BRUXELLES (BCVB) - 25/10/1937 - article 3 f - règlement - tarif des transports funèbres: https://archieven.brussel.be/Colossus/BulletinsCommunaux/Bulletins/Documents/Bxl_1937_Tome_II2_Part_6.pdf

CELIS M., *Het kerkhof van Laken*, Brusselse wandelingen, Stad Brussel, Cel Historisch Erfgoed, 1999, online toegang: https://www.habiter-autrement.org/29_derniere-demeure/contributions-29/le-cimetiere-de-laeken-bruxelles.pdf

DEJEMEPPE P. (onder leiding van), *De stilte en de graven. De begraafplaats van Sint-Gillis*, Gemeente Sint-Gillis, 2015, online toegang: https://bel-memorial.org/books/de_stilte_en_de_graven.pdf

HOUDÉ C., *Stap voor stap. De begraafplaats van Anderlecht*, Brochure van de dienst Toerisme van Anderlecht, z.d., online toegang: <https://www.anderlecht.be/sites/default/files/medias/Files/tourisme/CimetiereNL.pdf>

MERTENS J., *Beschermingsdossier: De calvarie met de aanpalende graftombes*, Agentschap Onroerend Erfgoed, 2018, online toegang: <https://openbareonderzoeken.onroerenderfgoed.be/openbareonderzoeken/200/bijlagen/860>

SCHOONJANS Y., *Afscheid nemen en herinneren - rituelen en architectuur van de dood*, in: Erfgoed Brussel, nr. 011-012, Brussel stedelijke ontwikkeling, september 2014, p. 104-119, <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/artikels-van-het-tijdschrift-erfgoed-brussel/nummer-11-12/artikel-11-12-6>

URBAN, *Kerkhof van Laken*, in: Inventaris van het bouwkundig erfgoed, <https://monument.heritage.brussels/nl/buildings/36058>

📖 VANDERVELDE C., *La nécropole de Bruxelles*, Commission d'Histoire de l'Europe, Brussel, 1991.

📖 VANDERVELDE C., *Les champs de repos de la région bruxelloise*, Commission d'Histoire de l'Europe, Brussel, 1997.

VERMAELEN B. en WAUTERS T., *Het kerkhof aan de Dieweg*, Coll. Brussel, stad van kunst en geschiedenis, nr. 2, Directie cultureel erfgoed, Brussel, 1999, online toegang: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/bskg/het-kerkhof-aan-de-dieweg>

VERSCHAEREN B., *Le cimetière de Schaerbeek au cours du temps : projets et gestion de l'espace*, in: Tafofiel, nr. 46, maart 2020, p. 4-38, online toegang: <http://www.epitaaf.org/wp-content/uploads/2020/08/Tafofiel-46-maart-2020.pdf>

DEEL 4
De groene ruimte op de begraafplaatsen

ALMANACH DE LA VILLE DE BRUXELLES

- *Cimetière (Avenue et Rond-point du)*, 1890, online toegang: https://archives.bruxelles.be/almanach/watch/AC/AC_1890/AC_1890_RUES%20STRATEN#page/28
- *Cimetière (Avenue du)*, 1900, online toegang: https://archives.bruxelles.be/almanach/watch/AC/AC_1890/AC_1890_RUES%20STRATEN#page/28

📖 BERTRAND R., *Mise au point et diffusion d'un modèle*, in: BERTRAND R. en GROUD G., *Patrimoine funéraire français. Cimetières et tombeaux*, éd. du Patrimoine, Centre des monuments nationaux, Parijs, 2016, p. 45-65.

BRUSSEL-LEEFMILIEU, *Welke zijn de Brusselse Natura 2000-gebieden en habitats van communautair belang in Brussel?*, 28 mei 2020, <https://leefmilieu.brussels/burgers/onze-acties/projecten-en-resultaten/welke-zijn-de-brusselse-natura-2000-gebieden-en-habitats-van-communautair-belang-brussel>

CELIS M., *Een funeraire tuin*, in: Epitaaf Nieuwsbrief, nr. 23, 1994, online toegang: http://www.epitaaf.org/wp-content/uploads/2017/09/Epitaaf_Nieuwsbrief_23_1994.pdf

DUQUENNE X., *Les origines du cimetière-parc de Bruxelles à Evere*, in: *Alive! Een andere kijk op de begraafplaats*, tentoonstellingscatalogus, Stad Brussel, p. 37-56, 2018, online toegang: <https://www.calameo.com/read/0042700666337f8f37ccd>

📖 GARDIN N. en OLORENSHAW R., *Petit Larousse des symboles*, Larousse, Parijs, 2006.

GEMEENTE UKKEL, *Le cimetière du Dieweg - Plan de gestion*, 2012, online toegang: https://www.uccle.be/sites/default/files/filemanager/Plan/Plan-gestion-CimetiereDiewegnov2012_PLAN_U1180_fr.pdf

GEMEENTE UKKEL, *Plan de gestion: cimetière de Verrewinkel*, z.d., online toegang: https://www.uccle.be/sites/default/files/filemanager/Plan/Plan-gestion-Verrewinkel_PLAN_U1180_fr.pdf

JOURNAL DE BRUXELLES, 03/11/1894, *Chronique d'un jour*, online toegang: https://www.belgicapress.be/pageview.php?adv=1&all_q=chrysanth%C3%A8mes&any_q=&exact_q=&none_q=&from_d=1894&to_d=&per_lang=&per=5724671f-1a43-44e6-b2a8-709f61783312&sig=JB567&lang=FR&per_type=0

LE PETIT BLEU DU MATIN

- 02/11/1902, *Les morts - À travers la ville - La Toussaint*, online toegang: https://www.belgicapress.be/pageview.php?adv=1&all_q=&any_q=&exact_q=la%20mort&none_q=&from_d=1902-11&to_d=&per_lang=&per=9a8f88f6-4ca7-49ca-a272-6cf8daaeb917&sig=JB685&lang=FR&per_type=0
- 02/11/1907, *La Toussaint*, online toegang: https://www.belgicapress.be/pageview.php?adv=1&all_q=&any_q=&exact_q=&none_q=&from_d=1907-11-2&to_liens/publications-numeriques/versions-pdf/articles-de-la-revue-bruxelles-patrimoines/numero-11-12/article-11-12-6
- 02/11/1908, *Le jour des fleurs*, online toegang: https://www.belgicapress.be/pageview.php?adv=1&all_q=&any_q=&exact_q=&none_q=&from_d=1908-11-2&to_d=&per_lang=&per=9a8f88f6-4ca7-49ca-a272-6cf8daaeb917&sig=JB685&lang=FR&per_type=0

MAERCKX S., *Cimetières, lieux de vie ! Les cimetières bruxellois : état des lieux et défis environnementaux*, APIS.

BRUOCSELLA, Brussel-Leefmilieu, oktober 2015, online toegang:

- Synthèse van de conferentie-opleiding (in FR): http://apisbruocsella.be/sites/default/files//files/articles/CimetieresLieuxdeVie_Synthese_et_Recommandations.pdf
- Beeldmateriaal van de presentatie (in FR): https://zeropesticide.brussels/sites/default/files//files/articles/4_ApisBruocSella_Etat%20des%20lieux_cimetieres_environnement.pdf

SCHOONJANS Y., *Afscheid nemen en herinneren - rituelen en architectuur van de dood*, in: Erfgoed Brussel, nr. 011-012, Brussel stedelijke ontwikkeling, september 2014, p. 104-119, <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/artikels-van-het-tijdschrift-erfgoed-brussel/nummer-11-12/artikel-11-12-6>

URBAN.brussels, *Maar wat is een merkwaardige boom?* In: Inventaris van het natuurlijk erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, <https://sites.heritage.brussels/nl/inventaire/>

📖 VANDERVELDE C., *La nécropole de Bruxelles*, Commission d'Histoire de l'Europe, Brussel, 1991.

VERMAELEN B. en WAUTERS T., *Het kerkhof aan de Dieweg*, Coll. Brussel, stad van kunst en geschiedenis, nr. 2, Directie cultureel erfgoed, Brussel, 1999, online toegang: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/bskg/het-kerkhof-aan-de-dieweg>

VERSCHAEREN B., *Le cimetière de Schaerbeek au cours du temps: projets et gestion de l'espace*, in: Tafofiel, nr. 46, maart 2020, p. 4-38, online toegang: <http://www.epitaaf.org/wp-content/uploads/2020/08/Tafofiel-46-maart-2020.pdf>

VERSCHAEREN B., *Du parc au cimetière-parc parsemé de fleurs ou les cimetières à l'époque néoclassique* in: Tafofiel, nr. 49, november 2020, p. 2-14, online toegang: <http://www.epitaaf.org/wp-content/uploads/2021/02/Tafofiel-49-november-2020.pdf>

WETGEVING - WETTEN, DECRETEN, BESLUITEN

- 16/01/1997 - Besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering tot bescherming als geheel en landschap van de begraafplaats van de Dieweg te Ukkel: https://doc.patrimoine.brussels/REGISTRE/AG/021_051.pdf
- 06/02/1997 - Besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering houdende opening van de procedure tot bescherming als landschap van de begraafplaats van Brussel te Evere: https://doc.patrimoine.brussels/REGISTRE/AG/013_005.pdf
- 14/01/1999 - Besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering tot bescherming als landschap van het kerkhof van Laken, gelegen Onze-Lieve-Vrouwvoorplein te Brussel-Laken: https://doc.patrimoine.brussels/REGISTRE/AG/025_046.pdf
- 01/04/2004 - Ordonnantie tot beperking van het gebruik van pesticiden door de beheerders van openbare ruimten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: https://etaamb.openjustice.be/nl/beschikking-van-01-april-2004_n2004031163
- 20/06/2013 - Ordonnantie betreffende een pesticidegebruik dat verenigbaar is met de duurzame ontwikkeling van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: https://etaamb.openjustice.be/nl/beschikking-van-20-juni-2013_n2013031469
- 15/09/2016 - Besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering tot bescherming als landschap en als monument van bepaalde delen van de begraafplaats van Elsene, gelegen Boondaalse Steenweg 478 - Kroonlaan 592 te Elsene: https://doc.patrimoine.brussels/REGISTRE/AG/049_058.pdf

DEEL 5

Het graf en het grafteken

Afbeeldingen voor de eeuwigheid, in: Fotokeramiek: <https://www.fotokeramiek.be/nl/>

BERTRAND R., *Fosses et terrain commun*, in: BERTRAND R. et GROUD G., *Patrimoine funéraire français. Cimetières et tombeaux*, éd. du Patrimoine, Centre des monuments nationaux, Parijs, 2016, p. 30-31.

BLONDEL N., *Céramique. Vocabulaire technique*, Éditions du patrimoine. Centre des monuments nationaux, Parijs, 2001.

BREMS, *Funeraire beeldtaal en symboliek*, in: *Memento mori. De begraafplaats als educatieve ruimte. Een handreiking voor bemiddelaars*, ASP, Brussel, 2017, p. 46-69.

BULLETIN COMMUNAL DE LA VILLE DE BRUXELLES (BCVB)

- 21/05/1877 - *Cimetière d'Evere - Octroi de concessions de sépulture - rapport déposé, au nom du collège et de la section du contentieux, par M. Orts, faisant fonction d'échevin*, p. 374: https://archieven.brussel.be/Colossus/BulletinsCommunaux/Bulletins/Documents/BxL_1877_Tome_11_Part_4.pdf
- 1938 - *Cimetières de la Ville. Concessions de terrains pour sépultures*, p. 713: https://archieven.brussel.be/Colossus/BulletinsCommunaux/Bulletins/Documents/BxL_1938_Tome_II_Part_8.pdf

CELIS M., *Een funeraire tuin*, in: Epitaaf Nieuwsbrief, nr. 23, 1994, online toegang: http://www.epitaaf.org/wp-content/uploads/2017/09/Epitaaf_Nieuwsbrief_23_1994.pdf

CHABOT A., *Dictionnaire illustré de symbolique funéraire*, MeMograMes, les éditions de la Mémoire, Brussel, 2009.

Cippus in: SMITH W. en WAYTE W., *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Londen, 1890, online toegang: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0063:entry=cippus-cn>

DECTOT X., *Pierres tombales médiévales, sculptures de l'au-delà*, Editions Desclée de Brouwer, Parijs, 2006.

DE CEUKELAIRE M., *Geologie op de begraafplaats, in: Memento mori. De begraafplaats als educatieve ruimte. Een handreiking voor bemiddelaars*, ASP, Brussel, 2017, p. 72-86.

DE NEEF M., *Het Brussels steenhoudersbedrijf Antoine en Emile Beernaert. Het funeraire oeuvre ca.1890-1930 uitgelicht*, Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de richting Kunstwetenschappen, Universiteit Gent, 2018-2019, online toegang: https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/002/789/938/RUG01-002789938_2019_0001_AC.pdf

DIENT ERFGOED PROVINCIE WEST-VLANDEREN, *Op stap met Jefke. Bezoek aan begraafplaatsen met een erfgoedbril voor het basisonderwijs*, Provincie West-Vlaanderen, online toegang: https://www.west-vlaanderen.be/sites/default/files/2022-10/dr_k_Op%20stap%20met%20Jefke%20achtergrond%20voor%20de%20kr.pdf

DUHAU I. en GROUD G. (dir.), *Cimetières et patrimoine funéraire. Étude, protection, valorisation*, Parijs, Ministère de la Culture, direction générale des Patrimoines, 2020, online toegang: https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02484319/file/InventaireGeneral_DocEtMethodes12_CimetierespatrimoineFuneraire_2020_v2p.pdf

ERFGOEDKLASSEN EN BURGERSCHAP, 14-18. *Beelden vertellen*, Pedagogisch dossier/02, vzw Paleis van Keizer Karel, 2017, online toegang: https://erfgoedklassen.brussels/wp-content/uploads/2018/01/Pedagogisch-dossier_14-18.Beelden-vertellen.pdf

FORTY S., *Symbolengids*, Veltman Uitgevers, Utrecht, 2005.

FOURNIÉ, *Marmorite, Opaline et Marbrite Fauquez*, in: <https://verrierie-mousseline.org/marmorite-opaline-marbrite-fauquez/>

GARDIN N. en OLORENSHAW R., *Petit Larousse des symboles*, Larousse, Parijs, 2006.

GIBSON C., *De symbolengids. Geïllustreerd overzicht van symbolen in de kunst*, Librero, 's Hertogenbosch, 2011.

GROESSENS H., *L'architecture funéraire au 19e siècle à Bruxelles*, Mémoire de fin d'études en architecture, Institut supérieur d'architecture Saint-Luc, Brussel, 2004.

HAVERMANS A.-M., PAUWELS M., DECONINCK E. en MAZEURE N., *Draaiboek voor inventarisatie, beheer en herwaardering van plattelandskerkhoven in Vlaams-Brabant*, Leuven, 2017, online toegang: <https://www.vlaamsbrabant.be/sites/default/files/media/files/2022-05/plattelandskerkhoven-draaiboek-2022.pdf>

HOUDÉ C., *Pas à pas. Le cimetière d'Anderlecht*, Brochure du service du Tourisme d'Anderlecht, z.d., online toegang: <https://www.anderlecht.be/sites/default/files/medias/Files/tourisme/CimetiereFR.pdf>

INGELS T., *Memento Mori. De begraafplaats als educatieve ruimte: een handreiking voor bemiddelaars*, ASP, 2017.

Kruis, in: Dodenakkers. Funerair erfgoed - Symboliek: <https://www.dodenakkers.nl/naslag/symboliek/123-kruis.html>

LAHAUSSOIS C., *La céramique*, Massin, Parijs, 2000.

LEGGE R., *Le cimetière d'Ixelles. Cas d'école par l'étude des archives*, in: Thema & Collecta, Cimetières et patrimoine, n°6, asbl Icomos Wallonie-Bruxelles, 2018, pp. 64-71.

L'HÔTE N., *Notice historique sur les obélisques égyptiens et en particulier sur l'obélisque de Louqsor, rédigée d'après les meilleurs documents, et offrant les noms et époques des rois qui ont fait ériger ces différents monolithes*, Parijs, Leleux Libraire, éditeur des antiquités égyptiennes, 1836, online toegang: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k854817d.image>

Limestone cippus base, in : THE MET (The collection - Greek and roman art): <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/251814>

MAEKELBERG D. en SCHEIRLINCKX G., *Onderhoud van funerair erfgoed*, Monumentenwacht Vlaanderen vzw, 2011, online toegang: https://www.monumentenwacht.be/files/onderhoud_van_funerair_erfgoed.pdf

MERTENS J., *Sterven in stijl. Status Quaestionis van het onderzoeken, beschermen en beheren van funerair erfgoed in Vlaanderen*. Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed, n° 156, 2020, online toegang: <https://oar.onroerenderfgoed.be/publicaties/OAOE/156/OAOE156-001.pdf>

NIÇAISE D., *Le cintrage des revêtements minces de façade en marbre*, in: *Les dossiers du Centre d'Innovation du Secteur de la Construction*, 2008, online toegang: <https://www.cstc.be/publications/dossiers-du-cstc/2008-03.13/>

OPHICIUS, *L'acacia m'est connu !*, in: La chaîne d'union, n° 52, 2010/2, pp. 80-84, online toegang: <https://www.cairn.info/revue-la-chaine-d-union-2010-2-page-80.htm?contenu=auteurs>

Photos sur porcelaine, un portrait pour l'éternité, in: Fotokeramiek: <https://www.fotokeramiek.be/fr/photos-sur-porcelaine>

PIRIJNS M., *Het grafmonument Lambert op het Oud kerkhof van Ukkel*, in: Epitaaf Nieuwsbrief, n° 21, 1993, pp. 2-3, online toegang: http://www.epitaaf.org/wp-content/uploads/2017/09/Epitaaf_Nieuwsbrief_21_1993.pdf

TREFFORT C., *Sépulture et espace sacré*, in: *L'église carolingienne et la mort*, Presses universitaires de Lyon, Coll. d'histoire et d'archéologie médiévale, n° 3, Lyon, 1996, pp. 119-163, online toegang: <https://books.openedition.org/pul/18643?lang=fr>

TYSSENS J., *Pratiques funéraires. La sécularisation des derniers instants*, in: DESPY-MEYER A., *Bruxelles. Les francs-maçons dans la cité*, [S.l.]: Marot/Parcours maçonnique, Brussel-Gent, 2000, pp. 197-213.

VANDENBREEDEN J., *En quête d'un style - Eclectisme*, in: DIERKENS-AUBRY F. et VANDENBREEDEN J., *Le XIXe siècle en Belgique - Architecture et Intérieurs*, Ed. Racine, Brussel, 1994, p. 87-120.

VANDERVELDE C., *La nécropole de Bruxelles*, Commission d'Histoire de l'Europe, Brussel, 1991.

VANDERVELDE C., *Les champs de repos de la région bruxelloise*, Commission d'Histoire de l'Europe, Brussel, 1997.

VAN LAARHOVEN J., *De beeldtaal van de christelijke kunst*, Sun, Nijmegen, 2008.

VAN SANTVOORT L., *Art nouveau op de Brusselse begraafplaatsen. De klant is koning!*, in: Erfgoed Brussel, nr. 022, Brussel stedelijke ontwikkeling, april 2017, online toegang: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/artikels-van-het-tijdschrift-erfgoed-brussel/nummer-22/artikel-22-12>

VERMAELEN B. en WAUTERS T., *Het kerkhof aan de Dieweg*, Coll. Brussel, stad van kunst en geschiedenis, nr. 2, Directie cultureel erfgoed, Brussel, 1999, online toegang: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/bskg/het-kerkhof-aan-de-dieweg>

VERMEULEN T., *La mort des humbles en Egypte ancienne - Présentation des pratiques funéraires de la population égyptienne du Nouvel Empire*: <https://koregos.org/fr/thomas-vermeulen-la-mort-des-humbles-en-egypte-ancienne/>

WETGEVING - WETTEN, DECRETEN, BESLUITEN

- 20/07/1971 - Wet op de begraafplaatsen en de lijkbezorging: https://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=1971072030&table_name=wet
- 16/10/2018 - Ontwerp van ordonnantie van het Brussels Hoofdstedelijk Parlement op de begraafplaatsen en de lijkbezorging, Gewone zitting, <http://weblex.brussels/data/crb/doc/2018-19/135928/images.pdf>
- 29/11/2018 - Ordonnantie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest op de begraafplaatsen en de lijkbezorging: https://etaamb.openjustice.be/nl/beschikking-van-29-november-2018_n2018015061
- 20/12/2018 - Besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering tot vaststelling van de voorwaarden waaraan doodskisten, lijkwaden en andere lijkomhulsels moeten voldoen: <https://etaamb.openjustice.be/nl/besluit-van-de-brusselse-hoofdstedelijke-regering-van-n2018015040>

DEEL 6

Opvallende zones op een begraafplaats

BULLETIN COMMUNAL DE LA VILLE DE BRUXELLES (BCVB)

- 29/07/1939 - *Cimetière de Laeken - Barème pour la cession de nouvelles cellules*, p. 111: https://archieven.brussel.be/Colossus/BulletinsCommunaux/Bulletins/Documents/BxL_1939_Tome_II_Part_2.pdf
- 1945 - *Règlement concernant les pelouses d'honneur dans les cimetières*: https://archieven.brussel.be/Colossus/BulletinsCommunaux/Bulletins/Documents/BxL_1945_Tome_II2_Part_2.pdf
- 08/12/1975 - *Intervention de M. Musin dans le cadre du chapitre des Cultes-Inhumations-Transports funébres*, p. 1392-1395: https://archieven.brussel.be/Colossus/BulletinsCommunaux/Bulletins/Documents/BxL_1975_Tome_II2_Part_5.pdf

CELIS M., *Elysische velden in Evere. De begraafplaats van Brussel*, in: Erfgoed Brussel, nr. 011-012, Brussel stedelijke ontwikkeling, september 2014, p. 120-143, online toegang: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/artikels-van-het-tijdschrift-erfgoed-brussel/nummer-11-12/artikel-11-12-7>

ERFGOEDKLASSEN EN BURGERSCHAP, 14-18. *Beelden vertellen*, Pedagogisch dossier/02, vzw Paleis van Keizer Karel, 2017, online toegang: https://erfgoedklassen.brussels/wp-content/uploads/2018/01/Pedagogisch-dossier_14-18.Beelden-vertellen.pdf

Etterbeek. *Op ontdekking op de begraafplaats*. College van burgemeester en schepenen, z.d.

GROESSENS H., *L'architecture funéraire au 19e siècle à Bruxelles*, Mémoire de fin d'études en architecture, Institut supérieur d'architecture Saint-Luc, Brussel, 2004.

MIHAIL B., *Monumenten voor de doden en de helden van het vaderland. Het herinneringserfgoed van de twee wereldoorlogen in Brussel*, in: Erfgoed Brussel, nr. 011-012, Brussel stedelijke ontwikkeling, september 2014, p. 76-101, online toegang: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/artikels-van-het-tijdschrift-erfgoed-brussel/nummer-11-12/artikel-11-12-5>

NEOMANSIO, crematoriums de service public : <https://www.intercom-cfr.be/fr>

PÊCHEUR B., *Het restauratieproject van de graf galerijen van het kerkhof van Laken*, in: Erfgoed Brussel, nr. 8, Brussel stedelijke ontwikkeling, november 2013, p. 67-71, online toegang: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/artikels-van-het-tijdschrift-erfgoed-brussel/nummer-8/artikel-8-5>

PIAZZA M., *Kerkhof van Brussel*, Coll. Parken en tuinen van de Stad Brussel, Stad Brussel, 2016, online toegang: <https://www.calameo.com/read/001057645aa283f8bd46f>

PIERRET P., *Contribution à l'histoire culturelle du judaïsme bruxellois du 19e siècle : la partie juive du cimetière du Dieweg à Uccle*, Revue Belge de Philologie et d'Histoire, t. 78, fasc. 2, Brussel, 2000, p. 497-515.

RACINE M. (red.), *Jardins de paix. L'invention du cimetière militaire*, Fonds Mercator, Brussel, 2020.

REGLEMENTEN VAN DE BEGRAAFPLAATSEN - Gemeente Anderlecht, *Algemeen reglement op de begravenissen, de lijkverbranding en de begraafplaats*: <https://www.anderlecht.be/sites/default/files/medias/Files/demographie/photos/Annexe%209%20FR%20et%20NL%20-%20R%C3%A8glement%20g%C3%A9n%C3%A9ral%20sur%20les%20inhumations%2C%20les%20incin%C3%A9rations%20et%20le%20cimet%C3%A8re.pdf>

SCANDOLO J., *Het restauratieproject van de graf galerijen van Sint-Jans-Molenbeek*, in: Erfgoed Brussel, nr. 008, Een publicatie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, november 2013, online toegang: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/artikels-van-het-tijdschrift-erfgoed-brussel/nummer-8/artikel-8-5>

STAD BRUSSEL, *Biologisch afbreekbare urnen op de begraafplaatsen*, 28 oktober 2021, https://www.brussel.be/biologisch-afbreekbare-urnen-op-de-begraafplaatsen?_ga=2.106861635.1156342560.1688044900-788851222.1687771294

VANDERMEIREN P., *Gemeentelijke begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek*, College van burgemeester en schepenen, Sint-Jans-Molenbeek, z.d., online toegang: <http://www.molenbeek.irisnet.be/nl/bestanden/toerisme/brochure-cimetiere-nl.pdf>

VANDERVELDE C., *La nécropole de Bruxelles*, Commission d'Histoire de l'Europe, Brussel, 1991.

VANDERVELDE C., *Les champs de repos de la région bruxelloise*, Commission d'Histoire de l'Europe, Brussel, 1997.

VELLE K., *Begraven of cremeren. De crematiekwesitie in België*. Stichting Mens en Cultuur, Gent, 1992.

VERHOFSTADT T., *Graf galerijen. Een bijzonderheid op de Brusselse begraafplaatsen*, in: Erfgoed Brussel, nr. 008, Brussel stedelijke ontwikkeling, november 2013, online toegang: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/artikels-van-het-tijdschrift-erfgoed-brussel/nummer-8/artikel-8-4>

VERSCHAEREN B., *Le cimetière de Schaerbeek au cours du temps : projets et gestion de l'espace*, in: Tafofiel, nr. 46, maart 2020, p. 4-38, online toegang: <http://www.epitaaf.org/wp-content/uploads/2020/08/Tafofiel-46-maart-2020.pdf>

WETGEVING - WETTEN, DECRETEN, BESLUITEN

- 18/11/1887 - Loi française sur la liberté des funérailles: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000021810111/2023-06-30/>
- 10/01/1950 - Wetsvoorstel ter herziening van de wet van 21 Maart 1932 waarbij de lijkverbranding wordt toegelaten: <https://www.dekamer.be/digidoc/OCR/K3138/K31380363/K31380363.PDF>
- 20/07/1971 - Wet op de begraafplaatsen en de lijkbezorging: https://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=1971072030&table_name=wet
- 13/12/2007 - Ordonnantie tot wijziging van de wet van 20 juli 1971 op de begraafplaatsen en de lijkbezorging met het oog op een waardige behandeling van het stoffelijk overschot van levensloos geboren foetussen, https://www.stradalex.com/nl/sl_src_publ_leg_be_moniteur/toc/leg_be_moniteur_nL_10012008_1/doc/bs2007031564
- 29/11/2018 - Ordonnantie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest op de begraafplaatsen en de lijkbezorging: https://etaamb.openjustice.be/nl/beschikking-van-29-november-2018_n2018015061

DEEL 7
Religie en levensbeschouwing op de brusselse begraafplaatsen

ABEL O., *Enterrements protestants, revenons à plus de simplicité* in: Réforme : <https://www.reforme.net/religion/protestantisme/2019/03/06/enterrements-protestants-revenons-a-plus-de-simplicité/>

Anglicanisme : quelle différence avec les catholiques et protestants ? in: Histoire des cultes.fr: <https://histoires-de-cultes.fr/religion-minoritaire/anglicanisme-quelle-difference-avec-les-catholiques-et-protestants/>

BELOT P., *Comment les communes de la Région de Bruxelles-Capitale ont-elles mobilisé leurs instruments d'action publique dans le cadre des dispositifs des « carrés musulmans » ? Analyse comparative de cinq communes bruxelloises*, Mémoire réalisé en vue de l'obtention du diplôme de master en sciences politiques, orientation générale, à finalité spécialisée en Relations internationales, U-Liège, 2019-2020.

BASTIAN J.-P. (onder leiding van), *La modernité religieuse en perspective comparée: Europe latine - Amérique latine*, Éditions Karthala, Parijs, 2001, online toegang: <https://journals.openedition.org/assr/685>

BECKERS L., *Intercommunale d'inhumation - Rapports de gestion*, 2019 en 2020.

BX1, *Bientôt plein, quel avenir pour le cimetière multiconfessionnel de Schaerbeek ?*, Reportage de Maël Arnoldussen, 17 juni 2024, <https://bx1.be/categories/news/bientot-plein-quel-avenir-pour-le-cimetiere-multiconfessionnel-de-schaerbeek/>

CARLIER L. en alii, *Musée Belge de la Franc-Maçonnerie - Livret pour jeunes*, MBFM, Brussel, online toegang: <http://mbfm.be/wp/wp-content/uploads/2018/09/LivretWEB.pdf>

CELIS M., *Kerkhoven en begraafplaatsen*, Coll. Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis, nr. 38, Directie Monumenten en Landschappen, Brussel, 2004, online toegang: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/bskg/kerkhoven-en-begraafplaatsen>

CHRISTIANS L.-L. en DE POOTER P., *Belgique : neutralité inclusive et pluralisme confessionnel*, in: FORNEROD, A. (dir.), *Le pluralisme religieux dans les cimetières en Europe, Société, Droit et religion*, Presses Universitaires de Strasbourg, Strasbourg, 2019, p. 74-82.

DACHEZ R. en BAUER A., *Lexique des symboles maçonniques*, Que sais-je ?, PUF, Parijs, 2017.

DUHAU I. en GROUD G. (red.), *Cimetières et patrimoine funéraire. Étude, protection, valorisation*, Parijs, Ministère de la Culture, direction générale des Patrimoines, 2020, online toegang: https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02484319/file/InventaireGeneral_DocEtMethodes12_CimetierespatrimoineFuneraire_2020_v2p.pdf

HENDRICK A. en MOREAU J.-L., *Inventaire des archives de l'Union des Églises Protestantes Évangéliques de Belgique 1822-1990*, Archives de l'Église Protestante Unie de Belgique, Brussel, 2018.

Enterrement musulman, in: Advitam: <https://advitam.fr/guides-obseques/religion-deuil/enterrement-juif-ceremonie-rites>

Enterrement orthodoxe : cérémonie et rites, in: Advitam: <https://advitam.fr/guides-obseques/religion-deuil/enterrement-orthodoxe-ceremonie-rites>

La libre pensée, une centenaire à cultiver, in: Salut et Fraternité: <https://www.calliege.be/salut-fraternite/91/associations-de-libre-pensee-des-valeurs-toujours-dactualite/>

Le protestantisme en Belgique, in: Musée protestant: <https://museeprotestant.org/notice/le-protestantisme-en-belgique/>

Les protestants face à la mort, in: Musée protestant: <https://museeprotestant.org/notice/les-protestants-face-a-la-mort/>

MICHAUD-NÉRARD F., *Laïcité et rites funéraires*, in: Études sur la mort 2104/2, nr. 146, p. 69-83, online toegang: <https://www.cairn.info/revue-etudes-sur-la-mort-2014-2-page-69.htm>

MORELLI A., *L'espace du cimetière et les cortèges d'enterrements comme enjeux de pouvoir entre laïques et catholiques (Belgique, XIXe-XXe siècle)*, in: DIERKENS A. en MORELLI A., *Topographie du sacré. L'emprise religieuse sur l'espace*, Brussel, Editions de l'Université de Bruxelles, 2008, p. 141-152, online toegang: <https://difusion.ulb.ac.be/vufind/Record/ULB-DIPOT:oai:dipot.ulb.ac.be:2013/102023/Holdings>

NESTOR (Mgr) (bisschop van Chersonèse), *L'Ascension de Notre Seigneur*, preek: <https://www.egliserusse.eu/>

OUSSAY S. A., *Le temps de mourir dans la religion musulmane*, in: Études sur la mort 2007/1, nr. 131, p. 163-169, online toegang: <https://www.cairn.info/revue-etudes-sur-la-mort-2007-1-page-163.htm>

OUVERLEAUX E., *Notes et documents sur les Juifs de Belgique sous l'Ancien Régime*, in: Revue des études juives, 1883, tome 7, nr. 13, p. 117-138, online toegang: https://www.persee.fr/doc/rjuiv_0484-8616_1883_num_7_13_6485#rjuiv_0484-8616_1883_num_7_13_T1_0126_0000

PIERRET P., *Les pierres qui nous parlent... - Mémoires juives et patrimoine bruxellois - Le cimetière du Dieweg au XIXe siècle*, Didier Devillez éditeur, Brussel, 1999.

ROBERT F., *Une bagarre en pleine messe révélatrice du malaise dans la petite communauté chrétienne - Schisme chez les Syriaques de Bruxelles ?*, in: Le Soir, Brussel, 18/10/2007.

TYSSENS J., *Sur les rites funéraires de la franc-maçonnerie belge du XIXe siècle*, in: Revista de Estudios Historicos de la Masoneria, Latino American Caribena, Y. Pozuelo Andrés ed., IES Universidad Laboral de Gijon, Vol.3, mei-november 2011, p. 157-182.

TYSSENS J., *Pratiques funéraires. La sécularisation des derniers instants*, in: DESPY-MEYER A., *Bruxelles. Les francs-maçons dans la cité*, [S.l.]: Marot/Parcours maçonnique, Brussel-Gent, 2000, p. 197-213.

VANDERVELDE C., *Les champs de repos de la région bruxelloise*, Commission d'Histoire de l'Europe, Brussel, 1997.

VERMAELEN B. en WAUTERS T., *Het kerkhof aan de Dieweg*, Coll. Brussel, stad van kunst en geschiedenis, nr. 2, Directie cultureel erfgoed, Brussel, 1999, online toegang: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/bskg/het-kerkhof-aan-de-dieweg>

WETGEVING - WETTEN, DECRETEN, BESLUITEN - 29/11/2018 - Ordonnantie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest op de begraafplaatsen en de lijkbezorging: https://etaamb.openjustice.be/nl/beschikking-van-29-november-2018_n2018015061

EXTRA LEESMATERIAAL

Brochures per begraafplaats

Anderlecht - HOUDÉ C., *Stap voor stap. De begraafplaats van Anderlecht*, Brochure van de dienst Toerisme van Anderlecht, z.d., <https://www.anderlecht.be/sites/default/files/medias/Files/tourisme/CimetiereNL.pdf>

Brussel - PIAZZA M., *Cimetière de Bruxelles*, Coll. Parcs et jardins de la ville de Bruxelles, Stad Brussel, 2016, <https://en.calameo.com/read/001057645a4375259c03a?view=book&page=1>

Elsene - HUWART A.-C., *De begraafplaats van Elsene, een stad in het klein*, Gemeente Elsene, z.d., https://issuu.com/ixelles-elsene/docs/cimeti_c3_a8re_broch_nL_web

 Etterbeek - *Op ontdekking op de begraafplaats*, College van burgemeester en schepenen, z.d.

Laken

- *Kerkhof van Laken*, Coll. Parken en tuinen van de Stad Brussel, Stad Brussel, 2016, <https://www.brussel.be/sites/default/files/bxl/Urbanisme%20et%20logement/Patrimoine/NL/6-%20Kerkhof%20Laken%20150dpi.pdf>
- *Didactisch parcours voor kinderen op de begraafplaats van Laken, 9-12 jarigen* https://www.brussel.be/sites/default/files/bxl/cimetiere_laeken_livret_difficile_NL.pdf
- *Didactisch parcours voor kinderen op de begraafplaats van Laken, 6-8 jarigen*, https://www.brussel.be/sites/default/files/bxl/cimetiere_laeken_livret_facile_NL.pdf

Sint-Gillis - DEJEMEPPE, P. (onder leiding van), *De stilte en de graven. De begraafplaats van Sint-Gillis*, Gemeente Sint-Gillis, 2015, online toegang: https://bel-memorial.org/books/de_stilte_en_de_graven.pdf

Sint-Jans-Molenbeek - VANDERMEIREN P. en alii, *Gemeentelijke begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek*, College van burgemeester en schepenen, Sint-Jans-Molenbeek, z.d., <http://www.molenbeek.irisnet.be/nl/bestanden/toerisme/brochure-cimetiere-nl.pdf>

Ukkel-Dieweg - VERMAELEN, B., WAUTERS, T., *Het kerkhof aan de Dieweg*, Coll. Brussel, stad van kunst en geschiedenis, nr. 2, Directie cultureel erfgoed, Brussel, 1999, <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/bskg/het-kerkhof-aan-de-dieweg>

Websites, boeken en gidsen

CELIS M., *Kerkhoven en begraafplaatsen*, Coll. Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis, nr. 38, Directie Monumenten en Landschappen, Brussel, 2004, online toegang: <https://erfgoed.brussels/links/digitale-publicaties/pdf-versies/bskg/kerkhoven-en-begraafplaatsen>

EPITAAF VZW, vereniging voor funeraire grafkunst, <https://www.epitaaf.org/epitaaf-vzw/>

Grafzerkje vzw : <https://grafzerkje.be/>

 LUTHERS Thierry, *Derniers domiciles connus : guide des tombes de personnalités belges*, t. 2 : Région bruxelloise et communes à facilités, éd. Luc Pire, Waterloo, 2019.

AFKORTINGEN

- ASB: Archief van de Stad Brussel
- KIKIRPA: Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium / Institut Royal du Patrimoine Artistique
- NGI-IGN: Nationaal Geografisch Instituut-Institut Géographique National

COLOFON

Redactie en iconografisch onderzoekswerk:

De ploeg van Erfgoedklassen & Burgerschap (directeur: Elisabeth Gybels): Stéfane Antoine, Catherine Balau, Nathalie Curinckx, Céline Debatty, Maïka Janssens, Isabelle Ledoux, Annabelle Nuyttens, Hans Vandecandelaere

Nalezing:

De ploeg van Erfgoedklassen & Burgerschap: Émilie Debauve, Rozewinde Gerits, Charlotte-Amalie Gillessen, Elisabeth Gybels

Vertaling van deel 7: Tim Jansens

Coördinatie: Isabelle Ledoux (Erfgoedklassen & Burgerschap)

Grafisch ontwerp: Stad Brussel

© **Verantwoordelijke uitgever:** Stéphane Demeter, vzw Paleis van Keiser Karel, Koningstraat 2-4, 1000 Brussel

REPRODUCTIERECHTEN

Ondanks alle zorg om de rechthebbenden op te sporen, zijn er mogelijks nog rechthebbenden die we niet konden contacteren. U kunt steeds terecht bij vzw Paleis van Keizer Karel voor verdere vragen hierover. Indien er geen bronvermelding is, werden de foto's gemaakt door Erfgoedklassen & Burgerschap.

Januari 2025

Wettelijk depot: D/2025/13.704/6

Onder leiding van urban.brussels organiseert Erfgoedklassen & Burgerschap sinds 2005 activiteiten voor leerlingen in het Gewest, maar ook voor gezinnen. Als onderdeel van ons aanbod, nemen we leerlingen ook mee naar begraafplaatsen. De rijkdom van ons begrafeniserfgoed, maar vooral de nieuwsgierigheid en vragen die het oproept, hebben ons ertoe aangezet om het onderwerp uit te diepen en het op een eenvoudige, educatieve manier door te geven. We hebben ervoor gekozen om de begraafplaatsen vanuit een transversale en thematische invalshoek te benaderen (de inrichting, de vegetatie, het grafmonument...) in plaats van een gids voor te stellen die elke begraafplaats apart bespreekt.

Het doel van dit dossier is om leerkrachten de informatie te geven die ze nodig hebben om hun leerlingen langs de paden van de begraafplaats te leiden. We hopen dat dit dossier velen prikkelt om deze verbazingwekkende plekken te (her)ontdekken.

Pedagogisch dossier/01: 14-18. Bezet Brussel

Pedagogisch dossier/02: 14-18. Beelden vertellen

Pedagogisch dossier/03: Welkom op de begraafplaats!

